

Bharatiya Shikshan Prasarak Sanstha, Ambajogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Internal Quality Assurance Cell

CRITERION 3- RESEARCH, INNOVATIONS & EXTENSION

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the journals notified on UGC care list during last five years

**Research Papers
2021-22**

Bhartiya Shikshan Prasarak Sanstha, Ambajogai
Swa. Sawarkar Arts, Science & Commerce College
Re-accredited by NAAC-B Grade
Sawarkar Nagar, Jalna Road, Beed M.H., India- 431122

CRITERIA-III
RESEARCH INNOVATIONS & EXTENSION
RESEARCH PAPERS 2021-22

Sr. No.	Title of Research Paper	Author	PDF Page No.
1	Lokakala: Lokanuranjan Va Samaj Prabhodhan	Dr. Sopan M. Survase	05
2	Teen Dagdachi Chul Ya Atmakathetun Vyakt Zaleli Bhatkanti Aani Stree Jivnache Asurakshitata	Dr. Sopan M. Survase	11
3	Mahakavi Wamandada Kardak-Ambedkari Tatvadyanacha Kal Aaj Va Udyacha Chehra	Dr. Sopan M. Survase	18
4	Pratima Ingole Yanchya- Budhai Kadambariche Vividhangi Darshan	Dr. Sopan M. Survase	25
5	Umesh Mohite Yanche Bhakri Ani Karma Ani Navodatar Marathi Sahitya	Dr. Sopan M. Survase	33
6	Marathi Bhasha Aani Rojgarabhimukhatha	Dr. Sopan M. Survase	37
7	Narayan Surve Yanchya Kavitetil stri rupe	Dr. Sopan M. Survase	42
8	समर्थ वाडःमयातील सामर्थ्याची उपासना.	Dr. Medha I. Gosavi	52
9	बडारवाडीची वेदना.	Dr. Medha I. Gosavi	56
10	अच्युताश्रमांचे वाडःमय - विविध संप्रदायांचा समन्वय.	Dr. Medha I. Gosavi	59
11	मनोबोध एक प्रकट चिंतन.	Dr. Medha I. Gosavi	64
12	अच्युताश्रम स्वामी स्फूट काव्य एक सामाजिक चिंतन.	Dr. Medha I. Gosavi	67
13	Rajbhasha Neetee	Dr. Omprakash B. Zanwar	72
14	Tulanatmaka Darushtree Se Nirala aura Mukateebodha ke K.M. S.	Dr. Omprakash B. Zanwar	75
15	Swami Vivekanandajee kee Vicharadhara ka Samajashastara	Dr. Omprakash B. Zanwar	78
16	Vipashyana	Dr. Omprakash B. Zanwar	81
17	Rashtarabhasha/ Rajabhasha	Dr. Omprakash B. Zanwar	83
18	Teesaree Kasam kee katha ka Philamanatarana	Dr. Omprakash B. Zanwar	89
19	Madhayayugeena Bhakati Aanadolana Me Sannata Kabeer Ka Yoga	Dr. Omprakash B. Zanwar	93
20	Corona se Hue Phayade	Dr. Omprakash B. Zanwar	97

Principal
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

21	Vikalangata	Dr. Omprakash B. Zanwar	100
22	Corona Mahamari Va Gramin Arogya Vyevashta	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	104
23	Arkshan Dhornache Janak: Chatrapati Shahu Maharaj	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	109
24	Bhartatil Samajik Chalvalichi Disha Va Dasha	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	113
25	Bhartiya Jalnitiche Pranete: Dr.Babasaheb Amedkar	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	122
26	Tantradyan Yugatil Technoshahi	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	125
27	Bhartatil Jalvyavasthaphnacha akrutibandh	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	128
28	Nave shaikshnik Dhoran v ucch shikshan	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	131
29	Corona mahamari v kamgar vargache sthalantar	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	135
30	Mahatma Gandhiji Pranit Adarsh Gram Vyewastha	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	138
31	Bhartiya Rashtrawad Ani Nakshalwadi Chalval	Dr. Jyotishwar K. Bhalerao	142
32	A Review of Of Government of Sangha Buddhism in Loei Province in Thailand	Dr.Suhas R. Morale	146
33	A study of Concept Government of Sangha Buddhism in Loei Province in Thailand	Dr.Suhas R. Morale	149
34	Buddhism and National Intigration in Thailand	Dr.Suhas R. Morale	151
35	73 ghatana durusti 384-386	Dr. Morale Suhas R.	153
36	Dr. Ambedkaranche rashtranirmanatil yek abhutpurv karya - hingu kod beel	Dr. Sunita S. Kurude	155
37	Devi saraswati sadrushya japani Devi benzayten	Dr. Sunita S. Kurude	160
38	Gramgeetetil swatantrottar striche samaj pariwartnatil sthan	Dr. Sunita S. Kurude	166
39	study of causes consequences of the impact of global warming geographical view	Dr. Jogendra R. Gaikwad	175
40	शाश्वत कृषी विकासासाठी जल व्यवस्थापन एक भौगोलिक अभ्यास	Dr. Jogendra R. Gaikwad	179
41	Watershed Management: Principles and Practices	Dr.Ashok T. Doke	183
42	भारतीय कृषी समस्या आणि शाश्वत कृषी विकासाची गरज	Dr.Ashok T. Doke	188
43	Spatiotemporal Variation in Use of Chemical Fertilizer in Beed District	Dr.Ashok T. Doke	194
44	Synthesis, characterization and biological activities of some novel Schiff bases derived from 3-acetyl 4-hydroxy 2H-Chromen-2-one and 5-(4-substituted phenyl)-1,3,4- thiadiazole-2-amine	Dr. Hansraj U. Joshi	199
45	Synthesis, characterization and biological activities of some novel Schiff bases derived from 3-acetyl-4-hydroxy-2H-chromen-2-one and 2- amino 5-(4-halo substituted phenyl)-1,	Dr. Hansraj U. Joshi	205

Principal
 Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
 Beed.

	3, 4-thiadiazole		
46	Thermodynamic study of formation of Zinc complexes carrying novel Schiff bases in mixed solvent media	Dr. Hansraj U. Joshi	212
47	Review on effect of covid 19 on higher education in India on higher education in india	Dr. Bhargavram Y. Choudhari	218
48	Role of NABARD in Agriculture and Rural Development of India	Dr. Ramesh T. Khandagale	224
49	Laghuudyog : sadyasthitil avhane ani upayayojna	Dr. Ramesh T. Khandagale	229
50	The Role of Information and Communication Technology in Crime Combat- A Case of Yemen (Co-Author 4)	Dr. Arvind P. Rayalwar	233
51	Manmade disaster: impact of Russia-Ukraine war on Indian economy	Dr. Arvind P. Rayalwar	241
52	The role of human resources management in organizational crisis management	Dr. Arvind P. Rayalwar	249
53	Study of some advance queuing models	Dr. Vinod B. Bhalerao	256
54	Simulation of an advanced queuing models using fuzzy	Dr. Vinod B. Bhalerao	262
55	Checklist and Diversity of Spiders from Lonar Creator Sanctuary India	Dr. Gopal M. Dhond	267
56	Consequence of Vermi composting on nutrient reclamation from vegetable organic waste	Dr. Gopal M. Dhond	285

Principal
 Swa. Sawarkar Mahavidyalaya,
 Beed.

①

2021 - 2022

①

ISSN 2394-5303

Printing[®] Area

Volume 1, No. 01, July 2021

International Multilingual Research Journal

Editor
Dr. Bapu G. Ghol.

①

सुखसे सख

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
7.891(IJIF)

Printing Area®
Peer-Reviewed International Journal

July 2021

Issue-78, Vol-03

01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages
July 2021, Issue-78, Vol-03

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

“Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.”

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

14) नवे शैक्षणिक धोरण २०२१ एक अभ्यास प्राचार्य डॉ.शेख एस.जे, जि. जळगाव	68
15) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक लोकशाही प्रा.डॉ. अर्जुन सोनाजी उबाळे, जिल्हा औरंगाबाद	71
16) भारतीय लोकशाही आणि लोकशाहीचे बदलते स्वरूप एक अभ्यास डॉ. बंजारा दिलीप लालू, जिल्हा लातूर	76
17) महात्मा गांधी यांचे हिंदू-मुस्लीम ऐक्या संबंधी विचार प्रा.डॉ. गालफाडे ए.बी., जि.बीड	81
18) योगशास्त्राची वर्तमान काळातील भूमिका डॉ.दीपक भगवानराव दिरंगे	83
19) बंदीशीतील भाषा काव्य संस्कृती यातील समन्वय प्रा.डॉ. किशोर निळकंठराव देशमुख, अकोला	85
20) गतकालीन आनंदोत्सवाला भिडणारी कविता : परतीचे ऋतु प्रा.डॉ. विनोद नामदेव इंगळे, जि. बुलडाणा	90
21) पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा १९६६ (पेसा) तरतुदीचे लोकांमध्ये झालेल्या जाणीव... चेतन भा. नंदरधने, मुंबई	93
22) लोककला : लोकानुरंजन व समाज प्रबोधन डॉ.प्रा. सोपान माणिकराव सुरवसे, बीड	101
23) मीडिया : साहित्य और बाजार डॉ. मुक्ता चतुर्वेदी, मथुरा	104
24) स्वतंत्रता के पूर्व जनजातीय महिलाओं के सशक्तिकरण का प्रयास दयानन्द कुमार यादव & प्रवीण कुमार, हजारीबाग	107
25) शिवानी के उपन्यासों में धार्मिक समस्याएँ आहिर धर्मेंशकुमार डी., सूरत	110
26) राहुल सांकृत्यायन की जीवन-दृष्टि सुखडिया धर्मेंश पी., राजकोट	114

लोककला : लोकानुरंजन व समाज प्रबोधन

डॉ.प्रा. सोपान माणिकराव सुरवसे
संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग,
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

मानवी लोकजीवन व संस्कृती ही उत्तरोत्तर अधिक विकसित होत आहे. समूह जीवन हा समाज व संस्कृतीचा गाभाभूत असा घटक आहे. आदिम काळापासून मानवाने आपल्या जाणिवा, मनोरंजन व जागृती ही परस्परांच्या माध्यमातून व निसर्गाच्या सानिध्यात पूर्णत्वास आणली आहे. आदिम समाज समूहाने आपली जीवनशैली ही तत्कालीन परिस्थितीस एकरूप केली आहे. अगदी मौखिक परंपरेपासून ते आजच्या लिखित भाषा-तंत्रज्ञानाच्या युगातही समाजाचे प्रबोधन व मनोरंजनाची माध्यम ही सातत्याने बदलत आली आहेत. परंतु खास करून ग्रामीण समुदायाला आजही बदलत्या काळातील जीवनमूल्य, नैतिकमूल्य व जीवन व्यवहाराचे वास्तव आकलनातून रंजन व उद्बोधनाचे कार्य लोककलाच्या माध्यमातून होत आहे. पूर्वीच्या काळातील लोककलांचे स्वरूप काही प्रमाणात बदल करून आधुनिक तंत्र स्विकारले आहे. कीर्तन, गोंधळ, तमाशा, पोतराज, वासुदेव, जागरण आदी लोककलाच्या माध्यमातून आजही विविध सामाजिक समस्यांची उकल करून समाजप्रबोधन हे त्या विषयाच्या अनुषंगाने विनोदाची पेरणी करून लोकानुरंजन करण्यात येते. समाज व संस्कृतीची खरी ओळख ही लोककलावंतांनी लोककलाच्या माध्यमातून जीवंत ठेवली आहे. अशा ह्या लोकसंस्कृतीमध्ये लोकदैवतांची उपासना करणाऱ्या भक्तांची घराणे असून ते अनेक पिढ्यांपासून चालत आले आहेत. ते आपल्या लोककलांतून उपासनेबरोबर लोकानुरंजन व समाज प्रबोधन घडून आणतात. उपासना दैवत व धार्मिक संप्रदायाशी लोककलावंत हे बांधील स्वरूपामध्ये असतात.

लोकसाहित्यातील लोककला ही संकल्पना अत्यंत व्यापक स्वरूपाची आहे. जीवनव्यवहारांतील बहुतांश विधीशी व कामाशी लोककलेचा संबंध येतो. अगदी गोधडी शिवण्यापासून ते हातावर मेहंदी काढण्यापर्यंत विविध प्रकारांशी ह्या कलाविष्कारांचा संबंध येतो. जन्मापासून ते मृत्यू पर्यंत बहुतांश भाग लोककलांनी व्यापला

आहे. लोककलांचा अविष्कार हा सामुहिक व वैयक्तिक स्वरूप असतो. जेव्हा एखादा कलाविष्कार हा वैयक्तिक वाटत असला तरीही त्याचा उद्देश हा सामुहीक स्वरूपाचा असतो. समूहनिष्ठ हे लोककलांचे खास विशेष आहे. एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीकडे हे कार्य सदैव व नैसर्गिकरित्या सुरू असते. तिचे स्वरूप जितके प्राचीन असते तितकेच नित्यनूतन असते. लवचिकता हे लोककलेचे खास वैशिष्ट्य व सामर्थ्य आहे. त्यामुळे नित्यनूतन, ताजेपणा, जीवंतपणा हा सदैव ह्या लोककलातून अविष्कृत होत असतो. समाजजीवनाचा आरसा म्हणून लोककलेकडे पाहिले जाते. खास सामाजिक जाणिवेतून ह्या कलांची निर्मिती होते. त्या जाणिवेतून सामाजिक आचार-विचारांचे प्रतिबिंब हे लोककलावंत समाजासमोर धरतात व त्यातून समाज व संस्कृतीला सम्यक मार्ग दाखवितात. त्यामुळे लोककलांच्या माध्यमांतून सामुहिक लोकानुरंजनाबरोबर समाज प्रबोधन घडविणे हा महत्त्वपूर्ण उद्देश आहे.

चित्र, शिल्प, हस्तकला, अलंकरण व दृश्य स्वरूपामध्ये वाद्य व संगीताच्या माध्यमांतून सादर होणारे गोंधळ, कीर्तन, पोवाडे, भारुड, दशावतार आदी कलाप्रकारांचा समावेश लोककला अंतर्गत येतो. अशा दृश्य वस्तुरुपातील काही प्रमुख कलाप्रकार खालील प्रमाणे दिसून येतात.

१) गोंधळ:-

गोंधळ हा विधीनाट्यात्मक कुळाचार म्हणून महाराष्ट्र व कर्नाटकमध्ये प्रसिद्ध आहे. माहूर-रेणुकादेवी, तुळजापूर-तुळजाभवानी ह्या दोन आदिशक्ती दैवतांचा कुळाचार हा विधी पार पडतो. गोंधळी जमातीचे लोक गोंधळ हा लग्न किंवा मंगळकार्य झाले की घालतात. गोंधळी जमातीमध्ये कदमराई व रेणुराई ह्या पोटजाती आहेत. गोंधळ्यांचा वैशिष्टपूर्ण पोशाख असून हातात सबळ, तुणतुणे व अन्य साथीदाराच्या सहकार्याने रात्रभर कार्यक्रम चालतो. गणपती नमनानंतर अंबाबाई, रेणूका देवता व स्थळांचे महात्म्य गायिले जाते. उत्तररंगात पौराणिक लोककथात्मक आख्यान लावले जाते. हरिश्चंद्र-तारामती, श्रीपाळ-चांगुणा, परशुराम, श्रावणबाळ, पंचफुली अशा पौराणिक व सामाजिक कथा संगीतबद्ध रित्या सांगतात. देवी महात्म्य सांगून गोंधळाचा शेवट केला जातो. प्रमुख गोंधळ्याला नाईक संबोधले जाते. त्यांच्या साथीदारासह रात्रभर विविध पात्र व वेशभुषा करत हा विधी पार पाडला जातो.

गोंधळ हा प्राचीन विधीनाट्य असून आजच्या काळामध्ये गोंधळाच्या स्वरूपामध्ये काही बदल करत ग्रामीण समुहामध्ये अत्यंत ज्वलंत सामाजिक समस्यांवर प्रामुख्याने भाष्य करतात. त्याचबरोबर पौराणिक व सामाजिक आख्यानाबरोबर तत्कालीन परिस्थितीशी

तुलना करत डोळ्यात अंजन घालण्याचे कार्य केले जाते. त्यामुळे लोकानुरंजनासह समाज प्रबोधनही केले जाते.

२) भारुड:-

भारुडाला लिखित संहिता देण्याचे श्रेय संत एकनाथाचे आहे. बहुरुड ते भारुड असाही अर्थ रुढ असल्याचे आढळते. भारुडाची रचना ही रुपकात्मक व पद्य स्वरुपाची असते. कथाविषय अभिनय, संगीत व सादरीकरण आदीतून समाजाचे वास्तव प्रतिबिंब हे भारुडामधून दिसते. भारुडामध्ये प्रामुख्याने सभोवतीच्या परिसरातील समाजजीवनातील विषयांची निवड केलेली असते. माळी, जंगम, वासुदेव, येसकर, रामोशी हे लोकही भारुड आपापल्या पारंपारिक वेशभूषामध्ये सादर करीत असतात. गोकुळाष्टमी, काल्याचे किर्तन, हरिनाम सप्ताह व अन्य आध्यात्मिक व धार्मिक कार्यक्रमांच्या सांगताच्या दिवशी रात्री भारुडाचा कार्यक्रम केला जातो.

भारुडाची परंपरा ही प्राचीन आढळते. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास आदी संतांनी भारुडाची रचना केली आहे. मात्र संत एकनाथांनी भारुडाला खास लोकप्रियता मिळाली आहे. एकनाथांच्या भारुडामध्ये विविधता, नाट्यात्मता, विनोद व गेयता बरोबर आध्यात्मिक रंगातून सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक, संस्कार व नाते संबंधावर नेमकेपणाने हल्ला चढविण्याच्या कसोटी व कौशल्यामुळे ती अधिक लोकप्रिय ठरली. विंचु चावला, दादला नको बाई, रोडगा वाईन तुला आदी एकनाथांची भारुडे हे लोकप्रिय ठरली आहेत.

भारुडांच्या माध्यमातून आध्यात्मिक हेतू साध्य करण्यासाठी नैतिक मूल्यांना मोठ्या प्रमाणात महत्व देते. आचार-विचारांची शुध्दतेला महत्व देवून विनोदी पद्धतीने अनेक प्रचलित सामाजिक चालीरीती, परंपरा व अंधश्रद्धावर हल्ला केला जातो. भारुड ही लोककला समाजमनाचा आरसा आहे. लोकानुरंजन व समाजाला सम्यक मार्ग दाखविण्यात भारुडही लोककला महत्वपूर्ण ठरते.

३) कीर्तन:-

महाराष्ट्रामध्ये वारकरी व नारदीय कीर्तन अशा दोन परंपरा आढळतात. किर्तन हा एकपात्री नाट्यप्रयोग आहे. कीर्तनामध्ये पूर्व रंगात किर्तनकार एखाद्या संताचा अभंग गायन केले जाते तर उत्तररंगात त्या अभंगाचे निरुपण करत असतांना वर्तमान समाजजीवनातील अनेक उदाहरणे, दाखले देत समाजाला दिशा देण्याचे कार्य केले जाते. किर्तनकार आपल्या नाट्यात्मक निवेदन कौशल्यातून विनोदीपूर्ण वातावरणामध्ये श्रोत्याच्या मनाचा ठाव घेतला जातो.

संत नामदेव हे वारकरी कीर्तन परंपरेचा आद्य प्रवर्तक मानले जातात. त्यांनी वारकरी संप्रदायाचे तत्वज्ञान जात-धर्म, प्रदेश

अशा अन्य कोणत्याही बंधनामध्ये बंदिस्त न करता शिख संप्रदायायामध्ये ही कामगिरी केली आहे. किर्तन परंपरेने आध्यात्मिक लोकशाही निर्माण करून जगाला समता, बंधुभाव आदी मूल्यांचा संदेश दिला आहे.

आधुनिक काळामध्ये महाराष्ट्रामध्ये अनेक किर्तनकारांनी संत ज्ञानेश्वरापासून ते संत तुकाराम पर्यंतच्या अभंगावर आजच्या परिस्थितीनुसार दाखले देत समाजामध्ये प्रबोधन घडवून आणण्याचे कार्य हे केले जाते. मौखिक परंपरेतील ही लोककला आजही अनेक ग्रामीण समुदायामध्ये अस्तित्वात असल्याचे आढळते. 'समूह' हा कीर्तन लोककला प्रकाराचा गाभाभूत असा घटक आहे. सामुहिक जनजागृती हा उद्देश प्रमुख असतो.

४) वासुदेव:-

आजच्या बदलत्या काळामध्ये वासुदेव दुर्मीळ होत असल्याचे आढळते. वासुदेव हे प्रामुख्याने श्रीकृष्णाचे भक्त असतात. भल्या पहाटे डोक्यावर शंकुकार मोरपिसाची टोपी, रंगीबेरंगी पोशाख, बासरी, टाळ, घुंघरू अशा लवाजमासह प्रगट होतो. देव-देवतांचे नामस्मरण, आख्यानाबरोबर लौकिक जीवनातील अनेक आख्याने गाऊन समाजामध्ये एक प्रकारे प्रबोधन करतात. वासुदेव हे देव-देवतांच्या नावांवर दान मागतात. त्यावेळी त्याला गृहिणी घरधन्याकडून धान्य, कपड्याचे दान मिळते. बाळ-गोपाळांकडून पैसेही मिळतात. दान मिळाल्यानंतर त्या व्यक्तीकडून त्याच्या मृत पूर्वजांचे नांव विचारून त्यांचाही नामोच्चार वासुदेव करतो.

वासुदेव गायना दरम्यान अनेक पौराणिक व वीर महापुरुषांच्या पराक्रमांच्या कथा गीत सांगतो. लोकव्यवहार आणि समाजस्थितीच्या सुक्ष्म निरीक्षणातून वासुदेव हा व्यवहारज्ञान व नीतीपर उपदेश अत्यंत सहजतेने करत असतो. पापाची भीती बाळगणे, पुण्य करणे, दान करणे, आपले कर्म प्रामाणिक करणे, आचार-विचार शुध्द, आचरणास महत्व देणे अशा प्रकारे वासुदेव प्रबोधन आजही घडवून आणत असतो. वासुदेव ही लोकधार्मिक लोककला असून समाजावर सुसंस्कार करण्याची जबाबदारी ही अत्यंत सहजतेने पार पाडणाऱ्या ह्या लोककला महाराष्ट्र आज प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष कार्य करत आहेत.

५) वाघ्या-मुरळी:-

वाघ्या-मुरळी ही आपली लोककला जागरणाच्या माध्यमातून सादर करतात. ते खंडोबांचे भक्त असतात. वाघ्या-मुरळी हे धार्मिक कुळाचाराचा तो घटक लोककलावंत आहे. खंडोबाची गाणी गात आणि खंडोबाच्या नावाने भिक्षा मागत फिरणारे हे लोककलावंत आहेत. खंजिरी व दिवटीच्या तालावर घुंगराच्या ताल-सुराने ते

नृत्यही करतात. वैशिष्ट्यपूर्ण अशा पोशाखामध्ये ते जागरणाचा कार्यक्रम करतात.

वाघ्या-मुरळी हे खंडोबाची गाणी गातात गाता त्या अनुषंगाने कथा निरूपण करण्यासाठी प्रचलित सामाजिक स्थितीवर प्रकाश टाकून उणीवा, अनिष्ट रुढी-परंपरा समाजाच्या लक्षात आणून देण्याचे कार्य करतात. आजच्या बदलत्या काळानुसार वाघ्या-मुरळी यांनी आपल्या जागरणामध्ये विनोदाची निर्मिती करून समाजप्रबोधनाचे कार्यही करत असल्याचे आढळते.

६) बहुरूपी:-

बहुरूपी ही प्राचीन अशी लोकानुरंजन व प्रबोधनाची एक चलती-फिरती लोककलेची संस्था आहे. अकबर-बिरबलाच्या सुरस कथामध्ये ही त्याचा उल्लेख येतो. संत तुकाराम व संत एकनाथ यांनी बहुरूपी अवतारावर अनेक रचनाही केल्या आहेत. निरनिराळे सोंगे करून ग्रामीण लोकांचे मनोरंजन करणारे हे एक व्यासपीठ आहे. रस्ता, घर, बाजार-चावडी अशा कोणत्याही ठिकाणी ते आपली कला सादर करतात. शंकर पार्वती, नंदी, महातारी, आदी सोंगे अत्यंत कौशल्यपूर्ण रित्या ते हाताळतात. पोलीस, फौजदार व निरनिराळ्या खात्याचे तपासणी अधिकार आदींचे हुबेहुब सोंगे घेऊन ग्रामीण व शहरी भागात मनोरंजन करत समाजाला संस्कार तत्वेही सांगतात.

कधी सामाजिक विसंगती, तर कधी विदारक उपहासग्रंथ विनोदही करतो. बहुरूपी समाजामध्ये विविध सोंगे करून भीती व घाबरवतो मात्र ते क्षणिक असून त्यातून लोकानुरंजन व समाजाला नवी दिशा देण्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष कार्य करत असतो.

याशिवाय जागरण, चित्रकथी, पोतराज, स्मशानजोगी, दशावतार, तमाशा आदी लोककलांच्या माध्यमांतून लोककलावंत आजच्या आधुनिक युगामध्ये खास लोकभाषेच्या माध्यमांतून लोकानुरंजन व समाज प्रबोधन घडवून आणतात. ही लोककलावंत विविध देव देवतांच्या उपासक सातत्याने भटकंती करत असतात. पूर्वीच्या काळी यांना एक धार्मिक अधिष्ठान होते. त्यामुळे पोटाची खळगी भरत, मात्र अलिकडील जीवनव्यवहाराचे सर्व जीवनमूल्य बदलत आहेत. त्याचबरोबर मनोरंजनाची साधने सहजतेने उपलब्ध झाल्यामुळे हळूहळू लोककला लुप्त पावत असल्यामुळे लोककलावंतानी पारंपारिक कामे सोडून उदरनिर्वाहासाठी अन्य मार्गाचा अवलंब केला आहे. एकप्रकारे आपण आपली लोकसंस्कृती पासून दुर जात आहोत असे दिसते. संपूर्ण लोककला मानवी जीवन अधिक समृद्ध व सम्यक मार्गाकडे घेऊन जाण्यास त्या लोककला व लोककलावंताचा वाटा महत्वपूर्ण आहे हे वास्तव नाकारून चालत नाही.

लोककला ह्या सांस्कृतिक संचिताचा अमूल्य आविष्कार आहे. अगदी वेदकाळापासून ते रामायण-महाभारत, काव्य, पुराणकथा,

संत साहित्य व आधुनिक काळामध्ये हा सांस्कृतिक वारसा आपल्या लोककलामध्ये आढळतो. भालदार-चोपदार, सुत्रधार ही पात्रे राजेशाही, पाटील, पटवारी, देशमुख ही गावगाड्यातील पात्र, जोशी, पोतराज, वाघ्या-मुरळी, गोंधळी, वासुदेव ही कलावंत मंडळी संपूर्ण भारतीय धर्म व समाज संस्थेचे स्थान स्पष्ट करतात. देव-देवतांचे प्रतिष्ठापना करणे, त्यांचे आशिर्वाद मिळविणे, शेती-भाती पिकण्यासाठी, सुखाने संसार नांदण्यासाठी ईश्वराला साकडे घालणे, यांचबरोबर समाजाला योग्य वळण लावण्याचे महत्वपूर्ण लोककलेच्या माध्यमातून केले जाते.

आजच्या आधुनिक काळामध्ये अशा विविध लोककलांच्या माध्यमांतून लोककलावंत प्रबोधन करत आहेत. स्वच्छता अभियान, व्यसनाधीनता, मतदान, वाहतुकीचे नियम, आरोग्य, साक्षरता, अशा अनेक उपक्रमांचे जनसामान्यापर्यंत जाऊन समाजप्रबोधन केले जाते. विषयाला अनुषंगाने विविध प्रकारचे पोशाख परिधान करून विनोदी पद्धतीने समस्यांचे गांभीर्य परिणाम व कारणे समामाजसमोर मांडत आहेत. त्यामुळे आजही बदलता काळ व जीवनमूल्यानुसार लोककलांच्या माध्यमांतून लोककलावंत लोकानुरंजन व समाजप्रबोधन करत आहेत हे निश्चित.

निष्कर्ष:-

१) लोककला ही अत्यंत व्यापक अशी संज्ञा असून जीवनव्यवहारातील सर्व जीवनमूल्यातून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रित्या व्यक्त होते.

२) दृश्य लोककलांचा आविष्कार हा सांघिक व वैयक्तिक स्वरूपाचा असला तरी भावना ही समूहमनाचा आविष्कार असतो, त्याचबरोबर खास लोकभाषेतून ती निर्मिती असते.

३) विधीनाट्य, धार्मिक कल्पना व आस्था, सामाजिक जाणिव, मनोरंजन व समाजप्रबोधन अशा वेगवेगळ्या हेतूतून लोकपरंपरा, लोक संस्कृती ही लोककलांतून लोककलावंतानी जोपासना केली आहे.

४) आजच्या आधुनिक काळामध्ये विविध लोककला व लोककलावंत हे दुर्मीळ होत असतांना ही अंशतः रुपामध्ये लोकानुरंजन व समाजप्रबोधन ह्या हेतूनी आज ग्रामीण समुदायाशी आपली नाळ जोडलेली आहे हे नाकारून चालणार नाही.

संदर्भ:-

१) डॉ. प्रभाकर मांडे, लोकरंगभूमी, गोदावरी प्रकाशन औरंगाबाद, १९९४.

२) रा.चि. ढेरे, लोकसंस्कृतीचे उपासक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, १९९६.

३) डॉ. विश्वनाथ शिंदे, लोकसाहित्य मिमांसा स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

४) शरद व्यवहारे, लोकसाहित्य : उदय आणि विकास, साहित्यसेवा प्रकाशन, १९८७.

2

Power of Knowledge Peer Review Journal, Volume I, Issue:II July to Sept. 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 3.7286

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

2021/2

Editor
Professor, Dr. Sadashiv H. Sarkate

● **Mailing Address** ●

Professor, Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

23	तीन दगडाची चूल - या आत्मकथेतून व्यक्त झालेली भटकंती आणि स्त्री जीवनाची असुरक्षितता	प्रा.डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे	113-117
24	लोकसाहित्य आणि उखाणे यांचा अनुबंध	डॉ.रवींद्र बाबासाहेब दास	118-122
25	रंगनाथ पठारे आणि राजन गवस यांच्या निवडक कादंबरीतील भाषाशैलीचा तौलनिकविचार	प्रा.डॉ.जयराम खाडे	123-130
26	धर्मवीर भारती के कविताओं में आधुनिक बोध	डॉ. आडे आर. यू.	131-133
27	एकांकी 'एक और दिन' में व्यक्त आधुनिक मध्यमवर्गीय परिवार की समस्याएँ	डॉ. शेख मोहसीन शेख रशीद	134-136
28	जल की अधिकता अभिशाप नहीं बल्कि वरदान है, समस्या है तो केवल उचित प्रबंधन की" डॉ. अम्बेडकर के संदर्भ में एक अध्ययन	डॉ. राजेन्द्र कुमार गोठवाल	137-141
29	तूती ए हिन्द - अमीर ख़ुसरो (१२५३-१२२५)	शेख यास्मीन सुलताना महेमुद	142-145
30	सागर जिले में सिलौरा से प्राप्त शैलचित्रों एवं लघुपाषाण उपकरणों का अध्ययन	योगेश मिश्रा	146-149
31	हिंदी उपन्यास साहित्य में आदिवासी विमर्श	डॉ.महाजन डी.बी.	150-153
32	रामदरश मिश्र के उपन्यासों में आगत ग्रामीण परिवेश के अंतर-संबंध	डॉ.ज्ञानेश्वर महाजन	154-159
33	भारत में महिला सशक्तिकरण अनेक सम्भावित चुनौतियाँ और सम्भावनायें एक सफल प्रयास	प्रभातसिंह कुशवाहा डॉ.वीर नारायण	160-165
34	रमणिका गुप्ता के सीता और मौसी उपन्यास की आदिवासी नारी	प्रीती अहिर	166-169
35	आधुनिक मीडिया तथा उपभोक्तावादी संस्कृति : एक समसामयिक विश्लेषण व सूचना का अधिकार	विनयकुमार श्रीवास्तव डॉ.वीर नारायण	170-176
36	"श्री महिला गृहउद्योग लिज्जत पापड (SMGULP)' या संस्थेचा विकास मार्गाचा एक अभ्यास.	प्रा.मनोज किसन जाधव	177-182
37	आपत्ती व्यवस्थापन महत्त्व आणि गरज	प्राचार्य सानप सविता केशवराव	183-186
38	अमृत नादोपनिषदानुसार षडंग योग	प्रा. डॉ. अंबादास फटांगरे	187-190
39	गोल्डन बॉय ठरला : निरज चोपडा (भालाफेकपटू)	गाँतम सांडुलाल गायकवाड डॉ. डी. आर. कांबळे	191-195
40	खेळ व योगामुळे शारीरिक विकास घडवून आणता येतो	प्रा.डॉ.डापके कृष्णा देवाजी	196-200
41	ग्रामीण महिलांच्या समस्यांचा अभ्यास-काळाजी गरज	दत्तात्रय रामराव वाघमारे	201-204
42	भारतीय औद्योगिक विकास आणि महाराजा सयाजीराव गायकवाड	कामिनी प्रफुल्ल पाटील प्रा.डॉ.मनिषा अनिल कचवे	205-208
43	समकालीन आंबेडकरी चळवळ आणि राजकारणाची दिशा	प्रा.डॉ.माधव कैरबा वाघमारे	209-213
44	हैदराबाद मुक्ती संठामातिल महिलांचे योगदान	दत्तात्रय रामराव वाघमारे	214-217
45	राष्ट्रीय शिक्षा नीती (२०२०): एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ.नवनाथ दत्तात्रय वाजगे	218-224

तीन दगडाची चूल — या आत्मकथेतून व्यक्त झालेली भटकंती आणि स्त्री जीवनाची असुरक्षितता

प्रा.डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे
सहयोगी प्राध्यापक, संशोधक मार्गदर्शक व मराठी विभाग प्रमुख
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

मानवी मनाची अभिव्यक्ती व प्रत्यक्ष कृती यास मानवी जीवनामध्ये विशेष महत्त्व आहे. त्या अनुषंगाने मानव आपली व समाजाची प्रगती करित असतो. त्यामुळे त्या—त्या राष्ट्राची प्रगती ही समाजाच्या अभिव्यक्ती व कृतीवर आधारलेली असते. मानव व समाजाच्या अभिव्यक्तीचे सशक्त माध्यम ही भाषा आहे. त्या मानवी भाव भावना, समाजचित्र हे साहित्य निर्मितीच्या वेगवेगळ्या प्रकारातून सामोरे येत असते. त्यां—त्या साहित्यप्रकारातील ती साहित्यकृती तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक जीवनाची प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्षरित्या कल्पना व रूपरेषा मांडत असते. अशी मांडणी करत असतांना त्या—त्या अनुभवाची त्या साहित्यप्रकारानुसार त्याला रूप व मर्यादाही येत असतात. कथा—कादंबरी—नाटक—आत्मचरित्र हे कथात्मक साहित्यप्रकार आहेत. त्यापैकी आत्मचरित्र हा साहित्य प्रकार जीवनाच्या संध्याकाळच्या रमणीय भूतकालीन आठवणीबद्ध असतो. त्या पुढील आयुष्यामध्ये फारसे काही सांगण्यासारखे नसल्यामुळे गतजीवनाची कथा स्वतःच निवेदन करतो. व्यक्तीच्या वास्तव जीवनाचे जसे घडले तसे चित्र आत्मचरित्रात अभिप्रेत असून यात आत्मविष्काराला महत्वाचे स्थान आहे. सत्यकथन, तटस्थता 'स्व' केंद्रस्थानी, प्रांजळ व वास्तव निवेदन, घटना प्रसंगाची नेमक्यापणे निवड, लेखकाची भूमिका आदी वैशिष्ट्यपूर्ण मूल्यातून एकूण मराठी साहित्य विश्वामध्ये स्त्रियांची आत्मचरित्राचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ही परंपरा अगदी प्राचीन असून महंदाबा, जनाबाई, मुक्ताबाई, बहिणाबाई पासून दिसून येते. पुरुषप्रधान व्यवस्थेमध्ये कायम दुय्यम स्थान व घुसमट होत असतांना आधुनिक काळामध्ये रमाबाई रानडे — आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी, बया कर्वे — माझे पुराण—१९४४, लक्ष्मीबाई टिळक स्मृतिचित्रे १९३४, राधाबाई आपटे — उमटलेली पावले १९६२, हेसा वाडकर — सांगत्ये ऐका — १९७२ आदी महत्त्वपूर्ण आत्मचरित्रांमध्ये स्त्री स्वतंत्र व्यक्ती व स्वतंत्र विचारांसह पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे चौकट उध्वस्त करतात.

१९६० नंतर मराठी साहित्यामध्ये वेगवेगळे साहित्यप्रकार वैचारिक अधिष्ठानासह मानवमुक्तीचा जयघोष करत पारंपारिक आचार—विचार नकार देत समता, स्वातंत्र्य, न्याय, एक माणूस एक मूल्य आदी मुल्यांवर आधारित नवविचारांची मांडणी ही वेगवेगळ्या साहित्याप्रवाहातून होत होती. त्यातील ग्रामीण, आदिवासी, दलित, स्त्रीवादी आदी प्रवाहाने साहित्य व सामाजिक जीवनामध्ये परिवर्तनवादी चळवळीला अधिक प्रोत्साहित केले. त्याच बरोबर साहित्याला सर्वांगीण समृद्ध केले.

दलित साहित्य प्रवाहाने एकूण मराठी साहित्य व पारंपरिक मूल्यांचा धिक्कार करून साहित्य व जीवनामध्ये नव्या निकष मूल्यांची मांडणी केली. कथा, कादंबरी, कविता हे

साहित्य प्रकार हाताळले आहेत. आत्मचरित्राऐवजी दलित साहित्याने आत्मकथन असे नामकरण केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांना आत्मभान दिले. शिकून संघटित होवून रूढ वर्णव्यवस्थे विरुद्ध लढा देण्याचे धैर्य दिले. स्वातंत्र्यानंतर जवळपास पंचवीस ते तीस वर्षांनी दलितांना आपण भोगलेले पशूपेक्षाही हीन जीवन जगणाऱ्या अस्पृश्याच्या वेदनेचा हुंकार व्यक्त झाला. आत्मकथन हे अगदी उमेदीच्या वयामध्ये स्वबरोबर समूहकेंद्री असते वास्तव व समाजबोली भाषांचा अस्सलपणा हे खास विशेष स्पष्टपणे दिसते. बलुतं — दया पवार, आठवणीचे पक्षी — प्र.ई. सोनकांबळे, तराळ—अंतराळ — शंकरराव खरात, काट्यावरची पोट — उत्तम बंडू तुपे आदी आत्मकथनांनी मराठी आत्मचरित्राला नवीन परिमाण प्राप्त करून दिले ह्याविषयी अधिकपणे डॉ. म.सु. पगारे सांगतात.

“दलित आत्मकथने ही आत्मचरित्राच्या रूपबंधाची प्रतिक्रिया म्हणून निर्माण झालेली नाही ते साहित्याचे उत्क्रांत रूपही मानले पाहिजे. दलित आत्मकथनांनी दलित मुक्तीसाठी सातत्य ठेवलेले दिसते. त्यांच्यामधून आत्मदर्शन, समाजदर्शन, आत्मशोध, समाजशोध, आत्मसंघर्ष, समाजसंघर्ष असे सृजनशील वृद्ध निर्माण होतांना दिसते. आत्मकथनांचा विचार करतांना विशुद्ध जीवनानुभवाचा कलात्मक पातळीवरचा अविष्कारही महत्वपूर्ण मानला जातो.”

ही मांडणी आत्मचरित्र व आत्मकथनाचे नेमकेपणाने फरक मांडते. दलित पुरुषाप्रमाणे दलित स्त्रियांनी आपल्या जीवनानुभवातील अत्यंत वास्तवदर्शी मांडणी केली आहे. शांताबाई कांबळे — माझ्या जन्माची चित्तरकथा, मल्लिका अमरशेख — मला उध्वस्त व्हायचंय, बेबी कांबळे — जिणं आमचं, मिटलेली कवाडे — मुक्ता सर्वगोड आदी महत्वपूर्ण आत्मकथनांनी मराठी साहित्याला नवीन ओळख निर्माण करून दिली आहे.

भटक्या—विमुक्तांची आत्मकथने ही दलित आत्मकथनाचा भाग आहे असे मानले जाते. परंतू गावकुसाच्या परीघाबाहेरील भटकंती जन्मजात गुन्हेगारीचा कपाळी शिक्का, जातपंचायतीची जाचकता, भटकंती दरम्यानची होरपळ, गाव, शिवार व ओळख नसलेला हा भटका—विमुक्त समाज दलित साहित्य व डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होवून आपल्या जीवनानुभवातील मरणयातना आत्मकथनाचे आधारे अभिव्यक्त होऊ लागले. उपरा — लक्ष्मण माने, उचल्या — लक्ष्मण गायकवाड, गबाळ — दादासाहेब मोरे, बेरड — भिमराव गस्ती, कोल्हाट्याचं पोर — किशोर शांताबाई काळे आदी आत्मकथनांनी मराठी साहित्याला एक आंतरराष्ट्रीय ओळख करून दिली. मरणकळा — जनाबाई गिन्हे, तीन दगडाची चुल — विमल चव्हाण आदी स्त्री आत्मकथनांनी आपल्या भटकंती जीवन व स्त्री जीवनाच्या भाव—भावना असा दुहेरी अनुभवातून ही आत्मकथने समृद्ध होतात.

परिवर्तनवादी चळवळी व विचारवंतांच्या विचारातून आत्मभान आलेल्या या तरूणाने पिढ्यानपिढ्यांचे गाठोडे पाठीवर घेऊन गाढवाचे जिणे जगणाऱ्या माणसाचे दुःख शब्दातून व्यक्त करित आपल्या जमातीतील रूढी—परंपरा, अंधश्रद्धा, जातपंचायत, चालीरीतिचा सत्यवृत्तांत आपल्या आत्मकथनातून स्पष्ट केला आहे. १८७१ चा ब्रिटीशांनी गुन्हेगार कायदा आजही प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष रित्या झळा सहन करणारा हा समूह आहे. त्याचबरोबर ह्या

जाती—जमातीतील स्त्री म्हणजे अत्यंत उपेक्षित आहे. एका बाजूला गावगुंड, नीतिभ्रष्ट पोलिस अधिकारी यांच्या वासनांध नजरा तर दुसऱ्या बाजूला कुटुंबातील दुय्यम स्थान, सतत मारहान सहन करणे, काही गुन्हा नसतांनाही जातपंचायती जाचक न्याय, अल्पवयातील मातृत्व आदीमुळे ती संपूर्णपणे मेटाकुळीला आली आहे. स्त्री शिक्षण ही बाब अमान्य असणाऱ्या भटक्या समुहातील विमल मोरे सारखी नवसुशिक्षित तरुणींनी आतापर्यंत पारंपरिक विचाराविरोधात बंड पुकारले त्यामुळे तिला स्वअस्तित्वाची मांडणी आपल्या तीन दगडाची चूल ह्या आत्मकथनातून प्रखरपणे करते ही एक क्रांती ठरते. तीन दगडाची चूल — विमल मोरे प्रस्तुत आत्मकथन २००० मध्ये प्रकाशित झाले आहे. गावोगावी भटकंती करणारी, पालं ठोकून राहणारी, सदैव प्रस्थापित समाज आणि पोलिसांच्या अत्याचाराला तोंड द्यावे लागणारी, दारिद्र्य व भूक, अज्ञान व अंधश्रद्धा अशा असंख्य व्द्वंद्यांमध्ये खितपत पडलेल्या भटक्या—जाती—जमाती पैकी गोंधळी ही जमात आहे. इमीचा हा प्रवास ह्या जमातीला भोगावे लागणारे दुःख आणि या जमातीतील एक स्त्री म्हणून वाटचाला येणारे यातनामय जीवन या दोन्हीचा संगम त्यांच्या आत्मकथनातून येतो. शिक्षण घेतांना मनाची झालेली घालमेल, घरची दयनीय परिस्थिती, घरातील भावा—भावाचे भांडण, वडिलाचे आजारपण, डोक्यावर भांड्याची टोपली घेऊन पोटाच्या खळगीसाठी करावी लागणारी भटकंती, कुपोषण, अस्वच्छता, व्यसनाधीनता, जन्मजात गुन्हेगारीच्या संशयातून सातत्याने होणारे अन्याय, अत्याचार, आदी कारणांमुळे बालपण करपुन गेले असताही मोठ्या भावाच्या पाठिंब्यामुळे अत्यंत आत्मविश्वास, धीटपणे शिक्षणरूपी धडे गिरविले ही बाब समस्त सर्वसामान्य स्त्रियांसाठी नवी उर्जा देणारी ठरते. मुळात संपूर्ण भटक्या समाजाचा शैक्षणिक दृष्टीकोन हा उदासीन दिसतो. त्याची बहुतांश कारणे ही त्यांच्या भटकंतीच्या अस्थिरतेमुळे प्राप्त झाली आहेत. एका गावात स्थिर नसल्यामुळे शाळेत घालणे म्हणजे एका गावी राहणे हे त्यांना परवडणारे नव्हते. त्याचबरोबर कुटुंबातील लहान मुले सांभाळणे, लहान मुलांना भीक मिळते आदी कारणांमुळे ते शिक्षणाचे फारसे गांभीर्य घेत नाहीत त्याला इमीचे (विमल) घरही अपवाद नव्हते. त्यात ही स्त्री शिक्षण म्हणजे पाप, गुन्हा समजण्यात येत असे. अशावेळी इमीच्या शिक्षणाचा विषय निघताच तिचे वडील चिडतात,

“बाबा रागातच दादाला म्हणाले, आशा, तुज डोस्क—बिस्क फिरलं का काय? पुरीला शाळत घालतु म्हणतुस.... आमच्या जातीत पुरी साळत जात्यात का? लय शिकलास म्हंजी शेना झालास व्हय.”

हा विचार समस्त भटक्या विमुक्त जाती—जमातीचा आढळून येतो. त्यामुळे शिक्षणाचे प्रमाण हे जवळपास नगण्य स्वरूपामध्ये आढळते. त्यामुळे ही स्त्री सातत्याने कष्ट आणि कष्ट करत आपल्या नशिबाला दोष देत आजही अत्यंत असुरक्षित व अस्तित्वहीन जीवन जगते.

इमीचा जीवनप्रवास हा अत्यंत तपशीलासह सविस्तर येत जातो. गोंधळी जमातीतील स्त्री ही भांड्याची बुटी डोक्यावर घेऊन जगण्यासाठी गावोगावी भांडी विकत फिरते. माफक किंमतीला भांडी विकुन आलेल्या पैशावर गुजरान करते. नव्या भांड्याच्या मोबदल्यात जुन्या

भांड्याची मोड घेत, कधी जुने कपडे, कधी शिळे अन्न मागून खायचे अशा स्वरूपामध्ये उदरनिर्वाहाची सोय करतात. हे काम गावोगावी जाऊन करावी लागत असल्यामुळे वेळ तर कधी अवेळ होत असे मात्र पालावर दिवस मावळणच्या आधी येणे हा अलिखित नियम आहे अन्यथा पती व कुटुंबातील अन्य सदस्य तिला संशयी दृष्टीकोणाने पाहत असे. इमीची काकु अंबुआक्का एकदा तिला वेळेवर बस मिळत नाही म्हणून तिला पालावर येण्यासाठी उशिर होतो तेव्हा तिचा पती सिद्राम तिला फोक व लाथा बुक्याने झोडपुन काढतो. त्यानंतर उलथणे तापवुन अंबुआक्काच्या हातात आरपार घुसवतो. ती विव्ळतही दुसऱ्या दिवशी पुन्हा भांडे विकण्यासाठी जाते कारण पोटाच्या खळगीचा प्रश्न आ वासून उभा राहतो. अशा असंख्य स्त्री यातनांचा उलगडा ती आपल्या निवेदनातून करते. बालविवाहाचे प्रमाण ह्या जमातीमध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळते. पतीने अंगाला स्पर्श केल्यामुळे घाबरून ती पळून जाते. मासिक पाळीनंतर विधी, लेखिका दीराला बोलते म्हणून तिला लोक नांव ठेवतात. अशा अनेक घटना प्रसंगातून रूढी, परंपरा, अज्ञानपणाच्या कळसामध्ये स्त्री जीवनाची होणारी कुचंबणा स्पष्ट दिसून येते.

विमलचा विवाह दादासाहेब मोरे यांच्यासोबत होतो. मोरे हे भटक्या—विमुक्त चळवळीचे खंबीर कार्यकर्ते असतात. मात्र कुटुंबाची अत्यंत नाजूक परिस्थितीमध्ये विमल आपला संसार गोड करत सकारात्मक दृष्टीकोणातून मार्ग काढते. दादासाहेबांना नोकरी नसल्यामुळे अनंत अडचणी त्यांना येतात. गोंधळी व कुडमुडे जोशी ह्या दोन जाती अंतर्गत रोटी—बेटी व्यवहार होतो यातून स्पष्ट होते. पती—पत्नी मिळून हजारो वर्षांपासून अज्ञान, रूढी, परंपरा, नवस—सायास, भटकती मध्ये खितपत असलेल्या समूह जीवनामध्ये जनजागृती करण्याचे अहोरात्र कार्य करतात. त्यामुळे घरी नेहमी लोकांची ये—जा असे. त्यात अनेक अडचणी असून मार्ग काढत विमल घरसंसार व समाजकाय अधिक नेटाने पतीसोबत सक्रिय होते हे ह्या आत्मकथनाचे वेगळेपण विशद होते.

गोंधळी जमातीतील स्त्री ही भांडे जुन्या कापड व भांडे घेऊन पोट भरत असते. मात्र चोरीच्या संशयातून त्यांना पोलिसांचा त्रास सहन करावा लागतो. गोपाळ शिंदे यांच्या पत्नीने भांडे देऊन जुना शालु घेतला परंतु चोरी झाली त्यामुळे त्यांच्या पालाची तपासणी करण्यात आली तेव्हा पोलीस त्याच्या बायकोला मोठ्या प्रमाणात मारहाण करून अटक करतात अशा प्रकारच्या अन्याय—अत्याचाराला ह्या स्त्रीला सातत्याने सामोरे जावे लागते. ब्रिटीश काळापासून चालत आलेला जन्मजात गुन्हेगार हा कपाळी मारलेला शिक्का आजही त्यांचे अंमल होत असल्याचे अनेक उदाहरणे ही भटक्या जाती—जमातीला विशेष स्त्रियांना येतात. पोलिस स्टेशनमध्ये अनेक वेळा त्यांच्यावर अत्याचार होत असल्याच्या घटनांना सामोरे जावे लागते. त्याचबरोबर ही स्त्री न्यायही मागू शकत नाही. कारण एकतर ती जन्मजात गुन्हेगार तर दुसऱ्या बाजूला जातपंचायत तिला चारिष्याच्या दृष्टीकोणातून जातबहिष्कृत करते. त्यामुळे हे असह्य दुःख तिला मुकपणे सहन करावे लागते. अशा असंख्य घटना—प्रसंगातून तिच्या जीवनातील सातत्याच्या असुरक्षितता स्पष्ट होत जाते.

एकंदरीत तीन दगडाची चूल — विमल मोरे यांनी गोंधळी जमातीतील स्त्री जीवनाचा

अत्यंत समर्पक भाव—भावनासह तिच्या वाट्याला येणारे अन्याय—अत्याचार हे नशीब समजून आपल्या कर्माला दोष देत जीवन जगत आहे. भटकंतीच्या दरम्यानातील होणारी हेळसांड स्पष्ट करत रस्त्यावरील बाळंतपण वाचकाच्या मनाला चटका लावून जाते. कधी गुन्हेगार तर कधी पोटासाठी तिच्या अब्रुचे धिंडवडे करणारे अनेक अपप्रवृत्तीचे हात स्पष्ट दिसतात. त्याबद्दल ती 'ब्र' शब्द काढू शकत नाही. कारण त्यामुळे ती कुटूंबाबाहेर फेकली जाते. घर—दारा मध्ये सातत्याने भीतीयुक्त, असुरक्षित, अर्थहीन जीवन जगत आहे. तिच्या स्वत्वाचा दिवस उगवण्यासाठी समस्त समाज व प्रशासनाने प्रयत्न करण्याची गरज लेखिका स्पष्ट करते.

गोंधळी जमातीतील बोलीभाषांसह प्रांजळ निवेदन, वास्तवदर्शी अनुभवांची मांडणी केली आहे. घटना—प्रसंगाची अत्यंत अचुकपणे निवड करत हे आत्मकथन गतीमान ठेवण्यात यशस्वी झाले आहे. जीवनानुभवाच्या विदारक दाहकतेतून हे आत्मकथन अधिक फुलत जाते.

एकूणच भटकंतीतील स्त्री जीवनाची असुरक्षितता हे आत्मकथन स्पष्ट करत आम्ही ही माणसे आहोत, आम्हाला माणूस म्हणून जगू द्या अशी आर्त भटके विमुक्त साहित्याच्या माध्यमांतून देतात. उदरनिर्वाहाच्या साधनांची अनिश्चितता व भटकंतीमुळे हा समाज विकास—प्रगती पासून आजही हजारो मैल दूर असल्याचे अनेक पुरावे आपल्या रोजच्या दैनंदिन जीवनामध्ये दिसून येतात. ह्या संपूर्ण आत्मकथनाची समाजशास्त्रीय मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष:—

- १) लेखिकेने गोंधळी व कुडमुडे—जोशी ह्या जमाती अंतर्गत असणाऱ्या स्त्री दर्जा व तिच्या स्थानावर प्रकाश टाकला आहे.
- २) गुन्हेगारी व सततच्या भटकंती मुळे ह्या समुहातील स्त्री सातत्याने असुरक्षित, भीती व जात पंचायतीच्या जाचकतेमुळे ती अधिकच कोलमडून गेली आहे.
- ३) जीवन पदरी आलेल्या असह्य वेदना, दुःख, कष्ट याबद्दल ही माणसे कुठेही तक्रार न करता नशिवाचा भोग म्हणून भोगत राहतात.
- ४) अत्यंत वास्तवपूर्ण विदारक जीवनाचा आलेख स्वबोली भाषा, घटना—प्रसंगाची रेलचेल, आदीमुळे एकूणच मराठी साहित्यामध्ये नाविन्याची भर घालते.

संदर्भग्रंथ सूची:—

- १) तीन दगडाची चुल, विमल मोरे, मेहता पब्लिकेशन्स, पुणे
- २) दलित साहित्याचा इतिहास, म.सु. पगारे, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव
- ३) चरित्र—आत्मचरित्र—तंत्र आणि इतिहास, जोशी अ.मु.
- ४) प्रदक्षणा खंड (१ व २) संपा — कुलकर्णी अ.अ., कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- ५) भटक्या विमुक्तांची आत्मकथने, संकल्पना आणि स्वरूप, डॉ. अकुंशकुमार चव्हाण, संस्कार प्रकाशन, लातूर.

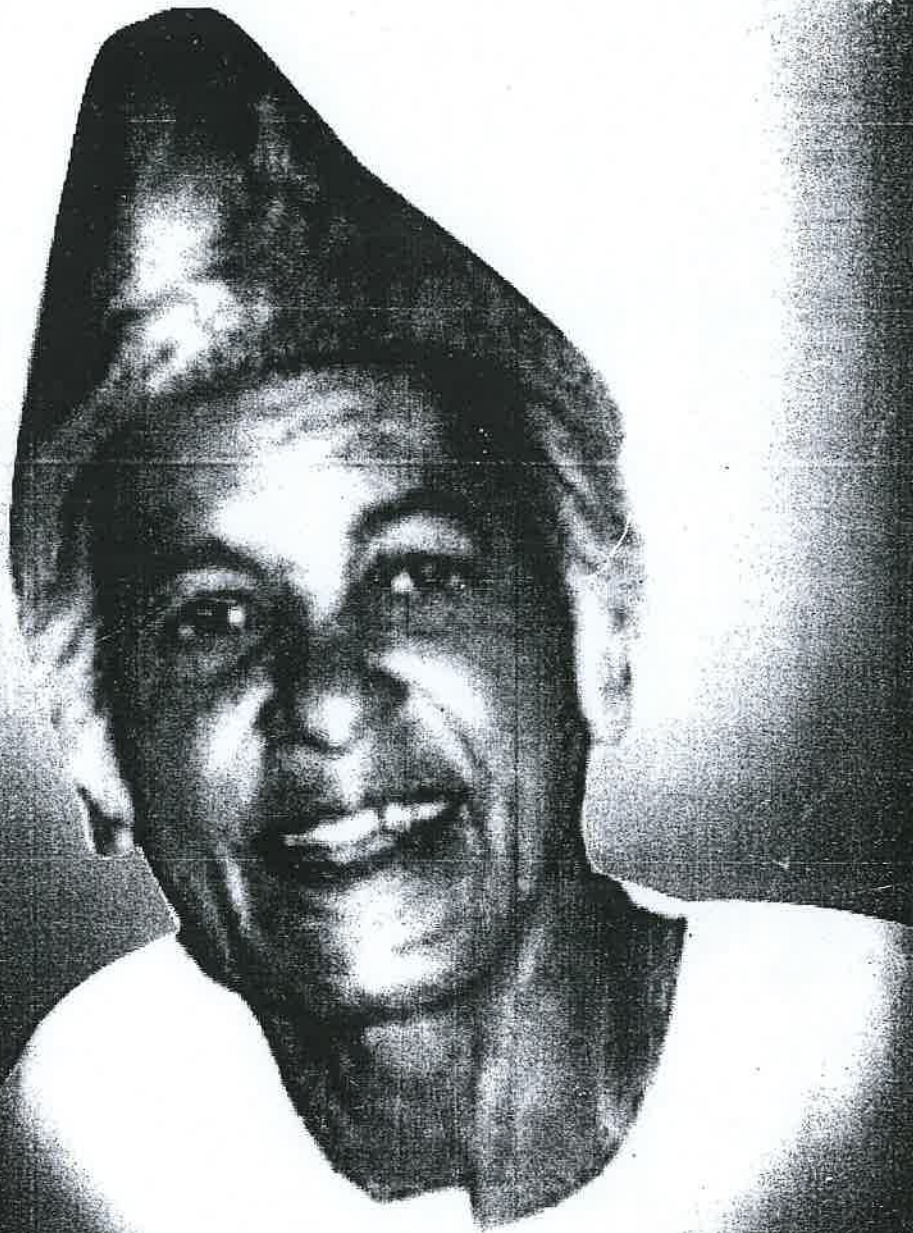
3

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

2021, 22

पुण

अंक २ रा
अक्टूबर - २०२१

लोफाफवी वामनदास फडके
विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक - दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

UGC Care Listed Journal

ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३.

मो. ९९०४००३९९८

33.	आंबेडकरी शाहीर : वामनदादा कर्डक - प्रा. सौ. नंदा निवृत्ती मास्कर	135 - 137
34.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतरचनेतील शैलीविशेष - गेयता - डॉ. जया जितेंद्र कदम	138 - 141
35.	महाकवी वामनदादा कर्डक : आंबेडकरी तत्वज्ञानाचा काल-आज व उद्याचा चेहरा - प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे	142 - 145
36.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची स्त्रीगीते - डॉ. देवमन दत्तजी कामडी	146 - 155
37.	वामनदादा कर्डक यांची गझल रचना - डॉ. सुखदेव इधारे	156 - 159
38.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकर दर्शन - प्रा. डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	160 - 166
39.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - डॉ. राजाराम अं. झोडगे	167 - 170
40.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या काव्यातील सामाजिक बांधिलकी : शोध व स्वरूप - प्रा. निखिल भिकाजी उंबरकर	171 - 173
41.	तुकोबांच्या कुळातील लोककवी : वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. विठ्ठल खंडूजी जायभाये	174 - 178
42.	आंबेडकरी चळवळीचा तेजोमय दीप - प्रोफेसर डॉ. शैलेश विश्वनाथ त्रिभुवन	179 - 181
43.	आंबेडकरवादी लोकशाहीर वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. बडुरे राजू सायन्ना	182 - 184
44.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची लोकगीते - प्रा. डॉ. विलास खुणे	185 - 187
45.	शोषितांचा हृदयस्पर्शी आवाज : महाकवी वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. संबोधी एम. देशपांडे	188 - 191
46.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची राष्ट्रीय कविता - प्रा. डॉ. विश्वास शं. पाटील	192 - 194
47.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - डॉ. रंजना मधुकर कदम	195 - 200
48.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्वज्ञान - प्रा. डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे	201 - 204
49.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांचे स्वरूप आणि विचार - प्रा. डॉ. चंद्रशेखर निवृत्ती एंगडे प्रा. संजय नामदेवराव आठवले	205 - 210

महाकवी वामनदादा कर्डक : आंबेडकरी तत्वज्ञानाचा काल-आज व उद्याचा चेहरा

- प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे
सहयोगी प्राध्यापक आणि मराठी विभागप्रमुख
स्वातंत्र्यवीर सावरकर महाविद्यालय, बीड.

मा नवी जीवन, समाज, निसर्ग व साहित्यकला यांचा परिवर्तनाशी घनिष्ठ संबंधी आहे त्या संबंधाचे प्रारूप हे तत्कालीन काळाशी समांतर राहून भविष्याचा वेध अचुकपणा हे फक्त साहित्याच्या अभिव्यक्तीमध्ये स्पष्ट होते. परिवर्तन हे वैचारिक आचारसंहिताशी बांधिल राहून त्या परिवर्तनवादी मूल्यांना जनमाणसामध्ये रुजवण्यासाठी लोकचळवळ उभी राहवी लागते. त्याचळवळी वा विचाराचे ध्येय जाणीवपूर्वक कृतीतून आकारला येणे अत्यंत गरजेचे असते त्यातून समाजाला आत्मभान व समाजमन प्राप्त होते. ह्या परिवर्तनाच्या मुळाशी एका उर्जास्रोत असतो ती प्रेरणा सातत्याने आत्मभान हरपलेल्या व्यक्तीला आत्मविश्वास देऊन आज व भविष्याचा प्रश्न वा समस्याचा अचूक वेध घेत जनजागृती करणे हे महत्वाचे कार्य साहित्य ठरत असते ह्या परिवर्तन वा क्रांतीचे प्रभावी हत्यार म्हणजेच साहित्य होय. ह्या साहित्याचा हत्यार वापर हा 1960 नंतरच्या साहित्यप्रकारांतू मोठ्या प्रमाणात होतांना आढळतो. त्यामध्ये दलित प्रवाहातील अनेक साहित्यकृतीतून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव, स्वाभिमान, आत्मभान, शिक्षण, न्याय, जात, धर्म, देव, संस्कृती आदी मानवमुक्ती च्या मुल्यांचा प्रचारप्रसार हा झाला आहे. आत्मकथन, कादंबरी, नाटक व कविता ह्या साहित्य प्रकाराचे कार्य अमूल्य असे आहे. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, राममंदिर प्रवेश, हिंदु कोड बिल, गोलमेज परिषद, पुणे करार, राज्यघटनेचे शिल्पकार, बौद्ध धर्माचा स्विकार आदी महत्वपूर्ण आंदोलन व त्यानुषंगाने आलेले विचार जनसामान्य माणसापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य असो अथवा डॉ.आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाहननंतर विचारांची पळड सौल होऊ न देणे आपआपसांत क्रांतीकारक विचारांची ज्योत कायम तेवत ठेवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य वामनदादा कर्डक यांच्या कवित्तु गझल व लोक गीतांनी केले आहे.

वामनदादा नंतर ही झंझावती विचाराची खाण सदैव, स्मरणात राहणारी आहे. त्यांच्या काव्यातून आंबेडकरी तत्वज्ञानाचा आलेख न मांडता आंबेडकर पुर्ण दलित समाज आंबेडकरी समकालीन दलित समाज आणि आंबेडकर उत्तर दलित समाजाचे बदलते स्वरूप याचा वास्तवदर्शी चेहरा त्यांना मांडला आहे त्याचबरोबर आंबेडकरी विचारापासुन दुरावत चाललेल्या चळवळी अधिक सर्व सामान्य माणसापर्यंत नेऊन त्याला आंबेडकरी विचारांचे बाळकडू आपल्या गीताच्या माध्यमांतून खेडेपाड्यांपर्यंत नेण्याचे महत्वकार्य महाकवी वामनदादा कर्डक यांनी केले आहे.

वामनदादाचा जन्म 15 ऑगस्ट 1922 रोजी नाशिक जिल्ह्यातील देशवंडी या गावी सईबाई व तयाजी यांच्या पोटी झाला. घरी शेतीवाडी असून पोटाची खळगी भरत नसल्यामुळे त्यांनी मुंबईमध्ये येऊन गिरणी कामगार म्हणून काम केलेपुढे टाटा कंपनीत नोकरी करू लागले. त्यानंतर त्यांनी शिवडीमध्ये समता सौनिक दलामध्ये सामिल झाले समता दलामध्ये सक्रिय

लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मय / 142

सौनिक असतांना त्यांना अक्षर ज्ञान झाले डॉ.आंबेडकर 1943 ला जेव्हा नायगांव च्या सभास्थानी आले तेव्हा सर्व प्रथम वामनदादा त्यांचे प्रत्यक्ष दर्शन झाले. साधारणपणे 1943 पासून त्यांनी लिखाणास सुरुवात केली ती 2004 पर्यंत सातत्याने लिखाण व गायनाचे अनेक कार्यक्रम त्यांनी केले आहेत. कवी, गझलकार, गीतकार, गायक, शाहिरी असा बहुसंख्य आयामांनी फुलते व्यक्तीमत्व म्हणजे वामनदादा कर्डक याचे होते. हिंदी, मराठी भाषेमध्ये लिखाण करत असतांना त्यांनी ग्रामीण बोली भाषेतून आंबेडकरी विचारांचा वारसा पुढच्या पिढीपर्यंत देण्याचे महत्वपूर्ण काम काव्याच्या माध्यमांतून केले आहे वाटचाल, मोहळ, व हे गीते वामनांचे हे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत प्रकाशित व अप्रकाशित स्वरूपाची जवळपास दहा हजार रचना त्यांच्या आढळतात. त्यांच्या एकुणच काव्याचा चेहरा हा आंबेडकरी आचारविचार, चळवळ, प्रबोधनांशी भीम बांधिलकी स्विकारणार असा सच्चा आंबेडकरी कार्यकर्ते ते होते.

ज्या साहित्याच्या मुळाशी संघर्ष व परिवर्तन ह्या मुलभूत प्रेरणा असतात त्या निर्मितीला एक वेगळे सामर्थ्य प्राप्त होते. ध्येयवादी लेखक वा कवी आपल्या निर्मितीमध्ये आपले जीवनसत्त्व ओततो. तेव्हा त्या शब्दांची परिनिती ही शरापेक्षा धारदार व परिणाम कारक असते. यांचे मुर्तीमंत उदाहरण म्हणजे वामनदादा कर्डक होय त्यांचे काव्य म्हणजे आंबेडकरी चळवळीचा संदर्भ ग्रंथ ठरतो प्रत्यक्षात आंबेडकरासोबत सहवास, त्यांच्या सभा ठिकाणी गायनाद्वारे जनजागृती करत लोकचळवळ अधिक प्रगतीपथाकडे नेले आहे.

उद्धारली कोटी कुळे, भीमा तुझ्या जन्मामुळे
 एक ज्ञान ज्योतीने कोटी ज्योती,
 तळपतात तेजाने तुझ्या धरेवरति
 उजळे काळोख मावळेभिमा तुझ्या जन्मामुळे .
 जखडबंद पायातील साबळदंड
 तडातड तटले तु ठोकताच दंड
 झाले गुलाम मोकळा भीमा तुझ्या जन्मामुळे

बहिकृतांना जीवनाचा अर्थ कोणी सांगितला ? कोणी त्यांना उन्हातून सावलीत आणले ? स्वाभिमानाची आणि स्वावलंबनाची जाणीव त्यांनी कोणी करून दिली ? उपेक्षितांचा बहुजनाचा दिन दलितांचा नेता कोण ? आमच्या इतिहास व संस्कृतीचा नायक कोण ? त्यांचे एकमेव उत्तर म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर होय त्यामुळे वामनदादा आपल्या गीतातून त्या महामानवाविषयी आदरभाव व्यक्त करतात.

डॉ.आंबेडकर यांच्या क्रांतीकारी विचार समस्त वंचित मागास दलित शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, स्त्री, भटके विमुक्त, आदिवासी असा असंख्य समाजघटकांचे शोषण करणाऱ्या व्यवस्थे विरोध आपल्या लेखणी व कृतीतून सर्वांगीण मानवमुक्तीचा लढा उभा करतात. त्याला जात, धर्म, संस्कृती, भाषा आदी भिंती पाडून समता, स्वातंत्र्य व बंधुभाव, एक माणूस एक मुल्य, समान न्याय आदी मुल्यांवर आधारीत नवा समाज उभा करू पाहतात. इतिहास, धर्म, संस्कृती मधील पारंपारिक दर्जा व ओळख पुसून मनुस्मृती ग्रंथाचे दहन करून नवा इतिहास व संस्कृती घडविण्यासाठी शिक्षणासारखे प्रभावी हत्यार तरुणांच्या हातांमध्ये देतात तेव्हा वामनदादा कर्डक असो आजच्या नव्या इतिहास मांडणी आपल्या काव्यांतून करतात

जुने पुराने जुल्मी वाडे
 कुजाटलेली कुजली झाडे
 उन्मळती हे कोसळती हे
 सारे माती आड दडे
 नवी पालवी पुन्हा फुटावी
 सृष्टी सारी पुन्हा नटावी
 पिळळी पाने आनंदाने
 गळती खाली रास पडे

लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मय / 143

हा नवनिर्मिती चा इतिहास मानवी सर्वांगिण कल्याण करणाऱ्या त्या मुल्यांची मांडणी करणार आहे कालचे जुनाट रुप आज डॉ.आंबेडरामुळे ते माती आड गेले आहे आणि त्यातुनच उद्याचा इतिहास जन्म घेणार आहे ते केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुळेच हे वामनदादा स्पष्ट करतात काव्यरचना करुन ते खेड्यापाड्यापर्यंत डॉ. आंबेडकरी विचार घेऊन जाणे हे त्यांच्या जीवनाचे जिवित कार्य त्यांनी आयुष्याच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत जोपासले आहे त्यांतून त्यांची आंबेडकरी प्रती असणारा भाव स्पष्ट होतो. 1920 ते 1956 हा खऱ्या अर्थाने आंबेडकर चळवळीचा कालखंड आहे ह्या कालखंडामध्ये वामनदादा डॉ.आंबेडकरासोबत संपुर्ण महाराष्ट्रभर भ्रमती केली आहे आंबेडकरी विचार व तत्वज्ञान हेच त्यांच्या काव्याचे प्राणतत्व आहे. हे त्यांच्या लोकगीत, कविता, शाहिरी व गझलेतून स्पष्ट होते. सुरेश भट्टापुरी ते गझल लिखाण करत होते. 1955 पासून त्यांनी गझल लिखाणाला सुरुवात केली काय सांगू तुला वामन भीम माझा कसा गावे काय सांगू तुला वामनभीम माझा कसा होता. साथ थिगळांच्या बंडीला माझा खिसा होता असे माणसा इथे मी तुझे गीत गाते से गीत गावे तुझे हित व्हावे एकाने हसावे लाखाने रडावे तुझे दुःख सारे गळुनी पडावे. गीत गावे तुझे हित व्हावे, एकाने हसावे लाखाने रडावे तुझे दुःख साहे गळुनी पडावे. या सारख्या गझलेतून संपुर्ण वातावरण आंबेडकरमय करण्याचे सामर्थ्य हे वामनदादाच्या गझल रचनामध्ये होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाहणानंतर बहुजन समाजांनी आंबेडकरविचाराची ज्योत सातत्याने तेवळ ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचा एक अत्यंत ज्वलंत हुंकार म्हणजे मराठीतील दलित साहित्य होय दलितसाहित्याचा फक्त साहित्य म्हणून उल्लेख न करता परिवर्तन चळवळ व आंबेडकरी विचारधारेचे ते एक सशक्त माध्यम आहे. हळूहळू दलित साहित्य व दलित चळवळीमध्ये स्वार्थी, मतलबी प्रवृत्तीचा प्रवेश झाला आहे. भीमशक्तीला कमकुवत करण्याचे प्रयत्न प्रतिगामी, राजकारणी, घर व दारचे लोक करत आहेत आणि अनेक आंबेडकरी अनुयायी त्यांच्या गळा लागुन आंबेडकरी जनतेची दिशाभूल करण्यासाठी आपली शक्ती लावत आहेत आंबेडकरी विचाराचे खोटे सोंग दाखवत लाभासाठी पुढे येत आहेत. ह्या ढोंगी लोकांचे षडयंत्र शिकलेल्या तरुणांनी त्याची पाळेमुळे खणुन काढले पाहिजे आणि भरकटत जाऊन दिशाहीन चालणाऱ्या जनतेला एकत्र येऊन भीमशक्तीची ताकद दाखवली पाहिजे त्यावेळी वामनदादा अत्यंत पोर तिडकीने आवाहन करतात.

ज्या दिसेला नाही सखारे त्या दिशेला जाऊ नका रे
जीने भीम शक्ती खुळी काल केली
खुळी काल केली लुकी काल केली
तोंड तिचे पाहु नका रे, त्या दिशेला जाऊ नका रे

- डॉ. आंबेडकर

विचारांशी दगाफटका करणारे काल होते आज आहेत व उद्याही असणार आहेत. प्रत्येक वेळी त्याचा चेहरा बदलत जाणार आहे तेव्हा आपण असा ढोंगी चेहरा ओळखुन त्यावर प्रखरपणे हल्ला करत वेळोवेळी राहुन आपण आंबेडकरी समाज एकत्र आणणे ही काळाची गरज आहे असे वामनदादा आपल्या काव्यातून कायम सांगतात

भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोक असते
तलवारीचे तयाच्या न्यारेच टोक असते
वाणीत भीम आहे करणीत भीम असता.
वर्तन तुझ्या मुलांचे सारेच चोख असते

क्रांतीसुर्याच्या विचार लोकांनी आत्मसात करणे ही उज्ज्वल भविष्याची नितांत गरज आहे आंबेडकरी क्रांतीचे विचार चक्र अधिक गतीमान व्हावे ही वामन दादाचा काव्यचे अंतीम ध्येय आहे. कविता, लोकगीत, हिंदी, मराठी गाणी, शाहिरी आदी काव्यातून त्यांनी आंबेडकरी क्रांतीचा धगधगता ज्वलंततत्वज्ञानाचा मानवी कल्याणाचा काल. आज व उद्याचा चेहरा अत्यंत वास्तवरीत्या मांडला आहे. एकूणच नीळ्या साम्राज्याचे स्वप्न पाहणारा व त्यासाठी आयुष्यभर झटणारा आंबेडकरी प्रतिभेचा महान कवी म्हणजेच वामनदादा होय. समग्र गुलामगिरीच्या ममविर अचुक आघात हे त्याच्या गीत अभिव्यक्ताचे महत्वपूर्ण त्रौशिष्ट्ये उरते. फुले-आंबेडकरी-शाहु-चळवळी चा वारसा पुढील पिढी पर्यंत नेण्यासाठी बोलीभाषाचा वापर करत दैनंदिन लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मय / 144

जीवन व्यवहारातील प्रतिमा-प्रतिकाद्वारे जीवनविचारांचे सुंदर गुंफण वामनदादा करतात आंबेडकरी प्राणतत्वाशी प्रामाणिक राहुन बहुजन, वंचित, मागास समाजाला सजग ठेवत विचारांशी प्रतारणा न करता चळवळ अधिक गतिमान होईल ती उद्याची लोकचळवळ व्हावी ही वामनदादा कर्डकची मनोमन इच्छा होती.

निष्कर्ष:-

- 1) डॉ.आंबेडकर यांचे मानवतावादी विचारसमाजात पेरण्यासाठी आयुष्याच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत संघर्ष करणारा सच्चा कार्यकर्ते म्हणजे वामनदादा कर्डक होय.
- 2) महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा चालता-बोलता इतिहास व आंबेडकरी चळवळीचा संदर्भ ग्रंथ म्हणजे वामनदादा कर्डकच.
- 3) वामनदादा कर्डकांचे मराठी, हिंदी, गीतकार, गझलकार, उत्तम गायक, सच्चा कार्यकर्ता, पक्का हाडामासाचा आंबेडकरी विचारांचा अनुयायी असा बहुआयामी व्यक्तीमत्वाचा प्रभाव आज ही आपणांस आढळतो
- 4) डॉ.आंबेडकर यांचे विचार अत्यंत संयमी तटस्थपणे, ग्रामीण बोलीभाषा, प्रतिमा-प्रतिकांच्या माध्यमांवर लोकांच्या मनोमध्ये घर करणारा उच्चा प्रतिभाशक्तीचा लोककलावंत म्हणजे वामनदादा होते.

संदर्भ:-

- 1) वामनदादा कर्डक यांच्या गितांचा आस्वाद प्रा.गौतम गायकवाड, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
- 2) महान लोककवी वामनदादा कर्डक, संपा-आचार्य सुर्यकांत भगतसुधीर प्रकाशन वर्धा.
- 3) महाकवी वामनदादा कर्डक, गाणे शतकानुशतकांचे खंड 1 संपा-प्रा.प्रशांत मोरे
- 4) आंबेडकरी प्रतिभेचा महाकवी- वामनदादा कर्डक डॉ.शत्रुघ्न जाधव, प्रतिभास प्रकाशन परभणी.

2021-22 (4)

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 44, Vol. 1
Oct. 2021

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

One Day International E-Conference On Literature, Society and Global Media

Organized By

IQAC and Department of Languages,
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur Kasar, Dist.
Beed (MS)

Oct. 2021 Special Issue- 44 Vol. 1

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Excutive Editor

Dr. S.K.Tupe

Principal , Kalikadevi College, Shirur

Kasar. Dist. Beed

Shaurya Publication , Latur

Co-Editor

प्राध्यापक डॉ. सानप एस. बी.

सहा. प्रा. वाघमारे के. एच.

प्राध्यापक डॉ. घोळवे ए. यु.

प्रा. डॉ. पवळे एन. डी.

प्रा. डॉ. कोरडे आर. सी.

सहा. प्रा. लाहोटी आर. के.

प्रा. डॉ. लांडगे आर. ए.

Index

1.	Women in Selected Dalit Narratives in India Kadam Bhagwat Pandurangrao	5
2.	The Importance of Literature in Modern Society Vishvajeet Haridas Vidhate , Mahesh Eknath Vidhate	8
3.	Influence Of Social Media On Literature Vishvajeet Haridas Vidhate	10
4.	Impact of Digital Media on New Generation Education Dhonde Ajay Bhimrao	13
5.	The Importance of Literature in Modern Society Mahesh Eknath Vidhate	16
6.	Role of Global Media on Literature and Society Vrushali Manohar Londhe	18
7.	Positive And Negative Impact Of Social Media On Education Dr.Tekade Mangal Shantinath	20
8.	A Study of Nayantara Sahgal's Mistaken Identity with Socio- political Perspective. Mr. Syed Khaja Miyan Syed Baba Miyan	24
9.	सुबह अब होती है....अब होती है...कहानी में स्त्री विमर्श डिन्सी जोर्ज , डॉ.जी. शांति	28
10.	प्रतिमा इंगोले यांच्या 'बुढाई' कादंबरीचे विविधांगी दर्शन प्रा.डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे	31
11.	'तहान' कादंबरीतील सामाजिकता डॉ. नरेंद्र ईश्वर घरत	34
12.	साहित्याच्या विकासात वर्तमानपत्राची भूमिका प्रा रामचंद्र झाडे	38
13.	मराठीतील ग्रामीण साहित्याची समीक्षा डॉ. शरद आसाराम खांडेभराड	39
14.	मराठी साहित्यातील साठोत्तरी साहित्य प्रवाह प्रा. बालासाहेब विष्णू कटारे	41
15.	उखाण्यातील समाजजीवन प्रा.डॉ.कांत वसंतराव जाधव	44

प्रतिमा इंगोले यांच्या 'बुढाई' कादंबरीचे विविधांगी दर्शन

प्रा.डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे
सहयोगी प्राध्यापक संशोधक मार्गदर्शक
मराठी विभाग, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

साहित्य, समाज व संस्कृती हे घटक एक प्रकारे मानवी जीवन स्थानबद्ध करत असतात. त्यांची अभिव्यक्ती ही कलाकृतीद्वारे होते. लेखक त्या सामाजिक बांधिलकीसह आपल्या लेखन कौशल्यानुसार व्यक्त होत जातो. काल, आज व उद्या ह्या तिन्हीचा समर्थ वेध हा त्या कलाकृतीतून स्पष्ट होत जातो. कथा कादंबरी कविता-नाटक, आत्मचरित्र ह्या साहित्यप्रकारांनी त्या अभिव्यक्तीला अधिक बोलके केले आहे. १९६० नंतरच्या साहित्य प्रवाहाच्या वैचारिक अधिष्ठानासह निर्मितीमुळे त्या कलाकृतीतील विविधांगी मूल्यमापन होऊन साहित्य निर्मिती ही पांढरपेशी सामाजिक वर्गातून ती सरळ-सरळ तळगाळातील, पालापर्यंत ते थेट आदिवासी पाड्यापर्यंत जाऊन पोहचली. त्याचबरोबर चुल व मुल ची रूढी कल्पना उध्वस्त होत समता, स्वातंत्र्य, समान न्याय, समान हक्क व अधिकार, एक माणूस-एक मूल्य आदी मानवी स्वातंत्र्याची मांडणी करत साहित्यप्रवाहांनी एकूणच मराठी माणूस व मराठी संस्कृतीला नव्या वळणावर उभे केले त्यातून पुढे सामाजिक व साहित्य चळवळीला अधिक बळ प्राप्त होवून नव्या मानवी जीवनमूल्यांचा घोष हा साहित्यकृतीतून होवू लागला. दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, ग्रामीण प्रामुख्याने ह्या साहित्य प्रवाहांनी नवीन वाटा निर्माण केल्या आहेत. त्यापैकी ग्रामीण साहित्यांनी प्रवाह हा अत्यंत सकसपूर्ण निर्मिती ही वेगवेगळ्या प्रादेशिक सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक व भाषिक विशेषासह एकूणच मराठी साहित्याचा ज्ञानकसा विस्तारित करत आहेत.

ग्रामीण साहित्याचा केंद्रबिंदू हा गावगाडा व सभोवती जीवत वास्तव असतो. प्रादेशिक साहित्यामध्ये एकूण मानवी समूहावरती प्रदेशाचा परिणाम होवून निसर्ग, प्राणी, सृष्टी, मंदिरे, नद्या आदिंचा मानवी जीवनावर परिणाम स्पष्ट केला आहे. प्रादेशिक भाषासह त्या प्रादेशिक जीवनमानावरील परिमानाची तपासणी करणे शक्य असते. त्या कलाकृतीला प्रादेशिक व्यक्तिमत्त्व लाभलेले असते. ग्रामीण व प्रादेशिक जीवनामध्ये समूह जीवन हे ध्वनीत होत असते. ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्यामध्ये किंचित असा सूक्ष्म भेद करता येईल.

१९६० नंतर ग्रामीण साहित्य प्रवाहाने एकूण साहित्याला नवा चेहरा प्राप्त करून दिला आहे. आनंद यादव, नागनाथ कोतापल्ले, रा.रं. बोराडे, उध्दव शेळके, मधु कर्णिक, हमीद दलवाई, विठ्ठल वाघ असा नवतरूण लेखकांनी अत्यंत जोरकसपणे निर्मिती करत आपली एक ओळख निर्माण केली. १९८०-९० च्या नंतर ग्रामीण साहित्याच्या दिशा अधिक विस्तारीत होवून आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण, नाते संबंधाची घालमेल, शेती व शेतकरी यांच्यातील व्द्व, कौटुंबिक विकेंद्रीकरण आदी सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक जीवनातील बदलत्या जीवन मूल्यांचा अनेक ग्रामीण नवकादंबरीकारांनी वेध अत्यंत समर्थपणे घेतला आहे. त्यापैकी विदर्भातील प्रसिध्द ग्रामीण स्त्री कादंबरीकार प्रतिमा इंगोले यांचा उल्लेख करता येईल. विदर्भातील ग्रामीण मातीतली रंग आणि धग या ग्रामीण मातीचा जीवन चैतन्यादायी रंग आणि गंध यांनी इंगोले यांचे साहित्य शब्द आशय-भाव, अर्थ गंधित झालेले आहे. त्याला फक्त प्रादेशिक म्हणून उल्लेख न करता एकूणच मराठी ग्रामीण स्त्री साहित्याला त्याच्या कादंबरी लेखनातून नवीन ओळख निर्माण झाली आहे.

प्रतिमा इंगोले यांनी कथा, कादंबरी, कविता, ललित, वैचारिक, बालसाहित्य असे जवळपास सर्व साहित्यप्रकार अत्यंत कुशल व वैविध्यपूर्ण रित्या हाताळले आहेत. ग्रामीण जीवनाची नस त्यांनी आपल्या साहित्यकृती द्वारे पकडली आहे. हजारी बेलपान, सुगरनचा खोपा, जावयाचे पोर, हिरवे स्वप्न कथा संग्रह, भुलाई-काव्यसंग्रह, वाघाचे घर, आगळे जंगल बालवाडमय, बुढाई कादंबरी अशा अनेक प्रकारचे लेखन त्यांनी केले आहे. प्रतिमा इंगोले यांची 'बुढाई' ही आणि एकच कादंबरी १९९९ साली प्रकाशित झाली. उन्हामुळे जमिनीला भेगा पडतात. जमिनीला पडलेली अशी भेग म्हणजे बुढाई होय. बुढाई ह्या कादंबरीमध्ये एका गरीब कुटूंबाचे मोलमजुरी करून ग्रामीण भागातच जीवन जगण्याचे सोडून देवून अधिकाधिक पैसा मिळावा या अत्यंतिक लालसेपोटी शहरामध्ये कामाला जाणाऱ्या आणि नंतर पूर्णपणे उध्वस्त होणाऱ्या कुटूंबाची कर्मकहाणी ग्रामीण व शहरी पातळीवर सध्यातेने चित्रित केली आहे. गोकर्णा व सत्यवती उर्फ सतु ह्या मायलेकीच्या जीवनातील बुढाई त्यांनी अत्यंत स्त्री जीवनाच्या भावविश्वातून अभिव्यक्त झाली आहे.

ग्रामीण अर्थव्यवस्था व जीवनाचा कणा हा फक्त शेती हाच आहे. परंतु आजच्या स्थितीला शेती व शेतकरी अस्मानाी सुलतानी संकटामुळे भेयाकुटीस आला. सर्वसामान्य शेतकरी व शेतमजुराला आपल्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह करणे शक्य होत नाही. परिणामी रोजी-रोजगारासाठी अनेक कुटूंबे ही शहराकडे आकर्षित होत आहेत. पूर्वीचे वस्तूविनीमयाचे रूप बदलून आज पैशा भोवती सगळे जग फिरत आहे. याला 'गोकर्णा' ही स्त्री नायिकाही अपवाद नाही. शहराकडे भाव घेत ती आपल्या पती व मुलीसह शहरात

येते. सतु ही वयात येऊ लागते तसतसे अशोकच्या अमिषाला बळी पडते. त्यामुळे तिच्या बाबतीत काही अनर्थ होण्यापेक्षा एका कुबड्या मुलाशी तिचे लग्न लावले जाते. मात्र सतुचा पती तिला सातत्याने मारहाण करणे, संशय घेणे, शिब्या देणे आदी त्रासाला कंटाळून ती माहेरी कायमची निघून जाते. त्यामुळे गोकर्णाच्या कुटूंबाला एक बुढाई पडते ती कधीच न भरून येणारी आहे अशा कथानकाच्या डोलान्यावर ही कादंबरी उभी आहे.

प्रतिमा इंगोले यांची बुढाई ही २७४ पानी कादंबरी ग्रामीण जीवनाची शोकात्मकता आहे. स्त्री जीवनातील अनेक बारकावे त्यांनी अत्यंत सुक्ष्मतेने रेखाटले आहेत. स्त्रियांचे भावविश्व, आणि स्त्री जीवनाची शोकांतिका त्यांनी रेखाटली आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण व शहरी जीवनाच्या सीमारेषा आर्थिक दृष्टीकोनातून निश्चित न करू शकणाऱ्या कुटूंबाची ही दोलमय अवस्था कुटूंबाच्या उध्ववस्तीकरणाकडे जात आहे. ग्रामीण जीवनाचा आजचा चेहरा बदलत जात आहे. पूर्वीच्या ग्रामीण भागातील शेतीमुळे बऱ्यापैकी समृद्धता होती मात्र हळूहळू शेतीवरील भार वाढत गेला. त्याचबरोबर रासायनिक खताचा अतिरेकी वापरामुळे शेतीचा पोत बदलला आहे. आजच्या रूपमामध्ये शेतीमालाला योग्य भाव नाही मात्र बी-बीयाणे, खते, कीटकनाशके यांच्या दरात प्रचंड वाढ होत आहे. त्यातून मिळालेल्या उत्पन्नामध्ये झालेला खर्च निघणे ही शक्य न झाल्यामुळे शेती करणे परवडत नाही. त्यामुळे शहराकडील जीवनाचे आकर्षण निर्माण करत अत्यंत निकृष्टयुक्त जगण्याची वेळ त्या कुटूंबावर येत आहे. गोकर्णा सारख्या कित्येक स्त्रिया असुरक्षित, वासनांध जगाला क्षणोक्षणी बळी पडत आहेत. सत्यवतीसारख्या अल्पवयीन मुलीला अशोक सारखे टपोरी मुले वेगवेगळ्या अमिष दाखवत त्यांच्या शरीराचा लचका तोडण्यास सज्ज आहेत. तर कुबड्या तरुण सारखा पती या पुरुषसत्ताक मानसिक वर्चस्वातून पत्नी म्हणजेच समस्त स्त्री जीवनाचा सर्वप्रकारे शोषण करत वापर करून घटस्फोट च्या नावाखाली सोडून देत असल्याचे अनेक उदाहरणे आपल्या सभोवती घडत आहेत. गोकर्णा सारख्या असंख्य स्त्रिया आयुष्यभर कष्ट करत संसाराचा गाडा हाकलत आहेत. शेवटी हातात काहीच शिल्लक असल्याचे आढळत नाही. फक्त माणूस म्हणून जन्माला आलो आहेत म्हणून आपण जगणे एवढेच त्यांच्या हातातील बाहुले शेवटी नशिबी प्रारब्धाला दोष देत जीवन जगत आहेत. प्रतिमा इंगोले यांनी उन्हामुळे भेगा पडलेल्या जमिनीला बुढाई असे म्हणतात त्या प्रतिका-प्रतिमांचा वापर करत ग्रामीण व शहरी जीवनातील दुभंगत असलेल्या जीवनमुल्यांचा वेध अत्यंत सूक्ष्म पद्धतीने घेतला आहे. शहरी जगणांच्या नावाखाली कुटूंबाचे उध्ववस्तीकरण उघड्या डोळ्यांनी चित्रित करणाऱ्या ह्या कादंबरीने मराठी कादंबरीला वेगळे परिमाण प्राप्त करून देत बदलत्या ग्रामीण जीवनाचा आढावा घेतला आहे.

ग्रामीण भागातील कौटुंबिक भावबंध आणि विविध नातेसंबंधाची मांडणी अत्यंत प्रभावीपणे केली आहे. पती-पत्नी यांच्यातील प्रेम, जिवाळा, रागलोभ, रूसवे-फुगवे त्यांच्यातील कडूगोड भांडणे, सासु-सासरे, नणंद-भावजयी, जाउ-देराणी अशी प्रमुख नाती कादंबरीमध्ये कौटुंबिक व सामाजिक जीवनाची मानवतेच्या नात्याची जाणिव करून देतात. ग्रामीण भागातील खेड्याची रचना, जवळपास असणारी घरे, घराला असणारे अंगण, शेती आणि शेतीतील मोलमजूरीचे काम, गावातील वेगवेगळ्या वस्त्या, गावात मध्यवर्ती ठिकाणी असलेली शाळा, पाळलेली जनावरे असे ग्रामीण जीवनाचे अनेकांगी विशेष प्रतिमा इंगोले यांच्या बुढाई कादंबरीतून येतात.

बुढाई या प्रतिमा इंगोले यांच्या कादंबरीतील स्त्री पात्र ही आपल्या अवती-भोवती वावरत आहेत असे वाचकाला कादंबरीतून प्रत्यय येतो. रोजच्या जगण्यातील प्रश्नामुळे सर्वसामान्य माणूस मेटाकुटीस येत आहे त्यात पोटाचे प्रश्न सोडविणे हे गोकर्णा सारख्या स्त्री नायिकेला महत्वपूर्ण वाटतात. मात्र परिस्थितीचा उलटा फेरा तिला कौटुंबिक प्रश्नविश्वातून जखडून ठेवले आहे. परिस्थितीला शरण जाणे एवढाच एक मार्ग शिल्लक असतांना ही ती मात्र पुन्हा कुटूंबाची घडी बसविण्यासाठी धडपड करत असल्याचे आपणांस दिसते. ज्याप्रमाणे भेगलेल्या जमिनीला पावसाच्या पाण्यामुळे समाधान होते त्याचप्रमाणे गोकर्णा ही नवऱ्याने सत्यवतीला सोडून दिल्यामुळे तिला सोबत घेवून फाटलेल्या संसाराला शिवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करते हे ग्रामीण माणसाची खासियत आहे. आहे त्या परिस्थितीत प्रश्न संकटाचे ओझे डोक्यावर न घेता त्याला आपला सहकारी करत सोबत घेऊन जगण्याची धडपड करत असतो हे तत्वविचार माणसाला प्रेरणादायक ठरतात हे प्रतिमा इंगोले यांच्या कादंबरी व लेखनकौशल्याचे विशेष ठरते.

एकूणच बुढाई कादंबरीतून ग्रामीण व शहरी जीवनाच्या सीमारेषावर आयुष्य जगणाऱ्या गोकर्णा व सत्यवती मायलेकराचा जीवन संघर्ष चित्रित केला आहे. बदलत्या शेती, शेतकरी व शेतमजुराची घालमेलीबरोबर अर्थकारणाला आलेले विशेष महत्व हे ग्रामीण व शहरी सर्वसामान्य माणसाला कशाप्रकारे आकर्षित करून ते मृगजळ आहे हे स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे ह्यामध्ये कौटुंबिक, सामाजिक व आर्थिक उणेपणा स्पष्ट होत जातो. हे चित्र फक्त प्रादेशिक ग्रामीण भागापुरते मर्यादीत नसून संपूर्ण महाराष्ट्राला लागू पडते. त्यामुळे ग्रामीण मराठी कादंबरीला नव्या आशय विषय सामर्थ्यासह प्रतिमा इंगोले बुढाई ह्या कलाकृतीतून अभिव्यक्त होतात.

वैदर्भीय बोलीभाषा, स्त्री मनाचा हळुवारपणा, स्त्री प्रतिमा-प्रतिके, निसर्गातील बदलत्या ऋतुमानाची नोंद करून ही कादंबरी अधिक बहरते. घटना प्रसंगाची गतिशीलता व निवडीतील योग्यतेमुळे वाचकांच्या मनाची पकड सैल होत नाही. रोजच्या दैनंदिन जगण्यातील अतिशय सूक्ष्म निरीक्षण, शब्द, वाक्य रचना, शब्दसामर्थ्यातून अभिव्यक्त होत जाणारी पात्ररचना बुढाई कादंबरीला वेगळ्या आशयात्मक उंचीवर नेते.

निष्कर्ष:-

- १) ग्रामीण स्त्री नायिकेचा जीवनसंघर्ष चित्रित करत तिच्या भाव-भावना व विचार विश्वाचा स्त्री मनातून घेतलेला वेध हा लक्षवेधक आहे.
- २) निमशहरी व ग्रामीण भागातील बदलत्या मूल्यांनुसार शेती व शेतकरी शेतमजुराची होणारी परवड ही जीवघेणी ठरते आहे हे अधोरेखित केले आहे.
- ३) ग्रामीण भागातील मानसिकता व स्त्री जीवनाची होरपळ स्पष्ट होते हे चित्र समस्त भागामध्ये आहे.
- ४) वैदर्भीय बोलीभाषेतील शब्दरचना, सांस्कृतिक, नैसर्गिक प्रतिमा-प्रतिके हे पात्र व घटना-प्रसंगाला अधिक सजीव करतात.

संदर्भग्रंथ सूची:-

- १) बुढाई - प्रतिमा इंगोले, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९९७.
- २) पानावरील रेखा, संपा, विमलाबाई कुकडे, सोनल प्रकाशन, दर्यापूर, १९९५.
- ३) ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव - आनंद यादव
- ४) अश्वत्थाची सळसळ - रा.ग. जाधव
- ५) प्रदिक्षणा, खंड दुसरा, संपा, अ.अ. कुलकर्णी

अभिसरण

ISSN-2229-4856

बब्बदेत्तर मराठी साहित्य

चर्चा आणि मीमांसा

संपादक

प्राचार्य डॉ. वसंत सानप

कार्यकारी संपादक

डॉ. गणेश मोहिते

सहसंपादक

डॉ. मनोहर सिरसाट

॥ अभिसरण ॥

Special Issue : May- 2022

ISSN : 2229-4856

नव्वदोत्तर मराठी साहित्य : चर्चा आणि मीमांसा

: मुख्य संपादक :

प्राचार्य डॉ. वसंत सानप

कार्यकारी संपादक : डॉ. गणेश मोहिते

सह संपादक : प्रो. डॉ. मनोहर सिरसाट

: संपादक मंडळ सदस्य :

डॉ. बाबासाहेब कोकाटे

डॉ. बापू जाधवर

प्रा. माणिक भताने

डॉ. रवींद्र काळे

डॉ. शैलेश आकुलवार

डॉ. ईश्वर छानवाल

डॉ. सुरेश घुमटकर

प्रा. महारुद्र जगताप

प्रा. संदीप परदेशी

: सल्लागार समिती :

डॉ. लक्ष्मीकांत देशमुख
अध्यक्ष, ९१ वे अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, बडोदा

डॉ. ताहेर पठाण,
मराठी विभाग प्रमुख, अलीगढ मुस्लिम
विद्यापीठ, अलीगढ (उत्तरप्रदेश)

डॉ. पृथ्वीराज तौर
मराठी विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ
मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

डॉ. सुधाकर शेंडगे,
प्रोफेसर, हिंदी विभाग, डॉ. बाबासाहेब मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. रावसाहेब जाधव,
प्राचार्य, पीपल्स कॉलेज, नांदेड

प्रो. आनंद उवाळे
इंग्रजी विभाग, डॉ. बाबासाहेब मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. शाम सिरसाट,
प्रकुलगुरु, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. प्रकाश पवार,
विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. अक्षय सरोदे
इंग्रजी विभाग,
डॉ. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. सय्यद अझरुद्दीन,
वाणिज्य विभाग प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद (वाणिज्य)

डॉ. अण्णासाहेब गुरव
अधिष्ठाता (वाणिज्य), शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. संतोष दास्ताने
समन्वयक, अर्थशास्त्र, विश्वकोश, निर्मिती मंडळ

* अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक मंडळ सहमत असेल असे नाही.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विवरण	लेखकाचे नाव	पृ.कू.
०१	झुंज तिची पाचटाशी मधील जीवन संघर्ष	प्रा.डॉ.रामनाथ वाढे	०१
०२	नव्वदोत्तरी कालखंडातील मराठी ग्रामीण कादंबरी	प्रा. डॉ. देशमुख बिभीषण	०५
०३	लक्ष्मीकांत देशमुख एक वास्तववादी लेखक (‘नंबर वन’ क्रिडा क्षेत्रातील वास्तव)	किशोर बाबुराव भगत	१२
०४	‘खेळ’चे नव्वदोत्तर काळात साहित्याच्या अभिवृद्धीतील योगदान	प्रा.डॉ.महादेव अंगद जगताप	१५
०५	समकालीन जीवन जाणिवांचा सशक्त वास्तववादी आविष्कार करणारी नव्वदोत्तर मराठवाडी ग्रामीण कविता	प्रा.डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड	२०
०६	“प्रेरक ललकारी या नव्वदोत्तर नियतकालिकाचे वाडःमयीन व सामाजिक योगदान”	डॉ. विनोद वासुदेव उपर्वट	२६
०७	नव्वदोत्तर मराठी कवितेतील कृषी वेदना व विद्रोहाच्या पाऊलखुणा	डॉ. ज्ञानदेव राऊत	३२
०८	दलित कविता आणि कविवर्य वामन निंबाळकर	प्रो.डॉ.मनोहर सिरसाट मीना अशोक अंभोरे	४०
०९	नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कथा: स्थिती आणि गती	डॉ. गोवर्धन काशीनाथ मुळक	४७
१०	नव्वदोत्तर मराठी महानगरीय कवींच्या कवितांमधून आविष्कृत होणारी आशयसूत्रे	प्रा. प्रवीण सदानंद गायकर	५३
११	नव्वदोत्तर ग्रामीण कविता	प्रा. दिलीप जानोबा भिसे	५९
१२	स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील आंबेडकरी स्त्रीवाद: नवसाहित्य प्रवाहाच्या निमित्ताने	डा. रेखा कचरूजी मेश्राम	६४
१३	नव्वदोत्तर मराठवाड्यातील ग्रामीण कविता : एक दृष्टिक्षेप	सौ.सारिका सूर्यकांत नरवडे	६९
१४	नव्वदोत्तर मराठवाड्यातील ग्रामीण कथालेखन : स्वरूप आणि विशेष	श्रीमती.बालिका दगडू भागवत	७४
१५	नव्वदोत्तर मराठी कविता : एक आढावा	प्रा.डॉ. सुनील मधुकर पवार	७९
१६	समकालीन समाजवास्तव आणि मराठी कविता (जागतिकीकारणाच्या विशेष संदर्भाने)	प्रा. विद्या सुर्वे बोरसे	८६
१७	उमेश मोहिते यांचे भाकरी आणि कर्म आणि नव्वदोत्तर मराठी साहित्य	प्रा.डॉ. सोपान सुरवसे प्रा.व्यंकटेश संजय राऊत	९२
१८	नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी	डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड	९५
१९	उत्खनन कादंबरीचे वेगळेपण	प्रा. डॉ. शिवाजी तुकाराम पाटील	९८

उमेश मोहिते यांचे भाकरी आणि कर्म आणि नव्वदोत्तर मराठी साहित्य

प्रा.डॉ. सोपान सुरवसे

प्रा.व्यंकटेश संजय राऊत

मराठी विभाग

संशोधकविद्यार्थी, मराठी विभाग

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीडबलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालयात, बीड

Mob.no.8983469628

Email id - rautvyanktesh@gmail.com

मराठी साहित्य समृद्ध करण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्य वेगवेगळ्या दिशांनी करत आहे. 1960 नंतरच्या ग्रामीण लेखन झाले ते अधिक जीवनसन्मुख व वास्तवदर्शी होते. बदलत्या काळानुसार ग्रामीण साहित्यातील विषय मांडणीत नाविन्य आले. ग्रामीण साहित्यात गावगाडा, निसर्गाची बदलती रूपे, गावाची प्रतिष्ठा, कृषी जीवन असे विषय साहित्यातून चित्रित केले गेले. जागतिकीकरणामुळे ज्या वेगाने ग्रामीण व्यवस्थित स्थित्यंतरे घडत आहेत या सर्व स्थित्यंतरांचे तपशीलवार वर्णन, चांगल्या-वाईट परिणामांसह 1990 नंतरच्या साहित्यातून आलेले दिसते. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात आणि ग्रामीण जीवनात आलेले यांत्रिकीकरण चंगळवादी वृत्ती ढासळणारी परंपरागत मूल्य व्यवस्था ग्रामीण जीवनाची झालेली वाताहत, शेतकऱ्यांच्या जमिनीशी तुटलेली नाळ, नापिकी, निसर्गाचा लहरीपणा, कृषी व्यवस्थेची पडझड, कुचकामी कृषिधोरण, नातेसंबंधातील दुरावे, दोन पिढ्यांमधील संघर्ष, निसर्गाचा ऱ्हास होत असताना पर्यावरण वाचवण्यासाठीच्या चळवळी, विविध बदलत्या राजकीय-आर्थिक धोरणाचे परिणाम, सुशिक्षित बेरोजगारी हा प्रश्न यासारख्या वाढत्या प्रश्नांमुळे ग्रामीण जीवन अधिकच गुंतागुंतीचे बनत गेले. परिवर्तनाच्या आणि विकासाच्या नावावर वेगवेगळे प्रश्न निर्माण होत आहेत हे प्रश्न ग्रामीण साहित्यात पहावयास मिळतात.

मराठवाड्यातील अनेक लेखकांपैकी उमेश मोहिते हे एक पूर्ण ताकदीने ग्रामीण जीवनाचे वास्तव मांडणारे लेखक आहेत. त्यांच्या लेखनाची सुरुवात 1985 पासून सुरू झाली असून ती आजपर्यंत चालू आहे. उमेश मोहिते यांचे 'जागरण', 'वळख', 'निवड', 'भाकरी आणि कर्म' हे चार कथासंग्रह तर 'बांधणूक' आणि 'वळण' या कादंबरी प्रकाशित झालेले आहेत. आजच्या या जागतिकीकरणाच्या काळात ग्रामीण माणसात त्यांची आवड-निवड व जीवन पद्धतीत प्रचंड बदल झाले आहेत. त्यांचे बोलणे रीती-भाती व मनही बदलले आहे. त्यांच्यातील भावनिक नाते संबंध यात पडलेली दरी, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा आणि विचित्र असे ग्रामीण राजकारण यातून निर्माण होणारे हेवेदावे, या व अशा अनेक घटनांचे चित्रण वास्तवदर्शी पणे उमेश माहिती हे आपल्या साहित्यातून मांडताना पहावयास मिळतात.

'तेजश्री प्रकाशन', कोल्हापूर या प्रकाशनाने प्रकाशित केलेला उमेश मोहिते यांचा 'भाकरी आणि कर्म' हा कथासंग्रह आहे. यामध्ये 'भाकरी', 'घात', 'पाऊस', 'स्थापना' आणि 'कर्म' अशा पाच लघुकथा आहेत. 'भाकरी' ही पहिली कथा यामध्ये गरीब घरच्या आई-वडिलांची मुलगी पार्वती हिला तिचे वडील गरीब आहेत, म्हणून तिचा होणारा सासुरवास याचे चित्रण या कथेमध्ये आहे. या कथांमध्ये घोरोघरी असणाऱ्या सासू-सुनेच्या नात्यामधील वास्तव दिसून येते. कथेमध्ये राधावाईसारख्या सासूला आपल्या सुनेचे म्हणजेच पार्वतीची पहिले बाळंतपण हे तिच्या माहेरी झाली पाहिजे असे वाटते. परंतु नुकतेच लग्न करून आर्थिक

संकटातून जाणारे नारायणराव म्हणजेच पार्वतीचे वडीलासारख्या माणसाचा मागचा पुढचा विचार न करता, सामाजिक प्रतिष्ठेसाठी कर्ज काढून लग्न समारंभ थाटामाटात केले जातात, परंतु तेच कर्ज न फेडता होणारी त्या कुटुंबाची अडचण आणि यातून नातेसंबंध येणारे दुरावे याचे वास्तववादी चित्रण उमेश मोहिते यांनी भाकरी या कथेतून केलेले पहावयास मिळते.

‘घात’ या कथासंग्रहातील दुसरी लघुकथा आहे. या कथेत मानलेल्या नात्यावर खरे नाते कशाप्रकारे मात करते हे दाखवले आहे. या कथेत तथाकथित शिक्षणसम्राटांनी शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रात चा कसा बाजार मांडला आहे, याचे चित्रण या कथेत आहे. सुवर्ण ही सोपणराव या गरीब शेतकऱ्याची मुलगी, सोपणराव झाडावरून पडून एका पायाने अंध झाल्यावर त्यांनी गावात एक दुकान टाकले. ज्यांची शेती कसत असताना झाडावरून पडलेले सोपणराव, देशमुख सरांचे शेती करतात. हे देशमुख सर सुवर्णाला मुलगी मानतात. सुवर्णाने ग्रॅज्युएशन आणि बि.एड केले. देशमुख सर तालुक्यातील एका प्रतिष्ठित शिक्षण संस्थेत पदाधिकारी आहेत. त्यांच्या संस्थेत नोकरीसाठी मुलाखतीचे आयोजन केलेले असते. देशमुखसर व त्यांची मुलगी माधवी हे सुवर्णाला नोकरी मिळेलच असे सांगतात, पण प्रत्यक्षात निवड मात्र दुसऱ्या मुलीची होते. कारण त्या मुलीला शिक्षण संस्थेच्या अध्यक्षांनी सून म्हणून स्वीकारलेले असते. अशा वेळी देशमुख सर आगामी शिक्षण संस्थेच्या निवडणुकीत पुन्हा निवडून येण्यासाठी व पदाधिकारी होण्यासाठी आणि आपल्या मुलीला या शिक्षण संस्थेत नोकरीला होता यावे म्हणून देशमुख सर या निवडीला विरोध करत नाहीत.

‘पाऊस’ ही या कथासंग्रहातील तिसरी लघुकथा आहे. या कथेत सतत कोसळणारा पाऊस या कथेतील खलनायकाची भूमिका साकारताना पहावयास मिळतो. सतत कोसळणारा पाऊस हा गरीब विधवा सुमित्राची सत्व परीक्षा घेण्यासाठीच कोसळत आहे, असे तिला वाटते. तिचा नवरा शिवा हा वारलेला आहे. तिला तीन अपत्ये आहेत ‘बजरंग’, ‘पांडुरंग’ व एक छोटीशी मुलगी आहे. पावसामुळे कुठे कामाला जाता येत नाही. घरातील संपत चाललेले अन्नधान्य अशा परिस्थितीत कोणी उधारी देत नाही. त्यामुळे सुमित्राची होणारी घालमेल दिसते गावातील जे कोणी काही देण्यासारखे होते त्यांना मागून झाले होते. अशा स्थितीत लेकरांची व स्वतःची भूक भागवण्यासाठी तिचा चाललेला संघर्ष दिसतो. सुमित्रा दीर असणारा हनुमंतने मदत केली असती पण त्यांच्या पत्नीच्या डोक्यात असणारे संशयाचे भूत यामुळे त्यांचे तिच्या घरी जाणे येणे बंद केले. नागुशासारखा लोचट वृत्तीचा माणसाला सुमित्र कशाप्रकारे कटवते. तिला अशा वेळी मदतीला येणाऱ्या हरणामावशी व कोंडामावशी तिला होईल तेवढ्या मदतीचा हात देतात. सुमित्राच्या या संघर्षाचे अत्यंत बारकाईने चित्रण आपणास पहावयास मिळते.

‘स्थापनाही’ या खात्यातील चौथी लघुकथा. या कथेत प्रत्येक गावात आपा- आपले राजकीय वर्चस्व दाखवण्यासाठी होणारी घुसपट दाखविण्यात आली आहे. या राजकारणाची सुरुवात गावात बसणाऱ्या गणपतीच्या कार्यक्रमापासून सुरू होते. या कथेत गावातील नव्या आणि जुन्या गावपुढ्यांचा संघर्ष कशा प्रकारे होतो हे पाहायला भेटते. शामनाच्या ‘एक गाव एक गणपती’ या संकल्पनेला मान देऊन धनगर वस्तीवर एकच गणपतीची प्राणप्रतिष्ठा होत होती. पण या वर्षी गणपतीची नियोजित जागा बदलून दुसऱ्या जागी प्राणप्रतिष्ठा करावी, असे नव्या पिढीतील पुढ्यांची मागणी आहे. यातूनच होणारे वाद, हेवेदावे, मारामाऱ्या, तथा निघणाऱ्या विमर्जन मिरवणुकीत होणारे वादांचे व संघर्षाची चित्रं या कथेत लेखकाने रेखाटले आहे.

‘कर्म’ ही या कथासंग्रहातील शेवटची लघुकथा आहे. या कथेत नवऱ्याला दारूच्या व्यसनापासून मुक्त करण्यात येणारे प्रयत्न व त्यासाठी होणारा संघर्ष आणि जगण्याची ओढताण यांचे चित्रण या कथेत आढळते. गंया ही गरिबीमुळे व पतीच्या व्यसनाने कुटुंब चालवण्यासाठी मुलांसोबत रोजंदारी करते. सटवा हा गंयाचा पती तो गावातील बाजारात कडव्याच्या पेंडी वाहण्याचे काम करतो, पण तो फक्त दारू पुरते पैसे मिळावे यासाठी. तो आता पूर्णपणे दारूच्या आहारी गेलेला आहे. हे व्यसन सुटावे म्हणून गंया पै-पै साठवून ठेवलेल्या पैशातून त्याला तालुक्यातील व्यसन मुक्ती केंद्रातून औषध देऊन आणते, पण त्याला त्याचा काहीच फरक पडलेला पाहावयास मिळत नाही. दारू पिण्यासाठी पैसे नसल्यामुळे व तो ज्या ठिकाणी काम करतो म्हणजेच बाजारात पण आज बाजार काही कारणाने बंद होता. पैशाची चणचण भागवावी व आपल्याला दारू पिता यावी, म्हणून सटवा घरावरील नवीन पत्र काढून तो विकण्यासाठी घेऊन जातो, हे गंयाला तिच्या मुलीकडून म्हणजेच बबडी कडून कळते. त्या दोघी सटवाला संपूर्ण गावात भूक-तहान विसरून सापडतात. पण तो त्यांना सापडत नाही, त्याला सापडण्यासाठी त्या दोघी दारूच्या गुत्यापर्यंत पण जातात पण तो तिथे हि नसतो. संध्याकाळी कळते की सटवाचा अपघात झालेला आहे, व तो सरकारी दवाखान्यात एँडमिट आहे. त्याच्या एका पायाला फ्रॅक्चर झालेले आहे या प्रकरणामुळे गंयाला वाटते हेच आपले ‘कर्म’ आहे.

दुःख हे स्त्रीच्या जीवनाला व्यापून राहिलेले आहे. हे दुःख वेगवेगळ्या प्रकारचे व अनेक पातळीवरची असते. ग्रामीण स्त्रीचे दुःख विविध घटकांना बांधलेले असते. सण-समारंभ, चालीरीती, रूढी-परंपरा, नातेसंबंध, व्यसनाधीनता, श्रद्धा-अंधश्रद्धा अशा अनेक घटकातून तिच्या वाट्याला नेहमी दुःखच येते. तरीही येणाऱ्या प्रत्येक दुःखाला पायाखाली चिरडून नव्या उमेदीने नव्या ताकदीने संसाराचा गाडा समर्थपणे ओढते. स्त्रीच्या कर्तृत्वाचे चित्रण उमेश म्हणते ‘भाकरी आणि कर्म’ या आपल्या कथासंग्रहातून करतात. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील वाढत जाणारी दरी, प्रत्येक क्षेत्रात चालणारी वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार, बेभरवशाचा पाऊस, यामुळे होणारे सर्वसामान्यांचे हाल गणेशोत्सवामध्ये श्रद्धा भक्तिभाव यापेक्षा वैयक्तिक राजकीय स्वार्थ साधणे आणि व्यसनाधीनता या विषयीचे लेखन खास मराठवाडी बोली भाषेत त्यांनी केलेले पाहावयास मिळते.

ISSN-2278-9308

B. Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

ISSUE No- 352(CCCLII) D

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

**Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati**

Editor

Dr.Dinesh W.Nichit

Principal

**Sant Gadge Maharaj
Art's Comm, Sci Collage,
Walgaon. Dist. Amravati.**

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

20	दुरदर्शन : लेखन व तंत्र स्वरूप	श्रीम.सोनाली सुनिल भागवत	67
21	पटकथा व स्तंभलेखन	डॉ. आर. टी. सोनटक्के	72
22	भाषा आणि प्रकाशन व्यवसाय	लक्ष्मण वसंत भागवत	76
23	भाषिक कौशल्ये व व्यक्तिमत्त्व विकास	श्री.प्रविण रमेश साळवे	80
24	मराठी भाषा आणि रोजगाराभिमुखता	प्रा.डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे	83
25	व्यक्तिमत्त्व विकासात भाषिक कौशल्याचे स्थान	डॉ. गजानन लोंढे	86
26	श्रवण कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास	प्रगती पाटील	91
27	सुत्रसंचालनाचे स्वरूप आणि तंत्र	प्रा. डॉ. गोपीनाथ पा. बोडखे	95
28	Merging of Public Sector Banks in Maharashtra State Dr.M.S.Jadhav , Prof. Dr. S.N.Waghule		100
29	Climate Change Research and Analysis in India Dr. Tekade Mangal Shantinath		103
30	Identity Crisis in the Novel of Arundhati Roy. Vishvajeet Haridas Vidhate		107
31	Investigation of english communication skills of university level students. Vidhate Vishvajeet Haridas		109
32	Approaches to Reinforcement learning and Its overall scope towards Machine Learning Alaknanda Pathak , Dr. Sanjeevani D. Munde		113
33	An Appraisal On Horticulture Activities In Meghalaya Iabianglang Kharbuki , Dr.Madhav Rajpange		115
34	Causes of Human Population Growth: A Geographical Study Dr. M. G. Rajpange , Mr. Bhange S. S.		119
35	An Analytical study of online shopping& shopping sites in India –An Overview Deepali Ashok Pagare ,Nikhil Maruti Athwale ,Dr. Dile, D.B.Borade		123
36	Dr. Babasaheb Ambedkar's Thinking on Social Harmony and Its Impact on Society Dr. Gore B.D.		127
37	English Language As A Compulsory Subject In Competitive Examinations Mr. Babu Ankush Randive		130
38	English: A Language Of Opportunities Dr. Abhay Balbhim Shinde		133
39	English as an opportunity to access Entrepreneurship Mr. Karale N. G. , Mr. Kalyankar A. S.		135
40	English – A Language Of Opportunities Asst. Prof. Madhu Baburao Kuchekar		138
41	The Impact Of English Language On Journalism And Mass Media Mr. Gawali N. T.		140
42	Personality Development And English Communication Dr. Neerja Batle		142
43	Role Of English Language In Personality Development Kuchekar Shailaja Baburao		145

मराठी भाषा आणि रोजगाराभिमुखता**प्रा.डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे**

सहयोगी प्राध्यापक आणि मराठी विभाग पमुख

स्वातंत्र्यवीर सावरकर महाविद्यालय, बीड, मो. 9423171920, Email- sopandeva@gmail.com

भाषा हे मानवाचे अभिव्यक्त होण्याचे सशक्त माध्यम आहे. कोणतीही भाषा ही फक्त बोलण्या वा लिहण्यापुरती मर्यादीत नसते तर समाज, संस्कृती, परिसर, व्यक्तिमत्व, ज्ञान, कौशल्ये, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक भावविश्वाचे दर्शन हे भाषातून असते. भाषा ही काळाप्रमाणे बदलत जाऊन काळं, जीवनमूल्ये, परिभाषिक शब्द संस्कृतीतील बदल स्वीकारत पुढे वाटचाल करत असते हे तिच्या जीवंतपणा व लवचिकपणाचा उत्कृष्ट नमुना आहे. काळाच्या ओघात आणि वर्तमानातील बदलही भाषा स्वीकारत असते. तसेच मराठी भाषेलाही प्राचीन परंपरेचा समृद्ध व वैशिष्ट्यापूर्ण असा वारसा आहे. त्यामुळे मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त व्हावा अशी प्रदीर्घ परंपरा आहे. यासाठी मराठी भाषिक, सारस्वत, शासन अनेक स्तरावर प्रयत्न होतांना दिसत आहेत ही बाब मराठी भाषा समाज व संस्कृतीच्या दृष्टिकोणांतून अभिमानास्पद अशी आहे असे म्हणता येईल.

21 व्या शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, भांडवलशाही, उदारीकरण ह्या वर्तमान गतिमान समाज जीवनामध्ये आपल्या अस्तित्व व अस्मितेला आव्हान देणारे आहे. सामाजिक व आर्थिक जीवनाला त्यांनी व्यापून टाकले आहे अशा गतिमान वर्तमान समाजामध्ये फक्त जीवन जगणे हाच पर्याय नसून ते सन्मानाने जीवन वाढ्याला यावे यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. केवळ शिक्षण घेऊन विद्यार्थी ज्ञानवंत, सुशिक्षित असून चालणार नाही तर त्यांच्या सर्जनशीलतेला वाव देवून त्यांच्या विकासासाठी मागदर्शनही आवश्यक आहे. जेणेकरून त्या सर्जनशीलतेवर भविष्यात मराठी भाषा व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील या दृष्टिकोणांतून विचार करणे आवश्यक आहे. मराठी भाषेच्या दृष्टिकोणांतून पाहिले तर दैनंदिन व्यवहारात मराठी भाषेचा वापर वाढणे आवश्यक आहे. मराठी भाषेची सामाजिक प्रतिष्ठा वृद्धिंगत व्हायला हवी आणि प्रामुख्याने मराठी भाषा उपाययोजनांतून जास्तीत जास्त रोजगार संधी उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. यासाठी आपण मराठी भाषा संदर्भातील संकुचित मानसिकता सोडून देणे गरजेचे आहे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या विश्वामध्ये मराठी भाषेतून अनेक रोजगारांच्या संधी उपलब्ध आहेत. प्रसार माध्यमाचे जग, प्रशासन क्षेत्र, ग्रंथव्यवहार, अनुवाद, उत्तम भाषा ज्ञान व संवाद, अनुवादक, समालोचक स्पर्धा परीक्षा अशा विविध क्षेत्रांमध्ये मराठी भाषातील विद्यार्थ्यांना रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

जागतिकीकरण, भांडवलीकरण, माहिती तंत्रज्ञानामुळे संपूर्ण जग जवळ आले आहे. संस्कृती, खाद्य-संस्कृती, व भाषिक जग जवळ आले आहे. अशावेळी जागतिक ज्ञान मोठ्या प्रमाणात सहज उपलब्ध होत आहे. परंतु भाषिक दृष्टिकोणांतून मोठ्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यासाठी उत्तम अनुवाद वा भाषांतर करणे ही एक काळाची गरज आहे. अन्य भाषेतील मराठी भाषेत व मराठी भाषेतील ज्ञान अन्य भाषेत अनुवाद किंवा भाषांतर करण्याच्या दृष्टिकोणांतून फार मोठी संधीही सहज उपलब्ध आहे. त्यासाठी अनेक प्रकाशन संस्था ह्या उत्तम मराठी भाषा अनुवादकास मानधन देण्यासही तयार आहेत. यासाठी किमान दोन भाषांवर प्रभुत्वाबरोबरच दोन समाज-संस्कृतीचा अभ्यास असणेही आवश्यक आहे. जर्मनी, जपान, फ्रेंच, इंग्रजी, रशियन ह्या भाषा व मराठी भाषेच्या ज्ञानाच्या दृष्टिने आदान-प्रदानासाठी भाषांतर करण्याची संधी आहे. इंजिनिअरींग, मेडिकल कोर्स मधील अनेक विद्यार्थी परदेशी भाषा शिकून रोजगाराच्या संधी मिळवत आहेत असे दिसून येते. त्याचबरोबर पुढील काळात दुभाषीकांची सुध्दा आवश्यकता असणार आहे. त्यामुळे मराठी भाषेबरोबर अन्य भाषा, समाज, संस्कृतीचे उत्तम ज्ञान असल्यास रोजगाराची संधी सहज उपलब्ध होवू शकते. आकाशवाणी ह्या क्षेत्रात उत्तम मराठी भाषा कौशल्य असल्यास, वृत्तनिवेदक, रेडिओ जॉकी, मुलाखतकार, पत्रकारीता, नभोनाट्य, डॅबिंग यासारख्या क्षेत्रात संधी आहे. किमान दोन-तीन भाषा आत्मसात करण्याबरोबर अस्खलीत बोलणे, बहुश्रुतपणा, श्रोत्यांना खिळवून ठेवणे आदी क्षमता असणे आवश्यक आहेत. वृत्तपत्रे, नितकालिके, अनियतकालिके, बातमी, लेख, अग्रलेख व जाहिरात, छपाई, अक्षरजुळवणी, संपादन कौशल्य ह्या प्रिंट मीडिया क्षेत्रामध्येही रोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहेत. दूरदर्शन आणि अखंड सेवा देणा-या खाजगी वाहिण्या ह्या चोविसतास विविध कार्यक्रमाचे आयोजन करत असतात. आज विविध मराठी खाजगी वाहिण्या सुरू आहेत. त्यामुळे वृत्तनिवेदनासह चर्चा, परिसंवाद, मुलाखत, कॅमेरा व अन्य नियोजनामध्ये रोजगाराच्या संधी अनेक उपलब्ध आहेत.

मनोरंजन हा मानवी जीवनाचा अपरिहार्य भाग आहे. चित्रपट, नाटक, मालिका आदी क्षेत्राने मानवी जीवन व्यापले आहे. चित्रपटनिर्मित मराठी भाषा, गीतरचना, पटकथा, संवाद, वातावरण यामध्ये आपले एक स्थान निर्माण करत अनेक कलावंतानी आपल्या प्रतिभाशक्तीच्या क्षमतेवर आपले स्थान निर्माण केले आहे. अगदी अलिकडील काही महत्वाच्या नावांमध्ये गुरू ठाकूर, किशोर कदम, नागराज मंजुळ, विनायक पवार, प्रा. दासु वैद्य, अजीत दळवी आदी मराठी कलावंतानी आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. राजकुमार तांगडे, शफाअत खान, दत्ता भगत, कुमार देशमुख आदींनी नाट्य क्षेत्रामध्ये अभिनय, संवाद, नाट्यसंहितामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. यातील बहुतांश मंडळी ही महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातून पुढे येवून आपले करिअर निर्माण केले आहे.

केंद्रीय लोकसेवा आयोग, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, अन्य स्पर्धा परीक्षांच्या अनुषंगाने मराठी भाषा विषय अत्यंत महत्त्वपूर्ण असा आहे. व्याकरण, साहित्यकृती व लेखक ह्या अनुषंगाने अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरतो. केंद्रीय लोकसेवा आयोग 300 गुणांचा स्वतंत्र पेपर आहे. निबंधलेखन, उता-यावरील प्रश्न, रसग्रहण आदीवर प्रश्न हे येतात. आज मराठीमध्ये टंकलेखन करणा-यांची मोठ्या प्रमाणात उणीव भासू लागली आहे. अचूक टंकलेखन व गती असणे महत्वाचे आहे. वृत्तपत्रे, शासकीय दस्तऐवज, शैक्षणिक साहित्य, एम.फिल., पीएच.डी. प्रबंध आदीमध्ये मराठी टंकलेखनाच्या बाबत रोजगारांच्या संधी उपलब्ध आहेत. संगणक व मराठी टंकलेखन व उत्तम ज्ञान असल्यास अर्थार्जन होण्याच्या मोठ्या प्रमाणात संधी आहेत. वृत्तपत्रे, नियतकालिके, पुस्तके, आदीच्या दृष्टिकोणांतून अचूक शब्द, वाक्यरचनासाठी मुद्रित शोधन तज्ज्ञाची गरज असून त्यातही रोजगाराची संधी आहे.

साहित्यसमीक्षा किंवा सर्जनशील लेखनामध्ये प्रतिभा, विव्दता, कल्पकता व सकस अभ्यास असल्यास कसदार साहित्य निर्मिती व समीक्षा क्षेत्रात नवनिर्मिती घडू शकते. पुस्तक, नाट्य, चित्रपट परीक्षण, व्याकरण, कोशनिर्मिती क्षेत्रामध्ये ही मोठा वाव आहे. कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, आत्मकथन ह्या नवनिर्मिती साहित्यातील एक साधन ठरू शकते. भाषिक क्षमता व नवनिर्मितीची क्षमता असणा-या मराठी भाषिक कलावंताना रोजगाराच्या संधी आहेत. अध्यापन हे सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून स्वतःच्या सर्जनशीलतेला वाव देणारे एक अत्यंत जबाबदारी व सामाजिक भान जाणिव ठेवून नवराष्ट्र निर्मितीच्या दृष्टिकोणांतून ते अत्यंत महत्त्वपूर्ण पद आहे. त्याचबरोबर अर्थार्जनही योग्य प्रमाणात होते. प्राथमिक, उच्च माध्यमिक, पदवी व पदव्युत्तर स्तरांवर अध्यापनासाठी मराठी भाषा विषय घेऊन योग्य शैक्षणिक अर्हता प्राप्त करून शिक्षण क्षेत्रात प्रवेश करता येईल. आजच्या घडीला शिक्षण क्षेत्रामध्ये वाईट स्थिती असली तरीही गुणवत्ता व चिकाटीमुळे अनेक संधी ह्या उपलब्ध होवू शकतात. कार्यालयीन व व्यावहारिक कामकाज क्षेत्रामध्ये भाषिक तज्ज्ञाची गरज आहे. शासननिर्णय शासकीय परिपत्रके ह्या दृष्टिकोणांतून प्रशासकीय परिभाषिक अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरतो. त्यामुळे मराठी भाषा व अन्य भाषांच्या ज्ञानाबरोबर मराठी भाषेचा उत्तम अभ्यास व जाण असणा-या मराठी भाषिकांसाठी ही एक संधी ठरते.

आज मानवी जीवनातील आनंद क्षण वा अन्य कार्यक्रमाचे आयोजन हे मोठ्या प्रमाणात केले जात आहे. जन्म सोहळा, पुरस्कार वितरण, सांस्कृतिक कार्यक्रम, रिऍलीटी शो, विविध कार्यक्रमाचे मोठ्या प्रमाणात आयोजन आज केले जात आहे. त्यामुळे अशा कार्यक्रमाचे उत्तम नियोजन व्हावे यासाठी सुत्रसंचालनाची मोठ्या प्रमाणात गरज आहे. उत्तम मराठी भाषा ज्ञान, वक्तृत्व, उत्तम सादरीकरण हे गुण असतील तर आज त्यामध्येही संधी आहे. त्याचबरोबर भाषण, वक्तृत्व, कथाकथन, कविता, व्याख्यान, अशा बहुतांश ठिकाणी मराठी भाषाभ्यास आणि उत्तम भाषण कौशल्ये आत्मसात असल्यास त्यातून अर्थार्जन होण्यासही मदत होते. मराठी भाषा, समाज व संस्कृती, योग्य ज्ञान, भाषिक कौशल्ये, प्रसंगावधानता ह्या बाबी लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे. गोंधळ, पोवाडा, वग, पथनाट्य आदी प्रकाराच्या लिखाण व सादरीकरणासाठी मराठी भाषा ज्ञानाबरोबर उत्तम कलावंत असल्यास त्यात आज रोजगाराच्या संधी आहेत. त्याचबरोबर आज संकेतस्थळ कट्टा (ब्लॉग) लेखनाच्या माध्यमांतून आंतरजालावर आपण लिखाण करू शकतो. त्यामुळे मराठी भाषा व भाषिक कौशल्ये ही उत्तम ज्ञान असतील तर रोजगारांच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत.

एकूणच मराठी भाषा व विविध भाषा कौशल्यातून विविध प्रकारच्या रोजगार संधी ह्या मराठी तरूणांना आहेत. यासाठी आपल्या मनातील न्युनगंड बाजूला करणे आवश्यक आहे. आज शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात बदल होत 'मराठी' ही भाषा शासन स्तरावर विस्तारीत होत अनेक अभ्यासक्रम हे मराठी भाषांतून येत आहेत. त्यामुळे भविष्यात मराठी भाषा अधिक समृद्ध होण्यास मदत होईल. त्यातून अनेक नवनवीन रोजगार संधीही उपलब्ध होणार आहेत. त्याचबरोबर कोणतीही भाषा बोलणारा समाज अस्तित्व असतो तोपर्यंत ती जीवंत असते. भाषा बोलणारा वर्गच अस्तित्वात नसेल तर भाषा जीवंत राहण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही. त्यामुळे मराठी भाषा बोलणारा फार मोठा वर्ग असून काळानुसार अनेक भाषिक परिवर्तनीय स्वीकारत मराठी भाषा ही आपले टिकवून आहे. त्याचबरोबर आदिवासी, भटके अन्य समुह हे आपल्या बोलीभाषेसह मराठी भाषा बोलतात. हाच वर्ग जेव्हा लिहिता होईल त्यावेळी मराठी भाषा आणखी समृद्ध होण्यास मदत होईल. त्यामुळे आजच्या 21 व्या माहिती तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, भांडवलशाहीकरण संगणकीकरण क्षेत्रामध्ये मराठी भाषिकांसाठी मोठ्या प्रमाणात संधी

आहेत. त्यासाठी स्वतःला सिद्ध करणे आवश्यक आहे. अनेक नकारात्मक सुर निघत असतील तरीही हाा अर्थकरणाच्या विश्वामध्ये मराठी भाषा, तज्ज्ञ, अभ्यासक, जाणकारांना अनेक रोजगाराच्या संधी आहेत. त्यामुळे सकारात्मक दृष्टिकोण व बदलत्या काळाचा वेध घेत आपण उभे राहणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:-

- 1) मराठी भाषिक कौशल्ये विकास - डॉ. पृथ्वीराज तौर
- 2) व्यावहारिक मराठी - ल.रा. नसिराबादकर
- 3) मराठी शुद्धलेखन - अरूण फडके
- 4) उपयोजित मराठी - प्रकाश मेदककर

7

2021-22

ISSN-2320-4494

RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

Impact Factor : 2.7286

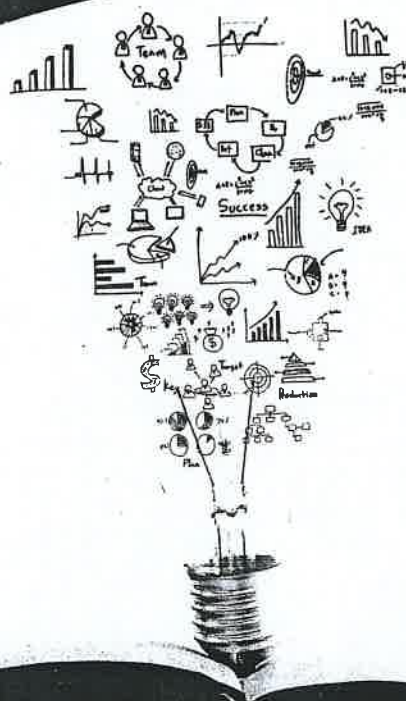

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

M

VOLUME - I ISSUE - I
April to June 2021

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE

www.powerofknowledge.co.in

Email: powerofknowledge@gmail.com

Editor

Professor Dr. Sadashiv H. Sarkate

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

● **Mailing Address** ●

Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

Email : powerofknowledge3@gmail.com /

shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

अनुक्रमणिका			
अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	The Role of the World Trade Organization in International Trade	Dr. Shankar Laxmanrao Sawargaonkar,	1-3
2	CHRONOLOGICAL MILIEU OF THE EMERGENCE OF WHITE COLLAR CRIMES	Dr. Yogaraj Singh R Bais	4-9
3	"CLIMATE CHANGE AND ITS IMPACT ON AGRICULTURAL PRODUCTIVITY IN INDIA : A GEOGRAPHICAL STUDY "	Dr. Ghodke. J. V.	10-13
4	Different dimensions of Indian maritime traditions in Pre-European era	Rashmi S Pawar	14-18
5	Dalit Literature; Realistic Image of Downtrodden	Dr. Sasane S. S.	19-21
6	Need for Empowerment of Micro, Small and Medium Enterprises Sector	Dr. Valmik Dagadu Parhar	22-26
7	Psychological review on sex differences in brain and its cognitive impact in day to day human behavior	Mrs. Gauri M. Kulkarni.	27-29
8	Gender Discrimination' in Shashi Deshpande' The Dark Holds No Terrors.	Dr. Mrs. Jayashri Ajay Aphale	30-33
9	Bapsi Sidhwa's The Crow Eaters: A study of Parsi culture, tradition and ethos.	Ashwini Ankush Chavan	34-37
10	Botany : The eldest daughter of medicine	Mrs. Namrata Sunil Mirase	38-41
11	Realistic image of labour class and Dalits in the literature of Annabhau Sathe	Dr. A. B. Galphade	42-44
12	Persistent Silence of Women in Shashi Deshpande's Novels	Dr. Jare M. R. Mr. Sangharsh Gaikwad	45-47
13	Economic view of Environmental Consumption	Dr. Onkar Balkrishna Khiste	48-50
14	Impact of COVID-19 on Indian Agriculture	Dr. Landge Balwant Bhimrao	51-54
15	SCIENTIFIC DEVELOPMENTS DURING THE REIGN OF SULTAN FIRUZ SHAH TUGHLAQ	Dr. Aneesa Iqbal Sabir,	55-58
16	SOCIAL WORK FUNCTIONS IN EARTHQUAKE DISASTERS	Mohamad Mustafa Mujawar Dr. Shivalingappa B. P	59-62
17	Swami Vivekanand : Eternal Source of Energy and Humanism	Dr. Arjun B. Galphade	63-64
18	The Terms: The Subaltern and Dalit	Dr. Suresh B. Deshmukh	65-69
19	Think World Without Women....	Sharad Subhashrao Pawar Dr. Swapna C. Vyawahare	70-72
20	The Empowerment of Agriculture in the Country (An Overview of three legislations enacted by the Central Government.)	Dr. Swati Anil Joshi	73-78
21	दलितांचा सामाजिक संघर्ष	प्रा. डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे	79-82
22	महात्मा फुले यांची शेतीविषयक विचार	अनिता मदनराव शिंदे	83-86
23	नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील स्त्रीरूपे।	प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे	87-93
24	मानवतेची शिकवण देणारी ग्रामगीता	प्रा. डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे	94-96
25	बलुतं मधील दलित चळवळीचे दर्शन	प्रा. डॉ. हेमंत कुमार बागडे	97-99
26	बारोमास आणि तहान कादंबऱ्यातील जीवन जाणवा	श्रीमती आशा शंकरराव पालावे डॉ. अनिल गर्जे	100-103
27	लोकनाट्य आणि नागरनाट्य	डॉ. संगीता खुरद	104-107

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील स्त्रीरूपे।

प्रा.डॉ.सोपान माणिकराव सुरवसे
संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग
स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

मराठी कवितेला प्रदिर्घ अशी समृद्ध परंपरा असून ही कविता बदलत्या काळ व बदलत्या जीवनमूल्यांनुसार नव-नवीन स्वरूपामध्ये आविष्कृत व विकसित झाली आहे. ह्या कविता वाडःमयाचा इतिहास साधारणतः संत कविता पंत कविता व तंत कविताची प्राचीन परंपरा आढळून येते. आधुनिक कवितेला कवी केशवसुत यांच्या कवितेपासून ग्राह्य धरले जाते. केशवसुत परंपरेतील कविता नंतर मराठी कवितेला सामुहिक स्वरूपामध्ये मांडण्याचा प्रयत्न रविकिरण मंडळातील कवीने करत कवितेच्या दालनाला अधिक समृद्ध व सकस केले. स्वातंत्र्यतोर कालखंडातील कविता किंवा नवकवी मढेकर परंपरेतील कविताच्या जाणिवे विविधता आढळून येऊ लागली. साठोत्तरी कविता अंतर्बाह्य बदलत गेली. त्या कालखंड सामाजिक, राजकिय, परिवर्तनाबरोबर अनेक घटना-प्रसंगाचा परिणाम साहित्य विश्वामध्ये झाला त्याला कविता वाडःमय प्रकार ही अपवाद नव्हती. पंच्याहत्तरी मराठी कविता व आजची नवदोतरी कविता असा वेगवेगळ्या वळणांवर ती वेगवेगळ्या आशय विषयाच्या भिन्न-भिन्न जाणिवेत आविष्कृत होत आली आहे. यामध्ये दलित कविता, ग्रामीण कविता आदिवासी कविता, माक्सवादी कविता, कृषीजन्य कविता, ग्रामीण कविता, स्त्रीवादी कविता अशा वेगवेगळ्या वैचारिक अधिष्ठान असणाऱ्या विचारधारेतून कविता निर्मिती होत आहे. ह्या कविता प्रवासा दरम्यान कवितेच्या बदलत्या वळणांवर तत्कालीन काळाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमीनुसार काव्य जाणिव बदललेल्या आहेत.

कवितेच्या बदलत्या पार्श्वभूमीवर १९६० नंतरच्या कविता प्रांतामध्ये फार मोठे परिवर्तन घडून आले आहे. कविता जणू चळवळीचे गीत म्हणून सामोरे येतांना दिसते. ती अधिक प्रगल्भ व वैचारिक परिपक्वतेतून तिची जडणघडण होत होती. त्यात दलितेचा कवितेचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. विद्रोह पुरोगामी आशय सामाजिक बाधिलकी, मानणारी व क्रांतीप्रवण कविता म्हणून दलित कवितेचा उल्लेख करता येईल. याच कालखंडामध्ये त्या वेगळ्या सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक परिस्थितीतून पुढे आलेला व कवितेचे नवेपण व वेगळेपणाबरोबर कविता अधिक सुबोध संवाद रुपामध्ये जीवंतपणा उभा करणारा कवी म्हणजे नारायण गंगाराम सुर्वे होय.

नारायण गंगाराम सुर्वे (१९२६-२०१०) यांची जीवन म्हणजेच एक कविता आहे. जे स्वतः अनुभवले, पाहिले जण त्याच्या एकुण कवितेतून व्यक्त होत जाते. संघर्षशील व आत्मनिष्ठ स्वरूपाची त्याची कविता आहे त्याच्या कवितेचे भावविषय हे कामगार वर्गाचे आहे. त्या विश्वात पोसले, वाढले व सान्या जीवनाची वाटचाल ही त्या विश्वाशी एका निष्ठ आधारभूत केंद्र होते. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यतोर कालखंडामध्ये ते काव्यलेखन करत होते. १९५४ पासून त्यांच्या काव्य

लेखनाचा कालखंड हा ग्राह्य धरला जातो. याच काळात महाराष्ट्रामध्ये संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, नेहरु युग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महापरिनिर्वाण त्यांच बरोबर आपल्या हक्क व अधिकारासाठी दलित, ग्रामीण व कामगाराचे विविध मिरवणूका सभा होत होत्या त्याकाळातील सामाजिक, कामगार पर्यावरणातील आपल्या आजुबाजुचे वास्तव संवेदनशील जीवन त्याच्या जीवनास कवितेतून अधिक फुलत जात होते. ऐसा गा मी ब्रम्हा (१९६२) माझे विद्याप १९६६, जाहिर नामा-१९७५, सनद-१९८२ नव्या माणसाचे आगमन हे त्यांचे प्रसिद्ध काव्यसंग्रह आहेत.

‘जसा जगत आलो आहे मी तसात शब्दांत आहे ’ असे म्हणणारे कवी सुर्वे हे स्वयं, आत्मकेंद्रीत न राहता समाजमय होऊन जातात. हीच स्थिती त्यांच्या कवितेची आहे. कामगार वर्गाचे कवी म्हणून त्यांची ओळख असली तरी त्यांच्या कवितेतून समग्र मानव जातीशी, मानव समाजाशी नाते निर्माण करत त्याच्या अनुभवविश्वांतील वेगवेगळ्या विषय-आशयाची कविता येते. कामगार, स्त्री, वेश्या-घोडेवाले शिंगवाला, पोस्टर लावणारी पोरे, शोषित, वंचित, माणस अशी सामाजिक पर्यावरणातील विविध सामाजिक स्तरांपासून दुर असलेल्या माणसाशी त्यांची कविता नाते जुळवते हा सुर्वे यांच्या कवितेचा केंद्रवर्ती गाभाभूत असा घटक आहे. त्यापैकी नारायण यांच्या कवितेतून येणारी स्त्री ही आई, पत्नी, प्रियशी, वेश्या, बहिण, गिरणी, कामगार अशा विविध रुपामध्ये अभिव्यक्त होत असतांना मात्र ती स्त्री अत्यंत सामर्थ्यवान, कर्तव्यदक्ष व आशावादी रुपामध्ये येते.

नारायण सुर्वे यांच्या विविध रुपातील स्त्री रुपेही कुटूंब, पती, घरसंसार चालविणारी आहेत. संसाररुपी प्रेम व्यक्त होता ती पत्नीरुपी नायिका आपल्या पती सोबत दिवसभर काबाडकष्ट करणारी आहे. आज जरी कागदावर किंवा तोंडीरुपाने प्रगती, विकासाच्या बाजार गप्पा आपण करतो मात्र प्रत्यक्षात भारत देशामध्ये स्त्री केवळ मादी, उपभोग्य वस्तू, दासी यापलीकडे आपली नजर जात नाही. वासनांगध नजरेतून त्या स्त्रीच्या देहावर अनेक बलात्कार होत असतात. तेव्हा कवी नारायण सुर्वे म्हणतात.

स्त्री ! केवळ एक मादक
आणि उत्तेजक पदार्थ
हाच आमच्या कुलीनांच्या
नजरेतील बघण्याचा अर्थ
ती फुलवाण्याकडील एक पुडी
एक कुडी, एक गुडिया:....
आहे....

हे देशा, मी शरमेने चाललोय

(माझ्या देशांच्या नोंदबुकात माझा अभिप्राय)

ही आपल्या देशांतील नाजूक स्थिती कवी प्रकाश टाकतात. ज्या ठिकाणी स्त्रीला मानसन्मान मिळत नसेल. एक व्यक्ती म्हणून तिला दर्जा प्राप्त होत नसेल त्या देशाला खरेच प्रगतीशील म्हणता येईल का ? असा यक्ष कवी आपल्या कवितेतून संवादात्मकरीत्या तुम्हा-आम्हाला विचारतात. त्यांचे उलट आजच्या स्थितीला देऊ शकत नाहीत ही असुरक्षितता स्पष्ट होते.

धीर कवितेतील पत्नी थकुन-भागून आलेल्या कामगार पतीला धीर देते. पती-पत्नीचे सुंदर भावनात्मक मिलन, एकमेकांना सावरीत, सांभाळीत जीवन जगण्याची पद्धती येथे साकार होते. स्त्री सुजाणा, साहसी धीरोदात्त तर दिसते मात्र ती समर्पणासाठी ही सदैव तयार आहे ती त्याला म्हणत असते.

थांब ! पहाट झाली नाही

दिवे मालवून कसे चालेल

तु थकला असशील तर,

माझी देहवात पेटवून ठेव(धीर)

अशी परस्परांना विश्वासामध्ये घेऊन आयुष्याची साथ देणारी ही पत्नी, सखी, प्रियशी एकाच स्त्रीरूपामध्ये प्रकट होते.

मराठी कवितेतील आतापर्यंतच्या स्त्रीचित्रणापेक्षा नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील स्त्री रुपांचे दर्शन विविध रुपात होते. ही ह्या स्त्री समाजजीवनाशी एकसंघ असून आपले स्वत्व व सामर्थ्यानिशी ती कवितेतून येते. माझी आई, थांब, गलबलून जातो तेव्हा, थरकु नको, पहारा, तोवर तुला मला, संत्य पाणी हो, असा दगड झालो.... तेव्हा एक कर, कार्लमार्क्स, मनीऑर्डर, तुमचंच नाव लिवा, पावसाळा, धीर, विश्वास ठेव आदी सर्वेच्या कवितेतील स्त्री निर्मितीक्षम जगाची भागीदार आहे.

माझी आई ह्या कवितेतील स्त्रीरूप हे वर्तमान उत्पादन व्यवस्थेत क्रियाशील आहे. आपल्या सख्या सोबतीणी कारखाण्यातील ती एक कामगार आहे. तेथे काम करणारी आई यंत्राची बळी ठरते तेव्हा तिची सोबतीणी साळू तिच्या मुलाला आई बनून धीर देते. तर पहारा मधुन येणारी स्त्री रूप हे आपल्या पतीच्या सावल्याने पाठीशी खंबीरपणे उभी राहते.

जीवन संघर्षामध्ये सातत्याने पराभूत होणाऱ्या पुरुषाला ती आपल्या पदरुपी कवचामध्ये आदर देते. वाडत जाणाऱ्या संसार व भेडसवणारे दारिद्र्यमध्ये ती दिवस-रात्री कष्ट करत असतांना आढळते.

समस्त मराठी वाचक, समिक्षकाला अंतर्मुख बनविणारी आणि मन विषण्ण करणारी नारायण सुर्वे कवितेतील स्त्रीरूपे आढळून येतात. मनीऑर्डर, तुमचंच नाव लिवा ह्या कवितेतून येणारी स्त्री समाजातील विशिष्ट वृत्ती-प्रवृत्तीमुळे तिचे शरीर हेच तिच्या उपजीविकेचे साधन बनवितात. महानगरामध्ये जीवन जगत असतांना हात नेहमीच दारिद्र्याकडे गहाण असल्यामुळे आर्थिक व सामाजिक विषमतेमुळे पिचलेल्या स्त्री वर्गाला सतत यंत्राशी, कामाशी जुळवून घ्यावे लागते. त्यावेळी व परिस्थितीमध्ये तिचे चारित्र्य, शील हे शाबुत राहण्याची शाश्वती दिली जाऊ शकत नाही त्यावेळी ही ती आपल्या इच्छा-आकांक्षा व कर्तव्यापासून दूर जात नाही हे त्या स्त्री नायिकेचे विशेष ठरते. त्यातूनच महानगरीय व मानवी जीवनाला किळसवाणे रूप आणणारा वेश्या व्यवसाय निर्माण झाला आहे.

मनीऑर्डर ह्या कवितेमध्ये अत्यंत वास्तव व कीळसवाणी जीवन एका सर्व सामान्य स्त्रीच्या वाट्याला येते त्यांचे चित्र आहे. गावामध्ये पोट भरत नसल्यामुळे एका कुटूंबातील एक स्त्री व तिची मुलगी शहरात शरीरक्रिया करून पैसे मिळवितात. ते पैसे गावातील पतीला मनी ऑर्डर करत असतांना ती जी सांगते ते कवितेतून स्पष्टरीत्या येते. ती म्हणते, गावातल्या पेक्षा येथे सुखी आहे. अंगी दुखत आहे. गिन्हाईक भरपूर येतात. पैसा ही मिळतो. ह्या मनीऑर्डरातून विष्णुकडील हातातील पाटल्या सोडून उरलेल्या पैसांतून गंगीला एक पुस्तक घेणे आणि नाग्याला एक चड्डी त्याला दररोज दहा पैसे देणे म्हणजे तो शाळेत जाईल. अशी पत्रातून ती व्यक्त होते. स्वतःहा त्या कीळसवाणी विश्वामध्ये पोट भरण्यासाठी मार्ग पत्कारते. मात्र आपला लहान-मुलगा-मुलगी ही मात्र शिकली पाहिजे यांची दक्षता ही ती घेते तत्कालीन काळामध्ये डॉ.आंबेडकर यांचे विचार तळागाळापर्यंत गेले त्यातून अनेक वर्चित, मागास, पिडीत समुहाला शिक्षणाचे महत्त्व पटले. त्यामुळे आई-वडील अनेक प्रकाराचे कष्ट करून मुला-मुलींना शिक्षण देण्यासाठी धडपड व तळमळ करू लागलेच आढळते. प्रस्तुत नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतून त्यांचा प्रत्यय येतो. ती म्हणते महागाई वाढली आहे. प्रत्येक गिन्हाईकाला आता नवी चादर हवी. पंख्याची गरज बोलते मात्र त्याचा पत्रामध्ये उल्लेख करू नका असे सांगते. ह्या कवितेतून व्यक्त होणारी स्त्री ही रोजच्या व्यवहारिक जीवनातील आजुबाजुतील असल्यामुळे त्यात कृतिमपणा न येते जणू ती आपल्याशी संवाद करू लागते एवढे जिवंत व हुबेहुब चित्र सुर्वे यांच्या कवितेतून आविष्करीत होते.

मास्तर, लिवा...

तुमचंच नाव लिवा...

ह्या तुमचंच नाव लिवा ह्या कवितेतून नारायण सुर्वे यांची जीवन कहाणी आहे. मास्तराला आईने कवीची ही कहाणी सांगितली आहे. बाप-आई माहित नाही मात्र शाळेत बापाचे नांव मास्तर विचारतो. तेव्हा ती आई तुमचंच नाव लिहा असे सांगते त्यांचबरोबर देवाचे नांव नका लिहा असे सांगते, माणसाचे नांव लिवा, असे आवर्जून सांगते. कवी त्यातून सुचित करतो की, देवापेक्षा माणस बरी त्याच्या श्रमावर, हातावर, कविचा विश्वास आहे हे त्यातून स्पष्ट होते.

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतील स्त्री रूपे जसे अनेक कामकष्ट सहन करणाऱ्या स्तरातील त्याचप्रमाणे चळवळीतील विचारांशी निगडित येणारी रूपे ही दिसतात नव्हे तर ती स्त्री रूपे चळवळीतील विचारामध्ये कवीला सामिल करत आपल्या सारखी रूपे दाखवितात. कार्ल मार्क्स ह्या कवितेतून त्याचा प्रत्यय येतो.

जानकी आक्का म्हणाली,

ह्या आमच्या मार्क्सबाबा

जर्मनीत जन्मला, पोताभर ग्रंथ लिहिले

आणि इंग्लंडच्या मातीत मिळाला

इथपर्यंत ही जानकी आक्का कवीला मार्क्सचा पुर्वेतिहास सांगत आहे. त्यातील आमच्या ह्या शब्दांतील भाव संबंध चळवळीमध्ये सहभागी होणाऱ्या सर्व सामान्य माणसाला नवी उर्जा देतो कार्ल मार्क्स ही आमच्या सारख्याच होता हे जानकी आक्का सांगते तेव्हा त्यातून व्यक्त होणाऱ्या सर्व सामान्यपणा हे विशेष आढळते ती पुढे सांगते.

संन्याशाला काय बाबा

सगळीकडची भूमी सारखीच

तुझ्यासारखी त्याला ही चार

कच्चीबच्ची होती

मार्क्सला ही संसार कच्चीबच्ची होती तो ही कामगाराचा नेता म्हणून ओळखला जात असेल तेव्हा तो ही एक सर्वसामान्य म्हणजेच आपल्या सारख्या कामगार होता हे जानकी आक्का सचविते एक चळवळीतील स्त्री कवीला जणू कार्ल मार्क्स व त्याचे तत्वज्ञान सांगत आहे. पुढील भागात कवी हा मार्क्सच्या सौद्धांतिक भाषेत बोलु लागतो यातून नवीन नाते निर्माण करत कवी कामगारांशी एकनिष्ठा ही स्पष्ट करतो.

नेहरु गेले त्या वेळची गोष्ट ह्या कवितेतून कवी पं.नेहरुच्या मृत्युनंतर च्या बातमीनंतर महानगरातील जनजीवनांवर कसा परिणाम झाला त्यांचे अत्यंत परिणामकारक चित्र रेखाटले आहे. वेश्यांच्या वस्तीतील स्त्री प्रतिक्रिया संवाद रूपांतून योजितो.

क्या हुआ ए सुंदरे....!

आज लोबन मत जला!

नेहरु गये!!

सच, तो चलो आज छुड़ी!

शीण पेलणारे जग खाटेवर कलले.

ही प्रस्तुत संवाद तीन-चार वेश्यामधील आहे. पंडीत नेहरु गेल्यामुळे संपूर्ण जग कसे स्थानबद्ध झाले आहे यातून स्पष्ट दिसते. वेश्या आपला धंदा ही त्यादिवशी बंद ठेवतात. यातून परिणामकारक ही स्पष्ट होते. मात्र त्यांचबरोबर त्या स्त्री मनातील भाव ही कवी स्पष्ट करतात.

नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतून येणारी स्त्री रूपे दुःख, कष्ट, यांत्रिकता, संघर्षप्रवणता, हाच भोग ज्याला वाटायला आला आहे अशी स्त्री रूपे येतात. त्यांचबरोबर संसारी, प्रेयशी, आई-वहिण म्हणून ही स्त्री रूपे पुर्णत्वाकडे त्याचा प्रवास हा आपल्या सामर्थ्यावर अवलंबून असल्याचे आढळते. सुर्व्यांच्या कवितेतील स्त्री रूपाबद्दल नीळकंठ कदम म्हणतात. ' इथे ती पुरुषाची सहाय्याची आहे. गळ्याखाली दाबून ठेवलेल्या दुःखामुळे गदगदुन न जाता जीवनाच्या या अंगासाठी तिने वीज जपून ठेवलेली आहे.' या चा प्रत्यय सुर्वेच्या कवितेत ठिकठिकाणी येतो.

एक प्रकारे सुर्व्यांच्या कवितेतील येणारी स्त्रीरूपे ही पुरुष जीवनाला अधिक बळ पुरविणारी आहेत. उर्जा स्रोत, शक्ती स्रोत, ही स्त्रीरूपे विविध सामाजिक स्तरातून आपल्या जीवनाचा आणि अनुभवाचा प्रामाणिकपणे आलेख मांडतात. कवी त्याच्या अंतरंग व मनोविकार व भावविश्वचा यथार्थ प्रामाणिक चित्रण करतात. कामगार जीवनाशी समरस होत त्याच्या रोजच्या जीवनातील बोलीभाषेतील शब्द व त्या-त्या जीवनव्यवहारातील परिभाषिक शब्द कवितेतून येतात.

एकूणच नारायण सुर्वेच्या कवितेतून येणारी स्त्री रूपे ही तमाम श्रमजीवी. कष्टकरी वर्गाची जीवन प्रेरणा बनतात.

निष्कर्ष-

- १) कवी नारायण सुर्वे यांच्या काव्यातून येणारे जग हे त्यांनी पाहिलेले अनुभवलेले जोखलेले व त्यातून जडण-घडण होत मार्गस्थ होते त्याच त्याच्या काव्यातून येते.
- २) काव्यातील येणारी विविध स्त्रीरूपे हे समाजातील श्रमजीवी, कष्टकरी जगाचे प्रतिनिधीत्व करत जे अनुभाव आहेत ते प्रामाणिकपणे मांडले आहेत.
- ३) गिरणी कामगार, संसारिक स्त्री, प्रियशी, वेश्या, दलित, झोपडपट्टी ह्या विशयातील स्त्री रूपे त्याच्या काव्यांतून येतात.
- ४) नारायण सुर्वे यांचे काव्यलेखन वैशिष्ट्यपूर्ण, नाट्यपूर्ण, वास्तवपूर्ण आणि आत्मनिष्ठ संवादमयता व आत्मपरीक्षणात्मक आहे.

संदर्भग्रंथ-

- १) सर्व सुर्वे- संपा. वसंत शिरवाडकर, डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे, प्र.आ.१९८१.
- २) जाहिर नामा-नारायण सुर्वे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- ३) नारायण सुर्वे यांची कविता-डॉ.सदा कऱ्हाडे, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आं.जुन २०१२.
- ४) नारायण सुर्वे यांची कविता-दिगांबर पाध्ये, लोकवाड:मय प्रकाशन, मुंबई.
- ५) दलित साहित्य: वेदना आणि विद्रोह- भालचंद्र फडळे, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

8

2021-22

Gosavi
madam

UPA

Interdisciplinary e-Journal

A National Peer Reviewed Journal ISSN: 2455-4375

Impact Factor
5.73 (2021)

CHIEF EDITOR

Dr. Anil Dodewar

EDITOR

Dr. Sharad Meshram
Dr. Anup Gumber
Dr. Abid Bashir Rather

EXECUTIVE EDITOR

Dr. Chandrashekhar Gite
Dr. Anant Rindhe
Dr. Ramanik Langure

PUBLISHED BY

UPA Group Publication In
Association with University
Professors' Association, 48
Mitra Nagar, Marwada,
Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE

48, Mitra Nagar, Marwada,
Cement Road, Nagpur-24

PUBLICATION

The UPA Interdisciplinary e-Journal
is published
Bimonthly

© All Rights Reserved
The views expressed in this
publication are purely personal
and do not reflect the views of the
body under whose auspices
the journal is published.

UPA Group Publication
For more information, contact:
UPA Group Publication
48, Mitra Nagar, Marwada,
Cement Road, Nagpur-24

For more issue, click the link given below

upa.org.in/ejournal June 2021

www.upa.org.in

Share your valuable feedback at:

upanagpur@gmail.com

upajournal@gmail.com

National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By

UPA Group Publication

In Association With

University Professors' Association

June 2021

Send your feedback
upanagpur@gmail.com
upajournal@gmail.com

Website
www.upa.org.in

	अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय दयाल नगर, वर्धा	विकास			
11	प्रा. बाळासाहेब तौर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अंकुश नगर, अंबड	चारित्र्यहीन शिक्षण : एक सामाजिक शाप	43-46		
12	डॉ. मेधा गोसावी स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड	समर्थ वांडः मयातील सामर्थ्याची उपासना	59-62		
13	डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर महिला महाविद्यालय, नंदनवन, नागपूर	भारतातील पंचायत राज व्यवस्था व महिलांचे नेतृत्व	63-67		
14	डॉ. बाबासाहेब पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय, बैलापूर (अहमदनगर)	जल व्यवस्थापन, राजकारण, प्रशासन : त्या समोरील आव्हाने	68-78		
15	डॉ. बी. एस. भिंगोले श्री. स्वामी योगानंद कला महाविद्यालय, वसमत (हिंगोली)	सर्व स्पर्शा पाणी समस्या	79-82		
16	डॉ. दयाराम मस्के वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हिंगोली	लोकसहभागाने ग्राम विकास	83-88		
17	डॉ. विजय के. बन्सोड डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर	सार्वजनिक क्षेत्राच्या बँकेतील वाढती अनुत्पादक मालमत्ता : एक समस्या	89-96		
18	डॉ. रामेश्वर पाटेकर पंढरीनाथ महाविद्यालय, नरखेड	कोविड २०१९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आणि व्यापारावर होणारे परिणाम	97-99		

Section:- Hindi

1	संतोष कुमार दुबे शास, महाविद्यालय बरगाव, सिंगरोली अपर्णा पाण्डेय अ. प्र. सिंह विश्वविद्यालय, रीवा	फतेहपुर - सीकरी: एक ऐतिहासिक अनुशिलन	१-५		
2	संतोष कुमार दुबे शास, महाविद्यालय बरगाव, सिंगरोली अपर्णा पाण्डेय अ. प्र. सिंह विश्वविद्यालय, रीवा	अथर्व संहिता में वर्णित वास्तु- सौंदर्य	६-८		

समर्थ वाङ्मयातील सामर्थ्याची उपासना

प्रा. डॉ.मेधा गोसावी
मराठी विभाग
स्वा. सावरकर महाविद्यालय
बीड

मांदियाळीमधील एक श्रेष्ठ संतरत्न म्हणजे संत रामदास स्वामी होय. समर्थाची शिकवण यात आपल्याला सगळीकडे विखुरलेली दिसते.

रण, धर्मकारणात जाणीवपूर्वक अंतर्भूत करणारे संत रामदास हे एकमेव महाराष्ट्रीयन संत ठाकळी येथे बारा वर्षे केलेल्या पुरश्चरणानंतर समर्थांनी भारतातील सर्व भागात तीर्थयात्रा पत्त्या अवती-भवती असलेल्या समाजाचे बारकाईने अवलोकन केले. या काळामध्येच त्यांनी प्रारंभ केला. तेथे या संप्रदायाच्या संकल्पनाची मूळ प्रेरणा शोधता येते. ही प्रेरणा त्या आमच्या सार्वत्रिक स्वरूपाच्या धार्मिक व राजकीय आक्रमणांशी संबंधित होती हा या चाचा विशेष होय. त्यातच त्याचे वेगळेपण शोधता येते. संत रामदास स्वामींच्या हा आपण स्वतंत्रपणे अभ्यास करतो तेव्हा असे लक्षात येते की, या काळखंडात अवघा यो, सुलतानी कचाट्यात सापडला होता. या काळातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक य दुःसह होती आणि अशा ह्या खिळखिळ्या परिस्थितीमध्ये वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन गवर करणारा रामदासी संप्रदाय रामदासांनी सुरु केला. समर्थांचे जे विपूल वाङ्मय मख्याने दोन प्रबल प्रेरणा आढळून येतात. पहिली प्रेरणा म्हणजे निरनिराळ्या ग्रंथांच्या दुसरी प्रेरणा म्हणजे देश स्थितीच्या अवलोकनाची त्यांनी जे विविधांगी लेखन केले कहिताची तळमळ दिसून येते. मानवी सदगुणांची वाढ व्हावी, नैतिकता हा मानवाच्या असावा. लोक कर्तृत्व संपन्न आणि परमार्थ प्रवण व्हावेत ही तळमळ त्यामागे आहेच कवण एवढ्यावरच थांबत नाही तर त्यांची शिकवण. देशकाल आणि वास्तविक ठेवते हे प्रामुख्याने त्यांच्या इतर संप्रदायापेक्षा वेगळेपण आहे असे म्हणता येईल. ख्य मानून त्याला त्यांनी राजकारण आणि सर्वाविषयी सावधपणाची जोड दिली आहे.

इ.मयातील नीतितत्त्वे सगळ्या समाज जीवनाला व्यापणारी आहेत. जीवनाच्या सांला आवश्यक असणाऱ्या सगळ्या नैतिक मुल्यांचा पुरस्कार समर्थांनी केला. सामाजिक, आध्यात्मिक या तिन्ही प्रकारच्या नैतिक मुल्यांची जाण समर्थांना

मराठी भक्तिसाहित्या समर्थांच्या लेखनाने आपले एक व्यवच्छेदक, लक्षणीय स्थान मर्थांच्या या लेखनाचे वेगळेपण नि सामर्थ्य कशात आहे असा प्रश्न जेव्हा आपण तो. तेव्हा या रचनेने विविध पैलू स्वतःच अस काही अस्तित्व आहे तेज आहे ाष्टय त्यांच समर्थत्व प्रगटत जाते. या समर्थत्वाचा शोध घेणे म्हणजेच समर्थांच्या करणे होय." 2

वण त्यांच्या वाङ्मयात जागोजागी आढळून येते. अगदी दासबोधापासून ते पूर्ण आत्मनिष्ठ काव्यामधून रामदासांची समाजनिष्ठाच प्रगट झाली आहे. जे जे ते समाजकारणाविषयी असोत. धर्मकारणाविषयी असोत या सर्वांमधून सामाजिक ते. व्यक्तिगत कर्तव्ये बजावत असतांनाच समाज म्हणून प्रत्येकाचे काय कर्तव्ये कटाक्ष आहे. आपल्या अवती भोवती जी सामाजिक अराजकता माजली आहे.

मानवी जीवन व समाज जीवन यासंबंधीची जाज्वल निष्ठाही प्रगट करतो. मानवी जीवनामध्ये उत्तम आहे त्याची उपासना समर्थानी पुरस्कारली.⁵

।।जिक जाणिवेचा, सामर्थ्याचा, मानवी जीवनाच्या विविध कर्तव्याचा तसेच नैतिक मुल्यांचा सबोध या ग्रंथातून जागोजागी आढळून येतो. मुळात समर्थ वाङ्मयाचा पाया नैतिकता हाच आढळून येते.

बोधाचा अभ्यास करत असताना निदर्शनास येते की, दुसऱ्या दशकातील आठव्या समाजात क्षणे रामदासांनी सांगितली आहेत. त्यात वैयक्तिक आणि समाजातील गुणांचे एकत्रीकरण समाजासंबंधी आर्जवी व सख्ययुक्त भावना, परहितासंबंधी मैत्रीची भावना ही त्यांच्या दृष्टीने शिष्टय आहेत आणि असा सद्बिबेकी कार्यकर्ता पुरुषार्थाच्या बळावर जगमित्र बनू शकतो च्या बळावर आसुडाचे फटकारे मारून समाजाला वठणीवर आणू शकतो. उपासक म्हणजे त्याने फक्त नाम आणि अध्यात्म यातच गुरफटून राहू नये तर त्याने समाजात मिसळवे मर्थ्याची उपासना शिकवावी धर्मस्थापना करावी असा समर्थाचा आदेश आहे. विश्वजन संसर्ग मात्रे । म्हणजेच विरक्त हा समाज घडविणारा असावा तो जगमित्र असावा विरक्ते । । विरक्ते असावे स्वतंत्र । यामध्येच सारासार विचार आहे.

जनास शहाणे करी । नाना विद्या त्या विवरी । स्थूलसूक्ष्मा । म्हणजे महंताचे किंवा ।। ही समाजनिष्ठ असावी अशीच रामदासांची शिकवण आहे. महंताने महंतास घडवावे या उध्दरणासाठी त्यांनी देशभर फिरावे ही संत रामदासांची शिकवण समाजनिष्ठ तर ।।रोबर राष्ट्रनिष्ठही आहे. बाराव्या दशकातील दहाव्या समासातही उत्तम पुरुषाची जी ।। आहेत ती समाजा बरोबरच राष्ट्राचे उथ्यान करणारी आहेत. तसेच अठराव्या ।।व्या समासातही विवेकाने समर्थ होता येते. याचे प्रतिपादन केले आहे. बहूत जनांसी मंडळे हालवी । आणि तोच समर्थ कार्यकर्ता आहे. महंत आहे आणि त्याने समाजापासून णजे अलिप्त रहाता कामा नये. ज्यास समाजात मिसळता येत नाही तो महंत नव्हे. णाला यश कैसे । हे अतिशय महत्त्वाचे सूत्र त्यांनी जागोजागी स्पष्ट केले आहे.

म्हणजे जगण्याचे सुक्त आहे. व्यक्तीने काय करावे, काय करू नये, कसे जगावे कसे णगावे याचे सविस्तर विवेचन आढळून येते. उदा.दासबोधाच्या दुसऱ्या दशकाच्या ची लक्षणं सांगितली. ज्याचा अक्केर करावा. सगळा समास ह्या दृष्टीने आपल्या अंगी काय नसावे हे जाणण्यासाठी प्रत्येकाने ह्या समासाचे चिंतन करावे. णाध्या गोष्टी पण व्यवहाराच्या दृष्टीने खूप महत्त्वाच्या आहेत. उदा.घरी विवेक उमजे । ।जे । तो एक मुख । एकाएकी एक सरा । झाला विषयी निलाजरा । मर्यादा सांडूनि क मुख अशी अनेक लक्षणे वाचून ढोबळ दोषांचे निराकरण आपण करू शकतो. समर्थ णत, शहाणपण उगीच येत नाही ते कमवावे लागते.

णतात - ऐकिल्याविण कळले। शिकल्या वीण शहाणपण आले। देखिले ना ऐकीले काही ऐकता कळे । कळता कळता वृत्ती निवळे । नेमस्त मनामध्ये आकळे । सारासार णी पडीले । तितुके समजोन विवरले । तरीच सार्थक झाले निरुपणे ।

समर्थ वाङ्मयात चांगले-वाईट, खरे-खोटे, सार-असार, नित्य-अनित्य यामधील तो. त्याचबरोबर व्यक्तिजीवनाच्या संपन्नतेची तत्वे अतिशय सामर्थ्यशाली स्वरूपात

9

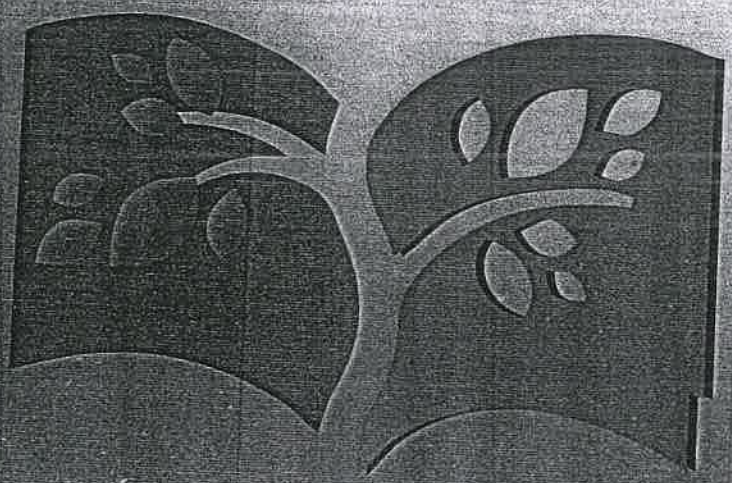
2021-22

012
318

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Issue-38, Vol-08 April to June 2021

184

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

56

- 14) LIKE; SHARE, COMMENT, TWEET "MISOGYNY", POLITICALLY MOTIVATED ...
Sana Hanif Shaikh, Palghar, Maharashtra

||70

- 15) महाराष्ट्रतील आदिवासी स्त्रियांच्या समस्या : एक अभ्यास
डॉ. कुसुम व्हि. चौधरी, मुंबई

||79

- 16) महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार
मनिष आत्माराम अवसरमोल

||83

- 17) महानुभाव साहित्याचे स्वरूप व प्रेरणा
प्रा. डॉ. संजय जंगताप, नांदेड

||86

- 18) राजकारणाचे गुहेगारीकरण
प्रा.डॉ.कुंभारकर के.जी., जि.लातूर

||89

- 19) महात्मा जोतिराव फुले यांची सत्ता संकल्पना
डॉ. शिंदे आर.डी., जि. नांदेड

||92

- 20) आदिवासी साहित्याचे स्वरूप
शितल पंढरीनाथ तुपे, औरंगाबाद

||96

- 21) ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुलींना अध्यापनात भेडसावणाऱ्या समस्यांचा ...
प्रा. महादेव निवृत्ती होनकळस, सोलापूर

||99

- 22) महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान
प्रा. डॉ. नवनाथ शिंदे, जालना

||102

- 23) वडारवाडीची वेदना
प्रा. डॉ. मेधा गोसावी, बीड

||105

- 24) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारताच्या राष्ट्रीय व परराष्ट्रीय धोरण या ...
कुणाल दिलीप राठोड, जिल्हा-यवतमाळ

||107

- 25) महाराज कुमारी बिनोदनी देवी और मन्नू भंडारी के कथा-साहित्य में स्त्री-चेतना ...
हिदाम पिटर्, दिल्ली

||110

- 26) मेहरून्सिसा परवेज़ के उपन्यासों में चित्रित नारी विमर्श ('कोरजा' और 'अकेला ...
प्रा.देशमुख नय्यर हामीदमियाँ & प्रा.डॉ. पांडुरंग चिलगर, जिला लातूर

||113

वी वेदना

गोसावी
भाग,
विद्यालय बीड

। 'वडारवाडी' हा काव्यसंग्रह
ठरलेली वडार समाज, त्यांचे
हातून कवीने वाचा फोडली.
समाजाच जगणं त्यांनी तंतोतंत

ताच्या युगात समाज परिघाचाच
हत्ती दूर आहेत. याचा लेखा
विविध जाती जमातीचे वेद
शणार आहेत हा कवी समोर
शेट उतरवणारा हा काव्यसंग्रह

। (वडार) वाटयाला अतिशय
त आहे. पोटासाठी जीवघेणे
।।हित्य कृतीमध्ये उभा करून
काने मांडल्या आहेत.

शन जगणारा वडार समाज

आहेत. आचार विचारही
श समाजात सर्वचबाबतीत
। प्रश्न आहे, तिथे कशाचे
। संस्कृती: दगड घडविता
याशी आपली नाळ कधी

देराच्या पायरीचा दगड

घडविणारा पायरी जवळी उभा राहू शकत नाही हे जळत वास्तव
मांडणारी 'पायरीच्या दगडावर' ही कविता त्यांची नाव नोंद ही खूप
पुढची गोष्ट आहे.

लहापण म्हणलं की कौडकौतुक, न्हाऊ-माखु-खाऊ, खेळणी
एवढच आपल्याला माहिती माझी टाळू ही कविता जगण्याच प्रखर
रुप मांडते. जिथे भाजीसाठी तेलालाची धार नाही. त्या ठिकाणी कशाचे
टाळू माखणे, दगडांनी टाळू माखण हेच जगण्याचे खरे रुप आहे.

मायीन माझ्या

माझी टाळू

तेलानं कधी

माखलीच नाही.

बापान मात्र

मणामणाचे दगड

डोक्यावर ठेऊन

दगडांनीच टाळू माखली

जन्मतःच जगण्यासाठी संघर्षाच कणखरपण घेऊन आलेलं
हे बाळ त्याला टाळू माखण्याची गरजच नाही आणि म्हणून त्याची
टाळूही उडत नाही. बालपणच संपलेले आहे. खेळण्याच्या ऐवजी
सुतकी, हातोडी, पहारी या वस्तू बालपणीच बापान हातात दिल्या.

परंपरागत पद्धतीने वडारकीच वाटयाला आली. नकळत्या
वयातच बापाने सुतकी, हातोडी, पहारी हातात दिली पण नव्या पिढीला
शिक्षणाची ओढ आहे. पिढीही हुशार आहे. छिन्नी ऐवजी लेखणीची
त्याला आवड आहे आणि बापाचा शाबासकी म्हणून पाठीवर बसलेला
सुतकीचा दणकाच खुप काही सांगतो.

प्रस्थापित समाजाला सर्व सुख सोयींनी युक्त असे जीवन
जगता यावे म्हणून त्यांच्या दबावाखाली दबून संपूर्ण आयुष्यच बंगल्याचे
दगड, पिठाच्या पाळू पाटा-चरबंटा तयार करण्यात घालवले, हातचा
हातोडा सोडला नाही पण तो आशावादी आहे. हा आशावाद अनेक
कवितांमधून आला आहे.

प्रचंड संघर्ष, जीवघेणे कष्ट पण हातात काहीच नाही, डॉगुर
कोरला नि उंदिर निघाला अशी अवस्था भूकेच्या प्रश्नाचेच पिढ्यान
पिढ्या संक्रमण तिथे शिक्षण, पाटी, पुस्तक याला काय स्थान ते सगळ
पोट भरल्यावरच सुचत. जन्म झाला की, पाटी पुस्तकाकडे
जाण्याआधीच बाप हातात हातोडा, छिन्नी, सुतकी देतो आणि पाट्या-
वरवट्यावर जगणारी आपली संस्कृती जोपासण्यास सांगतो. स्वतः
अज्ञानी राहून शाळेच्या पायासाठी दगड घडविण्याचे काम
वर्षानुवर्षापासून करणारा हा समाज आहे.

जीवनात पारख ही महत्वाची आहे. पारखल्याशिवाय भल्या

2021-22

(10)

ISSN 2394-5303

Printing[®] Area

Issue-77, Vol-01 June 2021

International Peer reviewed Research Journal

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

www.vidyawarta.com

59

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरियाPrinting Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

June 2021, Issue-77, Vol-01

Editor**Dr. Bapu g. Gholap**

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

“Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.”

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.comAll Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

14) IMPACT OF COVID-19 ON THE ENVIRONMENT Dr. Dinesh Kumar Patidar, Jhabua (MP)	60
15) DETERMINATION OF AGE UNDER POCSO, 2012 VIZ A VIZ JUVENILE JUSTICE ... V. Saratha Devi	63
16) To study stress level of women suffering from polycystic ovary ... Deepmala Sudhare (Kshirsagar)	68
17) महाराष्ट्राच्या समतोल प्रादेशिक विकासाच्या प्रश्नावरील उच्चस्तरीय समिती : एक अभ्यास प्रा. डॉ. ए. टी. तवार & प्रा. बेलुरे विशाल चंद्रशेखर, जि. नांदेड	72
18) बेरोजगारीची समस्या व वाढती गुन्हेगारी डॉ.दांडगे एल.जी., ता.जि.औरंगाबाद	73
19) भारतीय औद्योगिक क्षेत्रातील कलहाची समस्या प्रा.डॉ. गव्हाळे बी.व्ही, जि.पुणे	76
20) नरहर कुरूंदकरांची दलित साहित्यविषयक भूमिका प्रा.डॉ. दादाराव गुंडरे, जि. उस्मानाबाद	83
21) दुर्गाबाई भागवतांच्या 'भावमुद्रा' या ललितनिबंध संग्रहातील मुक्तचिंतन प्रा.शैला जगदंबे, नांदेड	86
22) अच्युताश्रमांचे वाङ्मय - विविध संप्रदायांचा समन्वय प्रा. डॉ.मेधा गोसावी, बीड	91
23) भारतातील दहशतवाद — एक आढावा प्रा.डॉ.कुंभारकर के.जी., जि.लातूर	94
24) रामासामी पेरियार सामाजिक व राजकीय कार्य प्रा.डॉ. अर्जुन उबाळे, जिल्हा औरंगाबाद	97
25) कोविड -१९ चा भारतातील आदिवासीवर पडलेला प्रभाव डॉ.कुसुम विजयकुमार चौधरी, मुंबई	101
26) कवी सुमंत यांच्या 'नारयण पासष्टी'चे वेगळेपण प्रा.डॉ. गजानन जाधव, जि. जालना	107

अच्युताश्रमांचे वाङ्.मय - विविध संप्रदायांचा समन्वय

प्रा. डॉ.मेधा गोसावी

मराठी विभाग,

स्वा. सावरकर महाविद्यालय बीड

अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी जन्मास आलेले एक श्रेष्ठ संतरत्न म्हणजे अच्युताश्रम स्वामी होय. भक्ती हे त्यांच्या साहित्याचे अधिष्ठान आहे. समाजाला सन्मार्ग दाखविण्यासाठी समाजावर त्यांनी सहज सोप्या अशा भक्तीमार्गाचे संस्कार केले. नैतिक मुल्यांची शिकवण दिली. त्यांच्या अभंग रचनेमधून तत्कालीन समाजाचे यथार्थ दर्शन होते. विविध पंथाच्या विळख्यात अडकलेल्या समाजाला खऱ्या भक्ती मार्गाची ओळख त्यांनी करून दिली. रहनी-कथनी-करणी यात समरूपता असावी यावर त्यांचा कटाक्ष होता. स्वआचरणामधून एक आदर्श समाजासमोर त्यांनी ठेवला अच्युताश्रमांनी कोणत्याही संप्रदाया विषयी आग्रह धरलेला नाही. त्यांच्या अभंग रचनेत वारकरी पंथ, रामदासी संप्रदाय व नाथ पंथ हे तिन्ही पंथ एकरूप झाले आहेत. तिन्ही संप्रदायाच्या बाबतीत ते समन्वयाच्या भूमिकेत आढळून येतात हे विशेष.

"जन्मसिद्ध विषमतेचे तत्त्व सर्वच वारकरी संतांनी झुगारून दिले आहे. पंढरीसी नाही कोणा अभिमान | पाया पडे न एकेमका |" ब्राम्हण आणि शुद्र परस्परच्या पायांना समभावाने स्पर्श करतात हे दृश्य वारकरी पंथातच दिसते. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना या संप्रदायाने एकत्र आणले व सर्वधर्म भावाचे तत्त्वज्ञान रुजवले हे प्रमुख कारण या संप्रदायाच्या लोकप्रियतेचे आहे असे मला वाटते. वारकरी संप्रदायाची प्रकृती समन्वयात्मक असल्यामुळे हा संप्रदाय रुजला, वाढला अभ्यासकांच्या मते हा संप्रदाय महाराष्ट्रातील असला तरी त्यांचे स्वरूप विश्वात्मक भावाचे आहे." १

"विठ्ठल म्हणजे विष्णूचेच एक रूप त्यांच्या विष्णुरूपातून आम्ही विष्णूदास वैष्णवांचा धर्म भेदाभेद भ्रम अमंगल ही समत्व दृष्टी या संप्रदायात रुढ झाली म्हणून विठ्ठलास समचरण म्हणतात ही समत्व दृष्टी इतर संप्रदायाविषयी असलेली दिसून येते. महाराष्ट्रात

इतर प्रांताप्रमाणे वैष्णव झगडे किंवा पंथोपंथाचे झगडे कधीच झाले नाही कारण विठ्ठल हे हरिहर ऐक्याचे प्रतिक म्हणूनच सगळ्यांनी गौरविले आहे." २

वारकरी संप्रदाय :

गुरु रामानंदाकडून स्वामींना विठ्ठलभक्तीचा वारसा लाभला होता. अच्युताश्रम वारकरी होते. वारकरी संप्रदायाची सर्व वैशिष्ट्ये त्यांच्या अभंगात आढळून येतात. समताधिष्ठित मानवतावादी विचारसरणी, अद्वैत तत्त्वज्ञान, प्रपंच परमार्थ सांगड, पंढरी महात्म्य, विठ्ठलदर्शन, विठोताडण, विठ्ठल विनवणी, पत्रिकेचे अभंग, नरदेह थोरवी नाममहात्म्य, संत महात्म्य, निष्काम कर्मयोगाची शिकवण, परमेश्वर अवतार कार्य वर्णन, अशा विविध अभंगामधून वारकरी संप्रदायाचा स्पष्ट ठसा त्यांच्या अभंगावर उमलटला आहे. अद्वैत प्रतिपादन ही स्वामींच्या अभंगाची बैठक आहे. विश्व आत्मा एक हारी व्यापक तो चराचरी असे ते म्हणतात. पंढरी महात्म्य वर्णन अनेक अभंगातून आढळते. सर्वच वारकऱ्यांच्या दृष्टीने पंढरपूर म्हणजे भूलोकाचे वैकुंठ माहेर पंढरीचे क्षेत्र, चंद्रभागा, पुंडलिक पांडुरंग या सर्वांचे वर्णन करतांना स्वामींच्या भक्तीला भरते येते. त्यांनी पंढरपुरला माहेर तर विठ्ठल रुक्मिणी जनक जननीच्या रूपात पाहिले आहे. माझे माहेर, पंढरी, नांदताहे भीमातिरी, बाप कटीकर उभा, माता चैतन्याची गाभा, सर्व संतानी विठ्ठलाचा उल्लेख परब्रम्ह असा केला. प्रत्यक्ष परब्रम्ह सगुण साकार होऊन विटेवर स्थिरावला आहे. पूर्णब्रम्ह सच्चिद्रूपा, मायबापा विठ्ठला, वारकरी संप्रदाय हरिहर ऐक्य प्रतिपादन करतो. स्वामींनीही विठोशंकर सहित जीवे ओवाळी अच्युत अद्वैतत्व अनेक अभंगामधून प्रतिपादन करून हरिहर ऐक्याचे प्रतिपादन केले. संत महिमा, नाममहिमा सर्वच संप्रदायातील संतांनी पुन्हा-पुन्हा गायला आहे. स्वामींनीही संत महिमा, संत सहवास, संतसंगाचे फायदे, संत लक्षण प्रतिपादन करून संतांना प्रत्यक्ष भगवतांचे रूप मानले. गर्भवासा घाली रामा, परी प्रेमा नामी दे, संतसंग अखंडीत, दे निश्चित दास्य ते असे म्हणून संत सहवासाचे मागणे ईश्वराजवळ मागितले आहे. सद्गुणाय खलनिग्रणाय यासाठीच परमेश्वराने विविध अवतार घेतले व त्या अवतारकार्याचे गुणगान संतांनी अभंगामधून केले आहे. स्वामींनीही रामकृष्ण अवतार, झाले ब्रह्म ते साकार भूमीभार उतरीले. दैत्या राक्षसामारीले असे अनेक अभंगामधून विविध देवतांच्या कार्याचे कथन केले आहे.

नामाचे अपार सामर्थ्य वर्णन करणारे संत वाङ्.मय आहे. घ्यारे घ्यारे मुखी नाम, अविटते अविश्रम, तेणे सुखाते पावाल मुक्त वासनेसी व्हाल असे ते म्हणतात खरी नामाची प्रचिती, स्वये गाऊन घे चिती, विठ्ठला जवळही तेच मागणे मागतात, प्रसाद तो इच्छित अच्युत

त्यांच्या अभंगातून आढळते असे असले तरी योग मार्ग हा सर्वसामान्यांसाठी नाही हे त्यांनी आवर्जून सांगितले व सहज सोप्या भक्ती मार्गाचा पुरस्कार केला हे नाथसंप्रदायाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य स्वामींच्या अभंगातून आढळून येते. योग साधना परीस, भक्ती साधन विशेष, होय. सुलभ सोपे रे त्यात रामनाम सार अशी त्यांची शिकवण आहे.

नाथ संप्रदायांत गुरु संस्थेस अतिशय महत्त्व आहे. उपास्य दैवता पेक्षाही शिवस्वरूपात अंतरी नांदणा-या सद्गुरुची भक्ती अधिक उफाळून आली आहे हे नाथ संप्रदायाचे वैशिष्ट्य स्वामींच्या अनेक अभंगातून आढळून येते. गुरु भजा गुरु भजा पाहू नका देव दूजा गुरु व देव एकच ही स्वामींची धारणा आहे. किंबहुना देवांचाही देव सद्गुरु माझा असेच ते म्हणतात. देवाच्या ठायी त्यांना सद्गुरुच दिसतात. ज्ञानदाता सद्गुरु तोचि म्हणावा ईश्वर असे ते म्हणतात. गोरक्षनाथांनी समाजातील दंभाचार निर्मूलनाचा प्रयत्न केला. वर्णाश्रम, रुढी परंपरा, तीर्थयात्रा यांना नाथ संप्रदायाने कडवा विरोध केला. स्वामींनीही मुख्य रहणी आपुली अंगी असावी चांगली असे सांगत अघोरी तंत्र साधनेमुळे समाजात जो स्वैचाराचार माजला होता त्याला पायबंद घालण्याचे मौलिक कार्य केले. चित नाही देवापाशी, माला काय फेरीतोसी, लाज नाही तुज कैसी मन गुंते विषयासी. पोटी विकार भरला, बाहये वेश पालटीला असे शब्दाचे आसुडाचे फटके मारून समाज कंटाकांचे बेगडी रुप उघडे पाडले. लोकभाषेचा पुरस्कार ही नाथ संप्रदायाची खूणही स्वामींच्या अभंगात सापडते. मराठी भाषा ज्यांस समजत नाही अशा लोकापर्यंत आपला उपदेश पोहचावा म्हणून त्यांनी हिंदी भाषेचा स्वीकार केला. त्यामागे सामाजिक प्रेरणा आहे. त्यामागची दृष्टी अतिशय उदार व व्यापक आहे. मन मो मथुरा मन मो अयुध्या, मनमोही गोकुळधाम, सब तीरथवास हुवा अच्युत मन थारो पगराम. अनेक नाथजोगी शब्द स्वामींच्या अभंगात सापडतात. अलख, निरंजन वासी, पुरणपद, निरापेक्ष, उन्मनी, नाथ जू, सोहनाद, नाथ संप्रदायातील अवधूताची व्याख्याही स्वामींच्या अभंगात अनेक ठिकाणी आढळते. गेले विषम ओवळे, मन तयाचे सोवळे, खरा म्हणावा तो जोग निष्कलंक वितराग, जाली वासना अंकीत, नाव तया अवधूत येणे रीती जो महंत पूर्ण होय तो अच्युत, नाथ संप्रदायातील उपास्य दैवते, जगदंबा, भैरव, कालभैरवण एकलिंग ही शिवाची रुपे स्वामींना प्रिय आहेत. पंथीय वेश, आचार विचार या सर्वांचे स्पष्ट दर्शन स्वामींच्या अभंगातून होते. नाथसंप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, रामदासी संप्रदाय या संप्रदायाचा त्रिवेणी संगम स्वामींच्या अभंगात आहे. इतर संतापेक्षा असलेले अच्युताश्रमांचे निराळेपण हे की, तिन्ही संप्रदायाच्या बाबतीत ते समन्वयाच्या भूमिकेत आहेत. कोणत्याही संप्रदायाचा आग्रह त्यांनी

धरलेला नाही. दैवत निवडीच्या बाबतीत त्यांनी सर्व सामान्यांना संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले. कोणत्याही ज्या आवडेल त्या देवाची भक्ती करा पण भक्तीचे अधिष्ठान मात्र अंतःकरणच असावे असे ते म्हणतात. हे अतिशय लक्षवेधी आहे. वारकरी संप्रदाय, रामदासी संप्रदाय आणि नाथ संप्रदायाचीही भूमिका हीच आहे. अच्युताश्रमांचे अभंग अभ्यासत असतांना या तिन्ही संप्रदायांचा प्रभाव त्यांच्या अभंगावर पडला आहे असे लक्षात येते.

संदर्भ :

- १) डॉ.निर्मलकुमार फडकुले - संत साहित्य सौंदर्य आणि सामर्थ्य, पृष्ठ-६७ स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद
- २) गोसावी र.रा. - पाच भक्ती संप्रदाय पृ. २१३ मेहता प्रकाशन पुणे.
- ३) श्री.पुजारी प्रभाकर - सामर्थ्य योगी रामदास, पृष्ठ १८ कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे.
- ४) डॉ.अभ्यंकर श.वा. - भक्तिकोश भारतीय संप्रदाय (तृतीय खंड) पृ.३३३ आदित्य प्रकाशन पुणे.

□□□

Issue-79, Vol-01, August 2021

ISSN 2394-5303

Printing Area

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

193

www.vic-yawanta.com

11

2021
2022

2021
2022

नोबोध-एक प्रगट चिंतन

प्रा. मेधा गोसावी

मराठी विभाग,

स्वा. सावरकर महाविद्यालय बीड

॥ शतकाच्या प्रारंभी जन्मलेले अच्युताश्रमस्वामी एक प्रापल्या अभंगरचनेमधून साध्या सोप्या भक्तीमार्गाची ला देऊन नैतिक मुल्यांची समाजात रुजवण केली. माच्या उपासनेवर त्यांनी भर दिला. प्रपंच परमार्थ राजाला आलेली मरगळ, समाजामध्ये बोकाळलेला ार, धर्माविषयीची अनास्था पाहून स्वामी व्यथित ाजाला सावरण्यासाठी लोकशिक्षकाची भूमिका घेतली. केलेल्या निर्गुण मठाला समाज प्रबोधनाचे सुसंस्काराचे ऽदेणारे एक केंद्र बनविले. मठमध्ये रोज सामुदायिक ागली आणि या सामुदायिक उपासनेसाठी स्वामींनी ा केली आहे. सर्वसामान्य समाजाला अतिशय मौलिक आहे. अच्युताश्रमाच्या मनोपाठच्या रचना म्हणजे प्रगट (पूर्ण रचनेमधील भावाशय अतिशय व्यापक, विशाल त्यामुळे साहजिकच मनोपाठची रचना विचार सौंदर्याने हे. आत्मशोधन व समाज उध्दाराच्या जाणीवा भावगर्भ ठेऊन येतात. प्रत्येक मनोपाठाचा अभंग म्हणजे एक ा मनोपाठाचा जेव्हा आपण अभ्यास करतो तेव्हा संत च्या मनाच्या श्लोकाची रचना पावलोपावली आडवते. त्यांनी वारंवार मनाला बोध केला आहे. बद्ध-मोक्षाचे ा आहे याचे विवरण केले आहे.

हेचि करी आता | मज सीता कांता निरंतर
न्य शघवी | व्यर्थ उठाठेवी करु नको
॥ करीसी आळस | तरी दु दुःखास पात्र होती
स्मर तु राघवा | पावसील सर्वा सुखा मगर
दा का परमार्थाची गोडी लागली की मन आपोआप
र जाते. भक्तीच्या योगाने परमेश्वर प्राप्ती होते हे स्वामी
गतात. कारण मन हे असे आहे की, निरनिराळ्या

विषयांचा भोग घेण्यासाठी ते सतत धडपडत असते. ते वारंवार सैरभैर होत असते. विषयाकडे धावत असते. ते काबुत राहात नाही आणि या षड्विकाराच्या विळख्यात अडकलेल्या मनाला स्वामी वाईट गोष्टी पासून दूर राहाण्याचा उपदेश करतात. भक्ती करत असतांना मार्गामध्ये मनाच्या विविध दुष्प्रवृत्ती आडव्या येतात याची जाणीव स्वामींना आहे. नेहमीच अतृप्त असल्यामुळे मन हे नेहमीच भोग लालसेकडे प्रवृत्त होत असते आणि विषयासंबंधीची आसक्ति मनात दृढमूल होत जाते. जेव्हा विषय वासनांची पूर्ती होत नाही. तेव्हा क्षोभ आणि क्रोध निर्माण होतो. अशा मनाचा जर निग्रह करावयाचा असेल तर इंद्रिय दमनाची अत्यंत आवश्यकता आहे. कारण मनाची चंचलता हेच सर्व दुःखाचे मुळ कारण होय.

मना सांडी संग काम कामनेचा | लोभादि क्रोधाचा थारा मोडी
वासनेचे जाळी व्यर्थ का गुंतसी | दैनन्याते भोगीसी दीनपणे
पाहे तु आपुला बरवा उगम | आहेस उत्तम कुळीचा तु
घेई तु परत स्मर राघवासी | करी तु मिरासी रामपाई
राघवचरणी राही अखंडीत | सेवोनी अच्युत निजपदर

व्यक्तीने सदाचरणी व्हावे दृष्ट प्रवृत्तीचे, षड्विकारांचे निर्दालन व्हावे. मुळात संसार हा नाशवंत आहे आणि त्या संसारात अडकलेल्या मनास स्वामी वारंवार सावध करतात. ब्रह्म स्वरूप असलेल्या आत्मतत्त्वाची ओळख करून देतात. ब्रह्मतत्त्व सगळीकडेच आहे. आपण स्वतःच ब्रह्म आहोत असे सांगत शाश्वत सत्याचा त्यांनी वेध घेतलेला दिसून येतो. मनाने काय करावे आणि काय करु नये हे सांगितले आहे. या मनोबोधामधून अध्यात्म तत्त्वाची गुंफण अच्युताश्रमांनी अतिशय उत्कृष्टपणे केली आहे. ती मनन आणि चिंतन करण्यासारखी आहे.

अहं ब्रह्म ऐसे होय जे स्फुरण | तेचि अधिष्ठान होय तुज३

आपण स्वतःच ब्रह्म आहोत हे सत्य असतांना माणसाला षड्विकाराच्या विळख्यात त्याचा विसर पडतो. आपलेच आपल्याला सापडू नये अशी त्याची अवस्था होते. म्हणजे आत्मतत्त्वाचाच विसर पडतो आणि जन्ममृत्यूच्या फेज्यात तो सापडतो हे सगळे अज्ञानामुळे अच्युताश्रमस्वामी म्हणतात. मोहमायेच्या आवरणामुळे ब्रह्मस्वरूप असतानाही देहबुद्धीने देह दुःख भोगतो. मी ब्रह्म चैतन्य असतांना तसा अनुभव असतांना तसा अनुभव मानसाला का येत नाही याचे मुख्य कारण देहबुद्धी हेच आहे. व्यक्ती स्वतःला मी म्हणजे देह समजतो व या नश्वर, स्थूल देहाची दिवसेंदिवस वाढीलाच लागते या सर्वांमधून जर सुटका करून घ्यायची असेल तर परमेश्वरास अनन्यभावे शरण जावे. सर्व जग म्हणजे मायेचा पसारा आहे मृत्यू कधी येईल हे सांगता येत नाही. आयुष्यभर माझे माझे करत का जगावे...

वाऊगेचि कारे वागविसी ओझे | सांग मना तुझे सखे कोण
काळाची चपेट जेव्हा ती येईल | कोण सोडविले तुज तेव्हा
नाहीच भरवसा देह हा जाईल | दुःख पावसील अंतःकाळी
मायिकहे सर्व कोणीनये कामा | स्मर सीतारामा सुखी होसी
अनन्य शरण जाई रामराया | होई लीन पाया अच्युत तु

ब्रह्मस्वरूप आत्मतत्त्वाची ओळख करून देतानाच स्वामी
वारंवार उपदेश करतात. आयुष्य हे क्षणभंगूर आहे ही क्षणभंगूरता
नश्वरता लक्षात घेऊन परमेश्वरास शरण गेले पाहिजे कारण एका
परमेश्वरावाचून तारणारा कोणीही नाही सगळीकडे मायेचा फाफट
पसारा आहे. माझे माझे काबाड ओझे ते ओझे का वागवतोस मनोगुंत्यात
गुंतु नकोस, कारण मनोव्यापारच सुख दुःखाचे कारण आहे. तेच मन
मोक्षाचेही कारण आहे. त्याच्याच सहाय्याने परमेश्वरास आपलासा
कर हे मनोबोध म्हणजे नैतिकतेची सूत्रेच आहेत वाचताक्षणीच व्यक्ती
अर्थाशी एकरूप होऊन जातो. बद्धला सिद्धावस्थेपर्यंत नेण्याचे सामर्थ्य
या मनोबोधात आहे.

नरतनू हे दुर्लभ | बहु पुण्य होय लाभ
देव निर्मिला यास्तव | आत्मस्वरूपा जाणावं
आत्मरूपा ओळखून | परमात्मा शोध होण
शोध तयाचा पाहाता | नुरे आपुलीच वार्ता
ऐसे नरदेहा संगे | जीव-मुक्त होती अंगे
थोर कृपाळू अनंत | देही पावत अच्युत

नरदेह हा पूर्वपुण्याईनेच प्राप्त होतो हे सर्वच संतांनी नमूद
केले आहे. अच्युताश्रमांनाही नरदेहाचे महत्त्व वर्णन केले आहे.
व्यक्तीला आपल्या स्वरूपाचे ज्ञान व्हावे म्हणून देवाने नरदेहाची निर्मिती
केला आहे. अविनाशी आनंदमय आत्म्याशी संलग्नता या देहामुळेच
होऊ शकते म्हणून नरदेह प्राप्त झाला असता त्याचे सार्थकच करावे.
देहाचे महत्त्व परमेश्वर प्राप्ती करता अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भक्ती
करण्यासाठी देहच लागतो म्हणून वेळीच सावध होऊन हा देह साधन
मार्गात गुंतविला पाहिजे हा देह परमार्थी लावण्यातच देहाचे सार्थक
आहे कारण देहाचा काहीच भरवसा नाही. स्वामींनी नरदेहाचे
क्षणभंगूरत्व प्रतिपादन करून अशा देहाची आसक्ती धरू नये असे
प्रतिपादन केले आहे. देह जर सत्कारणी लावला तरच नरदेह श्रेष्ठ
आहे हे त्यांनी स्पष्टपणे प्रतिपादन केले आहे. कारण अनेक यातायाती
नंतर मिळालेला हा नरदेह आहे. विषयाच्या संगे या देहाचा नाश करू
नये, देह काळाच्याच अधिन आहे. दुर्लभ नरदेहाचे भले करावयाच
असेल तर परमेश्वराला, सद्गुरुला शरण जावे. नरदेहाच्या संगतीनेच
मोक्षगतीला जाता येते. जन्ममरणाचा फेरा चुकवता येतो.

अच्युताश्रमांच्या, अभंगाचा पायाच नीती आहे. नीती हाच

त्यांच्या भक्तीचा गाभा आहे. सदाचार नीती, नैतिक मुल्यांचे आचरण
करणे, कोणाचेही मन न दुखावणे याचेच नाव भक्ती आहे. ज्या
ठिकाणी सदाचार नाही. नैतिकता नाही त्या तिथे भक्ती वास करत
नाही.

भक्ती साधी भक्ती साधी | अहं बुद्धी नासुनी

भक्तीच्या उभारणीसाठी नैतिकतेच्या पायाची सदाचाराची
आवश्यकता आहे. भक्ती म्हणजे कर्मकांड नव्हे. भक्तीचा अर्थ
सौजन्य, भक्तीचा अर्थ अहिंसा, वासनेचा क्षय, कारुण्य, अहंकाराचा
नाश, ईश्वराविषयी असलेले नितांत प्रेम आणि भक्तीचे अधिष्ठान
सात्विक मन हे मनोबोधाच्या अभंगाचे मुख्य सूत्र आहे.

सोंग ढोंग करू नका | मनी धरा सद्बिवेका

शुद्ध सद्भक्ती साधावी | बुद्धी निश्चल राखावी

पांडुरंगाला हीच भक्ती प्रिय आहे. तत्कालीन समाजात
जो कर्मठपणा हीन आचारविचार, स्वार्थाचे साम्राज्य माजले होते ते
मोडून काढण्यासाठी नीती युक्त भक्तीचा पुरस्कार करून स्वामींनी
समाजाला सदाचाराची शिकवण दिली.

ज्ञान लोकाला सांगसी | आंगी विषय भोगीसी

तु अज्ञान की सज्ञान | चित्ती पाहे विचारून

दुजी यासी बोध केला | काय तुज लाभ झाला

पाही स्वहित आपुले | जे जे असेल चांगले

विवेकाच्या बळावर हा नीति विचार मानवी वर्तनाचे निरीक्षण
करतो. मानवी प्रवृत्तीच्या मुळ गाभ्याचा विचार मनाला स्पर्शून जातो.
समाज मन सश्रद्ध आणि सदाचारी बनवणे हा मनोबोधाचा प्रमुख
उद्देश आहे. नीती हीच भक्ती असे प्रतिपादन करून कर्मकांड व
अवलंडबराळा प्रखर विरोध स्वामींनी केला आहे. कारण मन हेच
परमेश्वराचे अधिष्ठान आहे. त्यामुळे ते निर्मळ असावे. निर्मळ
मनातच परमेश्वराचे अधिष्ठान असते हे प्रमुख सूत्र या मनोबोधाच्या
पाठीमागे आहे.

ध्यान निष्ठ मना होई निरंतर | आपला वेव्हार सांडी सर्व
सांडी सर्व आता संकल्प विकल्प | अहंकार पाप दुर्धर तो
दुर्धर पापांचा होय जे संस्कार | तेव्हा रघुवीर भेटेल तो

उच्चनीचता भेदभाव न मानता सर्वांनी एकमेकांशी प्रेमाने
वागावे, ईश्वराचे नामस्मरण करावे. कोणाचाही मत्सर करू नये असा
उपदेश केला. मानवतावादी आचरण कसे असावे याचा पाठच त्यांनी
मनोबोधामधून दिला आहे.

नित्य मनासी बोधावे | जगी निर्वैर असावे

ही त्यांची मानवतावादी विचार जोपासणारी दृष्टी मनोपाठतून
पदोपदी लक्षात येते. ते म्हणतात काम, क्रोध, मोह, मद, मत्सर हे

२०. अच्युताश्रमस्वामी : स्फुट काव्ये - एक सामाजिक चिंतन

डॉ. मेधा गोसावी

मराठी विभाग प्रमुख, रंगलेश्वर भाग्यविद्यालय, अंबा नैर्ऋती

धर्माचे स्वरूप, त्याचे तत्त्वज्ञान, कर्मकांड, आचरणाचे पाठ, नित्य नेमांतून व्यावहारिक नित्य व धर्मसंघर्षात वा त्या धर्मसंघर्षावर उपलब्ध असलेल्या टीका वाड्मयात केलेले असले तरी हे सर्वसामान्यजनप्रति अशक्य व असंभव असते. समाजातील काही जणच प्राकृतात असलेले धर्मवाड्मय आवल्या जतनातून प्रत्येक पठण वा श्रवण न करता देखील सर्वसामान्य जनतेचे नैतिक अभिप्रेत प्रकटे राहून ते सदाचारणीय आचरण समाजात आढळणारे काही पथदर्शक महानुभाव हे असतात. या महानुभावांनी आपले आचरण नाही, स्वयंचालित असते इतकच नव्हे तर ते आचरण करतील तोच धर्म अशीही व्याख्या त्यांच्याकडे पाहून सहजपणे करता येते.

यद्यदरती श्रेष्ठस्तवत्तदेवेतरो जनः

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ गीता ३-२१ ॥

गीतेतील श्लोकावर भाष्य करताना संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी धर्माची व्याख्या केलेली आहे की,

यद्य वाडल जे जे कोरतो | तया नाम धर्म ठावतो

तेच पर अनुष्ठितो | सामान्य सकळ ॥ ज्ञानेश्वरी ३-१५८ ॥

स्वतः धर्माचरणी राहून अन्य लोकांचे प्रबोधन करून त्यांना धर्माचरणी वनाविशाखा स्तंभहास्यून सुरळीत चाललेले असते हे संतमाहात्म्य समाजाला प्रोत्साहित करून त्यांना दुसऱ्यासाठी जायदादावाचे न देता, त्या मार्गे त्यांच्या मनात उपजतच असलेली समाजाहिताची भावना व लोककल्याण हेच असते.

बुडतो जे जन न देखचे डाळा | म्हणोशी कळवळा येत असे

अशी समाजाभिमुखवृत्ती झालेले साधुपुरुष स्वाभाविकपणे समाजातील शून्य, शोरधो, रिकव आपलेपणाने कष्टदाजून त्यांच्या हालअपेष्टा कमी करण्यासाठी स्वतः काष्ट सासून सातत्याने प्रयत्न करत असे साधुसंत कवळ महात्म्ये न राहता सर्व समाज त्यांना देवस्वरूपच मानू लागतो.

जे का रंजले शांजले | त्याशी म्हणे जो आपुले

तोच साधू ओळखावा | देव तेथीच जाणावा

सर्व समाज्यांना संतमाहात्म्य जरी देवस्वरूप दिसत असले तरी समाजात काही असंही महाभाग असतात की, त्यांना या सत्पुरुषांच्या कीर्तीचा सतत वाढणारा आलेख सहनच होत नाही, ते अपप्रचारक असतात.

[illegible][illegible]

[The document contains several lines of handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring and poor image quality.]

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
 लिपिक - ISSN 2231 - 573X

असा हा वारीक सदगुणयुक्त व्यक्तीनिर्माणामे अतृप्त अवस्थेत व नाजूक काम करण्यात सगळ्यांना सदागुण असतील तरच ते इतरामध्ये संस्काराद्वारे संस्त्रमित केले जाऊ शकतात हे लक्षात घेऊन असा अनुभव घ्यावा. सदबुद्धी व सुमतीचा असाण आवश्यक आहे. याची जाण अच्युताश्रमस्वामी देतात. त्यांचे चारित्र्यही आश्चर्याने व्यक्त करी ज्यात पाहून इतरांना योग्य तो बोध घेता येईल. विवेकाने विचार करून घालणारा, स्वतःच्या अहंकारापासून दूर राहून कार्यकर्ता त्याच्या भ्रष्टाचारी भक्तिभावाने एकात्मिक व अनन्य असावा लागतो. हजामत करताना न्याय्य लक्षात घेऊन साहित्याचा रूपकात्मक उपयोग करून अच्युताश्रमस्वामींनी कार्यकर्त्यांतील आवश्यक त्या सर्व गुणांचा विचार करून रूपकात्मक स्फुट काव्यात केलेला आहे.

भोवटी हे सदबुद्धीची । शीळा होय सुमतीची
 करी आरसा बोधाचा । दाऊ अनुभव साचा
 करी विवेक चिपटा । अहं उपाटीत खुंटा
 वाटी निवृत्ती केवळ । त्यात घालू भक्ती जळ

डोक्यावर बाढलेले आँवढेचे केस ज्ञानाचा वस्तरा घेऊन काढून टाकणारा. वासनधी बाढलेली कप कप नज्हाणीने काढणारा हा वारीक विवेकाचा कागाने कुतक असलेले केसही कापून टाकतो.

ज्ञान वस्तरा घेऊनी । शीर आँवढा ओडुनी
 विरक्ती नज्हाणी तीख । काढू इच्छणा हे नाख
 दिव्य कातर विवेक । केस कातर कुतक
 रामानंदी हा वारीक । स्थिर अच्युत सेवक

असा सदगुणी असणाऱा व समाजस सदगुण संपन्न अस्वाभाव्यासाठी त्यांच्या सेवेत सदा रत असलेले व कोणत्याही परिस्थितीत विचलित न होता शांतिचिंतने कार्यमग्न झालेला असता.

रामानंदी हा वारीक । स्थिर अच्युत सेवक

आपण रायांच्या हृदयांतरी परमेश्वराचा वास आहे असे मानणारा हिंदू समाज अस्पृश्यतेच्या जाबजबाब यांधवालाच गुराडारांगेक्षा हीन दर्जाची जागणूक देतो हे बघून सर्वाभूती परमेश्वर पाहणाऱ्या, ओळखणाऱ्या साधू होण्याचे चेदनेचो उरलेली कळ आपणास त्यांच्या चरित्राचे व साहित्याचे अवलोकन केले असता स्फुटपणे जाणवते. स्फुटपणे हा अस्पृश्यतेचा कलंक आपल्या जागणुकीने सफुटतात याचा यासाठी हे संतमहात्म समाज विरोध पत्तकवारी जाणवत दिसतात. सोपाडकट करून घेऊन घडेल ते काम वेळी अवेळी करण्यासाठी अनेक जातीचा समाज विरोध पत्तकवारी जाणवत बरतुस्थिती लक्षात घेऊन अनेक संतांनी स्फुट काव्यरचना करून आपआपसात बंधुभाव रोवा जाण परमेश्वराचा समाज वनांना अधिकार याणीने उपदेश करताना. प्रपंचात मरत होऊ नका विवेकाने सदगुरूस शरण जावेत

पत्र - २ / UGC CARE Listed Journal ISSN 2231-573X

संस्कृत लेखन २०८०

संस्कृत लेखन २०८०

संस्कृत लेखन २०८०

संस्कृत लेखन २०८०

संस्कृत लेखन २०८०

संस्कृत लेखन २०८०

संस्कृत लेखन २०८०

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

**June - 2021
Vol. I No. 18**

Editor

Dr. Nandkumar N. Kumbharikar

Dept. of Public Administration
SPP College, Sirsala, Dist. Beed.
Email - dr.kumbharikarnn@gmail.com

Co-Editor

Dr. Laxman K. Ulgade

Head.Dept. of Public Administration
Havagiswami College, Udgir, Dist. Latur

Dr. Balaji A. Sable

Head.Dept. of Economics
SPP College, Sirsala, Dist. Beed.

**Excel Publication House
Aurangabad**

राजभाषा नीती

डॉ.ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर

हिंदी विभाग

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड. जि.बीड (महाराष्ट्र)

भारत बहुधर्मीय, बहुभाषीक एवं बहुप्रांतीय एक विशाल तथा महान राष्ट्र है। इस बहुभाषी राष्ट्र में भारतीय को अपने राष्ट्र में ही भारतीय पूरी तरह से न पढ़े-लिखे है न अनपढ़। इस बात को देखते हुए देश की सबसे आसान भाषा हिन्दी है जो ८०% से भी अधिक भारतीय जानते हैं, समझते हैं तथा बोलते हैं।

देश के निर्माताओं, मनीषियों, कर्णधारों एवं विद्वानों ने विदेशी भाषा के स्थान पर एक व्यापक एवं सर्वस्वीकार्य भाषा की जो संकल्पना की थी उसको ध्यान में रख कर संविधान सभा में संविधान निर्माती समिति ने गहन चिंतन मनन के उपरान्त १४ सितम्बर १९४९ दो दिन दस घंटों के लंबे तर्क वितर्क के पश्चात संघ की राजभाषा के रूप में स्वीकार किया। हिन्दी खड़ीबोली देवनागरी लिपी को भारतीय संविधान में बनाने का प्रस्ताव तमिल भाषी श्री.गोपाल स्वामी आर्यंगार ने तथा अनुमोदन मराठी भाषी शंकररावजी देव, तेलगु वासी दुर्गावती जी, उर्दू को भारत की केंद्रीय सरकार की राजभाषा के रूप में भारतीय संविधान में उपर्युक्तानुसार अंकित किया गया।

अंग्रेजी के बढ़ते हुए चलन ने कहीं-कहीं हिन्दी को आघात पहुँचाया है। संविधान के अनुसार सरकार के निर्देश भी भाषा के विषय में स्पष्ट है कि सरकारी प्रयोजन में आम जनता द्वारा बोली जानेवाली हिन्दी भाषा का प्रयोग हो परंतु अक्सर यह देखा जाता है कि सरकारी प्रयोजन के लिए आम जनता की भाषा का प्रयोग नहीं होता। क्योंकि सरकारी तंत्र के अधिकांश काम अंग्रेजी भाषा में होते हैं और दफ्तरशाह जनता की भाषा बोलने और लिखने से इसलिए डरते हैं कि जनता जब उनके द्वारा किए गए कामों का मूल्यांकन करेगी और उनसे सवाल पूछेगी तो वे जनता को जवाब नहीं दे पाएंगे। जनता उनकी बात समझ न पाए इसलिए वे विदेशी भाषा अंग्रेजी का सहारा लेते हैं।

राजभाषा शासन की भाषा होती है जिसे शासन वर्ग तय करता है। भारत में लोकतंत्र शासन प्रणाली है और शासन जनता द्वारा चुने हुए प्रतिनिधियों द्वारा चलाया जाता है। अतः राजभाषा भी जनता की भाषा होनी चाहिए। भारतीय संविधान में राजभाषा के निर्धारण के समय राजभाषा का निर्धारण एक पैचीदा विषय हो गया था। उसका कारण यह कि भारत एक विशाल देश है, जहाँ अनेक भाषाएँ प्रयुक्त की जाती हैं। सभी भाषा-भाषी अपनी भाषा को राजभाषा के रूप में देखने का सपना रखते हैं। समस्या यह पैदा हुई कि भारत संघ की राजभाषा क्या हो? लोकतंत्र का तर्क यह था कि बहुसंख्यक जनता की भाषा को संघ की राजभाषा का दर्जा दिया जाय। किन्तु ऐसा न हो सका, क्योंकि लॉग अंग्रेजी शिक्षा प्रणाली से निकले हुए थे। उनमें भी अंग्रेजों की तरह अपने को विशिष्ट बनाये रखने की महत्त्वाकांक्षा थी। अतः उन्होंने चालाकी की और हिन्दी को राजकाज संभालने में अक्षम घोषित करते हुए हिन्दी के विकास के लिए प्रयास किये जाने व उसके बाद राजभाषा बनाये जाने की बात रखी।

भारतीय संविधान में राजभाषा से सम्बंधित उपबंध अनुच्छेद ३४३ से ३५१ के अन्तर्गत दिए गए हैं। अनुच्छेद ३४३ का खंड १ यह उपबन्धित करता है कि संघ की राजभाषा हिन्दी और लिपि देवनागरी होगी। संघ के राजकीय प्रयोग के लिए प्रयोग होने वाले अंकों का रूप भारतीय अंकों का अन्तराष्ट्रीय रूप होगा। खण्ड १ के उपबन्ध को खण्ड २ के उपलब्ध ने निष्प्रयोज्य बना दिया जिसमें कहा गया कि खंड-१ में किसी बात के होते हुए भी संविधान के प्रारंभ में १५ वर्ष की अवधि तक संघ के राजकीय प्रयोजनों के लिए अंग्रेजी का प्रयोग किया जाता रहेगा। अनुच्छेद ३४३ के खण्ड ३ में यह उपबन्धित किया गया कि संसद उक्त १५ वर्ष की अवधि के पश्चात भी अंग्रेजी भाषा का या देवनागरी रूप का ऐसा प्रयोजनों के लिए प्रयोग उपबन्धित कर सकेगी जैसा कि ऐसी विधि में उल्लिखित हो। इसी खंड की दी गई शक्ति का प्रयोग करते हुए संसद ने राजभाषा अधिनियम पारित करके अंग्रेजी को अनिश्चित काल तक राजभाषा के रूप में प्रयोग किये जाने का उपबंध करके हिन्दी के राजभाषा बनने की संभावना ही समाप्त कर दी।

संवैधानिक उपबन्धों से स्पष्ट है कि हिन्दी राजभाषा नहीं है। अतः हिन्दी राष्ट्रीय भावनाओं की संवाहिका बन कर आई मगर संविधान निर्माताओं ने यह तर्क दिया कि हिन्दी न तो अभी इतनी समर्थ है न ही विकसित कि इसे लेकर तत्काल प्रशासनिक कार्य संभव हो। अतः हिन्दी प्रयोग के लिए १५ वर्ष का प्रावधान रखा गया।

भाषा के विकल्प की ढील भरी लगाम हाथों में है। सामने अंग्रेजी प्रेमियों एवं हिन्दी विरोधकों से भरा 'अग्निपथ' है। सब से बड़ी विडंबना तो यह है कि रथ चालक या तो हिन्दी के प्रति विद्वेष भाव की या फिर अहंकार भाव की काली पट्टी बाँधे बैठ है। विचारों के घोड़े तो हैं, परंतु वे भी घोड़े बेचकर सोए हुए हैं।^१

उच्च शिक्षा, तकनीकी शिक्षा, मेडिकल शिक्षा, व्यावसायिक शिक्षा आदि क्षेत्रों में अंग्रेजी हावी है। न्यायालयों में सारा काम अंग्रेजी में होता है। उच्च न्यायालयों में निर्णय सुनवाई अंग्रेजी में होती है। सर्वोच्च न्यायालय में हिन्दी का कही नाम भी नहीं, वहाँ तो सारा काम अंग्रेजी में होता है। जनता को न्याय भी अपनी भाषा में नहीं मिलता? आज प्राथमिक स्तर से अंग्रेजी पढ़ाने की और अंग्रेजी स्कूलों की मांग बढ़ रही है।

भारतीय भाषाओं की माला में सुवासित हिन्दी भाषा संविधान के अनुच्छेद ३४३ (१) के अनुसार स्वाधीन भारत की राजभाषा है जिसका प्रयोग करना प्रत्येक भारत वासी के लिए सवैधानिक उत्तरदायित्व है। गुलामी की मानसिकता के कारण अथवा देश की स्वाधीनता की गरिमा को पहचाने बिना जो लोग अंग्रेजी का प्रयोग करते हैं वे संविधान की मर्यादा का उल्लंघन तो करते ही हैं साथ ही वे उनका तनिक भी लगाव नहीं है। यहाँ सब कुछ भगवान के भरोसे चल रहा है। शासन में वैसे तो हिंदुस्तानी लोग बैठे हैं किंतु उनका समस्त सोच विचार कार्य प्रणाली विदेशी भाषा अंग्रेजी में चल रही है। कोई उनसे पूछनेवाला नहीं है कि वे देश के प्रति ऐसी गद्दारी क्यों कर रहे हैं। ऐसी स्थिति में यह प्रतीत होता है कि स्वाधीन होते हुए भी भारत अभी गुलाम है।

देश के युवाओं में राष्ट्रभक्ती की भावना का ही अभाव है तो उनमें भाषा के प्रति मोह कैसे हो सकता है। इस संदर्भ में गांधी जी का अनुभव डॉ. इसपाक अली ने भारतवाणी में प्रस्तुत किया है।

"गांधी जी एक बार नई दिल्ली की भंगी कॉलनी में बैठे लार्ड मार्केंट बेटन को १९४७ में अपना महत्वपूर्ण पत्र लिख रहे थे कि एक युवक और एक युवती को अंग्रेजी में वार्तालाप करते हुए देखकर पत्र लिखना स्थगित कर दिया। उन्हें जानकारी हुई कि दोनों सगे भाई बहन हैं। तथा पंजाब निवासी हैं तो उन्होंने व्यथित होकर कहा था "समुद्र में आग लगी है तब कैसे बुझाऊ। मैं किस मुँह से मार्केंटबेटन को खत लिखूँ कि हमें संपूर्ण आज़ादी दो।" आज तुम दोनों सगे भाई बहन को अंग्रेजी में बातें करते मैंने सुना तब से मुझको लगता है कि तुम दोनों हमारी भाषा की हिंसा कर रहे हो, हमारी भाषा का कत्ल कर रहे हो। और अंग्रेजी के गुलाम हो।"^२

जिस प्रकार सुप्तावस्था छोड़ आठ महिनो के पश्चात मेंढक अचानक डर्राव-डर्राव करने लगते हैं तो अपने-आप पता चलता है, कि वर्षा ऋतु की शुरुआत होने जा रही है। ठीक उसी प्रकार विविध संस्थाओं में हिन्दी के संदर्भ में चर्चा होने लगती है तो पता चलता है, कि हिन्दी दिवस हिन्दी सप्ताह, हिन्दी पखवाड़े की शुरुआत होने जा रही है। छुटपुट प्रतियोगिताएँ, बैनर्स, गीत-संगीत या फिर व्यावसायिक कलाकारों द्वारा कोई मंचन करवाकर, पुरस्कार देकर फोटो खिचवाकर, हिन्दी भाषा का उत्सव, त्यौहार या दिवस मनाया जाने से राष्ट्रभाषा के प्रति लोगो में रुचि बढ़ गई ऐसा समझकर त्रैमासिक रिपोर्टों के भूलभुलैया आँकड़ों की रजाई ओढ़कर फिर से सुप्तावस्था के अधीन होते हैं।

त्रैमासिक हरसिंगार में श्री.रामशरण युयुत्सू ने राजभाषा हिन्दी : दशा व दिशा इस आलेख में लिखा है "यह एक विडंबना है कि जो हिंदी हमारी आजादी के आंदोलन की भाषा, जन भाषा थी, वह हिन्दी आज हिन्दी दिवस जैसे नाटकों की मोहताज हो गई है।"^३

यह गहन आश्चर्य, घृणास्पद, चिन्ता तथा भयावह भविष्य की बात है कि भारत में जैसे-जैसे स्वतंत्रता के वर्ष बढ़ते जा रहे हैं, वैसे-वैसे हिन्दी की दुर्बलता भी बढ़ रही है, और हिन्दी सेवा संस्थाओं की प्रभावशीलता घट रही है। जो सत्ता में हैं, चाहे सरकारी अथवा गैर-सरकारी, वे इसे अस्वीकार करेंगे, और यह दिखाने को बहुत है कि संख्या में हर क्षेत्र में हिंदी वृद्धि प्राप्त कर रही है। सरकार में जाओ तो हिन्दी अधिकारियों की संख्या और हिन्दी दिवस-सप्ताह पर होने वाला व्यय समझाया जायगा, और कहा जायगा कि अलस से राजभाषा विभाग है। हिन्दी को अन्तरराष्ट्रीय स्थान दिलाने के प्रयत्न भी होते रहते हैं, बिना इस विडंबना पर विचार किया कि जो देश अपनी संसद में हिन्दी में काम नहीं करता, वह विश्व संस्था में हिन्दी स्वीकार कराना चाहता है।

संविधान में निर्धारित होते हुए कि "संघ की राजभाषा हिन्दी और लिपि देवनागरी होगी" हम इस दिशा में अब तक वास्तव में क्या कर पाये हैं? जो कुछ उच्च, उच्चतर, उच्चतम स्तर का काम है, चाहे न्यायालय हो, चाहे शिक्षण-अनुसंधान संस्थान, चाहे शासन और व्यापार, चाहे संसद का कोई सदन हो, जब जगह अंग्रेजी का अधिपत्य है।

यह सारे संसार का अनुभव है कि उच्चतम शासन जिस भाषा में चलता है, उसी में सभी उच्चतर कार्य होते हैं। भारत पर चूंकि विदेशी-विभाषी आक्रमण बहुत हुए हैं, हमें तो और अधिक अनुभव है कि जिस भाषा में सिक्का चलता है, उसी भाषा में जीवन चलता रहा है। फारसी और अंग्रेजी में विद्वत्ता भारतीयों में उन भाषाओं के पंडितों की तुलना में भी बढ़ी है। अतएव निष्कर्ष यह निकलता है कि केंद्रीय सरकार के अंग्रेजीकरण के कारण भारत में अंग्रेजी का विस्तार हो रहा है।

इसका आरम्भ जवाहरलाल नेहरू के प्रधानमंत्री बनने के समय से हुआ। वैसे उनकी देशभक्ति निर्विवाद थी, उसी प्रकार उनकी हिन्दी के लिए चिन्ता भी कम नहीं थी। लेकिन यह उनकी निजी कठिनाई थी कि वे जितनी अच्छी तरह अंग्रेजी में लिख-बोल-सोच सकते

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-May-June 2021

Vol.-VIII, Issue-II

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Kamalakar Gaikwad (Guest Editor, English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

तुलनात्मक दृष्टि से निराला और मुक्तिबोध के काव्य में समानता

डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर

हिन्दी विभाग

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

मो.नं. ९२२६४९००३२.

भारतीय साहित्य एवं समाज की दृष्टि से निराला एवं मुक्तिबोध का काव्य अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है। हिन्दी कविता को एक विशिष्ट अर्थ देने का कार्य दोनों कवियों ने किया है। हिन्दी कविता आज जो विश्व में सबसे अधिक प्रभावी मानी जाती है उसके निर्माण में निराला और मुक्तिबोध के काव्य ने आधार का कार्य किया है। हम कह सकते हैं कि हिन्दी कविता को एक सही दिशा देने का कार्य इन की कविता ने किया है। हिन्दी कविता में भाव और शिल्प की दृष्टि से जो विविधता है इसके निर्माण में इन दोनों कवियों का महत्त्वपूर्ण योगदान है। इनके काव्य में प्रगतिशीलता, प्रयोगधर्मिता तथा मानवता आदि कुछ ऐसे तत्त्व हैं जो परवर्ती हिन्दी कवियों ने अपनाते हुए, अपने काव्य का निर्माण किया है। इनके काव्य का व्यापक प्रभाव हिन्दी काव्य पर दिखाई देता है।

तुलनात्मक दृष्टि से निराला और मुक्तिबोध के काव्य में समानता इन मुद्दों के आधार पर है -

१) मानव-विरोधी स्थितियों का डटकर मुकाबला - निराला और मुक्तिबोध का काव्य देखने के बाद यह स्पष्ट होता है कि दोनों ने मानवीय संकट के दौर में मानव-विरोधी स्थितियों का डटकर मुकाबला किया है। अतः एव यह कहा जाता है कि नये साहित्य के सौन्दर्य में पहला चरण रखने का कार्य निराला ने किया तो दूसरा चरण मुक्तिबोध ने रखा है।

२) कविता और जीवन में अभिन्नता - दोनों के कविता और जीवन में अभिन्नता दिखाई देती है। उनका जीवन-व्यक्तित्व एवं काव्य इतना घुल-मिल गया है कि अलग करना कठिन है। इसी कारण इन दोनों का काव्य यथार्थ होने के साथ ही साथ प्रभावी है।

३) काव्य में मानव मुक्ति की कामना - हिन्दी के इन दो कवियों के काव्य में मानव मुक्ति की गाथा है। दोनों कवि संघर्ष के कवि हैं। मानव-कल्याण के लिए ही इन दोनों का काव्य है। इसीलिए इन दोनों की कविताएँ कल्पना लोक के वायवीय अँधेरे के चक्कर नहीं लगाती बल्कि जीवन के यथार्थ सत्यों की खोज कराती हैं।

४) विरोध में सामंजस्य प्रस्थापित करने का कार्य - विरोध में सामंजस्य प्रस्थापित करने का कार्य निराला और मुक्तिबोध के काव्य ने किया है। दोनों का व्यक्तित्व ही अनेक विरोधी बातों में सामंजस्य स्थापित करने वाला था। दोनों का जीवन संघर्ष भरा है फिर भी समायोजन कर प्रतिकूल परिस्थिति का डटकर मुकाबला किया है।

५) काव्य का प्रभाव परवर्ती कवियों पर - निराला और मुक्तिबोध के काव्य का प्रभाव परवर्ती हिन्दी कवियों धूमिल, अरुणकमल और मंगलेश डबराल की कविताओं पर सबसे अधिक दिखाई देता है। विरोध में सामंजस्य स्थापित करने की संवेदना आज के अनेक कवि भी अपने काव्य में प्रयुक्त कर रहे हैं वह इनी की देन है।

६) प्रगतिशीलता और प्रयोगशीलता प्रखर रूप में - दोनों के काव्य में प्रगतिशीलता और प्रयोगशीलता प्रखर रूप में दिखाई देती है दोनों की यातनाओं में एक ऐसे जागरूक, संवेदनशील भारतीय कलाकार का स्वर है, जो प्रलोभन, भय, आतंक, पीड़ा और दुःख आदि किसी के सामने कभी नहीं झुका।

दोनों की हिन्दी भाषा से अन्य भाषा के शब्द ग्रहण करने की क्षमता ने उनके काव्य में तीव्रता उत्पन्न कर दी है, जो अन्य कवियों के काव्य में नहीं है। हिन्दी कविता में निराला के बाद जो विविध प्रवाह एवं मोड़ आये, उनका अधिकांश श्रेय मुक्तिबोध को दिया जाता है ललिता अरोड़ा ने ठीक ही कहा है - "छायावादी विचारधारा में तथा प्रयोगवादी और नई कविता में भाव, छन्द एवं भाषा की भूमि पर जो मोड़ आए उनका अधिकांश श्रेय निराला को दिया जा सकता है।"^१

७) कबीर और निराला के व्यक्तित्व में समानता - यह आश्चर्य की बात है कि दोनों कवियों के काल में बहुत अधिक अन्तर है। कबीर संत काव्य के कवि हैं तो निराला आधुनिक काल के कवि हैं। कबीर की तरह ही निराला का स्वभाव भी अत्यन्त स्वाभिमानि रहा है। कबीर ने जैसे सामाजिक आदर्शों को मानकर अनेक रूढ़ियों को नकारा और नवीनता को स्वीकार वैसे ही निराला ने भी अनेक रूढ़ियों को अस्वीकार किया है। कबीर की तरह निराला ने भी कभी किसी की खुशामद

१८) संघर्ष और मंथन इन के जीवन के अंग - दोनों आधुनिक हिन्दी कविता के सबसे बड़े चर्चित कवि हैं। संघर्ष और मंथन दोनों के जीवन के अंग थे, इसलिए दोनों के काव्य में अनूठी जीवन्तता के दर्शन होते हैं। आधुनिक हिन्दी कविता को गतिशील बनाने में दोनों का योगदान बहुत अधिक है। कविता के क्षेत्र में उसके आन्तरिक और बाह्य रूप में परिवर्तन करने का कार्य कवियों ने किया है। सामाजिक वैषम्य को मिटाने के लिए दोनों ने ही कविता का अस्त्र की तरह उपयोग किया है।

१९) कविता की छन्दों से मुक्ति कविता के छन्दों से मुक्ति की घोषणा करके कवि निराला ने हिन्दी कविता के लिए लोकतांत्रिक चेतना दी है। इस लोकतांत्रिक-चेतना को विकसित करने का कार्य मुक्तिबोध ने किया है।

प्रभाकर श्रोत्रिय का कहना है कि, "बड़ी कविता वही होती है जो हर क्षण में हर जगह हमारे साथ होती है।" निराला और मुक्तिबोध की कुछ कविताएँ इस दृष्टि से अद्वितीय हैं। ये कविताएँ निराशा में आशा का संचार करने वाली हैं। मानवीय गरिमा को वाणी देने का कार्य दोनों की कविताओं ने किया है।^९

२०) धर्म-निरपेक्षता - निराला और मुक्तिबोध के काव्य में धर्म-निरपेक्षता सबसे अधिक है। दोनों ने धनाढ्य लोगों का विरोध किया है। इसी लोकतांत्रिक मूल्य के लिए दोनों ने सामाजिक वैषम्य, राजनैतिक षड्यंत्रों और स्वार्थलिप्सा में डूबे धनाढ्य लोगों का विरोध किया है। भ्रष्टाचार को समाप्त करने के लिए क्रान्ति की भावना को आवश्यक माना है। इसी कारण इन दोनों का काव्य सार्थक है तथा अपना प्रभाव जमा पाया है।

२१) विद्रोह का उत्कृष्ट रूप - दोनों के काव्य में विद्रोह का उत्कृष्ट रूप है। समाज में जहाँ कहीं पाखण्डता और कट्टरता दिखाई देती है, दोनों टूट पड़ते हैं। मानवता विरोधी षड्यंत्रों को चकनाचूर करने के लिए दोनों संकल्प करते हैं। दोनों ही इस संकल्प प्राप्ति हेतु जनभाषा का प्रयोग करते हैं।

निराला ने अपनी क्रान्तिकारिता के बल पर हिन्दी काव्य के वस्तु, भाषा और छन्द को परिवर्तित कर नया बनाया उसी तरह मुक्तिबोध ने वस्तु, भाषा और छन्द की दृष्टि से हिन्दी काव्य में परिवर्तन किया है।

२२) निराशा और हताशा से दूर - निराला और मुक्तिबोध के काव्य की सबसे बड़ी समानता यह है कि दोनों का काव्य निराशा और हताशा से दूर है। संघर्ष इनके काव्य का प्राण है और इसी संघर्ष के आधार पर दोनों ने व्यक्तिगत नहीं तो समष्टिगत चेतना का परिचय दिया है।

२३) पुरानी मर्यादाओं और सीमाओं को तोड़कर निर्भीकता और सशक्तता का परिचय दिया - दोनों ने पुरानी मर्यादाओं और सीमाओं को तोड़कर जो निर्भीकता और सशक्तता का परिचय दिया है, उसका परिणाम हिन्दी के अन्य कवियों पर भी हुआ है। निराला और मुक्तिबोध की यह निर्भीकता और सशक्तता पूर्ववर्ती कवियों में बहुत कम मिलती है।

२४) दोनों जनवादी कवि - निराला और मुक्तिबोध जनवादी कवि हैं। जनवादी कवि इस अर्थ में हैं कि उनके काव्य में "शोषित, दलित और कृषकों की विषम स्थिति का चित्रण मिलता है।"^९

२५) दोनों क्रान्तिकारी कवि - समाज में दिखाई देने वाले शोषितों दलितों को चित्रित करने का कार्य निराला ने किया है। "कवि की दृष्टि मानव की शोषित, दलित अवस्था पर जाती है और वह उन सभी नेताओं पर व्यंग्य करता है, जो जन कल्याण का पाखण्ड रचने में डूबे हुए हैं।"^{१०} निराला से प्रभावित होते हुए मुक्तिबोध ने भी जो देखा, भोगा, सहन किया साथ ही विरोध और विद्रोह भी किया, उसे ही उन्होंने अपने काव्य में प्रकट किया। इसलिए दोनों कवियों ने जनवादी काव्य का सृजन कर अपने क्रांतीकारी संघर्षशील व्यक्तित्व का परिचय दिया है।

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि निराला और मुक्तिबोध के काव्य का व्यापक प्रभाव हिन्दी काव्य पर दिखाई देता है। हिन्दी कविता में भाव और शिल्प की दृष्टि से जो विविधता है उसके निर्माण में दोनों कवियों का महत्वपूर्ण योगदान है।

निराला और मुक्तिबोध दोनों आधुनिक विचारों के कवि हैं। कमल कुमार ने यह कहा है - "साठ के बाद की कविता को स्वीकृत दिशाओं से अस्वीकृत दिशाओं की ओर बढ़ने वाला माना है जो वास्तव में कबीर, निराला, मुक्तिबोध की तो अस्वीकृत दिशा का अगला चरण है।"^{११}

इन दोनों की आधुनिक दृष्टि, क्रान्तिकारिता, संघर्ष और निर्भयता आज की कविता में दिखाई देती है। शिल्प की दृष्टि से मुक्त छन्द, गेयता, लयात्मकता फैण्टेसी आदि का भी प्रयोग नये कवि कर रहे हैं। इन दो कवियों से प्रभावित हिन्दी कविता गतिशील बनी है। दोनों का काव्य हिन्दी काव्य के लिए प्रेरणा का कार्य कर रहा है।

15

2021-2022

Impact
Factor
7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

Vol. VII

Issue 1

Address

• Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

स्वामी विवेकानंदजी की विचारधारा का समाजशास्त्र तथा अध्यात्म पर प्रभाव

श्री. ओमप्रकाश क. शर्मा

स्वा. भारद्वाज महाविद्यालय, बीज

भा

राष्ट्रीय स्वतंत्रता आंदोलन के अपने जोशोंसे आत्ममानों

तथा लैपों की गान सुनने तथा भारत के अध्यात्मिक नेतृत्व को सिद्ध प्रारंभ इस पुस्तिकापिठ करने वाले पुण्यपुरुषों के स्वामी विवेकानंद एक ऐसे सार्वभौमिक थे जिन्होंने विश्व की न केवल अपनी पीढ़ी के लोगों को प्रभावित किया अपितु अपने सभी कई पीढ़ियों के लिए जीवन का एक सुन्दर मार्ग प्रदर्शित किया। स्वामी विवेकानंद भारत के प्रमुख स्वामी विवेकानंद आधुनिक भारत के ऐसे महान् विचारक, गणतन्त्र, विचारक तथा प्रचारक थे जिन्होंने स्वयं स्वतंत्रता के प्रचार एवं से बढा नहीं दिया अपितु अपनी प्रेरणा से देशवासियों ने स्वतंत्रता का लोभक गन्तावा, राष्ट्रीय धर्म के प्रति केंद्रित जागृता की एवं प्राध्यात्म देशों के भारत की वैराग्यपूर्ण संस्कृति की वाक जमा दी। स्वयं नाथ हैमर ने उनके विचारों से प्रभावित होकर कहा - "यदि कोई भारत को समझना चाहता है, तो उसे विवेकानंद को पढ़ना चाहिए।" स्वामी विवेकानंद का जन्म १२ जनवरी १८६२ ई. को कलकत्ता के एक सुसंस्कृत क्षत्रिय परिवार में हुआ था।

भारत के तब का पुनीत रूप है- विवेकानंद। स्वामी विवेकानंद भारत के सम्भवतः पहले पुरुष हैं जिन्होंने पश्चिम के और विज्ञान के इस तरफ़ के खसकर प्रशंसा की। उन्होंने स्वयं प्रयोग करके सब और झूठ का निर्णय करने की विज्ञान की विधि को स्वयं के क्षेत्र में भी लागू किया। धर्म कहता है, ईश्वर है तो विवेकानंद सिर्फ़ इस कथन को पोंधियों और पुताणों में पढ़कर नहीं रह गए बल्कि उन्होंने भक्ति की, सेवा किया, ज्ञानाभ्यास किया, विश्वास कर्मोभ्यस किया और ईश्वरका प्रत्यक्ष अनुभव करने के बाद, उन्होंने सिद्धवाद किया। स्वयं विश्वास पात्र नहीं है, स्वयं है साक्षात्कार।

कालेज के दिनों में उन्होंने भारतीय और अंग्रेज प्रोफेसरों का ध्यान अपनी और आकर्षित किया। प्रिंसिपल डब्लू. डब्लू. हेस्टी ने कहा, 'मैंने सुदूर देशों का भ्रमण किया है पर अभी तक मुझे कभी भी ऐसा लड़का नहीं मिला जिसमें नरेंद्र की प्रतिभा और सम्भावनाएं हों। वह जीवन में अवश्य

ही अपनी जगह खोज जाएगा।' नरेंद्र ने कैप्टन फोर्डकन नाम की अपने अध्ययन की सीमित नहीं था बल्कि क्रिकेट जीवन के प्रथम ही वर्षों में ही प्राध्यात्म नर्कशास्त्र के सम्पूर्ण अभ्यास प्रयोगों का पूर्ण तन्त्र अध्ययन किया और जोष लगी वे उन्होंने प्राध्यात्म मार्ग तथा पुण्य के विभिन्न मार्गों के प्राचीन व आधुनिक इतिहास का अध्ययन किया।

एक दिन वे तैर पड़ा रहे थे कि बंगला भाषा के सुविख्यात नाटककार गिरीशचंद्र घोष वहाँ आए और बोले - नरेंद्र मुझे बेर, मेरा नाम बहुत पड़े है पर देश की जो आज दुरावस्था है भूख और दूसरी पुराईया समाज को खा रही है, क्या इनको दूर करने का उपाय किसी समय में मिलता है? नरेंद्र क्या कहते, वहाँ रुकना उनके लिए कठिन हो गया। समाज की जड़ता और दुख को दूर करने के समाधान के लिए उनका धित्त व्याकुल हो उठा। वे मार्ग खोजने लगे। अपनी श्रद्धाओं के समाधान के लिए वे ब्रह्मसमाज में सम्मिलित हुए लेकिन समाधान न हुआ। उन्होंने केशव चन्द्रसेन तथा महर्षि देवेन्द्र नाथ ठाकुर के उपदेश सुने। परन्तु जिज्ञासा शांत न हुई।

नरेंद्र नाथ ने अपने कॉलेज के प्रिंसिपल विलियम हेस्टी से एक बार श्री रामकृष्ण का उल्लेख सुना था। प्रिंसिपल हेस्टी जब कक्षा में वहुसंवर्ष की एक कविता पढ़ा रहे थे तो उन्हें कवि की उस भावावस्था को समझने में कुछ कठिनाई अनुभव हुई। तब उन्होंने विद्यार्थियों से कहा कि यदि वे ऐसी अनुभूति का प्रत्यक्ष प्रमाण चाहते हैं तो दक्षिणेश्वर जाकर रामकृष्ण को देख सकते हैं जिन्हें उन्होंने स्वयम् उस अनुभव भावावस्था का आनंद लेते देखा है।

नरेंद्रनाथ कुछ मित्रों के साथ दक्षिणेश्वर गए। अपने ही विचारों में लम्बे अपने शरीर और वस्त्रों के प्रति लापरवाह और बाह्यसांसार के प्रति अनभिज्ञ, नरेंद्र रामकृष्ण के कमरे में प्रविष्ट हुए। श्री रामकृष्ण को यह देखकर बड़ा अचरज हुआ कि कलकत्ते के भौतिक वातावरण में ऐसा अध्यात्मिक पुरुष कहाँ से निकल आया। नरेंद्रनाथ ने श्री रामकृष्ण के अनुरोध पर दो बंगला गीत गाए। इन गीतों में इतनी आंतरिकता और भक्ति थी कि श्री रामकृष्ण समाधिमान हो गए।

कर्मयोग प्रकाशित हुई। उनकी एक शिष्या कुमारी उचर का 'थाउजैन्ड आइलैन्ड पार्क' में बढ़िया निवास स्थान था। यह पार्क सेन्ट लारेन्स नदी में सबसे बड़ा द्वीप था। इस स्थान की शांति में ही स्वामीजी ने 'सन्यासी का गीत' नामक अपनी अमर कविता भी लिखी। यही रहते हुए स्वामीजी के मुख से जो प्रेरणा पूर्ण वचन निकले, उसे उनकी शिष्या कुमारी वाल्डों ने Inspired Talks (देववाणी) में संग्रहित किया।

28 मई 1896 को मैक्समूलर से उनकी भेंट हुई। मैक्समूलर ने स्वामीजी को बताया कि वे रामकृष्ण के जीवन और उपदेशों पर एक बृहत् ग्रंथ लिखना चाहते हैं। स्वामी विवेकानन्द ने अपने पास जो कुछ उपलब्ध था, वह सब प्रो. मैक्समूलर को दिया, बाद में सब, तथ्यों का समायोजन कर उन्होंने ग्रंथ प्रकाशित किया 'Ramkrishna : His Life and Sayings'।

9 मई 1896 को स्वामी विवेकानन्द ने रामकृष्ण मिशन की स्थापना की। धीरे-धीरे यह संस्था विकसित हुई। आज सारे विश्व में उसकी शाखाएँ हैं। मिशन की स्थापना के दो वर्ष बाद वे फिर अमेरिका गए और लौटते हुए इंग्लैंड, फ्रान्स, ऑस्ट्रिया, ग्रीस, मिस्त्र आदि देशों की भी यात्रा की।

जीवन को समृद्ध बनाने के लिए विवेकानन्द कहते हैं - 'अभ्यास अत्यंत आवश्यक है, तुम प्रतिदिन घंटों मेरे पास बैठकर मेरी बात सुन सकते हो लेकिन यदि तुम स्वयम् अभ्यास नहीं करोगे तो एक कदम भी आगे नहीं बढ़ सकते।'

अपने जीवन के अंतिम दो वर्षों में वे अधिकांशतः बेलूर मठ में रहे। सोलह वर्षों तक लगातार देश-विदेश का भ्रमण कर भारतीय संस्कृति और अध्यात्म का सन्देश घर-घर पहुंचाया। अधिक परिश्रम का प्रभाव उनके शरीर पर पड़ा, वे अस्वस्थ रहने लगे। 08 जुलाई 1902 को वे पूजाघर में गए और तीन घंटे ध्यान में बिताए। दोपहर में सब शिष्यों के साथ भोजन किया। संध्या समय फिर अपने कमरे में एक घंटे ध्यान किया। फिर वे बिस्तर पर लेट गए। जपमाला अब भी उनके हाथ में थी। एक घंटे बाद उन्होंने करवट बदली और निस्तब्ध हो गये। तब स्वामीजी की आयु मात्र 36 वर्ष की थी। उन्होंने अपनी ही भविष्यवाणी सार्थक और सिद्ध कर दी। उन्होंने कहा था, "मैं अपने चालीस वर्ष पूरे देखने के लिए जीवित नहीं रहूंगा। स्वामी विवेकानन्द के सन्दर्भ में राष्ट्र कवि दिनकर लिखते हैं - अभिनव भारत को जो कुछ कहना था, वह विवेकानन्द के मुख से उद्गीर्ण हुआ। अभिनव भारत को जिस दिशा की ओर जाना था, उसका स्पष्ट संकेत विवेकानन्द

वह सेतु है जिस पर प्राचीन और नवीन भारत परस्पर आलिंगन करते हैं, विवेकानन्द वह समुद्र है जिसमें धर्म और राजनीति, राष्ट्रीयता और अन्तरराष्ट्रीय तथा उपनिषद् और विज्ञान सब के सब समाहित होते हैं।

विश्वकल्याण के लिए स्वामीजी ने समता, स्वातंत्र्य और विश्व बंधुत्व के संबंध में जो विचार प्रस्तुत किये हैं, वे आधुनिक युग में सर्वत्र कार्यान्वित हो रहे हैं। स्वामीजी की विचारधारा आज विश्व के लिए उर्जा का अखंड स्रोत है। विवेकानन्द का धर्मप्राण जीवन धर्म में विज्ञान और जीवन में वैज्ञानिक दृष्टिकोण का नया विज्ञान हमारे सामने रखता है।

सारांश :-

स्वामी विवेकानन्द के विचारानुसार राष्ट्रीयता का आधार धर्म व संस्कृति है। अपने हिन्दुत्व को भारत की राष्ट्रीय पहचान के रूप में प्रतिष्ठित किया था। 19 सितम्बर 1893 को शिकागो में धर्म सभा में आपने भारत को हिन्दू राष्ट्र के नाम से महिमा मंडित किया था। शिकागो से वापसी पर कहा था कि सोया देश अब जाग उठा है। अपने पूर्व गौरव को प्राप्त करने के लिए इसे अब कोई नहीं रोक सकता। आपने सभी हिन्दुओं को सब भेदों से उपर उठकर अपनी राष्ट्रीय पहचान पर गर्व करना सिखाया था। आपने लाहौर में हिन्दुत्व के सामान्य आधार पर अपना व्याख्यान दिया था।

भारत वर्ष के सन्दर्भ में आपने यथार्थ दर्शाते हुए कहा था कि भारत भूमि पवित्र भूमि है। भारत मेरा तीर्थ है। भारत मेरा सर्वस्व है। भारत की पुण्य भूमि का अतीत गौरवमय है। यही वह भारत वर्ष है जहाँ मानव, प्रकृति, एवं अंतर्जगत की रहस्यों की जिज्ञासाओं के अंकुर पनपे थे। चिंतन मनन कर राष्ट्रीय चेतना जागृत करो। लेकिन आध्यात्मिकता का आधार मत छोड़ो। आपका स्पष्ट मत था कि पाश्चात्य जगत का अमृत भी हमारे लिए विष हो सकता है।

उपनिषद् ज्ञान के भण्डार हैं। उसका अनुसरण कर अपनी निज पहचान राष्ट्र का अभिमान स्थापित करो। 1896 की विदेश यात्रा के बाद विवेकानन्द ने पूरे देश का दौरा किया था। स्वामीजी ने कन्याकुमारी में देश के युवाओं को सिंहत्व जगाने का चुनौती पूर्ण संकल्प लिया था। आपने बार-बार कहा था कि भारत के पतन का कारण धर्म नहीं है। अपितु धर्म के मार्ग से दूर जाने के कारण ही भारत का पतन हुआ है। अपितु धर्म के मार्ग से दूर जाने के कारण ही भारत का पतन हुआ है। जब-जब हम धर्म को भूल गये तभी हमारा पतन हुआ है और धर्म के जागरण से ही हम पुनः नवोत्थान की

July-August-September 2021

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol. 8, Issue 3

Recent Trends in Research

Harvey J. Alter

Michael Houghton

Charles M. Rice

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors -

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

विपश्यना

डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर

हिंदी विभाग,

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

जि.बीड (महाराष्ट्र) ४३११२२

मो.नं.९२२६४९००३२

'विपश्यना' शब्द प्राचीन भारतीय 'पाली' भाषा का शब्द है। जिसका अर्थ होता है 'अंतर्दृष्टि' या अंतरंग, अंतरमन जानने की क्रिया। " विपश्यना " अति प्राचीन साधना है जो तथागत गौतम बुद्ध के विचारों का सार है। बुद्ध को प्राप्त ज्ञान इसी साधना का प्रतिफल है। २५०० साल पहले बुद्ध ने इस साधना को पुनः पुर्नजिवित किया। ऋग्वेद और गीता में भी इस साधना का संदर्भ मिलता है। ब्रह्मदेश स्थित बौद्ध संप्रदाय ने इस साधना विधी को संभालकर रखा। विपश्यना ध्यान पद्धति एक ऐसी अद्वितीय साधना है जो वास्तविक सुख और मनशांति प्रदान कर सुखी जीवन जीने का तर्क संगत मार्ग है। इतना ही नहीं तो ' विपश्यना ' साधना विकार मुक्ति का सबसे सरल और प्रभावी माध्यम है। "यह साधना आत्म-दर्शन की साधना है, स्व-दर्शन की साधना है। अपने आपको देखने की साधना है। अपने आपको कैसे देखना है ? जो सच्चाई अपने बारे में इस क्षण प्रकट हुई है, उसे देखना है। कितनी भी अप्रिय क्यों न हो, सच्चाई तो सच्चाई है। यदि हम सदा अप्रिय से मुँह मोड़ते रहेंगे, पलायन करते रहेंगे तो सच्चाई से विमुख हो जाएंगे। यदि हममें कोई दोष है, खोट है, तो उसे भलीभाँति जानना चाहिए, स्वीकार करना चाहिए। तब ही दोष निकाल सकेंगे।" मनुष्य दोषों का पुतला है। उसका सबसे बड़ा दोष है ' षड् विकार '। इन षड् विकारों से मानव ग्रसित है। इन विकारों से कोई भी छूटा नहीं है। हिन्दू धर्म की मान्यतानुसार यह षड् विकार भक्त और भगवान के बीच का सबसे बड़ा रोड़ा है। इस साधना में विकारों का मुकाबला करने की जबरदस्त ताकत होती है। स्वयं आचार्य सत्यनारायण गोयन्का एक जगह लिखते हैं "यह जो सिर से पाँव तक सारे शरीर में, अंग-प्रत्यंग में तुम्हें किसी न किसी संवेदना की अनुभूती हो रही है और इस अनुभूती को तुम इसके अनित्य रूप में देख पहचान रहे हो-यही विपश्यना है। जितनी देर तुम इस अनित्यता का दर्शन कर रहे हो, उतनी देर सत्य के साथ हो और सत्य बड़ा शक्तिशाली है। जहाँ सत्य है वहाँ विद्या का बल है, अविद्या का क्षय है। जहाँ सत्य है वहीं ज्ञान है, बोधि है, प्रकाश है, निर्वाण है। और जहाँ ये सब है वहाँ अज्ञानता, मूढ़ता, अंधकार और मोह कैसे रह सकते हैं भला ? और यहाँ राग और द्वेष कैसे रह सकते हैं भला ? और ये ही तो चित्त के मैल हैं। ये ही फोड़े हैं, ये ही फोड़े की पीप हैं। इनके निकल जाने में ही चित्त की शांति है, चित्त की विशुद्धि है। विपश्यना का मार्ग विशुद्धि का मार्ग है, जहाँ चित्त की अशुद्धियाँ दूर होती हैं। विपश्यना का मार्ग निर्वाण का मार्ग है, जहाँ राग, द्वेष और मोह की अग्नियों का निर्वाण होता है। यानी, वे बुझती हैं। इनके बुझने का नाम ही परम शांति है।"²

मनुष्य के जीवनमें आज अशांत बन गया है। मनुष्य नाना व्याधियों से घिर गया है। ऐसे में षड्विकारों से मुक्ति असंभव सी लगती है। मगर विपश्यना से यह तीनों बातें हम सहज प्राप्त कर सकते हैं। केवल शर्त यह है की हमें यह साधना सिखने के लिए दस दिवसीय शिबीर करना पड़ेगा। संपूर्ण भारत देश के साथ ही विदेशों में भी हरेक महत्वपूर्ण शहरों में विपश्यना केन्द्र स्थित है। किसी भी केन्द्र पर आवेदन करके आप निःशुल्क इस दस, दिवसीय शिबीर में यह साधना प्राप्त कर सकते हों। महत्वपूर्ण बात यह है कि यह शिबीर करते समय दस दिनों तक पूर्ण " आर्यमौन " का पालन करना पड़ेगा। साथ ही इन दस दिनों में शील का पालन करते हुये सारे सांसारिक बातों से दूर रहना पड़ेगा। विपश्यना की शुरुवात ' आनापान ' से होती है। ' आनापान ' में अपने आने जाने वाले साँस को तटस्थता से देखना होता है। " हम केवल साँस को देख रहे हैं, जान रहे हैं, तो हमारा संबंध भूतकाल की स्मृतियों और भविष्य की कल्पनाओं से टूट रहा है। एक तरह से राग और द्वेष से टूट रहा है। यथाभूत साँस को देखने में कहाँ राग पैदा होगा ? कहाँ द्वेष पैदा

17

2021-2022

ijindex

ISSN 2277 - 7939 (Print)
Impact Factor - 3.631 (SJIF)

Vol. 1 No. 19

**Excel's International Journal
of Social Science & Humanities**

An International Peer Reviewed Journal

October - 2021

Special Issue on

PHYSICAL AND SOCIAL VITAL ISSUES

Issue Editor

Dr. Wangujare S. A.

Director of Physical Education

Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti, Dist: Beed

Co-Editor

Dr. Nandkumar N. Kumbharikar

Dept. of Public Administration

SPP College, Sirsala, Dist. Beed.

Email - dr.kumbharikarn@gmail.com

**Excel Publication House
Aurangabad**

राष्ट्रभाषा/राजभाषा

डॉ.ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर

हिंदी विभाग

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.जि.बीड (महाराष्ट्र) 431122

भारत में इ.स.2001 की जनगणना के अनुसार हिन्दी बोलने वालों की संख्या 5514 मिलियन अर्थात् 55 करोड़ से ऊपर थी। इ.स.2011 की जनगणना में यह संख्या बढ़कर 75-80 करोड़ होने का अनुमान है। यह देखने के बाद समाधान लगता है।

देश में हिन्दी के अखबार सर्वाधिक पढ़े जाते हैं। इंडियन रीडरशिप सर्वे 2010 की दूसरी तिमाही की रिपोर्ट के अनुसार हिन्दी अखबार 'दैनिक जागरण' देश में सर्वाधिक पढ़ा जाता है। इसके पाठक 5.42 करोड़ हैं और यह देश के 11 राज्यों में प्रसारीत होता है। इसके बाद हिन्दी के अन्य समाचार पत्र आते हैं।

हिन्दी पुस्तकों की मांग बढ़ रही है। 30 जनवरी 2010 से 7 फरवरी 2010 तक प्रगती मैदान नई दिल्ली में संपन्न 19 वा विश्व पुस्तक मेला बढ़ती मांग का प्रमाण है। हिन्दी के पाठक मेले में बहु संख्या में आए। हिन्दी पुस्तकों की बढ़ती मांग और बाजार की वास्तविकता को देखते हुए मेले में बहुतसे प्रकाशकों को हिन्दी पुस्तकों के अलग स्टॉल लगाने पड़े।

कोई भी भाषा उस देश की सभ्यता और संस्कृति का स्रोत होती है। इसमें रचा गया लिखा गया साहित्य देशवासियों को ज्ञानवान, क्षमावान तथा शीलवान बनाता है। वर्तमान समय में इतिहास से प्रेरणा प्राप्त कर राष्ट्र के चरित्रों का निर्माण होता है। इस प्रकार भाषा किसी भी राष्ट्र के विकास में महत्वपूर्ण योगदान देती है। जहां तक भारत का प्रश्न है भारत एक बहुभाषी राष्ट्र है इस दृष्टि से किसी एक भाषा को राजपद पर बैठाना चुनौतीपूर्ण कार्य था, किन्तु अधिकांश भारतवासियों की एकता सद्भावना व सहिष्णुता ने हिन्दी को राजपद पर बिठाया और यह मत प्रस्तुत किया कि आधुनिक भारत की संस्कृति एक विकसित शतदल के समान है। इसका एक-एक दल, एक-एक प्रान्त भाषा और संस्कृति है किसी भी एक भाषा को मिटा देने से इस कमल की शोभा नष्ट हो जाएगी। अतः यह मंशा जाहिर की गई कि भारत की समस्त प्रांतीय बोलियां जिनमें सुन्दर साहित्य की सृष्टि हुई है अपने-अपने घर में रानी बनकर रहे और इन भाषाओं के हार की मध्यमणि हिन्दी भारत भारती होकर विराजती रहे।

भारत विविधता से भरा हुआ बहुत ही प्यारा देश है और यहाँ विविधता में भी एकता के दर्शन होते हैं। यह विविधता भाषा के बारे में भी देखी जा सकती है। कई भाषाएँ हमारे देश में बोली जाती हैं। इन सबमें हिन्दी ही केवल एक मात्र ऐसी भाषा है, जो समूचे भारतवासियों की संपर्क भाषा है। भारत के 80% से भी जादा जनता हिन्दी भाषा में विचार-विनिमय, व्यवहार करती है। इससे हम अंदाजा लगा सकते हैं कि, हिन्दी भाषा का स्थान देश में कितना महत्वपूर्ण है।

राष्ट्र-ध्वज, राष्ट्र-गान व राष्ट्रभाषा किसी भी राष्ट्र के प्रतीक चिन्हों में प्रमुख स्थान रखते हैं। राष्ट्रीय प्रतीक किसी भी राष्ट्र की आन-बान-शान के सूचक ही नहीं बल्कि राष्ट्र की अन्तरात्मा होते हैं। राष्ट्रीय प्रतीकों के इर्द-गिर्द ही राष्ट्रीय संस्कृति का विकास होता है। राष्ट्रीय प्रतीक चिन्ह ही जनता के मन में राष्ट्र के लिए मर-मिटने का जज्बा पैदा करते हैं। कहा जा सकता है कि राष्ट्रीय प्रतीक चिन्हों के कारण ही जनता में राष्ट्रवाद के भाव उदय होते हैं। राष्ट्रभाषा ही देश के संस्कृति की वाहक होती है। राष्ट्रभाषा दीर्घकालीन विकास के फलस्वरूप अपना स्थान बना पाती है। हिन्दी ने संपूर्ण जनता के द्वारा दीर्घकालीन प्रयोग व निजी क्षमता के आधार पर अपने स्थान को प्राप्त किया

है। इस संदर्भ में प्रा. रामदासजी तोडजी ने चार पक्तियाँ 'राष्ट्रभाषा हिन्दी : कितनी सही कितनी प्रेरक' इस लेख में प्रस्तुत की है -

"मै राष्ट्रगान के मस्तक पर
सदियों से अंकित बिंदी हूँ
मै सबकी जानी पहचानी

भारत की राष्ट्रभाषा हिन्दी हूँ।" 1

हिन्दी का एक दीर्घकालीन सामाजिक, सांस्कृतिक व राजनीतिक इतिहास है। कश्मीर से कन्याकुमारी तक तथा कामाख्या से कच्छ तक हिन्दी भाषा की छत्र छाया में समूचा भारत जनमानस एक सूत्र में जुड़ा हुआ है। किसी भी स्वाधीन सार्वभौम राष्ट्र अथवा देश की शासन व्यवस्था के संचालन के लिए एक सर्वस्वीकार्य भाषा को 'राजभाषा' का दर्जा दिया जाता है। भारत में भी संघ सरकार के कामकाज के लिए हिन्दी भाषा को संविधान में राजभाषा का दर्जा दिया है। स्वतंत्रता आंदोलन के दिनों से ही इस देश के राष्ट्रीय नेताओं, मनीषियों एवं विद्वानों ने यह महसूस कर लिया था कि स्वतंत्रता का तब तक कोई विशेष महत्त्व नहीं होगा, जब तक देश की कोई एक राष्ट्रभाषा संघ सरकार के कामकाज हेतु एक राजभाषा सुनिश्चित न हो। अतः हिन्दी की व्यापकता, सरलता, सर्वस्वीकार्यता को ध्यान में रखते हुए संपूर्ण राष्ट्र के लिए हिन्दी को राष्ट्रभाषा तथा संघ सरकार के कामकाज के लिए राजभाषा स्वीकार किया गया।

हिन्दी के संदर्भ में राष्ट्रपिता महात्मा गांधी ने कहा था, "मैं अपने देश के बच्चों के लिए जरूरी नहीं समझता कि वे अपनी बुद्धि के विकास के लिए विदेशी भाषा का बोझ अपने सिर पर ढोएं और अपनी उगती हुई शक्तियों का न्हास होने दें।"

गोपाल स्वरूप पाठक ने राष्ट्रभाषा हिन्दी के सम्बन्ध में कहा था, "भारत की राष्ट्रभाषा हिन्दी है। इस तथ्य को कोई भी भारतीय नागरिक अस्वीकार नहीं कर सकता।"

लौह पुरुष सरदार वल्लभ भाई पटेल "हिन्दी हमारी राष्ट्रभाषा है। हमें इस पर गर्व होना चाहिए।"

महात्मा गांधी ने 1918 के हिन्दी साहित्य सम्मेलन में कहा था - "मेरा यह मत है कि 'हिन्दी' हिन्दुस्थान की राष्ट्रभाषा हो सकती है, और होनी चाहिए अंग्रेजी भाषा ने हमें निकम्मा और लालची बना दिया है। कोई भी देश सच्चे अर्थों में तब तक स्वतंत्र नहीं है, जब तक वह अपनी भाषा में नहीं बोलता।"

पं. जवाहरलाल नेहरू ने 1958 में अपने अभिभाषण में कहा था - "मेरा ख्याल है कि हमें बिल्कुल भी शोभा नहीं देता कि भारत एक विदेशी जवान को राजभाषा की शक्ति में अपनाए।"

भारतेन्दु हरिश्चंद्र का हिन्दी भाषा की समुन्नति के लिए यह मंत्रोद्धोष सदैव याद किया जाता।
निज भाषा उन्नति अहै सब उन्नति को मूल।"

देश के निर्माताओं, मनीषियों, कर्णधारों एवं विद्वानों ने विदेशी भाषा के स्थान पर एक व्यापक एवं सर्वस्वीकार्य भाषा की जो संकल्पना की थी उसको ध्यान में रख कर संविधान सभा में संविधान निर्माती समिती ने गहन चिंतन मनन के उपरान्त 14 सितम्बर 1949 को सर्वसम्मति से हिन्दी भाषा को संघ की राष्ट्रभाषा के रूप में स्वीकार किया। हिन्दी खड़ीबोली देवनागरी लिपी को भारतीय संविधान में दो दिन दस घंटों के लंबे तर्क वितर्क के पश्चात संघ की राजभाषा के रूप में प्रतिष्ठित किया। भारतीय संविधान में हिन्दी को राष्ट्रभाषा बनाने का प्रस्ताव तमिल भाषी श्री. गोपाल स्वामी आर्यंगार ने तथा अनुमोदन मराठी भाषी शंकररावजी देव, तेलगु वासी दुर्गावती जी, उर्दू भाषी मौलाना अब्दुल कलाम आजाद, गुजराती भाषी कन्हैयालाल मणिकलाल मुंशी, कन्नड भाषी श्री कृष्ण मूर्ति आदि ने किया। हिन्दी को भारत की केंद्रीय सरकार की राजभाषा के रूप में भारतीय संविधान में

यदि हिन्दी के महत्त्व को परिभाषित किया जाय तो हम पाएंगे कि सांस्कृतिक दृष्टि से हिन्दी का महत्त्व अद्वितीय है। हिन्दी को इसलिए भी व्यापक रूप में महत्त्व दिया जाता है क्योंकि हिन्दी ने सर्वधर्मसमभाव को पुष्टित एवं प्रवर्धित किया है। हिन्दी एक सशक्त जनभाषा है जो हजारों साल से इस देश में बोली और समझी जाती है। अंतिम हिंदू सम्राट् पृथ्वीराज चौहान के पराजय के बाद दिल्ली की गद्दी पर मुस्लिम शासकों का अधिकार रहा। बहादुर शाह जफर के पतन के बाद अंग्रेजों का पूर्ण अधिकार हुआ और 1947 में समाप्त हुआ। इतने सालों के बीच भी हिन्दी भारतीयों के दिल को धड़कन बनी रही। स्वतंत्रता संग्राम की लड़ाई में सभी लोगों ने हिन्दी भाषा के माध्यम से अंग्रेजों के खिलाफ क्रान्ति का विगुल बजाया और हम आजाद हुए।

मुगल काल में राजकाज फारसी में हुआ, जबकी अंग्रेज काल में अंग्रेजी राजकारण की भाषा रही। राष्ट्रभाषा संस्कृत रही जिस स्थान को धीरे-धीरे हिन्दी ने लिया है। फारसी या अंग्रेजी कभी भी राष्ट्रभाषा की प्रतिष्ठा नहीं रही।

अंग्रेजों के बढ़ते हुए चलन ने कहीं-कहीं हिन्दी को आघात पहुँचाया है, परंतु फिर भी हिन्दी की महत्ता के कारण उसकी लोकप्रियता व उपयोगिता विद्यमान है। संविधान के अनुसार सरकार के निर्देश भी इस विषय में स्पष्ट है कि सरकारी प्रयोजन में आम जनता द्वारा बोली जानेवाली हिन्दी भाषा का प्रयोग हो परंतु अक्सर यह देखा जाता है कि सरकारी प्रयोजन के लिए आम जनता की भाषा का प्रयोग नहीं होता। क्योंकि सरकारी तंत्र के अधिकारों का अंग्रेजी भाषा में होते हैं और दफ्तरशाह जनता की भाषा बोलने और लिखने से इसलिए डरते हैं कि जनता जब उनके द्वारा किए गए कामों का मूल्यांकन करेगी और उनसे सवाल पूछेगी तो वे जनता को जवाब नहीं दे पाएंगे। जनता उनकी बात समझ न पाए इसलिए वे विदेशी भाषा अंग्रेजी का सहारा लेते हैं।

राजभाषा शासन की भाषा होती है जिसे शासन वर्ग तय करता है। भारत में लोकतंत्र शासन प्रणाली है और शासन जनता द्वारा चुने हुए प्रतिनिधियों द्वारा चलाया जाता है। अतः राजभाषा भी जनता की भाषा होनी चाहिए। भारतीय संविधान में राजभाषा के निर्धारण के समय राजभाषा का निर्धारण एक पैचीदा विषय हो गया था। उसका कारण यह था कि भारत एक विशाल देश है, जहाँ अनेक भाषाएँ प्रयुक्त की जाती हैं। सभी भाषा-भाषी अपनी भाषा को राजभाषा के रूप में देखने का सपना रखते हैं। समस्या यह पैदा हुई कि भारत संघ की राजभाषा क्या हो? लोकतंत्र का तर्काला यह था कि बहुसंख्यक जनता की भाषा को संघ की राजभाषा का दर्जा दिया जाय। किन्तु ऐसा न हो सका, क्योंकि लॉग अंग्रेजी शिक्षा प्रणाली से निकले हुए थे। उनमें भी अंग्रेजों की तरह अपने को विशिष्ट बनाये रखने की महत्त्वकांक्षा थी। अतः उन्होंने चालाकी की और हिन्दी को राजकाज संभालने में अक्षम घोषित करते हुए हिन्दी के विकास के लिए प्रयास किये जाने व उसके बाद राजभाषा बनाये जाने की बात रखी।

भारतीय संविधान में राजभाषा से सम्बंधित उपबंध अनुच्छेद 343 ते 351 के अन्तर्गत दिए गए हैं। अनुच्छेद 343 का खंड 1 यह उपबन्धित करता है कि संघ की राजभाषा हिन्दी और लिपि देवनागरी होगी। संघ के राजकीय प्रयोग के लिए प्रयोग होने वाले अंकों का रूप भारतीय अंकों का अन्तराष्ट्रीय रूप होगा। खण्ड 1 के उपबन्ध को खण्ड 2 ने निष्प्रयोज्य बना दिया जिसमें कहा गया कि खंड-1 में किसी बात के होते हुए भी संविधान के प्रारंभ में 15 वर्ष की अवधि तक संघ के राजकीय प्रयोजनों के लिए अंग्रेजी का प्रयोग किया जाता रहेगा। अनुच्छेद 343 के खण्ड 3 में यह उपबन्धित किया गया कि संसद उक्त 15 वर्ष की अवधि के पश्चात भी अंग्रेजी भाषा का या देवनागरी रूप का ऐसा प्रयोजनों के लिए प्रयोग उपबन्धित कर सकेगी जैसा कि ऐसी विधि में उल्लिखित हो। इसी खंड की दी गई शक्ति का प्रयोग करते हुए संसद ने राजभाषा अधिनियम पारित करके अंग्रेजी को अनिश्चित काल तक राजभाषा के रूप में प्रयोग किये जाने का उपबंध करके हिन्दी के राजभाषा बनने की संभावना ही समाप्त कर दी।

हिन्दी में शपथ लेने में भी शर्माते हैं, घबराते हैं जैसा कि मई 2009 में लोक-सभा के चुनाव के बाद केन्द्र सरकार के शपथग्रहण समारोह के अवसर पर अधिकांश मंत्रियों ने अंग्रेजी में शपथग्रहण की। पूर्व लोकसभा अध्यक्ष श्री संगमा की बेटी ही अच्छी रही जिसने हिन्दी में शपथ ग्रहण की हालांकि वह पूर्वी भारत से सांसद चुनकर आयी थी। हाल ही में 13 अगस्त 2010 को लोकसभा में हिन्दी के नाम पर जो विरोध हंगामा हुआ वह शर्मनाक है। भारत सरकार के एक मंत्री हिन्दी में जवाब दे रहे थे। तकनीकी खराबी के कारण जवाब का अंग्रेजी रूपान्तर न सुन सकने के सांसद टी.आर. बालू ने पहले तो मंत्री को; अंग्रेजी में बोलनी की शर्त रखी जब यह बात नहीं मानी गई तो वे और उनकी पार्टी के सांसद सदन छोड़कर जाने लगे। इस अफरातफरी में लोकसभा अध्यक्ष को कार्यवाही स्थगित करनी पड़ी। क्या टी.आर. बालू जैसे वरिष्ठ सदस्य को यह शोभा देता है? हिन्दी देश की राजभाषा राष्ट्रभाषा है उसके नाम पर राजनीति करना उचित नहीं।

नवीनतम घटना संसदीय राजभाषा समिति की है। एक रिपोर्ट के अनुसार हिन्दी पखवाड़े के दौरान 9 सितम्बर 2010 को राजभाषा समिति की बैठक में कर्मिक मंत्रालय भारत सरकार ने कुछ दस्तावेज हिन्दी की जगह अंग्रेजी में पेश किये। सदस्यों के एतराज करने पर हिन्दी में दस्तावेज उपलब्ध कराने में असमर्थता प्रकट की और कहा कि उनके यहाँ हिन्दी अनुवादकों की कमी है। इस पर सांसदों ने हंगामा किया और कुछ सांसद उठकर बाहर चले गए। गृहमंत्री पी. चिदंबरम इस समिति के अध्यक्ष हैं। उनकी अनुपस्थिति में बैठक की अध्यक्षता कर रहे सत्यव्रत चतुर्वेदी ने टिप्पणी करने से इन्कार कर दिया। इस बैठक में भाग लेने आए प्रसिद्ध कवि और समीक्षक अशोक वाजपेयी ने कहा कि सरकार के अधिकांश दस्तावेज अंग्रेजी में ही होते हैं। हिन्दी में दस्तावेज उपलब्ध कराने की उम्मीद करना व्यर्थ है। उन्होंने कहा कि हिन्दी का सबसे ज्यादा अहित मंत्रालयों के विभिन्न विभागों में बैठे राजभाषा अधिकारी और हिन्दी अधिकारी करते हैं।

राष्ट्रवाणी द्वैमासिक में श्री रेणुकादास कुलकर्णीजीने राष्ट्रभाषा का रथ और प्रगतिपथ के अवरोध इस आलेख में कहा है - "राष्ट्रभाषा हिन्दी को सजाया तो गया है, राजभाषा के वस्त्र पहनाकर। रथ में नेता, अधिकारी बैठे हैं। कानून के पहिए तो हैं, परंतु अंग्रेजी भाषा के विकल्प की ढील भरी लगाम हाथों में है। सामने अंग्रेजी प्रेमियों एवं हिन्दी विरोधकों से भरा 'अग्निपथ' है। सब से बड़ी विडम्बना तो यह है कि रथ चालक या तो हिन्दी के प्रति विद्वेष भाव की या फिर अहंकार भाव की काली पट्टी बाँधे बैठा है। विचारों के घोड़े तो हैं, परंतु वे भी घोड़े बेचकर सोए हुए हैं।" 10

उच्च शिक्षा, तकनीकी शिक्षा, मेडिकल शिक्षा, व्यावसायिक शिक्षा आदि क्षेत्रों में अंग्रेजी हावी है। न्यायालयों में सारा काम अंग्रेजी में होता है। उच्च न्यायालयों में निर्णय सुनवाई अंग्रेजी में होती है। सर्वोच्च न्यायालय में हिन्दी का कही नाम भी नहीं, वहाँ तो सारा काम अंग्रेजी में होता है। जनता को न्याय भी अपनी भाषा में नहीं मिलता? आज प्राथमिक स्तर से अंग्रेजी पढ़ाने की और अंग्रेजी स्कूलों की मांग बढ़ रही है।

भारतीय भाषाओं की माला में सुवासित हिन्दी भाषा संविधान के अनुच्छेद 343 (1) के अनुसार स्वाधीन भारत की राजभाषा है जिसका प्रयोग करना प्रत्येक भारत वासी के लिए सवैधानिक उत्तरदायित्व है। गुलामी की मानसिकता के कारण अथवा देश की स्वाधीनता की गरिमा को पहचाने बिना जो लोग अंग्रेजी का प्रयोग करते हैं वे संविधान की मर्यादा का उल्लंघन तो करते ही हैं साथ ही वे देश के स्वाभिमान को भी ठेस पहुँचाते हैं। बड़े-बड़े मंत्री अधिकारी चली आ रही लकीर हैं उसे में पीट रहे हैं। राष्ट्रभाषा राजभाषा के प्रति उनका तनिक भी लगाव नहीं है। यहाँ सब कुछ भगवान के भरोसे चल रहा है। शासन में वैसे तो हिंदुस्तानी लोग बैठे हैं किंतु उनका समस्त सोच विचार कार्य प्रणाली विदेशी भाषा अंग्रेजी में चल रही है। कोई उनसे पूछनेवाला नहीं है कि वे देश के प्रति ऐसी गद्दारी क्यों कर रहे हैं। ऐसी स्थिति में यह प्रतीत होता है कि स्वाधीन होते हुए भी भारत अभी गुलाम है।

मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ़, हिमाचलप्रदेश, राजस्थान, हरियाणा, दिल्ली और अंदमान निकोबार द्वीप समूह। संविधान की 8 वी अनुसूची में भाषाओं में आधी से अधिक भाषाओं की लिपि देवनागरी का ही एक रूप है। गुजराती भाषा की शब्दावली भी हिन्दी से 75% मिलती है। इसी प्रकार पंजाबी भाषा की गुरुमुखी लिपी भी देवनागरी का परिवर्तित अवतार है। बोडो भाषा भाषियों ने स्वेच्छा से देवनागरी लिपि को स्वीकार कर लिया है। आजकल संथाली तथा कोकणी भाषा में भी देवनागरी लिपि का जादा प्रयोग हो रहा है। संक्षेप में कहा जा सकता है कि दक्षिण की चार भाषाओं में तमिल, तेलगु कन्नड और मलयालम को छोड़कर देश की सभी भाषाओं और लिपियों का हिन्दी भाषा और देवनागरी लिपि से बहुत साम्य है। दुनिया के किसी भी भाषा के शब्द हिन्दी भाषा में समाहित होते हैं। अंग्रेजी, फारसी, उर्दू, अरबी आदि भाषाओं के शब्द हिन्दी में घुल मिल गए हैं। इसलिए हिन्दी का शब्दभण्डार विकसित और समृद्ध हो रहा है।

सारांश : वर्तमान भारतीय परिदृश्य में राजनीति, मनोरंजन, शिक्षा, व्यापार, उद्योग, मिडिया, पत्रकारिता, क्रिडा संस्कृति हर क्षेत्र में हिन्दी का प्रयोग हो रहा है। इन सभी क्षेत्रों में हिन्दी नए प्रतिमान गढ़ रही है। हिन्दी अपने बलबूते पर फल फूल रही है और गैर हिन्दी भाषी प्रांतों में टी.वी.न्यूज चैनलों, सिनेमा दूरदर्शन सिरियलों एवं हिन्दी गीतों के माध्यम से घर-घर में विराजमान हो रही है। बच्चे, बूढ़े, जवान सभी की जुबान से हिन्दी गीत, फिल्म एवं टी.वी. सिरियलों के संवाद सुनने को मिलते हैं।

बीसवीं शताब्दी विज्ञान की थी तो इक्कीसवीं शताब्दी सूचना प्रौद्योगिकी की मानी जाती है। आज बाजारीकरण तथा आर्थिक उदारीकरण के कारण हिंदी भाषा को नई शक्ति प्राप्त हो गई है और आज वह संप्रेषण की भाषा बन गई है। संचार माध्यमों में प्रयुक्त होने के कारण आज हिंदी विश्व बाजार की भाषा बन गई है। आज हिंदी रेडियो के प्रसार के कारण शिक्षा, सूचना और मनोरंजन की भाषा बन गई है। इतना ही नहीं तो वायस ऑफ अमरीका, चीन रेडियो, बी.बी.सी. नेपाल, पाकिस्तान, श्रीलंका और बांग्लादेश के प्रतिष्ठित रेडियो में हिंदी कार्यक्रम प्रसारित हो रहे हैं। प्रिंट मीडिया अर्थात् समाचार-पत्र-पत्रिकाओं के क्षेत्र में हिंदी ने अंग्रेजी को पीछे छोड़ दिया है। आज विदेशों में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं के क्षेत्र में हिंदी ने अंग्रेजी को पीछे छोड़ दिया है। आज विदेशों में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं का प्रचलन बढ़ा है। दूरदर्शन के कारण भी हिंदी का विकास हो रहा है। हिंदी फिल्मों ने भी हिंदी के प्रचार-प्रसार में अंग्रेजी को पीछे छोड़ दिया है। आज विदेशों में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं का प्रचलन बढ़ा है। दूरदर्शन के कारण भी हिंदी का विकास हो रहा है। हिंदी फिल्मों ने भी हिंदी के प्रचार-प्रचार में अहम भूमिका निभाई है। अरबी, फारसी बोलनेवालों की दुनिया में हिंदी अनजानी नहीं है। हिंदी मनोरंजन चैनलों ने वहाँ भी हिंदी को फैलाया है। कंप्यूटर, इंटरनेट के कारण हिंदी का अधिक प्रचार-प्रसार हुआ है। आज इंटरनेट पर कई पोर्टल और साईट्स उपलब्ध हैं।

हिन्दी की जो वर्तमान स्थिति है, उसके संदर्भ में यह कह सकते हैं कि भूमंडलीकरण के कारण हिन्दी को बहुत लोकप्रियता और प्रसिद्धि मिली है। आज राजभाषा एवं राष्ट्रभाषा के रूप में हिन्दी का प्रचार प्रसार दिन-ब-दिन बढ़ता जा रहा है। सूचना प्रौद्योगिकी में भी हिन्दी ने अपने आपको स्थापित कर लिया है। इंटरनेट और कम्प्यूटर के विशेषज्ञों ने देवनागरी लिपि की सर्वाधिक शुद्धता एवं समर्थता स्वीकार कर ली है। हिन्दी संपूर्ण कम्प्यूटर जगत पर अपना अधिपत्य जमाने में पूर्णतया सक्षम है। गृहमंत्रालय ने 1971 में 'केन्द्रीय 'अनुवाद ब्यूरो' की स्थापना की। प्रतिवर्ष लगभग 30,000 मानक पृष्ठों का अनुवाद यह संस्था करती आ रही है। इस प्रकार राजभाषा प्रसार के अंतर्गत प्रचुर मात्रा में अनुवाद कार्य हो रहा है। अनुवाद की वजह से रोजगार की निर्मिती हो रही है। वैश्वीकरण के कारण बहुराष्ट्रीय कंपनियों में प्रबंध-निदेशक उत्पादन, कंपनी की नीतियां, लोककल्याणकारी कार्यक्रम, विज्ञापन, विपणन, सभी क्षेत्रों में तथा पर्यटन, होटल, मैनेजमेंट, स्वागत अधिकारी, जनसंपर्क अधिकारी के रूप में अनुवादक

SARASWATI

The Research Journal

विशेषांक

साहित्य, सिनेमा और फिल्मांकन

**SBES College of Arts and Commerce,
Aurangabad, Maharashtra**

Special Issue (2) 2020-21, ISSN 2229 - 5224

तीसरी कसम की कथा का फिल्मांकन

डॉ. ओमप्रकाश झंवर
बीड (महाराष्ट्र)

भारत में सिनेमा का आरंभ सामान्यतः 20 वीं शताब्दी के आरंभ में हुआ। इसका विकास हमारी लोकनाट्य, लोकगाथाओं के आधार पर हुआ। हमारे अब तक की श्रेष्ठ फिल्मों में अधिकतर फिल्में साहित्य पर बनी हुई हैं। भारत की विभिन्न भाषाओं में लिखित कहीं साहित्यकृतियों का फिल्मांकन हो चुका है। हिंदी साहित्य के फिल्मांकन का आरंभ 1934 ई. में मुंशी प्रेमचंद की कहानी पर बनी फिल्म 'द मिल' से माना जाता है। अब तक हिंदी साहित्य कृतियों पर बनी फिल्म की संख्या 60 से अधिक है।

कोई साहित्यकृति फिल्मांतरित होते हुए विभिन्न स्थानों से गुजरती है। "कथा -पटकथा- संवाद लेखन, छायांकन, अभिनय, संपादन, सेंसर, निर्देशन आदि विभिन्न घटकों द्वारा साहित्य शब्दों से पर्दे तक पहुँचता है।"¹

साहित्य का फिल्मांकन अत्यंत कठीण कार्य होता है। किंतु प्रतिभाशाली फिल्म निर्देशक साहित्यकृति को दृश्य-भाषा में फिल्मांतरित कर इसमें सफलता प्राप्त कर सकता है। हिंदी साहित्य की 'तीसरी कसम', 'यही सच है', 'सद्गति' जैसी कहानियों पर आधारित फिल्में अच्छी फिल्में कही जा सकती हैं। अब सिनेमा और फिल्मांकन ज्ञानशाखाओं की ओर अधिक गंभीरता से देखने की आवश्यकता है। यदि साहित्य और सिनेमा के बीच की दूरी कम करनी है तो हमें साहित्यकार और फिल्म निर्देशकों को एक मंच पर लाने की आवश्यकता है। ताकि इससे साहित्य अधिक संप्रेषण धर्मी बने और सिनेमा को स्वस्थ सामग्री मिल सके।

- “हीराबाई - तो अब तक तुम्हारी शादी नहीं हुई ?
 हिरामन - हुई थी। लेकिन गौने से पहले ही दुलहन चल बसी।
 हीराबाई - कितना अर्सा हुआ ?
 हिरामन - बहुत...ए ए ए पंधरा-बीस बरस हुआ होगा।
 हीराबाई - फिर शादी नहीं की ?
 हिरामन - कहाँ हुई फिर शादी? बाऊजी की जीद, कुंवाँरी लड़की से ही शादी करायेगी।
 हीराबाई - ठीक ही तो है।
 हिरामन - अजी! क्या ठीक है? कुंवारी नहीं समझी...सात-आठ बरस की लड़की।”³

इस प्रकार दोनों का परस्पर संवाद होने पर हीरामन ‘सजनवा बैरी हो गए हमार’ गीत गाता है। रास्ते में हीराबाई के अनुरोध पर हिरामन महुआ घटवारिन कथा को ‘दुनिया बनाने वाले क्या तेरे मन में समायी’ गीत के माध्यम से सुनाता है।

मेले में पहुंचने पर फिल्मकार ने चाय के ठेले का दृश्य दिखाएं हैं। आगे दृश्य में फिल्मकार ने ‘चलत मुसाफिर मोह लिया रे’ गीत गाने वाले लालमोहर, धुन्नीराम, पलटदास आदि इन गाड़ीवानों का परिचय दिया है। आगे दृश्य हीराबाई हीरामन की बैलगाड़ी छोड़कर नौटंकी कंपनी में जाती है। हीराबाई द्वारा नौटंकी खेला देखने के लिए अठन्नी दर्जे के पास मिलने पर हीरामन तथा उसके गाड़ीवान मित्र खुश होते हैं।

नौटंकी में हीराबाई के लिए मारपीट करने के कारण हीराबाई हीरामन पर गुस्सा उतारती है। हीराबाई द्वारा कहे वाक्य - “मेरे लिए मारपीट करने वाले तुम होते कौन हो ? क्या हक है तुम्हें ?”⁴ इस बात को सुनकर हिरामन आहत होता है। अगली दृश्य में “मारे गए गुलफाम” गीत गाकर हीराबाई भी अपने किए पर पछतावा करती है। अगले दृश्य में हीराबाई हीरामन को तंबू में बुलाकर खाना खिलाती है, वहीं पर हीरामन अपने पैसों की थैली हीराबाई के हवाले करता है। अगले दृश्य में

अंतिम दृश्य में प्रेक्षण से जानी हुई बैलगाड़ी कोट्टे में धुंधली होती है। और फिल्म समाप्त होती है। तीसरी कसम कहानी की कथा के फिल्मोक्तन का अध्ययन करने पर बात स्पष्ट होती है की फिल्म में कहानी की प्रमुख घटनाओं का यथावत फिल्मोक्तन आमु मद्द्वाचार्य ने किया है।

संदर्भ सूची :

- 1) सिनेमा और फिल्मोत्तरित हिंदी साहित्य - डॉ. गोकुल श्रीरामगर - पृ. 9
- 2) तीसरी कसम (ठुमरी) - फणीश्वरनाथ रेणू - पृ. 113
- 3) तीसरी कसम फिल्म से उद्धृत
- 4) तीसरी कसम फिल्म से उद्धृत
- 5) तीसरी कसम फिल्म से उद्धृत
- 6) तीसरी कसम (ठुमरी) - फणीश्वरनाथ रेणू - पृ. 148

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol. 8, Issue 3

Recent Trends in Research

Harvey J. Alter

Michael Houghton

Charles M. Rice

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
 Assist. Prof. (Marathi)
 MGVS Arts & Commerce College,
 Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors -

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

मध्ययुगीन भक्ति आंदोलन में संत कबीर का योगदान

डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

जि.बीड (महाराष्ट्र) 431122

मध्ययुगीन संत साहित्य (भक्ति साहित्य) भारतीय साहित्य की ही नहीं तो विश्व साहित्य की एक अनमोल धरोहर है, क्योंकि इस साहित्य का प्रधान लक्ष्य मनुष्य को मनुष्य बनाना है। इसी सिद्धी प्राप्ति हेतु इन संत महापुरुषों को अनेक संत्रास विषमता और पीडा को स्वयं भोगना पडा है। जिसमें नामदेव, कबीर, सूर, तुलसी दादूदयाल, रहीम, नानक, तुकाराम और रैदास आदि संत महात्माओं का अभूतपूर्व योगदान रहा है।

मध्यकालीन समाज पर व्याप्त, जातिभेद, धर्मभेद, उच्च-नीच भेद, छुआछूत, ब्राह्मणवाद, पाखंड बाहय आडंबर आदि घने अंधकार की अपने वाणी रुपी सूर्यप्रकाश से दूर कर भारतीय समाज को सत्, सदाचार, सत्य, समानता, सचित्र और सात्विकता का पाठ पढाकर पराजित और गलीगात्र भारतीय जन मानस को सामर्थ्य, शक्ति और आत्मगौरान्वित किया है। इन महात्माओं की इसी कर्मनिष्ठ और स्वःनिरपेक्ष साधना इन्हें विश्ववन्दनीय एवं विश्व पूजनीय पद पर असीन करती है। क्योंकि ये संत किसी एक विशिष्ट जाति, धर्म, समाज और राष्ट्र के पुरस्कृत न होकर विश्व कल्याण की कामना करनेवाले मानवता सद्भावना, सत्य, समता, न्याय, स्वातंत्र्य के अग्रणी रहे हैं। इतिहास साक्षी है काल की कठोर आवश्यकता ही महापुरुषों को जन्म देती है।

संत कबीरदास भी उक्त महापुरुषों में से एक है, जिनकी पावन वाणी काल और स्थान की संकीर्ण सीमाओं को पार करके जडत्व बने मानव समाज को कर्तव्य पथ पर अग्रसर कर उनके मंगलमय भविष्य के निर्माण का महान कार्य किया। कबीर की जन्मतिथि और जन्मस्थान के बारे में विद्वानों में अनेक मतमतांतर है, फिर भी उनकी जन्मतिथि के आरे में समीक्षकों के मतों पर सोचने के बाद हम कह सकते हैं कि कबीर पंथीयों ने उनका जन्म संवत् 1455 माना है। कबीर ग्रंथावली में सं. 1455 ज्येष्ठ सुदि पूर्णिमा सोमवार को उनकी जन्मतिथि स्वीकार की गई है, जिसका आधार निम्न दोहा है -

"चौदह सौ पचपन साल गए चंदवार इक ठाठ गए

जेट सुदी वरसात की पुरन मासी प्रकट भए।"¹

उपर्युक्त दोहा कबीर के शिष्य धर्मादास का है, साथ ही उनके जन्मस्थान के बारे में निम्न दोहा द्रष्टव्य है।

"काशी में हम प्रकट भए हैं रामानंद चेताए।"²

कबीर का जन्म काशी में हुआ तथा वे रामानन्द की शिष्य - परंपरा में आते हैं। कबीर निम्न वर्ग में पैदा हुए और यह प्रायः सर्वमान्य है कि वे एक जुलाहे के पले थे। उन्हें औपचारिक शिक्षा की सुविधा नहीं मिली थी। परन्तु उन्होंने अनुभव तथा सत्संग से और गुरुमुख से धर्म का ज्ञान प्राप्त किया था। कबीर ने अपने समय के जीवनप्रवाह को खुली आँखों से देखा था वे 'कागज देखी' पर नहीं 'आँखन देखी' पर विश्वास करते थे। इसलिए उन्होंने जो भी कहा उसके पीछे उनका अनुभव विद्यमान था। कबीर के विद्रोही भाव के संदर्भ में डॉ. रामचंद्र तिवारी ने लिखा है कि "वे निर्भीक स्पष्ट वक्ता, विवेकशील और पक्षपातरहित थे। उन्होंने किसी की झूठी खूशामद नहीं की। योगी हो या पंडीत, मुल्ला हो या मौलवी, नबी हो या अवलिया, पीर हो या मुरशिर, हिन्दू हो या मुसलमान उन्होंने सभी दुर्बलताओं पर समान भाव से प्रहार किया। वे सच्चे विद्रोही थे। उनका विद्रोह अंधविश्वास, मिथ्याडंबर, जातिगत भेद - भाव तथा धार्मिक एवं सांप्रदायिक संकीर्णता के विरुद्ध था।"³ वे जनता के व्यक्ति थे और इसलिए उन्होंने ऐसे दर्शन की उद्भावना की जो जनता द्वारा सहज ही समझ सके। श्रवण, कीर्तन, स्मरण और आत्मनिवेदन को महत्त्व दिया। श्रवण, कीर्तन, स्मरण और आत्मनिवेदन इन क्रियाओं के द्वारा साधक ब्रह्म से मिलने की अपनी व्याकुलता को प्रकट करता है और उसे प्राप्त

तर्क की कसौटी पर उसे कसकर देखो | मूर्तिपूजा से और मस्जिद में नमाज पढ़ने से खुदा को पाना असंभव है | यह मार्ग ईश्वर या खुदा को पाना असंभव है | यह मार्ग ईश्वर या खुदा तक नहीं जाता | से सारी बातें पाखंड हैं | कबीर कहते हैं -

'काँकर पाथर जोरि कर, मसजिद लई चुनाय |

ता चढि मुल्ला बांग दे, क्या बहिरा हुआ खुदाय ||'

यानी कबीर ने अध्यात्म की कठिन से कठिन बात को आसान भाषा में, आसान तरीके से बताई है | अब मुल्ला या पंडित की क्या जरूरत ? इस प्रकार कबीर ने डंके की चोट पर धर्मग्रंथ और ईश्वर की पोल खोल दी है | वे यह सत्य जानते थे कि नमाज पढ़ना, मूर्ति पूजा करना, व्रत-उपवास रखना, बलि देना, माला जपना, सिर मुँडाना आदि सारे पाखंड हैं | इन्हीं पाखंडों की आड़ में सामान्य मनुष्य ठगा जा रहा है | पंडित और मौला तो आराम की जिंदगी जी रहे हैं और सामान्य मनुष्य जीवन में यातनाएँ झेल रहा है | इसलिए कबीर कहते हैं कि ईश्वर या खुदा इधर-उधर ढूँढ़ने की आवश्यकता नहीं है, वह तो 'घट घट' में वास करता है -

'जोगी गोरख करे, हिंदू राम नाम उच्चरै |

मुसलमान कहै एक खुदाई, कबीर के स्वामी घटि-घटि रह्यो समाई ||'

धर्म और ईश्वर ने सामान्य जनता को मुक्ति तो नहीं दी, आतंक और भय जरूर दिया है | 'डर मत, मैं तेरे पीछे हूँ' यह कहना ही भक्त के मन में डर पैदा करना है | जब तक डर है तभी तक ईश्वर के नाम पर चलनेवाली दुकान है | इसलिए कबीर ने इस डर को लोगों के मन से निकालने का प्रयत्न किया है | अरविंद त्रिपाठी कहते हैं - 'अगर मैं कबीर के भक्तिकाव्य को ईश्वर के आतंक से मुक्ति का काव्य कहूँ तो अत्युक्ति न होगी, क्योंकि समूचा भक्तिकाल ईश्वर के आतंक से घिरा हुआ है'⁴

कबीर कहते हैं अंधविश्वास, पाखंड और सनातनी प्रवृत्तियों की पट्टी हमारी आँखों पर गांधारी की तरह हमने स्वयं बाँध ली है | सत्य के दर्शन कैसे होंगे |

'कहै कबीर मोहि अचरज आवै |

कउवा खाइ पित्र क्यूं पावै |'

सीधी सरल भाषा में कबीर ने कितनी बड़ी बात कह दी है जो हमारे दिलोदिमाग को झकझोर देती है | आँख मूँदकर हम परंपराओं को झकझोर देती है | आँख मूँदकर हम परंपराओं को स्वीकार कर रहे हैं | किसी बात को स्वीकार करने से पहले उसे तर्क की कसौटी पर कसकर नहीं देख रहे हैं | आँख मूँदकर आगे बढ़ रहे हैं | अंधविश्वासों के कारण अनेकों की जानें जानें भी उन्ही की जाती है, जो शोषित है, गरीब है, पीड़ित हैं | धर्म पंडितों ने गरीबों का दुख कभी महसूस ही नहीं किया | उसे महसूस किया कबीर ने | इसलिए वे कहते हैं- 'सुखिया सब संसार है, खावै औ सोवै |

दुखिया दास कबीर है, जागै औ रोवै ||'

जहाँ समाज का एक वर्ग सुख और ऐश्वर्य का भोग ले रहा हो और दूसरा वर्ग अभावग्रस्त जीवन जीने के लिए अभिशप्त हो वहाँ कबीर जैसे संवेदनशील कवि को चैन कैसे मिलता | कबीर स्वयं इन्हीं अभावग्रस्तों में से एक थे | इसलिए वे कहते हैं |

'साँई इतना दीजिए जामे कुटुंब समाय |

मैं भी भूखा ना रहूँ, साधु न भूखा जाय ||'

कबीर उस हर परंपरा को तोड़ना चाहते थे जो समाज का शोषण से मुक्त देखना चाहते थे | उन्होंने संस्कृत को 'कूप जल' कहकर नकारा क्योंकि संस्कृत श्रमजीवियों से दूर थी | अपनी भाषा को उन्होंने लोकभिमुख रखा | लोकभाषा को उन्होंने सम्मान दिया | उसी में अपनी बात कही | अभिजात्य वर्ग ने कबीर की भाषा पर व्यंग्य कसे | कबीर को इसकी कहाँ चिंता थी | वे अपनी बात कहते गए | बुद्ध ने अपने प्रवचन तत्कालीन लोकभाषा में ही दिए थे | कबीर ने भी वही किया कबीर की यही भाषा आज खड़ी बोली के रूप में सम्मान पा रही है | इतना ही नहीं, कबीर की अभिव्यक्ति का

कबीर कहते हैं कि जन्म से कोई उँच नीच नहीं है। नीच वही है जो मुख से भगवान राम का नाम नहीं लेता है। भारतीय चिंतन धारा में समानता की स्थापना करने वाले कबीर प्रथम पुरुष थे। उनका कहना है कि उच्च कुल में जन्म लेने से कोई मानव महान नहीं बन जाता है बल्कि उसके कर्म से ही समाज में वह मानव उँच या नीच बनता है। कबीर जी कहते हैं कि, "ऊँचे कुल क्या जनमियाँ जो करनी उँच न होई। उँचे कुल सुरै भश्या, साधूँ निंदा सोई।"¹² यदि व्यक्ति के कर्म उच्च नहीं हैं तो फिर उच्च कुल में जन्म लेने से क्या फायदा? जाति-पाँति का समर्थन करने वालों को फटकारते हुए कबीर ने कहा कि सबका शरीर एक तत्त्व से बना है और सब मनुष्य हैं। हमारे तुम्हारे बीच में एक रक्त है। एक ही प्राण जीवन का मोहन है। एक ही तरह सब दस माह गर्भवास करते हैं। सब एक ही माँ से पैदा होते हैं तो किस ज्ञान के कारण तुम अपने को अलग समझते हो? किस आधार पर भेदभाव किया जाता है। कबीर एकात्मवादी होने के कारण वे मनुष्य-मनुष्य के बीच का भेदभाव दूर करना चाहते थे। कबीर कहते हैं कि वेद और कुराण, धर्म और संसार, पुरुष और नारी आदि के आधार पर कल्पित भेदभाव सर्वथा व्यर्थ है? सब एक ही शुक्र, एक ही मल-मूत्र एक ही कर्म और एक ही मांस है। सब एक ही ज्योति से उत्पन्न हुए हैं, इसलिए कौन ब्राम्हण और कौन शूद्र है?

कबीरजी ने पूजा पाठ, जप-तप और शास्त्र ज्ञान को झूठ और व्यर्थ कहा है। माला फेरकर जप-जाप्य करने की निरर्थकता कबीर स्पष्ट करते हुए कहते हैं की-

"माला तो कर में फिरै, जीभ फिरै मुँह माहिं। मनुवाँ तो दस दिसि फिरै यह तो सुमिरन नाही।"¹³

कबीर जी ने तिलक लगाकर ईश्वर को प्राप्त करना चाहने वाले लोगों को बुद्धिहीन कहा है। गंगा स्नान करना, श्वेत वस्त्र पहनना, शास्त्र पठन, नामस्मरण, मुंडन करना, मूर्तिपूजा करना, जीव हत्या करना आदि बाह्याडंबरों की डटकर विरोध किया है। कबीर जीव हत्य एवं मांसाहार के कट्टर विरोधी थे। इसलिए इस बात की भर्त्सना करते हुए कबीर जी ने कहा है-

"बकरी पाति खात है ताकि काढी खाल। जे नर बकरी खात हैं तिनके कौन हवाल।।

दिन कौ रोजा रहत है। रात हनत हौ गाय। यह तो खुन वह बंदगी कैसे खुसी खुदाय।"¹⁴

कबीर हिंदू और मुस्लिम दोनों धर्मों में प्रचलित हिंसा वृत्ति को दूर करना चाहते थे। साथ ही उसका यह विश्वास है कि ईश्वर घट-घट में बसा हुआ है, उसे इधर-उधर ढूँढने की आवश्यकता नहीं है। लेकिन लोग अंधविश्वास के कारण उसे द्वारिका, मथुरा, काशी, हज, काबा आदि तीर्थ स्थानों में जाकर ढूँढते हैं। यह सच व्यर्थ है। कबीर के युग के लोक धर्म का पालन हृदय से नहीं भय से किया करते थे। इसलिए कबीर ने बाह्याडंबर एवं अंधविश्वास पर करारा व्यंग्य किया और अंधविश्वास, रुढ़ी-परंपराओं का डटकर विरोध किया है।

धर्म के संदर्भ में कबीर का विद्रोह स्पष्ट करते हुए डॉ. रामकुमार वर्मा ने कहा है कि, "कबीर ने धर्म के क्षेत्र में ऐसी क्रांति उपस्थित की जो किसी धर्म के आचार्य द्वारा जनता के बीच में अभी तक उपस्थित नहीं की जा सकी थी। उन्होंने पहली बार किसी धार्मिक क्रांति के सहारे जनता के हृदय में अपने धर्म के लिए ऐसी सच्ची श्रद्धा का बीजवपन किया जो अनेक युगों तक राजनीति और अन्य धर्मों के प्रचंड आघातों से भी जर्जरित नहीं हो सका। यह विचारधारा जनता के लिए एक ऐसी शक्ति बनी जिसके द्वारा कबीर के जीवन का सबसे बड़ा बल सिद्ध हुआ।"¹⁵

कबीर कहते हैं कि कोरा धर्मशास्त्र का ज्ञान व्यर्थ है। सदाचरण ही सबकुछ है। कबीरजी ने हिंदू और मुसलमान दोनों धर्मों की धार्मिक पद्धतियों का खंडन करते हुए कहा है कि-

"एक निरंजन अलह मेरा, हिंदू तुरक दहू नही नेरा।

राखूँ व्रत न महम्म जानाँ, तिसरी सुमिरूँ जो रहे निदानाँ।

पूजा करूँ न निमाज गुजारूँ, एक निराकार हिरदै तमसकारूँ।

नाँ हज जाऊँ ना तीरथ पूजा, एक पिछोण्या तौ का दूजा।

कहै कबीर भरम सब भागा एक निरंजन सँ मन लागा।"¹⁶

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Impact of Covid-19 on Indian Economy (NCICIE-2021)

(Special Issue No.97)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Sanjay K. Tupe

Principal

Kalikadevi Art's Commerce and Science College,
Shirur (Kasar) Tq. Shirur (Kasar) Dist. Beed

Guest Editor

Dr. Dnyaneshwar A. Yewale

Head Dept. Of Commerce

Dr. Pandit M. Mule

Head Dept. of Economics

Co-Editor

Dr. Ganesh S. Adgaonkar

IQAC Coordinator , Dept. of Commerce

Dr. Dhammpal N. Ghumbre

Dept. of Commerce

करोना से हुए फायदे

डॉ.ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर,

स्वा सावरकर महाविद्यालय, बीड

हम पिछले डेढ़ वर्ष से कोरोना को झेल रहे हैं। मगर इस कोरोना से हमें किसान की कीमत समझ में आई, साथ ही साथ भूमि प्रदूषण से बची हैं। घर के खाने की कीमत हमें समझ में आई है, घर के व्यक्तियों को हमने पहचाना, व्यसनाधीनता कम हुई है, फुजूल खर्च जैसे शादी ब्याह का खर्च, कोई कार्यक्रम का खर्च बचा, जल प्रदूषण खत्म होकर हमारे जो गंगा यमुना गोदावरी स्वच्छ हुई है। हम देख रहे हैं कि जो समाज सेवा संगठन हैं वह हमारे सामने आए हैं। जात-पात का जो फासला था कम हुआ। प्रतिकार शक्ति के लिए नियमित व्यायाम का महत्व हमें समझ में आया, आरोग्य संस्था तथा पुलिस से जो हमें राहत मिली यह भी हमारे समझ में आया सही क्या है? झूठ क्या है? इसका हमें पता चला। हमने खुद का आत्मपरीक्षण करना इस कोरोना की वजह से सीखा है। हमें यह समझ में आया कि हमारा दोस्त कौन है? लोग बोलते एक है करते दूसरा हैं ऐसे लोग भी इस कोरोना की वजह से हमारे सामने आए। कोरोना की वजह से जो फायदे हुई है विस्तार से इस प्रकार देखे जा सकते हैं।

- 1) किसान का महत्व:- हम देखते हैं इस चकाचौंध भरे जीवन में हम लोग किसान को भूल गए थे। लेकिन इस कोरोना काल में हमारे किसानों भाइयों ने जो जी तोड़ मेहनत कर हमारे घर हमारे दरवाजे पर सब्जी तरकारी पहुंच की, अनाज हमें उपलब्ध कराया। हम देखते हैं कि दुनिया का जो पोषिदा है वह किसान है और उसी ने हमें इस कोरोना काल में जीवित रखा। उन्होंने हमें दूध, फल, तरकारी, अनाज सारी चीजें निर्भीकता के साथ एक योद्धा के समान हम तक पहुंचाएं।
- 2) प्रदूषण विरहित भूमि:- हम देखते हैं कि कोरोना काल में हम लोग घर में कैद थे। इसलिए जो वायु प्रदूषण है वह मानो खत्म हुआ। चूड़ियों की चू चूहाट तथा रास्ते पर का सन्नाटा इसकी वजह से जो प्रदूषण था वह दूर हुआ।
- 3) घर का खाना :- हम देखते हैं कि हम लोग मान लो बाहर से पिज़्ज़ा-बर्गर, नुडल, पंजाबी डिशेज, पास्ता ऐसी चीजें मंगा रहे थे। मगर इस कोरोना के समय में सभी बंद होने की वजह से हम लोगों ने हमारे घर की चीजें बनाना पसंद किया। रोटी सब्जी दाल चावल हम लोगों ने बनाकर खाए इसकी वजह से हम लोग फिजूलखर्ची से बचें। जिससे हमारा शारीरिक स्वास्थ्य अच्छा रहा और हम बीमारी से बचे रहें।
- 4) अस्पताल का खर्च बचा :- अस्पताल का खर्च नहीं के बराबर हुआ। क्योंकि हम लोग घर का खाना और घर में ही रहने की वजह से वायु प्रदूषण से बचे साथ ही साथ बाहर के खाने से बीमारियां जो होती हैं उससे हम बचे रहें, जिसकी वजह से हमारा शारीरिक स्वास्थ्य अच्छा रहा और हम लोग इन दवाइयों की साइड इफेक्ट से बचे रहे।
- 5) घर के व्यक्तियों का सानिध्य मिला:- हम देखते हैं कि इस कोरोना काल में हम लोग सारे परिवार के साथ दिन बिताए, जिसकी वजह से हमें हमारे ही परिवार की बहुत सी जो बातें ज्ञात नहीं थी वह ज्ञात हुई। हमने देखा कि किस प्रकार घर में सारे लोग एक साथ रहकर सुख ले सकते हैं। सभी ने अपने अपने बचपन के अनुभवों को शेयर किया। साथ ही साथ अपना खान पान बच्चों के सामने प्रस्तुत किया। मां बाप को सभी ने समय दिया। एक दूसरे की तबीयत का सभी ने ख्याल रखा। मान लीजिए यह कोरोना से ही संभव हुआ। घर में गीत चले घर में प्रार्थनाएं चली जिसकी वजह से हमारी जो संस्कृति की विरासत है उसको चार चांद लग गए। हमारे जो पारिवारिक दायित्व है वह हमारे समझ में आए, और परिवार कितना महत्वपूर्ण है यह समझा। जिस घर को हम बनाते हैं उस घर में रहने का आनंद आया और अपना घर किस प्रकार कम चीजों में भी हम चला सकते हैं इसका भी हमें ज्ञान हुआ। फिजूलखर्ची टली और सभी ने मिलकर घर को सजाया संवारा। इसमें हमारी जो गृहणी है उसका महत्व हमें समझ में आया। उनके बिना घर को कोई कीमत नहीं। उनका काम अनमोल है।
- 6) व्यसनाधीनता पर अंकुश :- मान लो किस कोरोना काल में जो शराब, गुटका खैनी जैसी चीजें हैं उपलब्ध ना होने की वजह से हमें मजबूरी में उन चीजों के बगैर रहने की आदत लग गई। मैं तो ऐसा कहता हूँ इस कोरोना की वजह से मेरा भारत व्यसनाधीनता से कौसों दूर हुआ। हम देखते हैं कि परिवार की जो आर्थिक समस्या आती है उसमें उसका कारण घर का जो मुखिया है वह व्यसनाधीन होने की वजह से आवश्यक चीजों के लिए जो खर्च होने वाला है वह व्यसनाधीनता पर खर्च होता है। और घर का आर्थिक जो बजट है वह डावाडोल हो जाता है। घर में जो आवश्यक चीजें हैं अनाज फल तरकारी इसमें कटौती करनी पड़ती है। जिसकी वजह से मनुष्य के सेहत पर पूरे परिवार पर असर होता

- 15) अविज्ञान को धारणाएँ - जब किसी को जिस कारण कलह है हमारे पासधान, हमारे बारे में, हमारे भुखमरी हमारे बारे में हमें कभी-कभी अपनी आँखों के माध्यम से देखने का मौक़ा मिलता है। जिसकी वजह से इसकी प्रतिकूल परिस्थिति होने के बाद हम भी हमें लोग इस परिस्थिति से निपटने विफल। इसे समझने में आस नहीं है। हमारी जगह की गिला करते हैं। मैं तो कहता हूँ अपनी भाषा होने की वजह से यह सब हमें निजाम प्रकट कर लेते हैं।

DISCUSSION

कहते हैं कि हमारे पिताएँ जलने कम है। हम सभी जानते हैं कि इसकी वजह से बहुत से फायदे हुए हैं। जैसे वायु प्रदूषण जल प्रदूषण और बाकि के अनेक कम हुए हैं, हमारा कौन है पराया कौन है यह समझ में आया है, पारिवारिक का व्यायाम का महत्व बढ़ा है, और हम यह समझें कि स्वयंसेवकता यह बुरा बर्ताव है।

RESEARCH HUB

International Peer-Reviewed Multidisciplinary E-Journal

ISSN : 2582-9173

Impact Factor : 5.307 (SJIF)

Volume-2 (2021) : Issue-4 (December)

**Published by
Skylark International Publication**

38, Mitranagar, Manewada, Nagpur-27

www.researchhub.org.in/research-hub

विकलांगता

डॉ. ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर
स्वा. सावरकर महाविद्यालय,
बीड

९२२६४९००३२.

विकलांगता या तो जन्मजात या दुर्घटना के कारण या बीमारी के कारण उत्पन्न होती है। कारण चाहे जो भी हो विकलांग व्यक्ति को प्रायः उपेक्षित, तिरस्कृत या बोझ की तरह माना जाता रहा है। विकलांगता समाज के लिए समस्या है। प्रकृति, समाज एवं व्यक्ति विकलांगता की जननी है। जहाँ भौतिक सुख-सुविधा बढ़ी है, जंगल कटते जा रहे हैं, इससे पृथ्वी का प्रकोप बढ़ा है। बाढ़, तूफान, जंगल की आग ने मनुष्य को विकलांग बनाया है। मादक द्रव्यों का सेवन, अस्वच्छ आवास, लड़ाई-झगड़ा नीम हकीम की दवाइयों, सामाजिक रूढ़ियाँ, प्रदूषित वातावरण, आर्थिक विशमताओं के कारण अर्थभाव एवं अज्ञानता, सड़े गले भोज्य पदार्थ को सेवन या झाड़ फूंक पर विश्वास करने सकलांग मनुष्य विकलांग हो जाता है।

“जहाँ मनुष्य सामाजिक परिस्थितियों के कारण हीन-भावना से भर जाता है वहीं से विकलांगता शुरू होती है।”^१

“विकलांगता केवल लूले-लंगड़े, अंधे-बहरे से उत्पन्न नहीं होती बल्कि वैश्वीकरण ने भी मनुष्य की विकलांगता को बढ़ावा दिया है।”^२

समाज में विकलांग प्रायः उपेक्षित-तिरस्कृत, कौतुहल हास्य व दया के पात्र प्रमाणिक होते हैं। अनेक लोग विकलांगता को छिपाकर रखते हैं साथ ही साथ घर के कोने में पड़े हुए किसी-वस्तु की तरह उन्हें महत्त्वहीन समझा जाता है।

“आज पूरे देश में विभिन्न प्रकार के लगभग १२ करोड़ विकलांग हैं। यू.एन.ओ का सर्वेक्षण दस प्रति शत आबादी की पुष्टि करता है।”^३

विकलांगों को केन्द्र में रखकर साहित्य – सृजन करना समय की मांग है। जाति और लिंग से रहित शुद्ध मानवतावादी दृष्टि पर आधारित विकलांग चेतना महत्त्वपूर्ण है जो किसी मानव को जन्म से या जीवनपर्यंत किसी दुर्घटना या विकार से कभी भी (विकलांगता) आ सकती है। मानव ईश्वर की अनुपम संरचना है। जगत में कोई भी प्राणी सर्वगुण संपन्न नहीं है। गुणवान व्यक्ति में कोई ना कोई दोष एवं गुणहीन व्यक्ति में कोई ना कोई गुण आवश्यक होता है। विकलांगता अभिशाप नहीं है नहीं विकलांग व्यक्ति कृपा का मोहताज होता है। जरूरत अगर है तो इंसानियत की जिससे विकलांग की पीड़ा विकलांग मन में जागृत न होकर आत्मविश्वास पैदा हो। शरीर भले ही विकलांग हो, मन विकलांग नहीं होना चाहिए क्यों की मन उर्जा का केन्द्र है। साहित्यिक कथाओं में देखे तो हम पाते हैं कि जो विकलांग है वे कही न कही सकलांगों को चुनौती देते हैं। उनके ज्ञानचक्षु इतने तीक्ष्ण होते हैं कि वे किसी भी संदर्भ में पीछे नहीं

रह सकते। नेत्रहीन वात्सल्य सम्राट सूरदास की कथा भी कई व्यथा को दूर कर देगी। उनकी काव्य प्रतिभा से उनकी विकलांगता लुप्त हो गयी और वह साहित्य आकाश में सूर्य की तरह दैदिप्यमान हो गये।

एक नेत्र वाले कुरूप मलिक मोहम्मद जायसी ने पद्मावत में पद्मावती के रूप को जिन बखूबी से गढ़ा है उससे सौंदर्य का गान और बढ़ा है। तब जायसी की कुरूपता दैदिप्यमान हो जाती है।

देश की प्रसिद्ध नृत्यांगना सुधा चंद्रन लिखती है — "१६ साल की उम्र बहुत" नाजुक होती है। उसी प्यारी सी उम्र में लोग सपने देखते हैं। कुछ बनने, कुछ कर गुजरने का ख्याल मन में हिलोरे लेने लगता है। ठीक उसी उम्र में मेरी एक टांग चली गई लेकिन हिम्मत न गई। वह एक्सीडेंट मेरे जीवन में भगवान के सच्चे आशीर्वाद के रूप में आया। माँ, बचपन में कहा करती थी कि हर इंसान इस धरती पर किसी मकसद से आया है। उन संकट के पलों में मैं यही सोचा करती थी कि मेरा जन्म भी किसी खास कामके लिए हुआ है। फिर जयपुर फुट पहन कर स्टेज में वापस आने में वक्त नहीं लगा। नाचे मयुरी आई और मुझे वह सब कुछ हासिल हो गया, जिसकी तमन्ना सबको होती है।"४

प्रेमचंद ने सूरदास को रंगभूमि का नायक बनाया है जो अंधा है। लाठी के सहारे चलता है, सड़क के किनारे बैठकर भीख माँगता है पर सहृदय है परोपकारी है। सामान्यतः अत्याचारों से लड़ने वाला है। मन में लगन, इच्छाशक्ति और प्रतिभा हो तो किसी भी उँचाई तक पहुँचना असंभव नहीं है। लड़ने और जीतने का अदम्य साहसे अंधे भिखारी सूरदास का है जो जीवन को एक खेल की तरह लेता है जिसमे जय पराजय स्वाभाविक है। तभी तो सूरदास गाव सेवक और क्लार्क जैसे काफिरों से मरते दम तक लड़ता है और अन्ततः अपनी जमीन को बचाने के लिये महात्मा गांधी की तरह सत्याग्रह करता है और भाहीद हो जाता है।

सूरदास में संघर्ष की भाक्ति है, प्रतिकार का बल है। सूरदास की जमिन पर उद्योगपति तथा गाव सेवक सिगरेट का कारखाना खोलना चाहते हैं पर नैतिक विचारों वाला सूरदास बार—बार कहने पर भी अपनी जमीन बेचने को तयार नहीं होता। सूरदास इन सामंती ताकतों के आगे झुकता नहीं जिस कारण क्लार्क की गोली का शिकार होता है।

सूरदास मे आत्मबल की शक्ति सत्य में विश्वास है और अद्भुत जिजीविशा है तभी तो झोपड़ी के जल जाने पर मिठुआ पूछता है दादा अब हम रहेंगे कहाँ? उसे सूरदास जवाब देता है हम दूसरी झोपड़ी बना लेंगे।

सूरदास के मन मे औरतों के प्रति सम्मान का भाव पलता था तभी "धीसू और विद्याधर रात में सुभागी की कलाई पकड़ने की धृष्टिता करते है तो वह थाने में रपट कराये बिना नहीं रहता।"५

सूरदास अपनी हीनता—दीनता का बोध होने पर भी कर्म—पथ से नहीं हटता । उसकी घोषणा है —

"तू रंगभूमि मे आया दिखलाने अपनी माया

क्यों धरमनीति को तोड़े?

भई क्यों रन से मुँह मोड़े?’’^६

’नायक राम की दृष्टि में सूरदास उस जन्म का महात्मा है।’^७

’राजा महेन्द्रकुमार के भावों में उस जन्म का नहीं इस जन्म का महात्मा है।’^८

’भैरो के विचार से वह आदमी नहीं साधु है।’^९

समारोप : यह मानना पड़ेगा कि विकलांग हमारे समाज के अभिन्न अंग है। पर सभी विकलांगों की मानसिक दशा किया कलाप एक जैसे नहीं होते। यदि विकलांग अपनी वर्तमान अवस्था से आहत होकर दीनता, हीनता, असमर्थता आदि से निरीह बन जाता है तो उसका जीवन दूभर हो जाता है और वह समाज के लिए बोझ बन जाता है। पर जिन्होंने विकलांगता की मानसिकता छोड़ कर्म पथ पर आगे बढ़ने का काम किया वह अपने जीवन को तथा समाज को भी नया मोड़ देते हैं। वह समाज पर बोझ नहीं बनते। आज आवश्यकता इस बात की है कि हम विकलांगों के सामर्थ्य को गायें और उन्हें सामाजिक कार्यों में लगायें।

साहित्यकार ऐसे साहित्य का सृजन करें जो विकलांगों की व्यथा — कथा को निर्दिष्ट करे साथ ही उनके स्वाभिमान को बनाये रखने के लिए और उन्हें मुख्य धारा में जोड़कर विकलांगों की तरह सम्मान से जीवन संचलित करने का सुअवसर दिला सके। विकलांगों ने प्रतिभा के आधार पर समाज में अपना होने का एहसास कराया है। ऐसे पात्रों को केन्द्रस्थ करके साहित्यकार विविध विधाओं में लेखनी चलाकर विकलांग चेतना में अपना योगदान करें। विकलांगों के आचरण में सुधार आत्मविश्वास में बढ़ोतरी करने वाला साहित्य निर्मिती करने की समाज रचनाकारों से अपेक्षा रखता है।

कुछ कथा — साहित्य के माध्यम से कुछ कहानियों का दृष्टांत प्रस्तुत किया है जो मानवीय संवेदना को झकझोर कर रख देता है और निरंतर समदृष्टी की शिक्षा देता है जिससे स्वभाव, ईसानियत, प्रेम—भाव की परख, भाई—चारे का व्यवहार सिखाना ही विकलांग कथा — साहित्य का मूलमंत्र एवं उद्देश्य रहा है।

इधर हाल के वर्षों में राष्ट्रीय और आंतर्राष्ट्रीय स्तर पर विकलांगों को समाज की मुख्यधारा से जोड़ने के लिए शासन और स्वयंसेवी संघटन आगे आये हैं। उनकी शिक्षा — दिक्षा रोजगार पर विशेष ध्यान दिया जा रहा है। नोकरीयों में उनके लिए आरक्षण व्यवस्था लागू की गयी है। उन्हें सामाजिक और आर्थिक रूप से सक्षम तथा आत्मनिर्भर बनाने के उपाय किये जा रहे हैं। ये उपाय समाज में विकलांगों के प्रति बदलते नजरिया का परिणाम है। विकलांग व्यक्ति भी समाज से अपेक्षा रखते हैं कि उन्हें समाज में निष्कृष्ट न समझा जाये। उन्हें समानता का अधिकार मिले और ऐसे साधन विकसित किये जायें जिससे वे सामान्य जीवन जी सकें। हम सभी का कर्तव्य है कि सभी विकलांगों को समान अवसर और सम्मान देना है।

15.	आधुनीक राजकीय व्यवस्थेतील शासन प्रणाली व नेतृत्व या घटकाचा एक अभ्यास	डॉ. धर्मापुरीकर भालचंद्र वै.	78
16.	भारतीय कीर्तनाची प्राचीनता	मुंडे वसुदेव पाटलोबा	81
17.	“केद्र –राज्य संबंध आणि पक्षीय राजकारण”	डॉ.प्रा.लोखंडे बी.बी.	84
18.	कोरोना महामारी व ग्रामीण आरोग्य व्यवस्था	डॉ. भालेराव जे. के.	88
19.	आरोग्य क्षेत्राला 'बुस्टर डोस'	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	94
20.	हिंगोली जिल्ह्यातील कृषी उत्पादन व कृषी उत्पादनावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ.किर्ती मालीनी हणमंतराव पाटील	98
21.	लक्ष्मण लच्छमन्ना यांची निसर्ग कविता	डॉ. श्रीराम गोविंद गव्हाणे	102

कोरोना महामारी व ग्रामीण आरोग्य व्यवस्था

डॉ. भालेराव जे. के.

(लोकप्रशासन विभाग)

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रास्ताविक : समाजातील प्रत्येक व्यक्ती निरोगी व आरोग्य उत्तम असल्यास कुटुंबाचा, समाजाचा व राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होते. आरोग्य हीच संपत्ती आहे परंतु कोरोना व्हायरसने जगात हाहाकार माजवून मानवी आरोग्य धोक्यात आणले आहे. कोरोना महामारीची दुसरी लाट (बी-१.१६१७) भारत, अमेरिका, युरोप व आफ्रिका खंडातील ४४ देशांमध्ये पसरली आहे. वैद्यकीय तज्ज्ञांच्या मते, कोरोना वी-व्हेरीएंट पहिल्या पेक्षा घातक असून तो भारताच्या ग्रामीण भागात पसरत आहे. प्रत्येक देशाच्या जडण-घडणीमध्ये शिक्षण व आरोग्य ही मानवी विकासाचे मूलभूत क्षेत्रे मानली गेली आहेत परंतु गेल्या सत्तर वर्षांत या क्षेत्राकडे दुर्लक्ष करण्यात आले परिणामी विशेषतः ग्रामीण भागात वेडची कमतरता, ऑक्सिजनचा तुटवडा, आसीयुची वानवा, जीवनरक्षक प्रणालीची अनुपलब्धता, नर्स, कर्मचारी व डॉक्टरांची अपुरी संख्या, औषधांचा तुटवडा आणि रेमडेसिव्हिरचा काळावाजार इत्यादी बाबींमुळे हजारो लोकांना आपला जीव गमवावा लागला आहे. या संसाधनांच्या उपलब्धतेसाठी राष्ट्रीय धोरण नसणे हे भारतासारख्या आर्थिक समृद्धीचे प्रतीक असलेल्या देशाला भूषणावह नाही. आपल्या देशात मिश्र आरोग्य व्यवस्था असून ग्रामीण-शहरी अशी दरी, कमजोर सरकारी तर प्रबळ खाजगी आरोग्य व्यवस्था निर्माण झाली आहे. आज देशातील ७०% दवाखाने, ४० % खाटा, आणि ७५% वैद्यक कुशल मनुष्यबळ खाजगी क्षेत्रात कार्यरत आहे. कोरोना महामारीत आपल्या देशाची सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था खाजगी क्षेत्राची बटीक बनली आहे हे पुन्हा एकदा अधोरेखित झाले आहे. आरोग्यावर होणारा कमी खर्च नियोजन व नीतिमूल्यांचा अभाव आणि तोकडे मनुष्यबळ यामुळे भारतातील आरोग्य व्यवस्था दुवळी बनली आहे असे विधान नोबेल पुरस्कार विजेते अर्थतज्ज्ञ भारतरत्न अमर्त्य सेन यांना करावे लागते. देशातील व राज्यातील जनता ऑक्सिजन, औषधे, उपचार व लसीकरण यासाठी तडफडते असताना राजकीय नेते मात्र पत्रापत्रीचा खेळ करून जनतेची थट्टा करण्यात दंग आहेत. कोरोना व्हायरस : covid-19 या व्हायरसने जगात डिसेंबर-२०१९ पासून धुमाकूळ घातला

आहे. व्हेरिएंट बी-१.६१७ हा प्रकार भारतात प्रथम आढळून आला आणि अमेरिका व युरोपमह जगातील इतर देशात तो पसरला. कोरोना विषाणू एका समूहाचे नाव आहे. हा विषाणू भारताने काही नवीन नाही, २००३ मध्ये आलेला सार्स किंवा २०१२ मध्ये आढळलेला मर्श हे सुद्धा कोरोना विषाणू मुळे होणारे आजार आहेत. परंतु डिसेंबर २०१९ चीन मधील वुहान शहरातून मुरू झालेल्या या उद्रेकामध्ये जो कोरोना विषाणू आढळून आला आहे तो यापेक्षा वेगळा आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) या आजारास covid-19 असे नाव दिले आहे. हा विषाणू प्राण्यांकडून मानवामध्ये आलेला आहे तो मुख्यतः वटवाघळांमध्ये आढळतो. बेसुमार जंगलतोड, वाढते शहरीकरण, मनुष्याची कच्चे मांस खाण्याची सवय इत्यादी कारणांमुळे प्राणी जगातील मूश्मजीव मानवी शरीरात प्रवेश करून महामारी निर्माण करतात. कोरोना विषाणू माणसाच्या केसाच्या ९०० पट लहान असून त्याचा प्रसार जगातील १८० देशांमध्ये झाला आहे. त्यामुळे जागतिक आरोग्य संघटनेने covid-19 संसर्गजन्य आजाराचा फैलाव पाहता जागतिक आरोग्य महामारी घोषित केली आहे. १९६० च्या दशकात मानवी कोरोना व्हायरस सापडला त्यास ओव्ही असे नाव देण्यात आले. माणसांमध्ये सार्ससीओव्ही, २००३मध्ये एचसीओव्ही, २००४ मध्ये एचकेयू. २०१२मध्ये मर्ससीओव्ही आणि २०१९ मध्ये एसएआरएमकोव्ह-२ इत्यादी मानवी कोरोना व्हेरिएंट

म्हणून

ओळखले

गेलं.

सर्वांसाठी आरोग्य : इ.स.१९७८ मध्ये कझाकिस्तान मधील अलमट्टी शहरात झालेल्या जागतिक आरोग्य परिषदेमध्ये २००० साला पर्यंत 'सर्वांसाठी आरोग्य सेवा' हे ध्येय जगातील बहुतांश देशातील सरकारने मान्य केले होते. ते ध्येय गाठण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य सेवा यावर विशेष भर. वैद्यकीय मनुष्यबळ, साधनसामुग्री व निधी उपलब्ध करून देण्याचे ठरले होते पण १९९० च्या दशकात जागतिकीकरण यामुळे सरकारच्या सर्व क्षेत्रातील वाटा कमी करून खाजगी क्षेत्राला वाव देण्याचे धोरण स्वीकारावे लागले. त्यामुळे आरोग्य व शिक्षण जे सर्व समाजोपयोगी असून देखील या सेवांचे खाजगीकरण करावे लागले. भारतीय संविधानाच्या कलम २१ प्रमाणे मन्मानाने जगण्याचा अधिकार प्रत्येक भारतीयाला आहे म्हणून मोफत व चांगले आरोग्य सेवा प्रत्येक नागरिकाचा अधिकार आहे. त्यामुळे लोकांचे आरोग्य सुधारणे ही राज्याची प्रमुख जबाबदारी आहे. इ. स. व १९८३ मध्ये राष्ट्रीय आरोग्य धोरण आखले होते तर सन २००२ मध्ये सुधारणा करण्यात

करता दिवस-रात्र कोरोना रुग्णांची सेवा करीत आहे. कोरोना रुग्णांची सेवा करताना देशातील ४०० नामांकित तज्ञ डॉक्टरांना आपला जीव गमवावा लागणे ही बाब चिंताजनक आहे. महाराष्ट्र राज्यातील शहरी व ग्रामीण आरोग्य यंत्रणा कंत्राटी कर्मचारी - डॉक्टरांच्या अपार त्यागामुळे तग धरून आहे. अलीकडे महाराष्ट्र राज्याच्या सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणेतील मनुष्यबळ बाबतची आकडेवारी उच्च न्यायालयात सादर करण्यात आली त्यानुसार जिल्हा आरोग्य अधिकाऱ्यांची २१४ पदे मंजूर असताना केवळ १२५ पदे भरलेली आहेत तसेच शल्यचिकित्सक म्हणजे सर्जन च्या ५८० पदांना मंजूरी असताना त्यातील निम्मी पदे ही भरलेली नाहीत. इतर वैद्यकीय क्षेत्रात कार्यरत असणारे अधिकारी कर्मचारी वर्गाच्या आकडेवारी खालील प्रमाणे आहे. अ. क्र. पदनाम संख्या १ वैद्यकीय अधिकारी वर्ग- १ ११७७ २ वैद्यकीय अधिकारी वर्ग- २ ५०७५ ३ राजपत्रित अधिकारी वर्ग-१ ५७ ४ राजपत्रित अधिकारी वर्ग-२ ३८४ ५ आरोग्य सहाय्यक (पुरुष) ४६४२ ६ आरोग्य सहाय्यक (महिला) ३५८६ ७ आरोग्य सेवक (पुरुष) १२,६४६ ८ आरोग्य सेवक (महिला) ११,९१५ ९ आरोग्य मार्गदर्शक ४४,१५० १० दाई ४५,६८१ एकूण १,२९,२१३ महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या १२ कोटी असून एवढे अपुऱ्या मनुष्यबळावर सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणा कोरोना महामारीशी लढा देत आहे. दरवर्षी प्रगत असलेल्या महाराष्ट्रातील लाखो कुटुंबे सरकारी आरोग्य व्यवस्था दुबळी असल्यामुळे नाईलाजास्तव महागडी खाजगी सेवा घेवून कर्जबाजारी होत आहेत.

ग्रामीण आरोग्य व्यवस्था : ग्रामीण भागातील गरीब गरजू लोकांना परवडण्याजोगी कार्यश्रम, उत्तरदायी, विश्वासाह व गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरू केले आहे. ग्रामीण भागातील परिसर स्वच्छता, आहार, शुद्ध पेयजल, महिला व बाल विकास इत्यादी घटकांना एकत्रित करून, सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेचे बळकटीकरण करणे आणि जीडीपीच्या ०.९ टक्के खर्चावरून आरोग्यावरील खर्चात २.३ टक्के इतकी वाढ करणे हे अभियानाचे उद्दिष्ट आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण जनतेच्या आरोग्याच्या संवर्धनासाठी करण्यासाठी ३८७ ग्रामीण रुग्णालय मंजूर असून त्यापैकी ३६० कार्यरत आहेत. याशिवाय १८११ प्राथमिक आरोग्य केंद्र, १० हजार ५८० उपकेंद्रे, ३७ आश्रम शाळा १६७ प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि ६१ फिरते वैद्यकीय पथक ग्रामीण

वार ३६५ इतकी असून ४ कोटी ४३ लाख ८९ हजार ८२८ नागरिकांना दुसरा डोस देण्यात आलेला हे.

पार्श्व : भारतात विविध राज्यात झालेल्या निवडणुका, मोठ्या राजकीय सभा, प्रचंड गर्दीचे मोहळे, कोरोना चे अनेक व्हेरिएंट आणि मंद गतीने होणारे लसीकरण यामुळे देशातील कोरोना महामारी ताबाहेर गेली आहे. ग्रामीण भागातील रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्रात सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक बनले आहे. त्यांना सक्षम करण्यात आले तर भविष्यात कोणतीही महामारी अथवा संसर्गजन्य गाजार उद्भवला तरी सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था समर्थपणे तोंड देऊ शकेल. देशात 'गाव तिथे शाळा' हे तसे धोरण अंमलात आणले त्याचप्रकारे 'गाव तिथे दवाखाना' हे धोरण अंमलात आणावे लागेल. ग्रामीण भागातील सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था सक्षम केल्या शिवाय आरोग्य संपन्न भारत निर्माण होऊ शकणार नाही. कोरोना महामारीने भारतीयांना आचरण, सवयी, शिस्त, स्वच्छता आणि व्यवहार याबाबत मजग केलेले पहावयास मिळते.

संदर्भसूची:

1. सिंग, वंशिका (२२ फेब्रुवारी २०२०) cov id-19 आणि ग्रामीण भागातील सार्वजनिक आरोग्याची स्थिती, कोव्हिड ज्ञान इंटरनेट ब्लॉग.
2. अष्टेकर, शाम (२०२०) ग्रामीण आरोग्य, विकिपीडिया, इंटरनेट
3. कुलकर्णी, अंजली (१४ सप्टेंबर २०२०) सार्वजनिक-आरोग्याची-आशा, दैनिक लोकसत्ता
4. जानेवारी, गौरी १४ जानेवारी २०२०) टाळेबंदी आणि मानसिक आरोग्य, वायर मराठी ब्लॉग

Date of Publication
26 June 2021

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any liability regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta te.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

26) Corporate Social Responsibility (CSR) in the Maharashtra State Madhukar Murlidhar Kale, Aurangabad	78
27) महाराष्ट्रातील सार्वजनिक व शासकीय ग्रंथालयातील अमूल्य ठेव्यांचा वापर व संवर्धन राहुल श्रीकृष्णराव इंगळे, नाशिक	81
28) राजर्षी शाहू महाराजांची आरक्षण धोरण संकल्पना आणि सद्यस्थिती डॉ. रामचंद्र विठ्ठल माहोरे, ता.जि. हिंगोली	84
29) आरक्षण धोरणाचे जनक : छत्रपती शाहू महाराज डॉ.भालेराव जे. के., बीड	86
30) राजर्षी शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण आणि सद्यस्थिती प्रा.डॉ.केशव दत्तराव तिडके, जि.बीड	89
31) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार अजितकुमार महादेव शिंदे, औरंगाबाद	92

29

आरक्षण धोरणाचे जनक : छत्रपती शाहू महाराज

डॉ.भालेराव जे. के.
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रास्ताविक : महाराष्ट्रात अनेक धोर समाज सुधारक व राज्यकर्ते होऊन गेले. ज्यांनी समाजातील सामाजिक विषमता, जातिभेद, श्रेष्ठ- कनिष्ठ अज्ञानता व दारिद्र्य दूर करण्यासाठी आपले जीवन अर्पण केले. राजश्री शाहू महाराज हे त्यांच्यापैकीच एक महान समाज सुधारक होते. समाजातील गरीब, मागास, वंचित निराधार, उपेक्षित वर्गातील आर्थिक दुर्बल घटकांचा सर्वांगीण विकास हे आपल्या जीवनाचे ध्येय मानले होते. समाजातील अस्पृश्यता निवारण, जातिभेद निर्मूलन, स्त्री शिक्षणास प्राधान्य, महिला संरक्षण कायद्याची निर्मिती, विधवा पुनर्विवाह कायदा, आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन, देवदासी प्रथेचे उच्चाटन, महार वतने खालसा, बलुतेदारी पद्धतीवर बंदी, मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी शाळा, वस्तीगृह व शिष्यवृत्त्या इत्यादी समाजोपयोगी कार्य करून आपल्या संस्थानात त्यांनी समाजक्रांती घडवून आणली. याशिवाय हिंदू मुस्लिम एकतेचे पुरस्कर्ते, हिंदुस्थानातील हरित क्रांतीचे अग्रदूत व सामाजिक समतेचे पुरस्कर्ते म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांना महाराष्ट्रात व देशात ओळखले जाते. त्यांनी आपल्या संस्थानात पहिल्या प्रथम दलित, मागासवर्गीय व बहुजन वर्गांकरिता शासकीय नोकरीत ५०% आरक्षणाचे धोरण अंमलात आणल्यामुळे त्यांची ओळख महाराजांचे महाराज अशी वैश्विक बनली.

जीवन परिचय : महाराष्ट्रातील करवीर कोल्हापूर संस्थानाचे अधिपती छत्रपती शाहू महाराजांचा जन्म

२६ जून १८७४ मध्ये कागल येथील नाटग घराण्यात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव जयसिंगराव व आईचे नाव राधाबाई होते. कोल्हापूर संस्थानाचे राजे चौथे शिवाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी आनंदबाई यांनी १७ मार्च १८८४ रोजी यशवंतरावांना दत्तक घेतले व शाहू असे त्यांचे नाव ठेवले. इ. स. १८८५ ते १८९३ या कालावधीत धारवाड येथे शैक्षणिक व शारीरिक विकास झाला. शिक्षण चालू असताना १ एप्रिल १८९१ रोजी बडोद्याच्या गुणाजीराव खानविलकर यांची कन्या लक्ष्मीबाई यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. त्यांना राजाराम व शिवाजी हे दोन मुले आणि राधाबाई आतुबाई दोन कन्या होत्या. सर फेडर व स्मुनाथराव सबनीस यांच्या सारखे प्रकार पंडित गुरु त्यांना लाभले होते. इंग्रजी, संस्कृत, इतिहास व राज्यशास्त्र या विषयात सखोल अभ्यास केला. शाहू महाराजांचे वय वर्षे दहा असताना ते कोल्हापूर संस्थानच्या राजगादीवर दत्तक म्हणून आले. पुढे २ एप्रिल १८९४ मध्ये संस्थानचे ते सिंहासनाधीश बनले. इ. स. १८७४ ते १९२२ म्हणजे २८ वर्षे ते कोल्हापूर संस्थानाचे छत्रपती होते. त्यांना केलेल्या लोकोपयोगी व कल्याणकारी कार्यामुळे ते लोकराजा बनले.

आरक्षण अर्थ व स्वरूप : आरक्षण हा विषय आज संवेदनशील बनला आहे. भारतातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग व बहुजन वर्ग खऱ्या अर्थाने सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेला आहे. पिढ्यान्पिढ्या ज्यांना विक्रमाने दारे बंद होती. अशा वर्गाला संक्षी देऊन मुख्य प्रवाहाने आणण्यासाठी शिक्षणात व शासकीय सेवेत आरक्षण लागू करण्यात आले. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून देण्यात आलेले आरक्षणाचे वर्तमान स्थितीत राजकीयीकरण केल्यामुळे एक वेगळ्याच सामाजिक गुंता निर्माण झाला आहे. समाजातील वेगवेगळ्या जाती समूहाच्या नावाने आरक्षण मागणारे व तसे आश्वासने देणारे सत्ताधारी आणि विरोधी पक्ष सर्रास तेवढेच जबाबदार आहेत.

आरक्षण हा शब्द तसे पाहता प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. आ आणि रक्षण या दोन शब्दांपासून तो बनला आहे. याचा अर्थ आहे एखाद्या अधिकारामा

द्यार्थ्यांसाठी वैदिक पाठशाळा, व्यवसायभिमूख शाळा संस्कृत भाषा शाळा इत्यादी उपक्रम राबवून सामाजिक षमता दूर करण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय इ. स. ११८ मध्ये संस्थानातील महार वतने रह करून जमीन लितां लोकांच्या नावावर करून दिली. अस्पृश्याकडून ठबिगारी पध्दतीने कामे करून घेण्यास बंदी घातली. सन १९२० मध्ये कोल्हापूर संस्थानातील माणगाव येथे त्यांनी अस्पृश्यांची परिषद भरवून सामाजिक समतेचा संदेश दिला. करवीर संस्थानातील शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य पाहून डॉ. आंबेडकर यांनी शाहू राजे यांना सामाजिक लोकशाहीचे आधारस्तंभ (The Pillar of Democracy) असे संबोधले आहे.

छत्रपती शाहू महाराज यांचे आरक्षण धोरण : भारतीय समाजात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था असल्यामुळे प्रत्येकाला जातीनुसार कार्य करावे लागत. क्षुद्र हा वर्ग हा केवळ चाकरी करण्यासाठीच आहे. त्यामुळे या वर्गात अज्ञान, अंधश्रद्धा व दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक होते. खालच्या वर्गातील माणूस बऱ्या वर्गात जाऊ शकत नव्हता. अशी समाजव्यवस्था भारतात असल्यामुळे लोकांचे दारिद्र्य व मागासलेपण दूर व्हावे, त्यांना प्रतिष्ठा व सन्मान प्राप्त व्हावा याकरिता शिक्षणाची व्यवस्था, वस्तीगृहे, मोफत शिक्षण व शासकीय नोकरीत ५० टक्के जागा राखीव ठेवण्याची क्रांतिकारी घोषणा २६ जुलै १९०२ रोजी छत्रपती शाहू महाराजांनी केली. समाजातील असमानता व अन्याय दूर करण्यासाठी आरक्षण धोरणाची अंमलबजावणी आपल्या संस्थानात करण्याचे फर्मान काढून समाजातील उपेक्षित, वंचित, दुर्लक्षित घटकांला नवजीवन देण्याचे महान कार्य शाहू महाराजांनी केले. सरकारी नोकरीत राखीव जागांचे धोरण अंमलात आणणारे हिंदुस्थानातील पहिले राज्यकर्ते ठरले म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांना भारतीय आरक्षणाचे जनक असे म्हटले जाते. समाजातील कमकुवत व अशक्त वर्गाला संधी उपलब्ध करून देण्यात येणार नाही तोपर्यंत त्यांचा उत्कर्ष होणार नाही याची जाणीव त्यांना होती. म्हणून त्यांनी संस्थानातील शाळा, पाणवटे, विहिरी, दवाखाने व कार्यालये इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यता पाळण्यास त्यांनी प्रतिबंध केला. त्यांनी मागासवर्गीया सरकारी नोकरीत

घेतले. प्रतिष्ठेच्या जागेवर त्यांच्या नेमणुका केल्या अनेकांना माहुत, हुलस्वार, पोलीस व स्वतःचे मोदक चालक म्हणून नेमले. मागासवर्गीयांना उद्योग व व्यवसाय करण्यासाठी अर्थ सहाय्य करून हजारो लोकांचे जीवन समृद्ध केले.

निष्कर्ष : राजसत्ता लोक कल्याणासाठी असते प्रजेचे हित राजाचे हित असते असे आदर्श कार्य छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात केलेले पहावयास मिळते. समाजातील भेदभाव व जातीयता दूर करण्यासाठी अनेक क्रांतिकारी उपक्रम त्यांनी हाता घेतले. समाजातील उपेक्षित व मागास वर्गाकरिता शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून त्यांना शासकीय नोकरीत राखीव जागा ठेवून त्यांचे जीवनमान प्रकाशमय केले. महीलांना अनेक बंधनातून मुक्त करून त्यांना सन्मान व प्रतिष्ठा मिळवून दिली. त्यांनी समाज कल्याणाचे बहुविध कार्य केल्यामुळे राजर्षी शाहू महाराजांनी स्वतःने राजा असे म्हटले जाते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- १) लडा-उंटवाल, वर्षा (२०१६) आरक्षण धोरण बार्दी, पुणे.
- २) जाधव, नरेंद्र (१९८०) महाराष्ट्रातील मानाधिकार मॅजेस्टिक प्रकाशन, पुणे.
- ३) भगत, रा. तु. (२०१६) राजर्षी शाहू महाराज जीवन व शिक्षण कार्य, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर.
- ४) नांदेडकर व. गो. (२०११) राजकीय विचार आणि विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ५) येरणकर, श्रीराम व कायदे, संतोष (२०१६) राजकारणातील आधुनिक संकल्पना व विचार, प्रशांत पब्लिकेशन, कोल्हापूर.

□□□

Printing Area

www. **विद्यावार्ता** कॉम
You Tube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

<http://www.printingarea.blogspot.com>

S **Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal** R

66) Critical Study of Panchayati Raj System in India on the Basis of ... Anil Hanwat, Balaghat (M.P.)	245
67) भारतीय लोकतंत्र के विकास में प्रमुख बाधाएं डॉ. रामसिया चर्मकार	248
68) अण्वस्त्र निर्मिती जगासमोरील समस्या प्रा. डॉ. जयराम श्रीरंग ढवळे, जि. बीड	253
69) A Study of Rural Development in India Problems and Prospective: With ... Pawan Bagde, Balaghat (M.P.)	255
70) वजट में महिला, बाल विकास एवं पोषण की स्थिति का विश्लेषण डॉ. गायत्री मिश्रा & सरदार कुमार चौधरी, रीवा (म.प्र.)	259
71) बालमुन्हेगाची समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास डॉ. विलास चव्हाण, जि. नांदेड	263
72) अटल विहारी वाजपेयी यांचे भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणासंदर्भात योगदानाचे अध्ययन प्रा. अनिल काशिनाथ साळुंके, जिल्हा- नंदुरबार	267
73) आदर्श प्रश्नावलीची वैशिष्ट्ये व उद्देश्य प्रा. डॉ. शेख मुसाभाई इमामभाई, औरंगाबाद	270
74) A Study of Mental Health and Neuroticism among Urban and Rural ... Dr. Daitkar Arun Rajaram, Beed (Maharashtra, India)	272
75) A Study of Loneliness and Self Concept among Boys and Girls College ... DR. TRIBHUVAN SUNIL LAXMAN, Beed	276
76) ज्येष्ठ कवयित्री शांता शेळके यांनी लिहिलेल्या निवडक कवितांचा "सांगितिकदृष्ट्या... प्रा. केदार रवींद्र केंद्रेकर, परभणी	279
77) हि. सं. प. क्र. पु. मा. भाग ३ ते ६ मधील बिलावल थाटातील ओडव जातीच्या ... प्रा. डॉ. रवींद्र रामभाऊ इंगळे, परभणी (महाराष्ट्र)	281
78) भारतातील सामाजिक चळवळी : दिशा व दशा डॉ. भालेराव जे. के., बीड	283
79) DIGITAL LIBRARY AND ITS TYPES Indrasing P. Pawar dist. Akola	288

भारतातील सामाजिक चळवळी : दिशा व दशा

डॉ. भालेराव जे. के.

(लोकप्रशासन विभाग प्रमुख)

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

स्ताविक: वैश्विक स्तरावर व भारतात आजपर्यंत गवेगळ्या उद्देशाने प्रेरित चळवळी झालेल्या आहेत. समाजाच्या मानसिकतेत विचारात व दृष्टिकोनात परिवर्तन रावयाचे असेल तर एखादा क्रांतिकारी विचार समाजापुढे ठेवावा लागतो तो विचार कालांतराने चळवळीत परावर्तित होतो. भारतातील स्वातंत्र्य लढ्याची चळवळ ही देशातील सर्वात मोठी चळवळ म्हणता येईल. इंग्रजांच्या गुलामगिरीच्या जोखडातून देशाला स्वातंत्र्य करणे या एकमेव उद्देशाने झपाटलेल्या या चळवळीत सर्व वयोगटातील, सर्व स्तरातील, सर्व जाती, धर्म, पंथ, यातील लाखो लोकांनी जीवावर उदार होऊन घरावर तुळशीपत्र ठेवून बलिदान दिले. त्यामुळेच आज आपण स्वातंत्र्याची फळे चाखत आहोत. परंतु स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक चळवळी आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील चळवळीत खूप बदल झाल्याचे आपणास पहावयास मिळते. जागतिकीकरणाच्या या युगात राज्यांनी कल्याणकारी क्षेत्रातील घेतलेली माघार, उदारीकरणाच्या धोरणाशी संबंधित मुद्द्यावर राजकीय पक्षाची वैचारिक सहमती, निवडणुकीतील फिक्सिंग राजकारण, सामाजिक चळवळीचे झालेले तुकडीकरण

आणि सिव्हील सोसायटीचे लहरी स्वरूप यामुळे सर्व प्रकारच्या चळवळीपुढे पेचप्रसंग निर्माण झाला आहे. कधी काही जाती अन्यायामुळे पेठून उठणारे सामूहिक हात आज गट- गटात विभागणी होऊन वेगवेगळ्या राजकीय पक्षाच्या दावणीला उभे आहेत. परिणामतः दलित चळवळ आरक्षण पुढे जाऊ शकली नाही. भारतीय समाज जीवनाला मार्गदर्शक ठरणारा गांधीवाद फक्त भाषणा पुरता उरला आहे, शेतकरी चळवळ जागतिक बाजारपेठेचे आक्रमणामुळे पराभूत झाली आहे. जनाधार मिळविण्यात अपयशी ठरलेली पर्यावरणवादी चळवळ, स्त्री चळवळीला आलेली उतरती कळा आणि नाहिरे वर्गासाठी घटणारी प्रसंगी लढा उभारण्याची ताकत असणारी कामगार चळवळ कर्मचार्यांच्या युनियन पुरती उरली आहे. व्यक्ती स्वकेंद्री व समाज आत्मकेंद्री बनल्यामुळे भारतातील विविध क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या चळवळी दुबळ्या आणि निष्प्रभ ठरल्या आहेत. प्रस्तुत शोध निबंधातून सामाजिक चळवळीची कारणमिमांसा विशद करून भारतातील काही प्रमुख चळवळींचा परामर्श घेतला आहे.

सामाजिक चळवळीचा उदय व विकास : ज्या प्रमाणे कोणत्याही राष्ट्राला दुसऱ्या राष्ट्रांवर राज्य करण्याचा अधिकार नाही तसेच समाजातील कोणत्या वर्गाला दुसऱ्या वर्गावर आधिसत्ता गाजविण्याचा अधिकारही नाही. समाजातील विशिष्ट एका समुदायावर अन्याय, शोषण, पिळवणूक, विषमता व भेदभाव केल्या जातो अशा वेळी अन्यही समूहाच्या आंतरक्रियातून संघर्षात्मक प्रक्रियेची सुरुवात होते. जेव्हा संघटित समूहाद्वारे आंतरक्रिया दृश्य स्वरूप प्राप्त होते. तेव्हा ती चळवळीत रूपांतर्गत होते. कोणत्याही चळवळीचा उद्देश शोषणमुक्त भेदभाव रहित समताधिष्ठित नवसमाज निर्माण करण्याचा असतो. शोषित वर्गाच्या उद्धारासाठी समान इच्छा-आकांक्षा

तो. एखाद्या विषयाबाबत जनआंदोलन निषेध, संप्रग्राह, हरताळ, घेराव, बंद, दंगल व मोर्चा यातून माजिक चळवळीचा उदय होतो. राजकीय स्थैर्य आणि अव्यवस्था यामुळे समाजात असंतोष वाढत असतो. बहुतांश वेळा अभियान, आंदोलन व चळवळी शब्द समान अर्थाने वापरले जातात परंतु आधी अभियानाचा उद्देश लोकांच्या विवेक जागृत करून एखाद्या विषयाबाबत जनमत प्राप्त करण्याचा असतो. एखादे अभियान जेव्हा आक्रमक बनते तेव्हा ते आंदोलनाचे स्वरूप धारण करते. सामाजिक चळवळ यापेक्षा दीर्घकालीन असतात. त्या व्यक्तिकेंद्री नसतात. चळवळी एका व्यक्तीची नसते तर समूहाची असते. चळवळीसाठी माणसे आपले सर्वस्व पणाला लावतात. चळवळीला एक विचार व भविष्यासाठी 'व्हीजन' असते. चळवळ लादता येत नाही. चळवळी मध्ये व्यवस्था हादरवण्याची प्रसंगी उलथून टाकण्याचे सामर्थ्य असते.

चळवळीचे घटक : उद्दिष्टे, प्रणाली, कार्यक्रम, नेतृत्व व संघटन सामाजिक चळवळीचे महत्वाचे घटक आहेत. ते एकमेकांवर अवलंबून असून एकमेकांवर परिणाम करीत असतात. स्थानिक प्रश्न सारख्या संकुचित उद्दिष्टापासून ते समाज परिवर्तना सारख्या विशाल उद्दिष्टापर्यंत चळवळीची उद्दिष्टे बदलत असतात. उद्दिष्टे, प्रणाली यासारख्या बाबी चळवळीला कार्यक्रम व डावपेच ठरवण्यासाठी मार्गदर्शक ठरतात. चळवळीत सहभागी झालेल्या गट समूहात एकसंघतेची भावना असते. चळवळीच्या प्रक्रियेतून ज्या नेतृत्वाचा उदय होतो तेच नेतृत्व सहभागी समूहाचे मनोवैर्य टिकवण्यासाठी कटिबद्ध असते. भारतातील सामाजिक चळवळीचा इतिहास पाहता सहभागी झालेले नेतृत्व कालांतराने राजकारणात सक्रिय होते.

अभ्यास विषयक दृष्टीकोन : सर्वसामान्यपणे सामाजिक चळवळीचा अभ्यास मार्क्सवादी व मार्क्सवादी नसलेल्या चौकटीच्या आधारे विश्लेषण करून केला जातो. मार्क्सवादी दृष्टिकोन समाजात क्रांतिकारी बदल आणायला उत्सुक असतात. त्यांच्या मते, 'सामाजिक चळवळीची कारणे समाजाच्या आर्थिक रचनेत दडलेली असतात'. भांडवलदार आणि श्रमिक वर्गाचे हितसंबंध परस्परविरोधी असल्यामुळे मतभेद व संघर्ष निर्माण होतात. भांडवलदार वर्ग सरकारची दमनयंत्रणा, धर्म, शिक्षण व प्रसारमाध्यमे सारखे समाजात वापरून आपली प्रणाली व विचार समाजावर लादण्याचा प्रयत्न करतात. याउलट समाजातील शोषित वर्ग शोषण करणाऱ्या वर्गाविरुद्ध प्रतिकार करतो. प्रसंगी त्यांच्यावर प्रतिहल्ला चढवतो संघटितपणे कृती करतो. शोषित वर्गाची मुक्ती व्हावी, त्यांना न्याय मिळावा, त्यांच्या अधिकारांचे रक्षण व्हावे याकरिता प्रयत्नशील होते.

सामाजिक चळवळीचे प्रकार : भारतातील समाजात बहुविधता असल्यामुळे चळवळीमध्ये देखील विविधता पहावयास मिळते. सुधारणावादी चळवळ, क्रांतिकारी, प्रतिगामी, आदर्शवादी, फुटीरतावादी, वांशिक, निषेधात्मक व पलायनवादी चळवळ इत्यादी प्रकार असून भारतात स्थानिक स्तरापासून ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत चळवळी कार्यरत आहेत. त्यामध्ये कामगार चळवळ, ग्रामीण चळवळ, आदिवासी चळवळ, महिला, विद्यार्थी, पर्यावरणवादी, मागासवर्गीय, मानवी हक्क, नश्वतवादी, भ्रष्टाचार विरोधी चळवळ इत्यादी क्षेत्रात समाज जागृता निर्माण करून समाज परिवर्तनात आदर्शवत कार्य केले आहे.

विनोबांची भूदान चळवळ : देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर विनोबाजींनी देशात भूदान चळवळ सुरू केली. १८ एप्रिल १९५१ रोजी विनोबाजींनी पहिले भूदान

निष्कर्ष : सामाजिक चळवळीचा उदय समाजाची स्वायत्तता अबाधित राखणे व ती विस्तारणे हाच असतो. त्या समाजातील सर्व वर्ग व्यवस्थेला छेद देऊन या चळवळी मानव निर्मित प्रश्न उचलून धरतात परंतु भारतात राजकारणी गुंड,कापोंरेट, कंत्राटदार,नोकरशहा यांच्या युतीमुळे चळवळी व आंदोलने चिरडली जात आहेत. असे असले तरी सत्येच्या लाल दिव्याची मस्ती वेळोवेळी झालेल्या संघटित आंदोलनाने अनेकदा उतरलेली आहे.सगळी आंदोलने तर सत्य, अहिंसा प्रामाणिकता आणि विचार यावर उभी असतील तोपर्यंत सामाजिक चळवळी परेशान होतील पण पराभूत होणार नाहीत.

१) शहा, घनश्याम(२००६) सामाजिक चळवळी आणि सरकार, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

२) दुकळे, प्रकाश (२०१३) सामाजिक चळवळी आणि

३) राठी, शुभांगी (२०१४) महाराष्ट्रातील सामाजिक-

राजकीय चळवळी व प्रशासन, अथर्व पब्लिकेशन, मुंबई.

४) कांबळे, नारायण(२०१४) नऊ सामाजिक

चळवळी, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

५) कुंभार, नागोराव (२०१४) समकालीन सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

□ □ □

अन्याय इन बातों को दलित साहित्य सृजकों ने सिरे से नकारा है। समकालीन समय के यह तमाम रचनाकार दलित साहित्य विमर्श को नए तेवर के साथ अभिव्यक्ति दे रहे हैं। जिसके द्वारा विश्व में दलित समाज और सभ्यता को एक नई पहचान होने लगी है।

१९९१ के बाद आर्थिक उदारीकरण की नीतियों से आदिवासी शोषण की प्रक्रिया के प्रतिरोध स्वरूप आदिवासी अस्मिता और अस्तित्व की रक्षा के लिए राष्ट्रीय स्तर पर पैदा हुई रचनात्मक ऊर्जा आदिवासी साहित्य है। आदिवासी सामान्यतः यहां के मूल निवासी माने जाते हैं। जल, जमीन और जंगल इनके जीने का एकमात्र सहारा ही नहीं बुनियादी आवश्यकताओं की पूर्ति का मुख्य स्रोत भी रहा है। १९९० के बाद निजीकरण, भूमंडलीकरण के कारण जंगलों, जमीनों से आदिवासी जनजातियों को खदेड़ा जाने लगा। झारखंड, छत्तीसगढ़, पश्चिम बंगाल, छोटानागपुर आदि कई इलाकों में आदिवासियों ने अन्याय और अत्याचार के खिलाफ 'उलगुलान' हुल भी किए हैं। आर्थिक उदारीकरण के कारण बाजारवाद का रास्ता साफ किया मुक्त व्यापार और मुक्त बाजार के नाम पर मुनाफे और लूट का खेल आदिवासियों के जल, जमीन और जंगल से भी आगे जाकर उनके जीवन को दांव पर लगाकर खेला गया है। जल, जमीन और जंगल से इन्हें भी विस्थापित किया गया। परिणामस्वरूप लाखों की तादाद में आदिवासी विस्थापित हो गए। आदिवासियों की स्थिति बिना जड़ पेड़ जैसी हो गई। नदियों, पहाड़ों और जंगलों के बिना उनकी भाषा संस्कृति की अस्मिता की जान पहचान खत्म होने लगी। इसी अस्मिता को बचाने की जद्दोजहद समकालीन आदिवासी के बुद्धिजीवियों, चिंतकों और रचनाकारों के द्वारा जारी है। सामान्यतः १९८० के बाद भारत की तमाम भाषाओं में आदिवासियों की समस्या उनके विस्थापन को लेकर साहित्यकारों ने अभिव्यक्ति करना आरंभ किया। वाटर भेंगरा ने झारखंड के आदिवासियों के जनजीवन को लेकर 'सुबह की शाम' उपन्यास का लेखन किया जो कि, हिंदी का पहला आदिवासी उपन्यास ही माना जाता है। पीटर पाल एक्कारमणिका गुप्ता, कैलाश चंद्र चौहान रणेंद्र, हरिराम मीणा, संजीव, मैत्रेयी पुष्पा, हृषिकेश सुलभ आदि लोगों ने इस लेखन परंपरा को समृद्ध किया है समकालीन दौर में कविता, कहानी, नाटक, यात्रा-वृतांत, पत्र-पत्रिका आदि के द्वारा आदिवासियों के जनजीवन को, उनकी समस्याओं को शिद्दत से उठाया जाने लगा है। निर्मला पुतुल, रामदयाल मुंडा, कुजूर, मोतीलाल, महादेव टोणो, वामन शेलके, मदन कश्यप और अनुज लुगुन जैसे तमाम रचनाकारों ने भी समकालीन दौर में आदिवासियों की अस्मिता को उनकी समस्याओं को व्यक्त करने का कार्य किया है।

समाज का प्रतिबिंब साहित्य में होता ही है। स्त्री और पुरुष का चित्रण साहित्य में निरंतर होते आ रहा है किंतु किन्नर या उभयलिंगी का चित्रण समकालीन साहित्य में हो रहा है। मीडिया तथा साहित्यकारों ने किन्नरों की मनोदशा और संघर्षपूर्ण जीवन के हर पहलू को उजागर किया है। किन्नरों के जीवन में व्याप्त विसंगतियां विषमताओं और विकृतियों को हिंदी उपन्यास साहित्य में रूपायित किया है। किन्नरों के जीवन में व्याप्त समस्याओं विडंबना को भी साहित्य में स्थान दिया है। किन्नरों की व्यथा और अवहेलना को केंद्र में रखकर चित्रण करने वाले प्रमुख रचनाकारों में नीरज माधव, महेंद्र भीष्म, निर्मला भुराडिया, प्रदीप सौरभ, अनुसया त्यागी, चित्रा मुद्गल आदि महत्वपूर्ण नाम हैं। चित्रा मुद्गल कृत पोस्ट बॉक्स नंबर २०३, नीरजा माधव कृत यमदीप, निर्मला भुराडिया कृत गुलाम मंडी और महेंद्र भीष्म का तीसरी ताली, पंकज बिष्ट कृत पंखवाली नाव उक्त उपन्यासों में किन्नरों की व्यथा और अवहेलना को बड़ी बारीकी से उजागर किया है। किन्नरों के ज्ञात-अज्ञात पहलुओं को और उनकी मानसिकता का चित्रण हिंदी उपन्यासों में हुआ है। इन्होंने किन्नर जीवन में व्याप्त सोशल पीड़ा, त्रासदी, उपेक्षा तिरस्कार, घृणा और संघर्ष को हिंदी उपन्यास कारों ने पुकारा है। सामाजिक समता-न्याय और मानवता जैसे मूल्यों की मांग करता है। अपनों द्वारा बेघर कर दिए गये, दूसरों द्वारा अपमानित देह-व्यापार के दलदल में डाला गया, यौन संक्रामक बीमारियों से पीड़ित और अंतिम

संस्कार के लिए जगह न देने की दुर्दशा किन्नरों को भुगतनी पड़ी है। किन्नर भी मानव हैं उनके साथ मानवता का व्यवहार जरूरी है, यही समाज भूल गया था। उनके साथ सौहार्दपूर्ण और अपनत्व भरा व्यवहार होना अत्यंत आवश्यक है। और यही समय की मांग को ध्यान में रखकर इन साहित्यकारों ने पाठकों का ध्यान इस ओर आकृष्ट किया है।

औद्योगिकरण वैश्वीकरण या भूमंडलीकरण के कारण हमारी पारिवारिक व्यवस्था, विवाह व्यवस्था और समाज व्यवस्था ही हिल गई। इस वैश्वीकरण ने समाज को जितना प्रगतिशील और विकसित बनाया उतनी ही नई-नई समस्याओं को हमारी झोली में डाल दिया है। जिसमें संयुक्त परिवार का विघटन, पैसों को अत्याधिक महत्व देना और मानवीय मूल्यों की क्षति होने के कारण समाज में वंशदों की ओर देखने का नजरिया बदल गया है। अपमानित नजरिए से देखा जाने लगा उन्हें घर में रखने के बजाय वंशद आश्रमों में रखा जाने लगा, बुजुर्गों के प्रति जो आदर और सम्मान का भाव था वहां वह तिरस्कार की दृष्टि से देखा जाने लगा। आज की इस तकनीकी भौतिकी और चकाचौंध की जिंदगी में संयुक्त परिवार और एकल परिवार में परिवर्तित होने लगे। अब तो यह समय आया कि एकल परिवार में भी पत्नी अलग पति अलग तो बुजुर्गों के लिए स्थान ही नहीं रहा। बुजुर्गों का स्थान अब घर नहीं बल्कि वंशदाश्रम में मात्र रह गया है। उनकी समस्या उनके दुख-दर्द को साहित्य मुखरित किया जाने लगा जिसे सामान्यतः के लिए इस नए विमर्श की शुरुआत हुई है हिंदी में शब्दों की समस्याओं को लेकर उनके व्यथा और मैडम बनाऊं को लेकर उनकी त्रासदी को लेकर साहित्य लिखा गया है।

समकालीन साहित्य का दौर उपेक्षितों के साहित्य का रहा है। होना भी वाजिब सी बात है क्योंकि सदियों से इस वर्ग को नजरअंदाज किया गया था। आज स्त्री, दलित, आदिवासी, किन्नर, वंशद और विकलांग आदि की जीवन व्यथा, समस्या को केन्द्र में रखकर सृजनात्मक लेखन के साथ-साथ खुली चर्चाएं भी होने लगी हैं इस विशेषांक के द्वारा सुधी लेखक लिखें और सुधी पाठक पढ़ें। इसी लिखने और पढ़ने की प्रक्रिया द्वारा परिवर्तन की उम्मीद हम करेंगे।

डॉ. प्रकाश शिंदे

डॉ. मुख्त्यार शेख

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - IX

Issue - II

March - August - 2021

Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	विश्वभूषण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व समाजक्रांती डॉ. राजेंद्र कोरडे	१-५
२	कोरोना व्हायरसच्या संकटात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची अर्थनिती कशी महत्वाची आहे डॉ. सुरजकुमार एस. प्रसाद	६-१०
३	राज्यघटना आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. अनंत चौधरी विक्रम पंडित राठोड	११-१९
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय आणि सामाजिक लोकशाही विचार प्रा. डॉ. योगेश दा. उगले	२०-२३
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला कामगार विषयक विचार व कार्य : एक अभ्यास सहा. प्रा. दिगंबरकुमार प्रल्हादराव लांडगे	२४-२६
६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला सुधारणा विषयक कार्य प्रा. रवींद्र म. कांबळे	२७-३०
७	भारतीय जलनीतीचे प्रणेते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. भालेख जे. के.	३१-३४
८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांसाठी केलेले कार्य डॉ. आर. यु. हिरे	३५-३७
९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार आणि सद्यस्थितीतील उपयुक्तता डॉ. साधना वाल्मिक पाटील	३८-४२
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार प्रा. डॉ. विजयकुमार रा. सोनी	४३-४६
११	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दलित कथेवरील प्रभाव चिकित्सा डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	४७-५०
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार डॉ. शकुंतला मिठाराम भारंबे	५१-५५

७. भारतीय जलनीतीचे प्रणेते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. भालेराव जे. के.

सहयोगी प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

प्रास्ताविक

जागतिक दर्जाचे अर्थतज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, इतिहासतज्ञ, शिक्षणतज्ञ, मानवंशतज्ञ, कायदेपंडित, लेखक, पत्रकार, मानवी हक्काचे कैवारी, दलितानेचे उद्धारक, प्रजासूर्य आणि नव भारताच्या राज्यघटनेचे ते शिल्पकार होते. कुशाग्र बुद्धिमत्ता, प्रकाढ विद्वत्ता व तल्लख स्मरणशक्ती असलेले बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते. तसेच तब्बल ६४ विषयावर प्रभुत्व असणारे जगातील एकमेव रत्न म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे होत. भारताच्या या पावन भूमीवर जन्म घेऊन या देशाला परम वैभव प्राप्त करून दिले. त्यांनी देशासाठी आणि समाजासाठी अहोरात्र कार्य करून राष्ट्रनिष्ठा जोपासली. व्यक्तीपेक्षा राष्ट्र हे मोठे असते हा संदेश समाजाला दिला. त्यांच्या सेवेचा, विचारांचा व कार्याचा वारसा आजही देशवासीयांसाठी आदर्श, मार्गदर्शक आणि दिशादर्शक राहिलेला आहे. भारत देश हा कृषिप्रधान असून देशाची अर्थव्यवस्था ही कृषी वर अवलंबून आहे. देशाच्या ग्रामीण भागात राहणारी ७० टक्के जनता आपली उपजीविका शेतीवर करते. म्हणून शेतीला उद्योगाचा दर्जा देऊन पायाभूत सोयीसुविधा उपलब्ध करून दिल्या तर शेतकऱ्यांच्या जीवनात संपन्नता येईल असे डॉक्टर आंबेडकर नेहमी म्हणत असत.

शेती, शेतकरी, उत्पादन पद्धती, उत्पादकता, जलसिंचन, मृदसंधारण, राष्ट्रीय जलनीती, कृषी उपाययोजना आणि कृषी धोरणाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न सदर शोध निबंधात घेण्यात आला आहे. डॉ. आंबेडकर यांचे कृषी विचार: शेतीसाठी पाणी व जमीन मुख्य घटक आहेत. पाण्याशिवाय शेतीचा विकास, उत्पादकता आणि शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्तर उंचावणे शक्य नाही. देशातील आणि विशेषतः महाराष्ट्र राज्याच्या मराठवाडा या मागासलेल्या भागातील सतत दुष्काळी परिस्थिती लागवडी योग्य जमिनीतून ते १५ टक्के जमीन कोरडवाहू तेही लहरी पावसावर अवलंबून आहे. पाण्या अभावी शेतातील पिके फळबागा नष्ट कराव्या लागत आहेत. पशुधन चान्या अभावी कसाही खाण्यात न्यावे लागत आहे. शेतकरी कर्जापायी आत्महत्या करीत आहेत. यावर मात करण्याकरिता डॉ. आंबेडकर यांनी सुचवलेल्या नव्या जोड प्रकल्प नेल्या सत्तर वर्षात अंमलात आला असता तर ही वेळ आली नसती. शेती, शेतकरी व शेतमजूर समृद्ध झाला तरच देश समृद्ध होईल. यावरून त्यांची कृषिविषयक दूरदर्शी अधोरेखित होते. याशिवाय त्यांनी सहकारी शेती आणि शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करण्याची संकल्पना मांडली होती. एका अर्थाने सामूहिक शेतीचा तो प्रयोग होता. अशी शेती करण्यासाठी शासनाने अधिनियम करावेत. पीक पद्धती, पाणी उपलब्धता, बांधबंदिस्ती, उत्पादकता, शेतीमालाची विक्री, शेती मालाचे बाजारभाव यासंदर्भात स्पष्ट नियम

राष्ट्रीय जलनीतीचे निर्माता

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर संपूर्ण देशात पाण्याचे व्यवस्थापन, पाण्याचा वापर आणि पाणी वाटप करण्याबाबत कोणतेही मार्गदर्शक तत्वे अस्तित्वात नव्हती. पाणी ही राष्ट्रीय संपत्ती आहे. देशाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी राष्ट्रीय जलनीती आखणे आवश्यक होते. त्यांच्या मते भारतातील पूरनियंत्रण, जलसिंचन, मृदसंधारण अन्नधान्य पुरवठा इत्यादी बाबी ह्या राष्ट्रीय प्रगतीच्या नाड्या आहेत, हे ओळखून त्यांनी १९४२ ते १९४८ या कालावधीत केंद्रीय पाटबंधारे मंत्री असताना भारतातील १५ मोठी धरणे बांधण्याचा संकल्प चित्र (ब्ल्यू प्रिंट) तयार केले होते. देशातील सर्वात मोठे धरण म्हणून ओळखले जाणारे भाक्रा नांगल धरण याची त्यांनी पायाभरणी केली होती. त्यासाठी अमेरिकेतील युनायटेड स्टेट्स ब्युरो ऑफ रिप्लेक्सन या संस्थेच्या तज्ञ अभियंत्याची मदत घेण्यात आली होती. या धरणाची उंची ४८७.६८ एवढी करून कमाल जलसाठा वाढवला. त्याचा फायदा देशात हरित क्रांती होण्या साठी झाला. याशिवाय तुंगभद्रा, हिराकुड प्रकल्प, दामोदर महानदी खोरे परियोजना अशा आठ धरणाचे बांधकाम त्यांनी चार वर्षांतच पूर्ण केले. आज देशात धरणाचे बांधकाम वेळेत पूर्ण होत नाही त्यामुळे निर्धारित खर्च पेक्षा कित्येक पटीने अधिक पैसा खर्च करावा लागतो. परिणामी त्या जलसिंचन प्रकल्पांच्या पाण्याच्या लाभापासून देशातील शेतकरी उपेक्षित राहतो. जलसिंचनाच्या क्षेत्रात नदीजोड प्रकल्पाची संकल्पना मांडून १४ नोव्हेंबर १९४४ रोजी त्यांनी केंद्रीय ऊर्जा आयोग आणि ५ एप्रिल १९४५ रोजी केंद्रीय जलनीती आयोग स्थापन करून भारताच्या उज्ज्वल भविष्याची मुहूर्तमेढ रोवण्याचे आदर्शवत कार्य डॉ. आंबेडकर यांनी केलेले पहावयास मिळते.

शेतकरी आंदोलन आणि मजूर पक्ष: भारतीय अर्थव्यवस्था पूर्णतः शेतीवर अवलंबून आहे आणि बहुसंख्यांक भूमिहीन श्रमिक वर्ग ही देशात आहे. अतिरिक्त श्रमिक वर्ग बिगर शेती व्यवसायाकडे वळविल्यास जमिनीवर अवलंबून असलेली आर्थिक अधिमूल्य कमी होईल. भारतीय शेतकऱ्यांनी स्वविकासासाठी जाती-पाती सोडून शेतकरी म्हणून एकत्रित संघटित व्हा। असा मूलमंत्र डॉ. आंबेडकर यांनी देशातील बळीराजाला दिला. देशातील कामगार, मजूर, शेतमजूर व शेतकऱ्यांना संघटित करण्याकरिता स्वतंत्र मजूर पक्ष स्थापन करून जनआंदोलन उभे केले.

२५ हजार शेतकऱ्यांना एकत्रित करून देशातील पहिला शेतकऱ्याचा भव्य मोर्चा काढला. एवढेच नाही तर त्याच्या नेतृत्वाखाली सात वर्षे एवढा प्रदीर्घ शेतकऱ्यांचा संप चालला. देशात घडणारा दुष्काळ मानव निर्मित असून मानवाने आपल्या स्वार्थाकरिता शेतकरी वर्गास दुष्काळाचे चटके सहन करावयास भाग पाडले आहे असे त्यांचे मत होते. देशातील शेतकरी आर्थिक समृद्ध झाला तर शेतमजूर आणि शेतीशी निगडित सर्वच घटकांना आर्थिक क्षमतेचा लाभ होईल. आर्थिक विषमता ही जाती व्यवस्थेला पूरक आणि पोषक ठरते. समाजातील आर्थिक विषमता कमी होईल तितकी समाजातील भेदभावाची दरी कमी होईल व आर्थिक समता प्रस्थापित होईल. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्तर उंचावणार नाही तोपर्यंत

समाजाचा आणि राष्ट्राचा उत्कर्ष होणार नाही असे नेहमी डॉ. आंबेडकर सांगत असत. निष्कर्ष

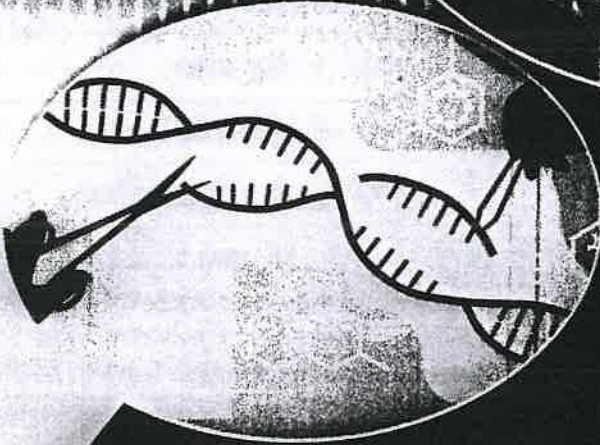
सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी आपले जीवन समर्पित करणाऱ्या आंबेडकर यांचे कार्य म्हणजे भारताच्या इतिहासातील गौरवशाली पर्व होय. डॉ. आंबेडकर राज्यघटनेचे शिल्पकार व दलितांचे कैवरी म्हणून सर्वपरिचित आहेत. तथापि सर्व जगाचा पोशिंदा शेतकरी व कृषी क्षेत्राबाबत तसेच जलनीती बाबत त्यांनी जे मूलगामी विचार मांडलेले आहेत ते फारसे जगासमोर आले नाहीत. त्यामुळे देशाच्या शेतीचे, त्याच्या कृषी जलसिंचन, नद्या जोड प्रकल्प, सहकारी शेती व जलनिती यासंबंधीचे विचार आजही राज्यकर्ते, नियोजनकर्ते आणि शेतकऱ्यांसाठी मार्गदर्शक ठरणारी आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. कीर, धनंजय (१९८९) डॉ. आंबेडकर यांच्या चित्रमय चरित्र, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
२. थत्ते, यदुनाथ (१९९४) डॉ. आंबेडकर जीवन विचार व कार्य, कौस्तुभ प्रकाशन, मुंबई.
३. मोरे, शेषराव (१९९८) डॉ. आंबेडकर सामाजिक धोरण: एक अभ्यास, राजहंस प्रकाशन, मुंबई.
४. जहाद, धनराज (२०१६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार, खंड-४ संकेत प्रकाशन, पुणे.
५. खरात, शंकरराव (२०१५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे.

विकास

जुलै - सप्टेंबर २०२२ मध्ये २६ ई. प्रकाश : प्रति मूल्य : रु. २०/-

ई रुपी •

जिवृत्तीचे नियोजन •

अमृत महोत्सवी संधी •

शारीरिक व मानसिक आरोग्य •

संज्ञाज्ञान युगातील ई-टेक्नोशाही •

स्मार्ट सिटीची संकल्पना आणि क्रेझ •

कार्यसंस्कृती व संज्ञापन व्यूहरचना •

लोकप्रमुख कार्यालयाची संकल्पना •

नवीन तंत्रज्ञानाच्या अधिपत्याव्य वितरणाचा अनेकांना लाभ •

नवीन तंत्रज्ञानाच्या अधिपत्याव्य कार्याचे संशोधन : क्रिस्तर केंद्र -९ तंत्रज्ञान •

यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे

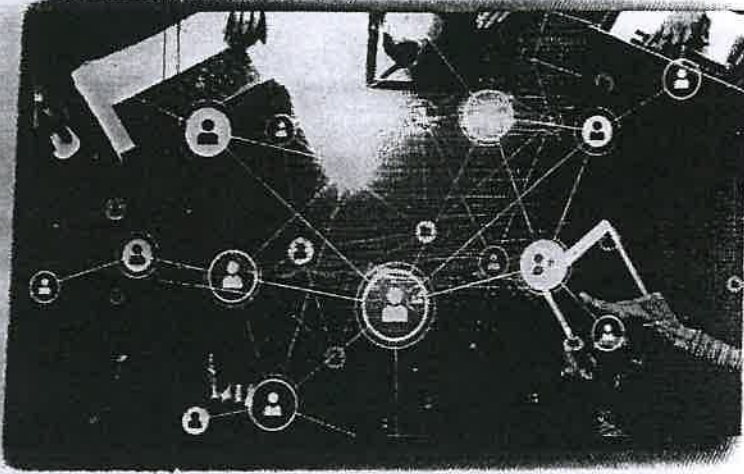
तंत्रज्ञान युगातील इ-टक्नोशाही

आजच्या तंत्रज्ञान व संगणकीकरणाच्या युगात ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून शासकीय सेवा-सुविधा ऑनलाईन उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. तंत्रज्ञान साधनांचा अवलंब करून प्रशासकीय कार्यात सुलभता व पारदर्शकता निर्माण करण्यात येत आहे. वैश्विक स्तरावर सुशासनाचे स्वेय प्राप्त करण्याकरिता नोकरशाही यंत्रणेत काळाबुद्ध्ये प्रवर्तन आणले जात आहे. त्यातूनच तांत्रिक नोकरशाही ही संकल्पना उदयास येत आहे. जगभरातील विविध देशात नव्या युगातील नव्या नोकरशाहीचा अभ्युदय होत आहे.

शासन म्हणजे एखाद्या राष्ट्राच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाकरिता उपलब्ध संसाधने प्रयोगात आणण्याची शक्ती होय. समाजात कायदा व सुव्यवस्था कशाप्रकारे निर्माण करता येईल याचे नियमन करणारी यंत्रणा म्हणजे शासन होय. लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये शासन म्हणजे सर्वसामान्य जनतेचे “माय-बाप” होय. मात्र सुशासन या संकल्पनेत सामान्य जनतेला चांगले आरोग्य, शिक्षण, वीज, पाणी व अन्न जीवनावश्यक सेवा- वस्तूद्वारे जीवनमानात गुणवत्तापूर्ण सुधारणा घडवून आणणारी एक व्यवस्था होय. असे सरकार ज्यामध्ये सर्व समाजघटकांना विकासाची समान संधी उपलब्ध असेल “सर्वजन हिताय-सर्वजन सुखाय” हा मूलमंत्र सुशासनात अंगीकारून भयमुक्त व भेदभावरहित समताधिष्ठित नवसमाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

सु-शासन (Good Governance) ही संकल्पना नवीन नसून प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. सु-शासन म्हणजे दुसरे-तिसरे काही नसून “चांगले सरकार होय. (Wise Princess ought not to be admired for their Government but Governance) सु-शासन या परिभाषेत केवळ मानव जातीचे कल्याण नसून संपूर्ण सृष्टीचे कल्याण मानले जाते. यामध्ये कायद्याचे राज्य, मानव अधिकारांचे रक्षण, प्रभावी सरकार, उत्तरदायित्व, नैतिक मूल्यांची जोपासना, संवेदनशीलता, पारदर्शकता, विश्वसनीयता, व जनसहभाग महत्वाचा मानला जातो. सु-शासनाची संकल्पना प्रत्यक्षात साकारण्याकरिता सु-प्रशासन यंत्रणा निर्माण करावी लागते. सध्या प्रचलित असणारी जगभरातील प्रशासन यंत्रणा ही जर्मन समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर यांनी निर्माण केलेल्या सिद्धांतावर आधारित आहे. नोकरशाहीचे

श्रीधरन या अवलियाने जगाला दाखवून दिले आहे. एखाद्या विशिष्ट लक्ष्य (Target) विशिष्ट वेळेत पूर्ण केले तर त्याचा लाभ सर्वसामान्य जनतेला व शासनाला होऊ शकतो हे दिल्ली मेट्रो प्रकल्पावरून सिद्ध होते. देशातील स्वयंचलित तंत्रज्ञानाचा (ऑटोमेशन) उत्कृष्ट नमुना म्हणून या प्रकल्पाकडे पाहिले जाते.

नेटवर्किंग संघटन : (Networking Organization) आजच्या

खाजगीकरणाच्या युगात खाजगी क्षेत्रातील अनेक तत्वे व संकल्पनांचा आधार घेऊन सार्वजनिक क्षेत्रातील कु-प्रशासनाचे रूपांतर सु-प्रशासनात घडवून आणले जात आहे. कोरोना वैश्विक महामारी व लॉकडाऊन या काळात ई-मार्केटिंग संकल्पना जागतिक स्तरावर महत्त्वपूर्ण बनल्यामुळे ग्राहकांच्या इच्छा-आकांक्षा, उत्पादित वस्तुंचा दर्जा, ग्राहकाची गरज व ग्राहकांचे समाधान या बाबी महत्त्वाच्या मानल्या जात आहे. एखादी कंपनी आपले उत्पादन जगात कुठेही विक्री करू शकते तसेच ती उत्पादन ही कुठेही करू शकते. उदा. एखाद्या मल्टिनॅशनल कंपनीचे मुख्यालय मुंबई येथे आहे ती कंपनी आपल्या वस्तूचे, गाडीचे स्पेअर पार्ट जपान येथे बनवून चीनमध्ये असेंबलींग करून त्याचे डिझाइन फ्रान्समध्ये तयार केले जाते आणि परस्पर उत्पादन विक्री करिता मलेशिया देशात पाठवले जाते. तसेच लेखा-जोखा अमेरिकेत असलेली कंपनी ठेवते. त्या कंपनीचे सर्व प्रशासकीय स्वरूपाचे कार्य मुंबई येथे असलेल्या कंपनीच्या कार्यालयातून केले जाते. कमी वेळेत, कमी खर्चात दर्जेदार उत्पादन तयार होत असेल तेथून ते प्राप्त करून घेणे म्हणजेच एका प्रकारे आऊटसोर्सिंगद्वारे कार्य पूर्ण करून घेणे. या तत्वांचा अलीकडील काळात सार्वजनिक क्षेत्रात अवलंब केला जात आहे.

आजच्या सुशासनाचा प्रक्रियेत प्रशासन यंत्रणा सुद्धा लोकाभिमुख होणे आवश्यक आहे. आज प्रशासकीय यंत्रणेत ई-प्रशासन, एम-प्रशासन, आर-प्रशासन संकल्पना स्वीकारून स्व-नियंत्रण, स्व-प्रमाणीकरण व स्व-मूल्यांकनाच्या आधारे सफल प्रशासन निर्माण केले जात आहे. नोकरशाहीने स्वहितापेक्षा लोकहिताला प्राधान्य देणे आजच्या युगात आवश्यक झाले आहे. नोकरशाहीचे रूपांतर

जननोकरशाहीत केल्याशिवाय प्रत्यक्षात सु-शासन साकार होणार नाही. जोपर्यंत सृष्टीवर समाज आहे तोपर्यंत त्याचे नियमन करण्याकरिता शासन असेल तोपर्यंत प्रशासन यंत्रणा पर्यायाने नोकरशाहीही यंत्रणा असेल म्हणूनच कोणत्याही युगात नोकरशाही रहित शासन व्यवस्था ही कल्पना असंभवनीय आहे.

एकंदरित आजच्या या तंत्रज्ञान युगात नोकरशाही मोठ्या प्रमाणात बदलत आहे. पारदर्शी गतिमान आणि उत्तरदायित्व व्यवस्था या टेक्नॉलोजीमुळे निर्माण होण्यास मदत होत आहे. कारण लोकांच्या गरजा, कामाचे स्वरूपही बदलल्याने नोकरशाहीलाही बदलावे लागत आहे. नव्या संकल्पना, नवी कार्यपद्धती अंगीकृत करित आहे. भविष्यात पेपरलेस ऑफिस, ई-ऑफिस व तंत्रज्ञानावर आधारित प्रशासन अधिक गतिमान होतील, यात शंकाच नाही.

-डॉ. जे. के. भालेराव

(लोकप्रशासन विभाग)

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड

संपर्क : ७४९८७८६६०७

ईमेल - bhalerao.jkb1973@gmail.com

27
2022-23

reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

September 2021 Volume-12 Issue-9

Resource Management and Agricultural Development

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors
Dr. N. G. Mali
Jyoti Sambhal College (Arts, Commerce &
Science), Murud, Latur

Executive Editors
Dr. S. J. Phule
President Marathwada Association of
Geographers, Latur

Dr. H. S. Waghmare, Dr. S. N. Ubale, Dr. G. L. Jadhav
Prof. M. B. Gaikwad, Dr. B. N. Nagalgave,
Dr. V. R. Rathod, Dr. S. S. Pawar

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

भारतातील जल व्यवस्थापनाचा आकृतीबंध

डॉ. भालेराव जे. के.

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय बीड.

bhalerao.jkb2973@gmail.com

प्रास्ताविक: जल वा पाणी ही सृष्टी वरील सर्वात मौल्यवान नैसर्गिक संपत्ती आहे. संपूर्ण पृथ्वीवरील निर्जीव व सजीवांचे जनजीवन हे पाण्यावर अवलंबून असते. मानव अन्न- वस्त्रा शिवाय काही दिवस राहू शकतो परंतु पाण्यावाचून राहणे व जगणे शक्य नाही. कारण मानवी शरीरात ६० ते ७० टक्के पाणी असते. म्हणूनच पाण्याला "जीवन" असे म्हटले जाते. तसेच जल हे कृषी व्यवसायाचा प्राण आहे. पाणीपुरवठाच्या सर्व सोयी शेतीच्या "रक्तवाहिन्या" असे संबोधले जाते. भारत देशात नैसर्गिक साधन संपत्ती विपुल आहे. लोकशाहीवादी, विविधतेतून आर्थिक महासत्ता बनणारा आणि तंत्रज्ञान क्रांतीने जगाचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेणारा असा देश आहे. मात्र, वाढती लोकसंख्या औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, सिंचनाखालील शेती क्षेत्रामध्ये हरित क्रांती नंतर प्रचंड झालेली वाढ, जलप्रदूषण, पर्यावरणीय असमतोल, भूगर्भातील खालावणारी पाणीपातळी, नैसर्गिक स्रोतांचा ऱ्हास, पृथ्वीचे वाढते तापमान, बेभरवशाचा मौसमी पाऊस, पाणी वापराचे अयोग्य नियोजन आणि जल निरक्षरता इत्यादी बाबींमुळे पाणी प्रश्न गंभीर बनला आहे. पाणी प्रश्न प्रामुख्याने माणसा-माणसांत, राज्य- राज्यात व देशा-देशात मंचर्या निर्माण करणारा ठरत आहे. पृथ्वीवरील पाण्याला कारखान्यात तयार करता येत नाही किंवा शेतात उगवता येत नाही. त्यामुळे जल व्यवस्थापन करणे एकविसाव्या शतकातील एक प्रमुख आव्हान बनले आहे. जलव्यवस्थापन म्हणजे केवळ मोठ- मोठी धरणे बांधून, पाण्याची शेतीला उपलब्धता करून देणे वा पाईपलाईन शहरापर्यंत नेणे व पाण्याचा प्लश सोडून घरातील घाण बाहेर घालवणे एवढा मर्यादित अर्थ जलव्यवस्थापन नाही. जल व्यवस्थापन याचा अर्थ समाज व जल यांच्यात ऋणानुबंध प्रस्थापित करून पाण्याच्या प्रत्येक थेंबाची किंमत समाजातील सर्व घटकांना पटवून देणे होय.

पाण्याचे महत्त्व व बहुउपयोगिता : पाणी (H₂O) हे हायड्रोजन व ऑक्सिजन या अणूपासून बनलेला द्रवपदार्थ आहे. सामान्यतः जल हे द्रव अवस्थेत असते. या द्रवरूपात ते निसर्गतः विपुल प्रमाणात आढळते. जल हे रंगहीन व गंधहीन असून त्याला स्वतःची चव नसते. सृष्टी वरील सर्व प्राणिमात्रांसाठी जल आवश्यक व अनिवार्य असते. रिओ-दि - जानेरो येथे सन १९९२ मध्ये झालेल्या संयुक्त राष्ट्र संघाच्या (युनो) पर्यावरण आणि विकास परिषदेत "सर्वासाठी शुद्ध जल व स्वच्छता" हे सुनिश्चित करून आरोग्यपूर्ण जीवन, भुकेची समस्या संपुष्टात आणणे, आर्थिक वाढ व इतर उद्दिष्टे

पाण्याशिवाय पूर्ण करता येत नाहीत. म्हणून युनोने १२ मार्च हा दिवस "जागतिक जलदिन" घोषित केला. पाणी मानवाला पिण्यासाठी, स्वच्छतेसाठी, आरोग्यासाठी, अन्नधान्य उत्पादनासाठी, पूरक खाद्य निर्मितीसाठी, विद्युत निर्मिती, उद्योग, व्यवसाय, कारखाने, पर्यटन, मनोरंजन, खेळ, मत्स्योत्पादन याशिवाय शेती, वागकाम, बांधकाम, आगनिवारण, बाष्पीशक्ती व औद्योगिक क्षेत्रासाठी आवश्यक असते. पंचतत्त्व म्हणजे हवा, प्रकाश, पृथ्वी, आकाश व पाणी (Water) या तत्त्वाने मानवाचे शरीर बनलेले आहे. आयुर्वेदाच्या ग्रंथात पाण्याचे महत्त्व विशद केलेले आहे. वेदांमध्ये पाण्यासंबंधी म्हटले आहे की, "जल हे जगातील सर्व प्राणिमात्रांचे औषध व संजीवनी आहे." पाणी हा मानवाच्या जीवनाच्या मूलभूत घटक आहे. पाण्यावरच मानव, पशु व प्राण्यांच्या दैनंदिन गरजा अवलंबून आहेत. आपण जे अन्न खातो, भाजीपाला, दूध, दही, फळे व पदार्थ त्यात सुद्धा जवळजवळ ६० टक्के पाणी असते. कोणताही मनुष्य प्राणी, पशु, वृक्ष-वेली, जीव-जंतू पाण्याशिवाय जिवंत राहू शकत नाहीत. पृथ्वीतलावर ७१ टक्के भाग जगाचा असून २९ टक्के भाग जमिनीचा आहे. पृथ्वीच्या या भूभागावर १३८६ अब्ज घन किलोमीटर पाणी फैलावले आहे. त्यापैकी ९६.५ टक्के म्हणजे १३४० अब्ज घन किलोमीटर पाणी मानवाच्या वापरामध्ये नाही कारण ते समुद्राचे खारट व क्षारयुक्त पाणी आहे. म्हणजे फक्त ३.३ टक्के वापरायचे पाणी आहे. यापैकी ४६ अब्ज घन किलोमीटर पाणी म्हणजे २ टक्के वाफेच्या स्वरूपात वातावरणात पसरलेले आहे. याचा अर्थ

फक्त ३.२५ टक्के पाणी गोडे आहे. परंतु त्यापैकी सर्वच्या सर्व पाणी मानवाला उपलब्ध नाही. या गोड्या पाण्यातील ७० टक्के पाणी ध्रुवावर वर्षाच्या स्वरूपात आहे तर जवळपास ९ टक्के पाणी खोल भूगर्भात आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष वापरात येण्याजोगे पाणी फक्त १.५ अब्ज घन किलोमीटर एवढेच आहे. ते सुद्धा तलाव, धरणे, नद्या, विहिरी, कूपनलिका व ओढे इत्यादी मध्ये उपलब्ध आहे. पृथ्वीवरील एकूण पाण्याचे या पाण्याशी प्रमाण केवळ ०.६८ टक्के इतके अल्प आहे. त्यामुळे पाण्याचा सुयोग्य वापर व पाण्याची बचत करण्याकरिता जल व्यवस्थापन करणे गरजेचे बनले आहे.

जल व्यवस्थापनाचे भारतीय तंत्र : देशात जलसाठे निर्माण करण्यासाठी हजारो एकर सुपीक जमीन, लाखो वृक्षसंपदा आणि हजारो शेतकऱ्यांचे संसार धरणात बुडविले आहेत. देशाच्या ३२९ दशलक्ष हेक्टर जमिनीपैकी १७५ दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र पडीक व नापीक अवस्थेत आहे. देशात उभे राहिलेल्या जलसिंचन प्रकल्पामुळे केवळ ३० टक्के जमिनीला पाणी मिळेल परंतु ६० ते ७० टक्के भूमी जलसिंचन यापासून वंचित राहणार आहे. पडीक जमिनीचा आणि पडीक माणसाचा देश अशी आपल्या देशाची अवस्था झाली आहे. आज महाराष्ट्रात ५३ मोठी धरणे आहेत या त्याद्वारे फक्त १८ टक्के जमिनीला वागमाही पाणी मिळू शकते. दरवर्षी भारताच्या लोकसंख्येत दीड कोटीची भर पडत आहे.

या हिशोबाने २०५० साली भारताची लोकसंख्या १५२ कोटी होणार आहे. एवढ्या प्रचंड लोकसंख्येला पिण्याचे पाणी, अन्नधान्य, भाजीपाला, वाढत्या कारखानदारीला लागणारे पाणी, इंधन व वीज कशी उपलब्ध करणार हा मोठा प्रश्न आहे. आज भारतासह जगातील बहुसंख्य लोकांना पिण्याच्या पाण्याची टंचाई निर्माण झालेली आहे. ही जल टंचाई २०५० पर्यंत अधिक भीषण स्वरूप धारण करणार आहे. जगातल्या प्रत्येक चार माणसांपैकी एकाला पिण्यासाठी पाणी मिळणार नाही. २०५० मध्ये जगाची एकूण लोकसंख्येपैकी २९ टक्के लोकसंख्येला पाण्यासाठी वणवण भटकावे लागण्याची शक्यता आहे. याबाबतचा अहवाल अमेरिकेतील वॉशिंग्टन येथील पास पान्युलेशन अॅक्शन इंटरनॅशनल (पीएई) या संस्थेने तयार केला आहे. या अहवालानुसार जगातल्या ४३ कोटी पेक्षा अधिक लोकांना गरजेपुरतं पाणी मिळत नाही. तुर्कस्तान, केनिया, मोरॉक्को, सोमालिया, जॉर्डन, दक्षिण आफ्रिकेतील देश व आशिया खंडातील भारतासह, पाकिस्तान व श्रीलंका या देशांत ही भीषण पाणीटंचाईला सामोरे जावे लागणार आहे. लोकसंख्यावाढीची तीव्रता आणि जल टंचाईची समस्या याबाबत जागतिक तज्ज्ञांनी सूचक इशारे दिलेले आहेत. आमामातील चेरापुंजी मारख्या ठिकाणी ४०० ते ४५० इंच पाऊस पडतो. महाराष्ट्रातील कोकण भागात २० ते २५ इंच पाऊस पडतो. पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ व मराठवाडा या विभागात कमी-अधिक पाऊस पडतो. देशातील चेरापुंजी मारख्या सर्वात अधिक पाऊस पडणाऱ्या ठिकाणी देखील उन्हाळ्यात पिण्याच्या पाण्याची भीषण टंचाई भासते. या सर्व जल टंचाईची कारणे निसर्गनिर्मित नसून मानवनिर्मित आहेत. राजस्थानचा वाळवंटी परिसर हा देशातील सर्वात कमी पाऊस पडणारा प्रदेश जिथे ११० सेंटीमीटर तर काही भागात केवळ २५ सेंटीमीटर पाऊस पडतो. जैमलमेर, बिकानेर, जोधपूर व श्रीगंगानगरच्या भागात १६ सेंटीमीटर पेक्षा अधिक पाऊस पडत नाही. पाणी कमी आणि उष्णता अधिक अशा प्रदेशात मनुष्याला जीवन जगणे अमह्य होते परंतु राजस्थानच्या वाळवंटी भागातील लोक समाधानाने जीवन जगत आहेत. या भागातील लोकांनी कधीही कमी पावसाचे रडगाणे गायले नाही. पडणाऱ्या पावसाचा प्रत्येक थेंब परमेश्वराचा प्रसाद मानून त्याचा आदर केला. त्यांनी तळहातावर झेलला. पणी अनमोल आहे ती आपली जीवन संपत्ती असे मानले. राजस्थानातील आदर्श परंपरा ही प्राचीन आहे पावसाचा प्रत्येक थेंब टाकिया, बेरिया, तोंड, नाडिया, तलाव, कुंडिया, आडव कुड्या इत्यादीमध्ये प्राणपणाने जपला जातो. खूप पाऊस पडणारे देशातील अनेक प्रदेश, शहरे व खेडी आज पाण्याच्या बाबतीत कंगाल झाली असताना दुष्काळी राजस्थानातल्या वाळवंटातील जल संग्रहाची जोगड ही संकल्पना पर्यावरणतज्ञ, जलपुरुष व रामण मॅगसेसे पुरस्कार विजेता राजेंद्र सिंग यांनी प्रचलित करून जल व्यवस्थापनास नवसंजीवनी देऊन "जलक्रांती" घडवून आणली. राजस्थानच्या समाजासारखे पाण्याचे संवर्धन, संरक्षण व पुनर्भरण करणे हे तंत्र देशातील इतर प्रदेशातील सुसंस्कृत व सभ्य समाजाने अंगीकारले पाहिजे.

Extra

(28)

2021-22

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9378

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

September 2021 Volume-12 Issue-6

CHANGING PERSPECTIVES OF EDUCATION

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

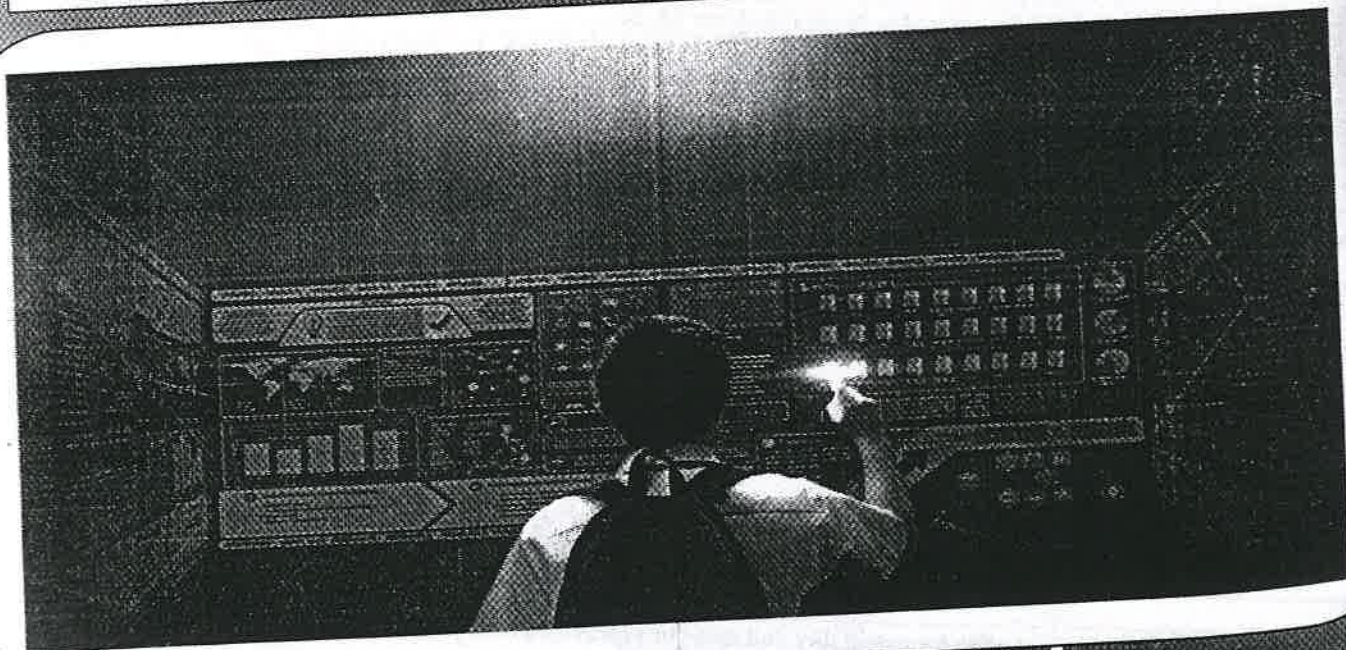
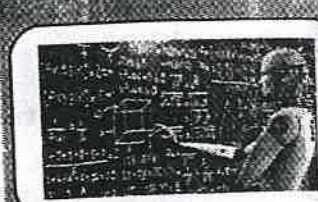
Executive Editors
Dr. Deepa B. Kshirsagar
Principal

Sow, Kesharbai (Kaku) Sonajirao Kshirsagar
College Beed.

Executive Editors
Dr. Sanajay K. Tupe
IC Principal

Kalikadevi Arts, Commerce & Science College,
Shirur (Ka.) Tq. Shirur (Ka.) Dist. Beed

Dr. Nuzhat Sultana M. B.
Dr. Donglikar C.V.
Dr. Korde R.C.
Dr. Khan A.S.

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

131

		प्रा.डॉ.बाळासाहेब व्ही.मुंडे	
31	पर्यावरण शिक्षणाची गरज	Dr. Ilyas.G. Bepari	102-107
32	कौशल्य विकास - शिक्षण पद्धती काळाची गरज	प्रा.रोहिणी निवृत्ती अंकुश	
33	ऑनलाइन शिक्षण: शिक्षणाचा एक नवा आयाम	डॉ. दहिफळे विक्रम उत्तमराव	109-111
34	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षणा समोरील आव्हाने आणि वास्तविकता	डॉ. रमेश बाघमारे	112-115
35	भारतीय शिक्षणाचे बदलते परिमाण : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. अमित प्रकाश निकम, डॉ. रमेश धनराज जाधव, प्रा. अनिल निंबा पाटील		116-118
36	दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील भूमी-उपयोजनाचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. विश्वराज श्रीरामराव चिमणगुंडे	119-122
37	शालेय शिक्षणावर ई-तर्निंगचा परिणाम एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. लक्ष्मण बापूराव नैताम	123-125
38	जागतिकीकरण आणि शिक्षण	प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.	126-128
39	ऑनलाइन शिक्षा प्रणाली से पढ़ रही किशोरों में भटकाव की स्थिति	ताहिरा परवीन	129-131
40	पलायन पृष्ठभूमी वाले माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत विद्यार्थियों का पलायन अभिवृत्ति का अध्ययन	शंकर सिंह	132-137
41	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीतील आव्हाने -एक अभ्यास	प्रा. डॉ. सुषमा वा. बोंडे	138-141
42	Role of Moral Education in Education Process	किरण कुमारी	142-145
43	ग्रामिण भागामध्ये ऑनलाईन शिक्षणाचे आव्हान.	प्रा.डॉ.आनंद के.भोयर	146-150
44	उच्च शिक्षणातील बदलते प्रवाह	डॉ.संजय गायकवाड,डॉ.संतोष कोल्हे	151-153
45	स्त्री आरोग्य व शिक्षण आणि शिक्षणाची सध्याची आव्हाने	डॉ. विजय घोरपडे, धम्मदीप पंढरी गवळे	154-160
46	नवे शैक्षणिक धोरण व उच्च शिक्षण	डॉ. भालेराव जे.के.	161-164
47	हिंगोली जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न व खर्चाचा अभ्यास	प्रा. वसेकर एस.एल. डॉ. एस. एस. पतंगे	165-168

नवे शैक्षणिक धोरण व उच्च शिक्षण

डॉ. भालेराव जे.के.

नोकप्रशामन विभाग प्रमुख, स्वा.मावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रास्ताविक :

शिक्षण हे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे व व्यक्तीच्या जडणघडणचे प्रमुख साधन आहे. प्रत्येक देशाच्या शिक्षण व्यवस्थेवर त्या देशातील कुटुंबव्यवस्था, समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था व शासनव्यवस्था अवलंबून असते. तसेच शिक्षण आर्थिक व सामाजिक परिवर्तनाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण करणे हे उच्च शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय आहे. मात्र, आजच्या खाजगीकरणाचा युगात शिक्षण क्षेत्र खाजगी गुंतवणूकदारांना मुक्त केल्यामुळे शिक्षण क्षेत्र हे ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे गेले आहे. शिक्षण क्षेत्रावर राजसत्ता, धर्मसत्ता व कॉर्पोरेटचा मोठा प्रभाव पहावयास मिळत आहे. विद्यापीठ व महाविद्यालयीन शिक्षण हे अधिक परिणामकारक, उपयोजित, अर्थपूर्ण व समर्पक होणे आवश्यक आहे. महाविद्यालयीन युवकांमध्ये कौशल्य व क्षमता विकसित करण्यासाठी, वैश्विक स्तरावरील सक्षम व नैतिक मूल्याधिष्ठित नेतृत्व तयार होण्यासाठी आणि देशातील उच्च शिक्षण क्षेत्राला नवी ऊर्जा देण्यासाठी भारत सरकारने नवे शैक्षणिक धोरण-2020 अमलात आणण्याचे सूतोवाच केले आहे. या धोरणानुसार देशाच्या शिक्षण व्यवस्थेतील पारंपारिक 10+2+3 या केजी टू पीजीच्या आकृतिबंध ऐवजी नवा 5+3+3+4 हा आकृतिबंध स्वीकारण्यात येणार आहे. नवे शैक्षणिक धोरण हे संधी, समानता, गुणवत्ता, स्वायत्तता आणि जबाबदारी या पंचसूत्रीवर उभे असून विद्यार्थ्यांना एकांगी शिक्षणाकडून बहुमुखी शिक्षणाकडे घेऊन जाणारे असणार आहे.

भारतातील उच्च शिक्षणाचा इतिहास:

भारतात प्राचीन काळात आश्रम, मठ व गुरुकुल शिक्षण व्यवस्था अस्तित्वात होती. उच्च शिक्षण देणारी नालंदा व तक्षशिला यासारखी जगप्रसिद्ध विद्यापीठे देशात होती. साधारणतः चौदाव्या शतकापासून मुगल शासनाच्या काळात एककेंद्री सत्ता (ईश्वरी वरदान सिद्धान्त) असल्यामुळे मुस्लिम शासकाचा धार्मिक सांस्कृतिक व शैक्षणिक कार्यक्रमाचा प्रभाव हिंदुस्थानातील शिक्षण व्यवस्थेवर पडलेला दिसून येतो. महंमद घोरी व महंमद गझनीच्या कारकिर्दीत शिक्षण क्षेत्रात "मदरसा" पद्धती विकसित झाली. प्लासीच्या लढाईनंतर (1757) भारतावर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता प्रस्थापित झाली. 2 फेब्रुवारी 1835 रोजी लॉर्ड मेकॉले यांनी "शिक्षण खलिता" मांडला. त्यानंतर 1854 मध्ये "वुडचा खलिता" प्रसिद्ध झाला आणि त्यातील शिफारशीनुसार 1855-56 मध्ये मुंबई, मद्रास व बंगालमध्ये शिक्षण खाते सुरू करण्यात आले. तसेच 1857 मध्ये मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथे विद्यापीठे स्थापन करून मेकॉले प्रणित पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धती भारतात सुरू करण्यात आली. 1902 ला लॉर्ड कर्जन याने नवे शिक्षण विषयक धोरण मांडून भारतीय विद्यापीठ आयोग (Indian University Commission) नेमला. या आयोगाच्या शिफारशीनुसार 1904 साली भारतीय विद्यापीठ अधिनियम (Indian University Act) करण्यात आला. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर उच्च शिक्षणात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विविध समित्या व आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. त्यामध्ये डॉ. राधाकृष्णन आयोग (1948), मुदलियार आयोग (1952), डॉ. कोठारी आयोग (1964), राष्ट्रीय शिक्षण आयोग (1985), पुण्य समिती (1992), अंबानी-बिर्ला विशेष अभ्यास गट (2000), राष्ट्रीय ज्ञान आयोग (सॅम पित्रोदा 2005) चडडा उच्चस्तरीय समिती (2008), यशपाल समिती (2008), आर. नारायणमूर्ती समिती (2012) इत्यादी आयोग व समित्यांनी भारतीय उच्च शिक्षणात सुधारणा व पुनर्रचना करण्याकरिता अनेक उपाययोजना व शिफारशी सुचविल्या होत्या.

नव्या शैक्षणिक धोरणाची पार्श्वभूमी:

असलेल्या भिन्नी दूर होतील. त्यातून विद्यार्थ्यांना आपल्या पसंतीनुसार हवा नों विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळेल. एखाद्या महाविद्यालयाने विज्ञान शाखेचे शिक्षण देण्याची सुविधा उपलब्ध नसेल तिथे केवळ कला, वाणिज्य शाखेचा अभ्यासक्रम असेल तर त्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना विज्ञानाचा अभ्यासक्रम उपलब्ध असलेल्या जवळच्या महाविद्यालयातील तज्ज्ञ प्राध्यापकांचे मार्गदर्शन मिळू शकेल. यातून काही शैक्षणिक संस्थांचे एकत्रीकरण (Cluster) होईल पुढे त्यांच्या विद्यापीठात रूपांतर होईल. त्यानंतर त्यांना स्वायत्तता देण्यात येवून स्वतःचे अभ्यासक्रम व पदवी देण्याचे त्यांना अधिकार प्राप्त होतील. महाविद्यालयीन शिक्षण अधिक दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण होण्याकरीता पदवीचे शिक्षण हे तीन ते चार वर्षांची असेल. पदवी शिक्षणात सक्तीची परीक्षा, शेवटच्या वर्षाची परीक्षा न देता आल्यास पहिली दोन वर्षे वाया जाण्याची भीती, डिग्री न मिळण्याची टांगती तलवार याबाबी नाहीशा होणार आहेत.

नव्या धोरणानुसार पदवीच्या पहिल्या वर्षी प्रमाणपत्र, दुसऱ्या वर्षी प्रमाणपत्र -पदविका, तिसऱ्या वर्षात बॅचलर डिग्री आणि चौथ्या वर्षानंतर बॅचलर डिग्री व रिसर्च पदवी मिळेल. शिक्षणाच्या कालावधीत विविध संस्था कडून मिळवलेल्या शैक्षणिक उपलब्धी डिजिटल संग्रहित करण्यासाठी "अकॅडमिक बँक ऑफ क्रेडिट" ची स्थापना करण्यात येणार आहे. जेणेकरून माहिती हस्तांतरित करणे सुलभ होईल तसेच अंतिम पदवी मिळाल्यावर त्याची गणना करण्यात येईल राष्ट्रीय चाचणी संस्था: (National Testing Agency)

जेईई मेन व एनईईटी या परीक्षा व्यतिरिक्त देशातील विद्यापीठांच्या वेगवेगळ्या अभ्यासक्रमामाठी असलेल्या प्रवेश परीक्षा स्वतंत्र नॅशनल टेस्टिंग एजन्सी मार्फत घेतल्या जातील. याशिवाय प्राध्यापकांसाठी असणारी पात्रता नेट व तत्सम परीक्षा या संस्थेमार्फत घेण्याचे प्रस्तावित आहे.

शिक्षण अनुदान परिषद: (Education Grant Commission)

भारतातील विद्यापीठ व महाविद्यालय यांना अर्थपुरवठा करण्यासाठी स्वतंत्र शिक्षण अनुदान परिषद स्थापन करण्यात येणार आहे. ही संस्था विद्यमान नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन, भारतीय तंत्रशिक्षण परिषद आणि विद्यापीठ अनुदान आयोगा ईत्यादी संस्थांची जागा घेईल.

राष्ट्रीय संशोधन मंडळ : (National Research Foundation)

उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता वाढविणे याचबरोबर संशोधनाचा दर्जा सुधारावा, नवनवीन विषयावर संशोधन केले जावे. प्राध्यापक व संशोधक ह्या विद्यार्थी यांना समाजोपयोगी संशोधन करण्यासाठी प्रोत्साहित करून आर्थिक पाठबळ उपलब्ध करून देण्याचे कार्य राष्ट्रीय संशोधन मंडळ करणार आहे.

राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियंत्रण मंडळ : (NHERA)

उच्च शिक्षणातील एकूण विद्यार्थी-विद्यार्थिनी यांच्या नोंदणीचे प्रमाण वाढविणे आणि कौशल्यभिमुख व व्यावसायिक शिक्षण विद्यार्थ्यांना कसे उपलब्ध होईल याची जबाबदारी उच्च शिक्षण नियंत्रण मंडळाकडे असणार आहे. अशाप्रकारे उच्च शिक्षण क्षेत्रातील प्रमाणन, अर्थसाह्य, मान्यताप्राप्ती व विनियमन ही स्वतंत्र करून प्रशासकीय कार्यक्षमता निर्माण होण्याकरीता स्वायत्त संस्था स्थापन करण्यात येणार आहेत.

निष्कर्ष :

देशातील उच्च शिक्षण क्षेत्रात गेल्या पाच दशकांपासून अनास्था निर्माण झाली आहे. महाविद्यालय ही केवळ परीक्षा घेणारी केंद्र झाली असून विद्यापीठे ही पदवी देणारी कारखाने बनली आहेत. उच्च शिक्षण गुणवत्तापूर्ण व रोजगाराभिमुख असावे. जागतिक दर्जाचे कौशल्य व क्षमता विद्यार्थ्यांत निर्माण व्हावी. याकरिता नवीन शैक्षणिक धोरणाची संरचना तशा प्रकारची करण्यात आली आहे. विशेषतः व्यवसायाभिमुख शिक्षण, बहुशाखीय शिक्षण व

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Impact of Covid-19 on Indian Economy (NCICIE-2021)

(Special Issue No.97)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Sanjay K. Tupe

Principal

Kalikadevi Art's Commerce and Science College,
Shirur (Kasar) Tq. Shirur (Kasar) Dist. Beed

Guest Editor

Dr. Dnyaneshwar A. Yewale

Head Dept. Of Commerce

Dr. Pandit M. Mule

Head Dept. of Economics

Co-Editor

Dr. Ganesh S. Adgaonkar

IQAC Coordinator, Dept. of Commerce

Dr. Dhammpal N. Ghumbre

Dept. of Commerce

कोरोना महामारी व कामगार वर्गाचे स्थलांतर

डॉ. भालेराव जे. के.

(लोकप्रशासन विभाग प्रमुख) स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

प्रास्ताविक

वैश्विक कोरोना महामारीच्या उद्रेकामुळे कोरोना बाधितांच्या संख्येत विक्रमी वाढ होत असल्याच्या पार्श्वभूमीवर या जीवघेण्या विषाणूचा संसर्ग रोखण्यासाठी जगातील देश व भारतातील राज्य- सरकारे संचारबंदी व लॉकडाऊन लावत आहेत. त्यामुळे देशातील उद्योग, कारखाने, कंपन्या, व्यवसाय मॉल्स, हॉटेल्स, रेस्टॉरंट, शाळा, महाविद्यालये विद्यापीठे, पर्यटन केंद्रे, व दुकाने सर्व काही बंद असल्यामुळे त्याचा हा परिणाम गरीब कामगार व मजूर वर्गावर झालेला पाहावयास मिळतो. गावाकडे हाताला काम नसल्यामुळे पोटाची खळगी भरण्यासाठी त्यांच्या मजूर व त्यांच्या कुटुंबीयांचे मोठे हाल झाले. हाताला काम नाही, खिशात पैसे नाही, खोली भाडे द्यायचे कसे? खावचे काय? राहायचे कुठे? किराणा माल, भाजीपाला व वस्तू विकत घेण्याची क्षमता नष्ट झाल्यामुळे आणि पुन्हा कधी सुरू होणार याची शाश्वती नसल्यामुळे भाड्याजास्तच मजूर-कामगार वर्गास स्थलांतर करावे लागत आहे.

कोव्हीड- १९ विरुद्ध लढणाऱ्या जगातील सर्व देशात एक समान धागा काय असेल तर तो स्थलांतरित कामगार वर्ग हा होय. भारतात जेव्हा सरकारने सुरुवातीला २१ दिवसाचा लॉकडाऊन घोषित केल्यानंतर अनेक मोठ्या शहरातील बस स्थानके, रेल्वे स्टेशन, एअरपोर्ट व खाजगी वाहतूक बंद असल्यामुळे असंघटित क्षेत्रातील सुमारे ९३% कामगारांना मोठ्या अडचणींना सामोरे जावे लागले. सर्वाधिक झळ घालेली दिसते ते कारखान्यात कंत्राटी व रोजंदारीवर कार्य करणारे कामगार, बांधकाम मजूर, छोटे व्यावसायिक, टपरीवाले, विविध कारागीर, कामात, शेतमजूर, घरकाम करणारे व मोलकरीण. फळविक्रेते, फेरीवाले, हॉटेल कामगार, रिक्षाचालक, ड्रायव्हर, क्लीनर इत्यादी लाखो कामगाराला हाताला काम नसल्यामुळे जगणे असह्य बनले. स्पेशल श्रमिक ट्रेन सुरू होईपर्यंत लाखो परप्रांतीयांनी चोर मार्गाने, पायी व मायकलवरून, खाजगी वाहनाने, जास्तीचे पैसे देऊन, मालवाहतूक गाडी, दुधाच्या टेम्पोत लपून-छपून प्रवास केल्याचे प्रसार माध्यमाद्वारे आपण सर्वांनी ने पाहिले आहे. आपल्या घराच्या ओढीने हजारो किलोमीटरचा प्रवास करणाऱ्या मजूर वर्गात पाच वर्षांच्या बालकापासून ते ८० वर्षांच्या वृद्धांपर्यंत सर्वच जण त्यामध्ये होते. डोक्यावर संसाराची पोटली घेऊन, विना चप्पल, उपाशीपोटी तहानभूक विसरून हे मजूर गावी परत निघाले. परंतु पुर्वेकाने आपल्या घरापर्यंत ते पोहचू शकले नाहीत कारण एप्रिल-मे महिन्याच्या खरखत्या उन्हात रस्त्याने चालत असताना झालेल्या पाण्याने व शरीराला झालेल्या जखमा व त्यांच्या वेदनेने हजारो मजूराने आपले प्राण रस्त्यातच सोडले. कोरोना महामारीत एका अंदाजानुसार जगात स्थलांतर केलेल्या कामगारांची संख्या आठ कोटी इतकी आहे.

स्थलांतर संकल्पना :

स्थलांतराची प्रक्रिया ही प्राचीन काळापासून आहे. ही प्रक्रिया निरंतर चालू राहणारी सामाजिक प्रक्रिया होय. प्राचीन काळात प्रवासातील अनाकलनीय घटना. आकस्मिक बदल, भूकंप, जलप्रलय, पाऊस व वादळ या पर्यावरणीय घटकांची समायोजन साधून आपली प्रवाशिका भागवण्याच्या उद्देशाने माणूस स्थलांतरित करित असत. भारतात मध्य, पश्चिम व आग्नेय आशिया खंडातून स्थलांतरित आलेली प्रकृति हा इतिहास आहे. सामान्यतः व्यक्ती किंवा लोकसमूह एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन वास्तव्य करतात तेव्हा त्या प्रक्रियेत किंवा लोकांच्या त्या संचारास स्थलांतर असे म्हणतात. डॉ. एस. सी. दुबे यांच्या मते, "स्थलांतर ही सामाजिक परिवर्तनाचे अशी प्रक्रिया आहे जी ज्याद्वारे लोकसंख्येचे अंतर्गमन आणि बहिर्गमन होते". स्थलांतर हे कायमचे, काही काळापुरते किंवा हंगामी स्वरूपाची असू शकते. मानवचा पृथ्वीतलावर अस्तित्व असल्यापासून तो आपल्या गरजा मिठारण व सुरक्षित निवारा शोधण्यासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करित राहिला आहे. पूर्वी लोक मुख्यत्वे: अन्नधान्याच्या शोधात स्थलांतर करित असत. परंतु औद्योगिक क्रांतीनंतर व आजच्या संगणक क्रांतीमुळे व्यावसायिक शिक्षण, नोकरी, व्यापार व रोजगार यांकरिता मनुष्य स्थलांतर करताना दिसून येतो. लहान गावातून मोठे गाव-नगर-शहरात अधिक सुविधा, रोजगार, मनोरंजन साधने व दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध असतात. त्यामुळे विशेषतः भारतात ग्रामीण भागातून

मागाकडे अधिक स्थलांतर झालेले पहावयास मिळते. मात्र, कोरोना महामारीत शहराकडून गावाकडे म्हणजे उलटे स्थलांतर (रिव्हर्स मीग्रेशन) झालेले दिसून येते.

झाऊन म्हणजे काय ?

व्यावहारिकदृष्ट्या लॉकडाऊन म्हणजे सर्व आर्थिक व्यवहार ठप्प असणे. ह्याचाच अर्थ वस्तू व सेवांचा उत्पादन आणि पुरवठा संपूर्णपणे सला तरी विस्कळीत होणे. मागाणीच्या तुलनेत वस्तू आणि सेवा पुरेशा प्रमाणात पुरवल्या जात नाहीत. त्याच वेळी उत्पादन करणारी कंपनी, मने, उद्योग बंद असल्यामुळे लोक आपली नोकरी व रोजगार गमावतात. लॉकडाऊन मुळे वस्तू खरेदी मंदावलेल्या मागाणीवर परिणाम होतो. Covid-19 लॉकडाऊनमुळे निर्माण झालेली अभूतपूर्व परिस्थिती होती. बाजारपेठेतील मागाणी व पुरवठा या दोन्हीमध्ये एकदमच लक्षणीय झालेली आपणास पहावयास मिळते. ही सामान्य परिस्थिती नक्कीच नव्हती. जगाच्या आर्थिक इतिहासात क्वचितच आपल्याला मागाणी व पुरवठा यात घट झाल्याचे दिसून येते. सर्व उत्पादन प्रक्रिया बंद होती. त्यामुळे आर्थिक व्यवहार देवाण-घेवाण कमी झाली. बहुतांश परतफेड होती त्यामुळे देशाच्या बँक क्षेत्रावरही मोठा विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. त्यातच दीर्घकाल लॉकडाऊन असेल तर त्याचे उद्योग गवर व देशाच्या अर्थव्यवस्थेत गंभीर परिणाम होऊ शकतात.

संघटित क्षेत्रातील कामगार वर्ग :

सामान्यतः जे कामगार नोंदणीकृत नाहीत. (म्हणजे मुंबई दुकाने व संस्था अधिनियम- १९४८ अंतर्गत किंवा कारखाने अधिनियम- १९४८ अंतर्गत किंवा सोसायटी अँक्ट- १९६१ अंतर्गत किंवा इतर कोणत्याही कामगार कायद्याने नोंदणीकृत नाहीत) अशा कामगारांना संघटित कामगार असे म्हणता येईल. संघटित क्षेत्रातील कामगार वर्गाप्रमाणे निश्चित वेतन, शासकीय सोयी-सुविधा, कागदपत्रांद्वारे सामाजिक रक्षितता, महिलांना प्रसूती रजा, प्रॉव्हिडंट फंड, ग्रॅज्युईटी व निवृत्तिवेतन इत्यादी सुविधा या श्रमिकांना नसतात. कामगार वर्गाच्या बाबतीत शापातळीवर एकच कायदा नसून विविध राज्यात वेगळे कायदे आहेत. त्यांच्या कामाचे स्वरूप देखील विस्कळीत, कंत्राटी व तात्पुरत्या स्वरूपाच्या दिसून येते. अर्धकुशल व अकुशल श्रमिक वर्ग मोठ्या प्रमाणावर असंघटित क्षेत्रात आहेत. त्याप्रमाणेच प्रशिक्षित व कुशल श्रमिक वर्ग या क्षेत्रात आहे. मात्र, संघटित क्षेत्रातील कुशल कामगार वर्गाचा दर्जा त्यांना अजूनही प्राप्त होताना दिसून येत नाही.

१९९० च्या दशकात भारताने स्वीकारलेल्या नव्या आर्थिक धोरणाचा एक भाग म्हणून जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण याचा युगारंभ झाला. गेल्या तीन दशकात अनेक सरकारे आली आणि गेली पण प्रत्येक सरकारने कामगार विषयक तीच धोरणे राबविली. जागतिकीकरणाच्या झंझावात बाजारपेठेला अधिक महत्त्व आल्यामुळे अधिक नफा प्राप्ती करणे उद्योगाचे उद्दिष्ट्य झाले. स्पर्धेत जगेल तोच लायक ही जीवनशैली बनली. खेळ असो की करमणूक असो त्याच वस्तूकरण झाले. प्रत्येक गोष्टीला खरेदी-विक्री मूल्य आले. त्यामध्ये मूठभर लोकांच्या आयुष्य चमकदार बनले पण हजारो कामगार विकासाच्या वर्तुळाबाहेरच राहिले. खाजगीकरणाच्या युगात उत्पादन क्षेत्र संकुचित झाले आणि सेवा व किरकोळ क्षेत्र विस्तारले गेले. एका कारखान्यात दहा सुटे भाग लागत असतील तर त्याचे दहा छोटे कारखाने उभारले गेले. कंपनी मालकाची व कारखानदार वर्गाची कामगार कायद्यातून सुटका झाली. या सर्व ठिकाणी कायमस्वरूपी नेमणुका करून कामगार, मजूर व कर्मचारी वर्ग नेमण्या ऐवजी कंत्राटी पद्धतीचा व आऊटसोर्सिंग पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. रोजंदारीवर कामगारांना नेमण्याची पद्धत प्रचलित झाली. कोरोना महामारीत उत्पादन बंद असल्यामुळे कारखानदार व मालक वर्गाने कामगार वर्गास कामावरून कमी केले. त्यामुळे हजारो कामगारांची नोकरी गेली. लाखो कामगार अर्धपोटी उपाशी राहून दिवस काढत आहेत. रोजंदारीवर काम करणाऱ्या मजुरांच्या तर बेहाल झाले आहेत. दिवसभर काम केले तरच रात्रीचे जेवण मिळणार अशा मजूर वर्गाच्या हाताला काम नाही. राहायला घर नाही. जेवायला अन्न नाही. काही विकत घ्यायला खाशात पैका नाही. अशा परिस्थितीत लाखो मजुरांनी दिल्ली, पुणे, मुंबई, बेंगलोर अशा औद्योगिक नगरीतून गावाकडे स्थलांतर केले.

देशातील कामगार वर्गाचे उलटे स्थलांतर :

भारतात ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर होण्याचे प्रमाण अधिक आहे. कामाच्या शोधात, रोजगाराच्या संधी, शैक्षणिक व आरोग्य सुविधा, व्यापार-व्यवसाय, सुरक्षित जीवन याशिवाय लहरी निसर्ग, बेमोसमी पाऊस, सतत दुष्काळ यामुळे शेतात न पिकणे इत्यादी कारणांमुळे कामगार वर्ग शहरी भागात स्थलांतर करतो.

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X

Issue - IV

October - December - 2021

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

२१. महात्मा गांधीजी प्रणित आदर्श ग्रामस्वराज्य व्यवस्था

डॉ. भालेराव जे. के.

सहयोगी प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक, लोकप्रशासन विभाग, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

प्रास्ताविक

भारत देशा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. सध्या भारतात सहा लाख खेडी असून देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६५ टक्के लोक ग्रामीण भागात वास्तव्य करतात. खेड्यातील लोकांमध्ये अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, दैववाद, संकुचितपणा अधिक जाणवतो. त्यामुळे ग्रामीण जनतेत दारिद्र्य, दुःख, गरिबी, अन्याय, अत्याचार रुढी, प्रथा व परंपरा अधिक दिसून येतात. म्हणून गांधीजींना ग्रामीण समाजात नवचैतन्य निर्माण करून सत्य, प्रेम, करुणा, सदाचार, सहकार्य, समता, न्याय व बंधुता या मूल्यांवर आधारलेली शोषणमुक्त, वर्गविहीन व समताधिष्ठित समाज रचना ग्राम स्तरावर निर्माण करावयाची होती. खेड्यातील लोकांचे जीवन शहरी लोकांप्रमाणे सुखदायी, संपन्न व मंगलमय बनवायचे होते म्हणूनच त्यांनी "आदर्श ग्राम स्वराज्य" संकल्पना मांडली.

गांधीजी सत्तेचे विकेंद्रीकरण पेक्षा आर्थिक विकेंद्रीकरणास अधिक महत्त्व देतात. उत्पादन साधनांच्या केंद्रीकरणाने आर्थिक विषमता निर्माण होते. त्यातून समाजात भांडवलदार व कामगार वर्ग निर्माण होतो. भांडवलदार वर्गाचे सर्व प्रकारच्या उत्पादन साधनांवर मालकी असते तर कामगार वर्ग हा आपल्या उदरनिर्वाहाकरिता त्या साधनावर अवलंबून असतो. यांत्रिकीकरणापेक्षा त्यांनी नधुउद्योग, कुटीर उद्योग व ग्रामोद्योग यास प्राधान्य दिले. "गाव समृद्ध झाले तर राष्ट्र समृद्ध" होईल त्यामुळे गांधीजींनी देशातील युवकांना खेड्याकडे चला असा संदेश दिला. खेडे स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी व स्वायत्त बनले की पर्यायाने समाज व राष्ट्र संपन्न होईल. सामान्य माणसाचा देशाच्या विकास प्रक्रियेत सहभाग वाढवा याकरिता त्यांनी खेड्यातील नागरिक विकासाचा केंद्रबिंदू मानला.

जीवन परिचय

भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, राजनीतीतज्ञ, समाज सुधारक, कुशल अर्थतज्ञ, विचारवंत व अहिंसेचे पुजारी म्हणून गांधीजींना ओळखले जाते. मोहनचंद करमचंद गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी गुजरात मधील पोरबंदर सुदामपुरी येथे झाला. वडील करमचंद आणि आईचे नाव पुतलीबाई होते. त्यांचे वडील काठियावाड संस्थानचे दिवाण होते. गांधींचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण राजकोट येथे झाले. इ. स. १८८८ मध्ये गांधीजी कायद्याचे शिक्षण घेण्यासाठी इंग्लंडला गेले. बॅरिस्टर पदवी संपादन करून १८९१ मध्ये ते भारतात परत आले व वकिली व्यवसाय सुरू केला. सन १९१७ मध्ये चंपारण येथील शेतकऱ्यांच्या हक्कासाठी आंदोलन केले.

त्यानंतर १९२० मध्ये अहिंसात्मक असहकार आंदोलनाची सुरुवात केली. सन १९२० ला दांडी येथील मिठाचा सत्याग्रह करून १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलनाचे नेतृत्व केले आणि अहिंसेच्या मार्गाने त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. अशा या राष्ट्रपित्याचे ३० जानेवारी १९४८ रोजी निधन झाले.

स्वदेशीचा पुरस्कार व यंत्र संस्कृतीला विरोध: मनुष्यशक्ती वा पशुशक्ती याऐवजी यंत्राचा वापर म्हणजे "यांत्रिकीकरण" होय. औद्योगिक क्रांतीनंतर यांत्रिकीकरणाला जीवनाच्या विविध क्षेत्रात सुरुवात झाली. भारतात कुशल- अकुशल मनुष्यबळ मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असल्यामुळे यांत्रिकीकरणाचा अवलंब आत्मघातकी ठरेल, असा विचार गांधीजींनी मांडला. त्यांच्या मते, कारखान्यात यंत्रावर काम करणारा माणूस यांत्रिक बनतो. त्याचा उत्साह, सर्जनशीलता व निर्णयशक्ती यांना खीळ बसवून त्यांच्या जीवनातील समाधान व शांतता नाहीशी होते. तसेच ग्रामीण भागातील नधु व कुटीर उद्योग संपुष्टात येतात. जी खेडी स्वयंपूर्ण होती ती परावलंबी होतात. त्यामुळे यंत्राधिष्ठीत पाश्चात्य संस्कृतीला गांधीजी नेहमी विरोध करीत असत. ब्रिटिश लोक कच्चा माल भारतातून इंग्लंडला घेऊन जायचे व तेथून पक्का माल-वस्तू तयार करून भारतीयांना विकायचे. त्यामुळे देखील येथील उद्योग व्यवसाय धोक्यात आले होते. स्वदेशी कंपनी म्हणजे ज्या कंपनीचे भागभांडवल, व्यवस्थापन, नियंत्रण, दिग्दर्शन व मॅनेजिंग डायरेक्टर भारतीयांच्या हातात असेल त्या कंपनीचा देशी होत. त्यांनी देशबांधवांना परकीय मालावर बहिष्कार टाका असे सांगून स्वदेशी मालाचा पुरस्कार करा असे आग्रहाने सांगितले. देशातील कपडा व इतर वस्तू महामग असतील तरी चालतील परंतु विदेशी वस्तूंचा वापर करायचा नाही याकरिता त्यांनी विदेशी वस्तूंची होळी केली.

वर्तमान ग्रामीण लोकजीवन

भारतातील अनेक प्रांतातील अनेक गावात स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांनंतरही सुधारणा होऊ शकली नाही, स्वातंत्र्याचा सुर्य त्यांच्या गावापर्यंत अजूनही पोहचू शकला नाही हे वास्तव आहे. आज ही हजारो गावात रस्ते, वीज, पाणी उपलब्ध होऊ शकले नाही. गेल्या दीड-दोन वर्षांपासून कोरोना महामारीमुळे देशबंदी, जिन्हाबंदी, शहरबंदी, गावबंदी व संचार बंदी असल्यामुळे सर्व यंत्रणा ठप्प होती. ग्रामीण भागात आरोग्य यंत्रणा सक्षम नसल्यामुळे हजारो लोकांचे covid-19 या विषाणूमुळे बळी गेले. प्रत्येक गावातील दवाखान्यात तज्ञ डॉक्टर, नर्स व पुरेसे मनुष्यबळ, अत्याधुनिक साधने, व्हेंटिलेटर, ऑक्सीजन सिलेंडर व इतर साधने उपलब्ध झाली असती तर अनेकांचे बळी व आर्थिक शोषण झाले नसते. केवळ आरोग्य व्यवस्थेबाबत ही अवस्था आहे असे नाही तर सार्वजनिक दिवाबत्ती, रस्ते, सांडपाणी, शुद्ध पेयजल, शाळांच्या पडक्या इमारती व रस्ते दुर्दशा इत्यादी बाबींमुळे भारतातील खेड्यांची अत्यंत बकाल अवस्था झाली आहे. त्यातच निरक्षरता, जातीयता, बेरोजगारी, भाऊबंदकी व गलिच्छ राजकारण इत्यादी समस्यांमुळे खेड्यातील माणसाचे जीवन नरकयातनामय बनले आहे. गांधीजींनी म्हटले होते की, खेडे नष्ट झाले तर हिंदुस्तान नष्ट होईल.

मूलभूत गरजा भागवण्यासाठी दुसऱ्या गावावर अथवा शहरावर अवलंबून राहणार नाहीत तसेच खेड्यातील लोकांना रोजगारासाठी शहराकडे स्थलांतर करण्याची गरज राहणार नाही कारण गावातच प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजा पूर्ण होत असल्यामुळे प्रत्येकाच्या हाताला काम उपलब्ध होईल. त्यामुळे गावातील लोकांचे जीवन स्वयंपूर्ण व समृद्ध बनेल.

आदर्श ग्राम राज्याची वैशिष्ट्ये

1. प्रत्येक गावाची सीमारेषा निश्चित असावी आणि जनतेच्या सुरक्षेसाठी संरक्षक असावा.
2. प्रत्येक खेड्यात उत्पन्न देणारी पिके घेतली जावीत.
3. प्रत्येक गावात रस्ते, सांडपाण्याची व्यवस्था स्वच्छता व शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था असावी.
4. गावात शाळा, धर्मशाळा, नाट्यग्रह, दवाखाना व समाजमंदिर असावे.
5. गावा-गावात ग्राम उद्योग उभारले जावेत.
6. प्रत्येक गावात जनावरांसाठी गोठ व लहान मुलांना खेळण्यासाठी मैदानात असावे.
7. प्रत्येक खेडे अन्नधान्य, भाजीपाला, फळे व वस्त्राबाबत स्वयंपूर्ण असावे.
8. खेड्यातील दैनंदिन जीवन व्यवहार हा सहकारी तत्त्वावर चालावा.
9. प्रत्येक गावात मूलभूत शिक्षण सक्तीचे करावे.
10. प्रत्येक खेड्यातील जातीव्यवस्था नष्ट होऊन नवसमाज निर्माण व्हावा.
11. प्रत्येक ग्रामपंचायतीला न्यायदान विषय अधिकार प्रदान करावे.
12. खेड्यांतील ग्रामपंचायतीला नियम, अटी व कायदे करण्याचा आणि त्याची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार देण्यात यावा.

निष्कर्ष

आधुनिक काळात देशातील शहरे व महानगरांना स्मार्ट सिटी बनवले जात आहे. परंतु खेडी मात्र, भकास होत आहेत. भारताची अर्थव्यवस्था ही कृषी आधारित आहे. सततचा दुष्काळ, लहरी निसर्ग, पारंपारिक पीक पद्धती व आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा अभाव इत्यादी कारणांमुळे कृषी क्षेत्रावर पर्यायाने ग्रामीण जीवनावर विपरीत परिणाम होत आहे. खेड्यातील लोकांचे जीवन बकास बनले आहे. ग्रामस्वराज्य या संकल्पनेत गावातच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करणे, उत्पादन क्षमता वाढविणे, मानवी जीवन मूल्यांची जोपासना, अन्नप्रतिष्ठ व व्यक्तीच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता गावस्तरावर करणे अपेक्षित आहे. देशातील खेड्यांची पुनर्रचना करून गांधीजींना प्रत्येक गावास गतवैभव प्राप्त करून द्यावयाचे होते.

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

November - April - 2021-22

Volume - X

Issue - I

Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

५. भारतीय राष्ट्रवाद आणि नक्षलवादी चळवळ

डॉ. भालेराव जे. के.

सहयोगी प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक लोकप्रशासन विभाग, स्वा. सावरकर, महाविद्यालय, बीड.

प्रास्ताविक

भारताचे सार्वभौमत्व, अंतर्गत सुरक्षा व्यवस्था व राष्ट्रीय एकात्मता यास गंभीर धोका निर्माण करणारा घटक म्हणजे "नक्षलवाद" हा होय. भारतात प्राचीन व मध्ययुगीन काळापासून जमीनदारी पद्धत प्रचलित होती. जमीनदार, सरंजामदार व सावकार वर्ग शेतमजूर, भूमिहीन व वंचित वर्गाचे शोषण करीत असत. विशेषतः जंगल परिसरातील आदिवासी जमाती लोकांच्या जमिनी जबरदस्तीने जमीनदार वर्ग बळकावून त्यांच्यावर अन्याय व अत्याचार करत. त्यातच गरीब शेतमजूर वर्गाची करण्यात येणारी पिळवणूक, आर्थिक शोषण, स्थानिक राजकारण, विकासातील असमतोल, सरकारी खात्यातील भ्रष्ट अधिकारी व नेभळट राजकीय नेतृत्व यामुळे देशात सामाजिक व आर्थिक विषमता निर्माण झाली. चीनमधील कम्युनिस्ट क्रांतीचे प्रणेते माओ-त्से-तुंग यांच्या तत्वज्ञानाची प्रेरणा घेऊन चारू मुजुमदार व कानू संन्याल यांनी भारतात जमीनदार वर्गाकडून केल्या जाणाऱ्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्याकरीता पहिल्या प्रथम सशस्त्र लढा पश्चिम बंगाल राज्यातील "नक्षलबारी" या छोट्याशा गावातून सुरू केला हा लढा पुढे देशभर व वणव्या सारखा पसरला आणि नक्षलवादी चळवळीत रूपांतरीत झाला. त्यानंतर या संघटना कडून केवळ जमीनदार वर्गाच नव्हे तर शासन व्यवस्था उलथून टाकण्यासाठी हिंसात्मक व विध्वंसक मार्गाचा अवलंब करण्यात येऊ लागला.

चीन माओवादाच भारतीय नामकरण म्हणजे नक्षलवाद! माओची हिंसक विचारसरणी हीच नक्षलवादाची विचारसरणी! राजकीय सत्ता मिळवून हिंसेच्या मार्गाने भारतातील संविधान आणि त्यावर आधारित लोकशाही व्यवस्था उलथवून टाकणं हे त्याचं अंतिम उद्दिष्ट— "Power flows through the barrel of gun" (बंदुकीच्या जोरावर राजकीय सत्ता) हे त्यांचे ब्रीद आणि " लाल किल्ले पे लाल निशान" हे अंतिम ध्येय! आमसबरी- तमसबरी नक्षलबारी- नक्षलबारी ही घोषणा देऊन जंगलात राहणाऱ्या नव्हे तर महानगरातील महाविद्यालयीन- विद्यापीठीय तरुण नक्षलवादी चळवळीत ओढले जात आहेत. आज नक्षलवादी चळवळ देशाचा झारखंड, ओडीसा, तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल, बिहार, पंजाब, उत्तरांचल महाराष्ट्र, केरळ, उत्तर प्रदेश व मध्यप्रदेश यासह २० राज्यात आणि देशातील २३२ जिल्ह्यात पसरली आहे.

भारतातील नक्षलवादी चळवळीचा इतिहास: भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेक राष्ट्रभक्त, राष्ट्रप्रेमी व राष्ट्रनिष्ठ युवा क्रांतिकारकांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. मात्र, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशात इंडिया व भारत अशी सामाजिक-आर्थिक विषमता निर्माण झाली. देशातील सरकार समाजातील गरीब शेतमजूर दलित, पीडित, आदिवासी लोकांच्या कल्याणासाठी काही करीत नाही, त्यांच्या उन्नतीसाठी व उद्धारासाठी समांतर सरकार गरजेचे आहे तसेच देशातील जमीनदार व सावकार वर्ग गरीब शेतमजूर व आदिवासी लोकांवर करीत असलेल्या अन्यायाला प्रतिरोध करण्याकरिता नक्षलवादी चळवळीचा उदय झाला. पश्चिम बंगालमध्ये दार्जिलिंग जिल्ह्याच्या सिलिगुडी विभागात व हिमालयाच्या पायथ्याशी नक्षलबारी हा २०७ चौ. किलोमीटरचा प्रदेश या प्रदेशात ७० गावांचा समावेश होतो. या प्रदेशात बहुतांशी वस्ती संधाल, मुंडा व राजवंशी आदिवासी जमातीची आहे. या प्रदेशात चहाचे मळे आहेत शेतमजूर वर्ग हा या भागातील जमीनदाराकडे "वाटेकरी" पद्धतीचे काम करीत असत. या पद्धतीत जमीन मालक त्यांना नांगर, बैल, व बी-बियाणे पुरवठा करीत असत आणि पीक उत्पादनातील मोठा वाटा तो आपल्याकडे ठेऊन घेत असत. त्यांच्यातील काही जमीनदार गरीब आदिवासी लोकांच्या जमिनी दडपशाहीने व जबरदस्तीने बळकावत. भूमिहीन, शेतमजूर आदिवासी लोकांना लोकशाही सनदशीर मार्गाने काहीच मिळणार नाही त्यांना त्यांचे हक्क व न्याय मिळवून देण्यासाठी नक्षलवादी चळवळीचे अध्वर्यू चारू मुजुमदार यांनी आपले सहकारी जंगल संधाल व कानू संन्याल याच्या मदतीने ७० खेड्यांतील जमीनदार यांच्या विरोधात २४मे १९६७ रोजी सशस्त्र उठाव केला. या रक्तरंजित हिंसाचारामध्ये अनेक निरपराध लोकांना आपला प्राण गमवावा लागला. हा सशस्त्र लढा नक्षलबारी या गावातून सुरू झाल्यामुळे उठाव करणाऱ्या लोकांना "नक्षलवादी" असे संबोधण्यात आले. ऑपरेशन स्टीपलचेस अभियान राबवून पश्चिम बंगाल पोलिसांनी १० जुलै १९६२ रोजी नक्षलवादी चळवळीचा सर्वेसर्वा चारू मुजुमदार यांना अटक केली. त्यानंतर काहीच दिवसात कोलकात्यातील "लाल बजार" या तुरुंगात त्याचा मृत्यू झाला.

नक्षलवादी चळवळीचा विस्तार : इ. स. १९६२ मध्ये चारू मुजुमदार यांच्या मृत्यूनंतर काही काळ महादेव मुखर्जी आणि या चळवळीचे नेतृत्व केले. भारतातील मध्यवर्ती भागात विविध राज्यांच्या सीमांना लागून ६,३००००चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळ असलेला "रेड कॉरिडॉर" नेपाळपासून केरळपर्यंत (पशुपती ते तिरुपती) पसरलेला आहे. महाराष्ट्र ते झारखंड या सहा राज्यांच्या सीमारेषा च्या षटकोनी अरण्याला नक्षलवादी "दंडकारण्य प्रदेश" असे संबोधतात. जनाधार प्राप्त करण्यासाठी नक्षलवादी चळवळीने त्या त्या राज्यातील स्थानिक प्रश्न व समस्यांना प्राधान्य दिले. पश्चिम बंगाल आंध्र प्रदेशातील जमीनदारांचा प्रश्न, बिहारमध्ये अनुसूचित जाती-जमातीच्या प्रश्न, महाराष्ट्रात तेंदूपत्ता व बांबू संकलनाचा प्रश्न आणि मध्य प्रदेश आणि छत्तीसगडमध्ये जल-जंगल-जमीन या प्रश्नाबाबत आदिवासी लोकांची सहानुभूती मिळवून आपलंसं करायचं आणि त्यांच्या मदतीने भूसुरंग स्फोट घडवून आणायचे व दहशत निर्माण करायची अशी नक्षलवाद्यांची रण नीती राहीलेली आहे. १९८० च्या दशकानंतर नक्षलवादी कार्याचा विस्तार देशातील

विभागीय समिती नक्षली: मोठी कारवाई करण्यासाठी सर्वांनी एकत्र बोलावले जाते. मात्र, निर्णय होण्याआधी राज्य समितीची संमती मिळावावी लागते. संघटनात्मक बांधणी व इतर चर्चा करण्यासाठी विभागीय समितीचे दर सहा महिन्याला बैठक होत असते. त्यासाठी सर्व जण उपस्थित असतात. दलम कमांडर रोख रक्कम समितीकडे सुपूर्द करीत असतो.

राष्ट्रवाद व नक्षलवाद : राष्ट्रवादाची निर्मिती ही व्यक्ती-व्यक्ती मधील समान मूल्यांनी विकसित होते. त्यातून देशविषयी प्रेम, त्याग व बलिदान करण्याची भावना नागरिकांत निर्माण होते. आपल्या मातृभूमी विषयी आत्मीयता असल्याने व्यक्तीत समाजापेक्षा राष्ट्र हे मोठे ही भावना वृद्धिंगत होते. परंतु भारतामध्ये राष्ट्रीय हितापेक्षा स्वहिताला अधिक प्राधान्य देण्यात येते. त्यामुळे आपल्यातलीच देशद्रोही/देशघ्न मंडळी आपल्या देशबांधवांना ठार मारून मृत्यू तांडव घडवून हिंसाचार व दहशत निर्माण करीत आहेत. सन २०१० मध्ये दंतेवाडा येथे केंद्रीय राखीव दलाच्या जवानांवर हल्ला करून ७६ जवानांना नक्षलवाद्यांनी ठार मारले होते. तेव्हा तत्कालीन पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी "नक्षलवादी चळवळ ही देशातील अंतर्गत सुरक्षेला आव्हान देणारी सर्वात गंभीर भाव आहे" असे म्हटले होते. केंद्रीय गृहमंत्र्यांनी संसदेत दिलेल्या माहितीनुसार २०२० मध्ये नक्षलवाद्यांनी केलेल्या हल्ल्याच्या ६६५ घटना घडल्या होत्या. २०१९ मध्ये हा आकडा ६७० इतका होता तर २०१८ मध्ये ८३३ देशविघातक घटना घडवून आणल्या गेल्या. मागील पाच वर्षांत देशभरात नक्षलवादी लोकांनी ५९६० घटना घडविल्या असून त्यात ४५५ जवान शहीद झाले. निष्पाप व निरपराध सैनिक जवानांना नक्षलवादी हल्ल्यात शहीद व्हावे लागत आहे. मोदी सरकार (२०१४) सत्तेत आल्यापासून नक्षलवाद्यांच्या विरोधात कठोर धोरण अवलंबिले. परिणामी यामुळे देशातील ४४ जनपदे नक्षलमुक्त झाले आहेत. तसेच अनेक नक्षलवादी आपली शस्त्रे सुरक्षा बलाच्या व पोलिसांच्या हवाली करून शरणागती पत्करत आहेत.

निष्कर्ष

जंगल व परिसरात राहणारे आदिवासी जमातीतील लोकांच्या अज्ञान व निरक्षरतेचा फायदा घेऊन आम्ही जल-जंगल व जमिनीचे रक्षक व तुमचे पालककर्ता आणि रक्षणकर्ता आहोत, असे म्हणत नक्षलवादी आदिवासी लोकांना आंदोलन करण्यास भाग पाडतात. समाजातील वंचित उपेक्षित समाजाच्या समस्यांचा आधार घेताना भावनिक आवाहन करून, हाताशी धरून प्रस्थापित व्यवस्थे विरुद्ध रक्तरेजित संघर्ष व विद्रोह केला जात आहे. शासन, प्रशासन यंत्रणा व लोकशाही व्यवस्थेबाबत सातत्याने प्रश्नचिन्ह उभे करून राष्ट्रविरोधी व राष्ट्रविघातक कृत्य करण्यात युवकांना प्रवृत्त करणे व समाजमन कलुषित करून देशात अराजकता आणि फुटीरवादीगटांना नक्षलवाद्यांकडून प्रोत्साहित केले जात आहे. त्यामुळे भारतीय लोकशाही व्यवस्था, एकात्मता, अखंडता व अंतर्गत सुरक्षेला गंभीर धोका निर्माण झाला आहे.

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 47023)

ISSN 2319-8508

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - X, Issue - II,
May - October - 2022
English / Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 6.495
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
13	A Review of Government of Sangha Buddhism in Loei Province in Thailand Phra Ganpakorn Kaewsuvan Dr. Suhas Morale	72-77
14	Fostering Students Work Readiness in Business Schools with Reference to Ashoka Business School Dr. Priti Sonar	78-81
15	Panchayat Raj in Uttar Pradesh, a Case Study of single Panchayat and Review of Literature Rishabh Kumar Dr. Anil Kumar	82-86
16	Turning off Camera as a Coping Strategy in Videoconferencing Chaitali P. Thacker Ritaxi J. Gaglani	87-91
17	A Study on Slum Dwellers on the Basis of their Personal and Job Related Profiles with Special Reference to Central Zone of Surat City Dr. Badalkumar P. Mehta	92-98
18	The Agony of a Mughal Princess: A Peep into the Diary of Jahan Ara Dr. Madhumita Bandyopadhyay	99-104
19	Renewable Energy Sources in India Dr. Jyoti Sahadev Wakode	105-112
20	Total Irregularity Strength of a Line Graph N. S. Hungund	113-116
21	A Study of Effect of Covid 19 on Aviation Sector Dr. Renu A. Tiwari	117-122
22	An Overview of the Co-operative Bank in India Mr. Madhav Prabhakar Jaygude Dr. P. T. Bhosle	123-129
23	Abragation of Artical 370 of the Indian Constitution Dr. Ram Pandurang Sabade	130-132

13. A Review of Government of Sangha Buddhism in Loei Province in Thailand

Phra Ganpakorn Kaewsuvan

Research Scholar, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Dr. Suhas Morale

Head & Guide Department of Political Science Faculty of Social Science, Nagsenvan

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Abstract

The Religious affairs department the administration of the Sangha in the past has ad here to Buddhism as a constitutional religion. The Sangha was a problem and needed to rely on the state and on state power to help resolve it as in the reign of Ashoka the Great. The clergy and religion had been carried out in this manner and is a respect and important for the general Buddhists as well as the head of the country. Since the clergy has carried out business, religious affairs are of great important to the monks and the nation as a whole in the reign of King Rama V. The King granted the state authority to organize the monastic administration system for the first time with the Administrative Characteristics Act The Rattanakos in Ecclesiastical Council, 121. which, has exercised the power to manage the government according to the law. After reaching the reign of King Rama VI, the King had enacted the Sangha act 2484 abolished the previous act in order to organize the new Sangha administration system with a pattern similar to democratic government. The King as head of state emphasized that the administration of the Sangha is important for strengthening and the stable existence of Buddhism. The Sangha is considered a representative or a follower of the Buddha. The Buddhist people who serve to carry out missions continue spreading and transferring the teachings of the Buddha amongst provided so that those who respected the religion.

Buddhism has adopted the Dhamma teachings in daily life and gain benefits for oneself and for the propagation of society The continuation and transfer of the teachings of The Buddha is an important mission that the Sangha must perform. In addition the practice and life of monks according to the Dhamma discipline can create faith and admiration among the general Buddhists. It also motivates Buddhists to be aware of their duties as Buddhists. The faith and discipline of the Buddha, there is a way to express many things that demonstrated of many ways.

Keywords: - Buddhism, Monk, Dhamma, Sangha, Administration

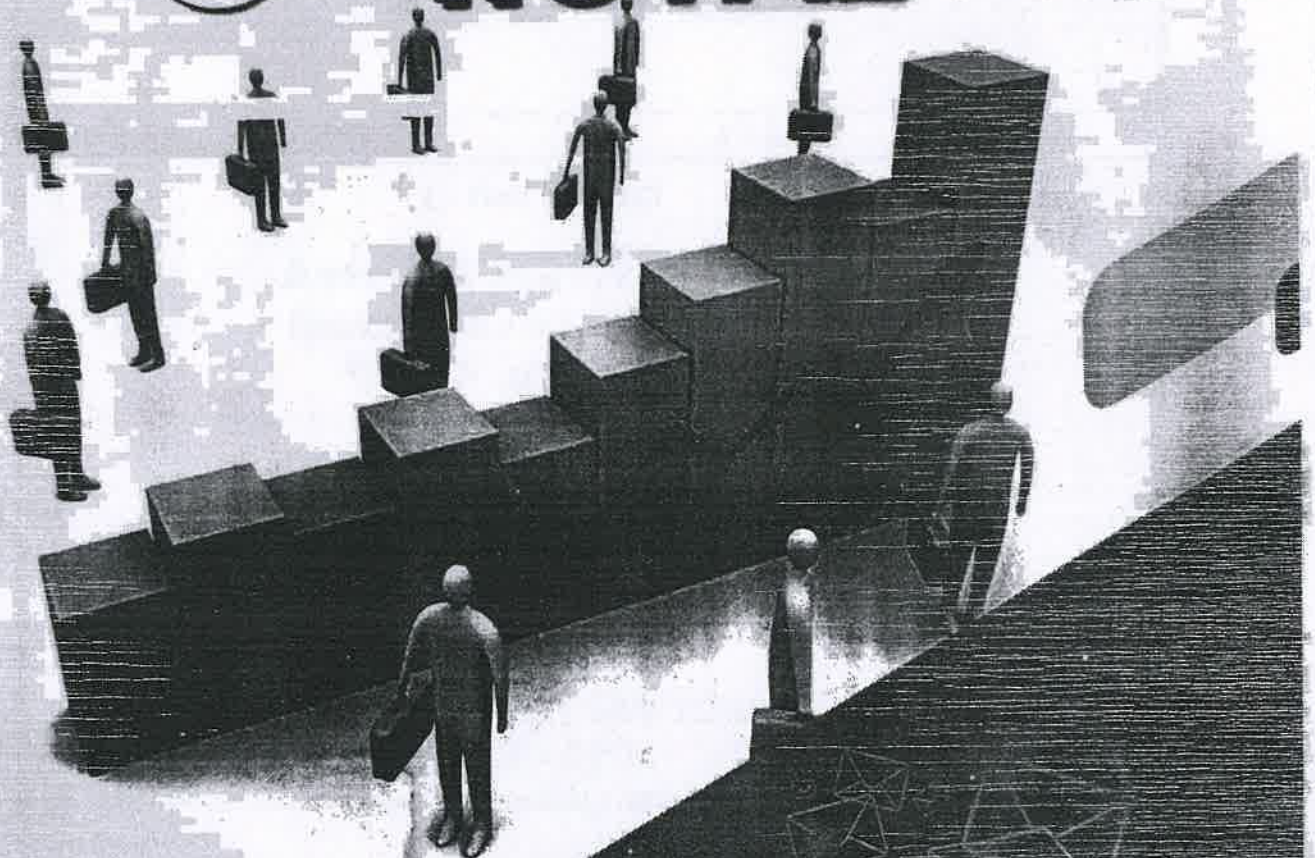
Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 47037)

ISSN 2278 - 8158

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Volume - XI, Issue - I,
June - November - 2022
English Part - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 5.972
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

16. A Study Concept Government of Sangha Buddhism in Loei Province in Thailand

Phra Ganpakorn Kaewsuvan

Research Scholar, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Dr. Suhas Morale

Head & Guide Department of Political Science Faculty of Social Science, Nagsenvan
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Abstract

To study the role of Buddhist monks in accordance with the law and regulations of the Sangha Association and study the concepts of Buddhism in Thailand. In the administration of the Sangha in all 6 areas, Is Governing, Religious studies, Education, Propagation of Buddhism, Buddhism in public facilities and public welfare. This study, the study group determines the population group from answering the questionnaire. Buddhist monks in Loie Province in Thailand a total of 428 people. Education is the desire to achieve or achieve goals, such as tuition, training, training. The concept is an important idea, which is a way to bind stories or other ideas that are inserted in the subject, such as ideas about merit. Concepts of love, justice, death, concepts related to humans or concepts that are knowledgeable in various fields.

1. Introduction

Research subject "The role of the Sangha Administrator Towards the clergy (Thamyut) in Loei province "is a mixed method research consisting of quantitative research (Quantitative Research) and Qualitative Research (Research Qualitative Research) has 3 objectives of the research are 1) To study the role of Sangha Administrator Towards the administration of the Sangha (Dhammayut) clergy in Loei province 2) to compare the roles of the Sangha Administrator Toward the governing of the Sangha (Dhammayut) clergy in Loei province classified by personal factor 3) to study the problems, obstacles, and suggestions regarding the role of Sangha Administrative Monk Which has to governing the Sangha (Dhammayut) clergy in Loei province,

2. Data collection

In collecting this information The researchers conducted the data collection by themselves as follows:

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

November - 2021
Vol. I No. 20

**EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD**

Buddhism and National Integration in Thailand

*** Dr. Suhas Morale ** Mr. Phra Wutthiphong Aggavuddho**

Introduction

In 1965, the Thai government, through the Department of Public Welfare, launched a program of Buddhist missions to the hill tribes of North Thailand that was to be carried out by members of the Thai Buddhist clergy, the Sangha. The purpose of the program was to strengthen sentimental ties [of Thai] with the tribal people and to create loyalties [of the tribal people] to the nation through development of strong beliefs in Buddhism.¹ This policy that aims at the bringing of marginal people into the national fold of Thailand through conversion to Buddhism would seem to have its origins in policies concerning the relationship between Buddhism and national integration that were first formulated in the reign of King Culalongkorn at the end of the last century. Among Culalongkorn's attempts to weld the territories under his rule into a unitary nation was the institution of laws designed to create a national Buddhist church. Present-day statistics on religion in Thailand suggest that these efforts were highly successful. In the 1960 census, 93.4 percent of the population of the kingdom are said to be Buddhists.² While this classification is somewhat misleading since it subsumes adherents of different forms of Buddhism, the distortion is not very significant. Less than 1 percent of the Buddhist monasteries and Buddhist clergy of the kingdom are not part of the Thai church.³ In such a context, it would appear that a policy of integrating marginal peoples into Thai

*Professor and Head, Department of Political Science, Swa. Sawarkar College, Beed

**Research Scholar, Dept. of Political Science, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, A'bad

73 वी घटनादुरुस्ती

डॉ. मोराळे सुहास रंगनाथ¹, गीता शंकर गाडेकर²

¹संशोधक मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड, (माजी संचालक, विद्यार्थी कल्याण विभाग, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद)

²(जीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी), राज्यशास्त्र विभाग, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना

वैदिक कालखंडामध्ये गावचे प्रशासन ग्रामसभा या माध्यमातून चालत असे. गावचा प्रमुखास वेदांमध्ये ग्रामीण असे म्हटले आहे. मुगल कालखंडात व्यापाराच्या बाबतीत भारत मागास राहिला. त्याचबरोबर तत्कालीन राज्यकर्त्यांचे जनतेप्रती उत्तरदायित्वाचे आणि कल्याणकारी धोरण नव्हते त्यामुळे मुगल कालखंडात ग्रामपंचायती कमकुवत राहिल्या त्यानंतर ब्रिटिश कालखंडात प्रशासनाचे केंद्र म्हणून जिल्हा झाल्याने ग्रामपंचायतीचे महत्त्व कमी झाले. त्या वेळी जास्तीत जास्त प्रयत्न ग्रामपंचायतीच्या सक्षमीकरण ऐवजी महानगरपालिका सारख्या शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्थापने वरती असल्याने ग्रामपंचायतीचा पाहिजे तितका विकास झाला नाही.

एकाच देशामधील गाव तालुका शहर की विशिष्ट क्षेत्रापुरते मर्यादित असलेले शासन म्हणजे स्थानिक शासन होय किंवा त्यालाच आपण पंचायत राज व्यवस्था असं म्हणतो. राष्ट्रीय किंवा घटक राज्याच्या शासनाद्वारे साध्या कायद्याने स्थानिक प्रशासन निर्माण केले जाते. सार्वजनिक ध्येय धोरण ठरविण्याचा मर्यादित अधिकार स्थानिक प्रशासनाला आहे. म्हणजेच पंचायत राज व्यवस्थेला आहेत. त्या त्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकांच्या दैनंदिन गरजा विचारात घेऊन त्यांना सार्वजनिक सेवा व सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि स्थानिक क्षेत्राचा विकास करणे ही पंचायत राज्य व्यवस्थेची प्रमुख ध्येय असतात स्थानिक नेतृत्व उदयाला यावे. नागरिकांना कारभारात सहभागी होता यावे. अधिकारांचे विकेंद्रीकरण व्हावे इत्यादी हेतू स्थानिक प्रशासनाच्या निर्मितीमागे असतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात मर्यादित प्रमाणात पंचायत राज्यव्यवस्थेची निर्मिती झालेली होती. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्राम स्वराज्य व ग्राम विकास या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी पंचायत राज्य निर्माण करण्याचे धोरण आखले गेले.

◆भारताने संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार केलेला असून लोकशाहीतील सत्ता विकेंद्रीकरणाचे तत्त्व प्रत्यक्षात येण्यासाठी पंचायत राज व्यवस्थेची निर्मिती करण्यात आली. बलवंतराव मेहता समिती स्थापन करून भारतामध्ये ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण करण्यात आल्या. केंद्र व राज्य सरकारला या संदर्भामध्ये कायदे करण्याचा अधिकार देण्यात आला. लोकांच्या बदललेल्या अपेक्षा व निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्यासाठी घटना दुरुस्ती पद्धत अमलात आणली होती. त्यानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांना जास्त अधिकार देण्यासाठी केंद्र सरकारने 73 वी व 74 वी घटना दुरुस्ती केली. राजकीय सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणे हा या घटनादुरुस्तीचा मुख्य हेतू होता. या घटनादुरुस्तीने भारतीय राजकीय सत्तेमध्ये बदल झाला. आजपर्यंत ज्या समाजघटकांना सत्ता मिळालेली नव्हती त्या समाजघटकांना सत्ता मिळाली व लोकशाहीवरील त्यांचा विश्वास अधिक दृढ झाला.

73 वी घटनादुरुस्ती

बलवंतराव मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार भारतामध्ये पंचायत राज व्यवस्था स्थापन करण्यात आल्या. 1978 ला अशोक मेहता यांच्या समितीने पंचायत राज व्यवस्थेचे मूल्यमापन केले. 1986 साली 64 वी घटना दुरुस्ती संसदेत मांडण्यात आली. परंतु राज्यसभेने

अधिकार बहाल केले. त्याद्वारे त्यांना ग्रामीण विकास करणे शक्य झाले. प्रामुख्याने उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करून देण्याचे काम या 73 व्या घटना दुरुस्तीने पंचायत राज व्यवस्थेला केलेले आपल्याला दिसून येते.

सारांश

1992 झाली संसदेने 73 व 74 आपल्या घटना दुरुस्ती ला संमती दिली. परंतु त्याची अंमलबजावणी 1994 पासून सुरू झाली. महाराष्ट्र मध्ये 1994 पासून 73 व 74 वी घटना दुरुस्ती अंमलात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कारभारामध्ये या घटनादुरुस्तीने महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणली. लोकशाही विकेंद्रीकरण याची संकल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारांमध्ये अमलात आणली. ज्या समाजघटकांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळू शकले नव्हते त्या समाजघटकांना स्थानिक पातळीवर प्रतिनिधित्व करण्याची संधी या घटनादुरुस्तीने प्राप्त करून दिली. अनुसूचित जाती-जमाती व महिला या घटकांचा केवळ राजकीय सहभाग वाढला नाही तर त्यांना राजकीय प्रतिनिधित्व ची संधी तसेच राजकीय सत्ता देखील मिळाली. सरपंच, सभापती, अध्यक्ष, महापौर, नगराध्यक्ष ही सत्तेची पदे या वंचित घटकांना आरक्षणाच्या माध्यमातून या घटनादुरुस्तीच्या बदलामुळे मिळाले. राज्य निवडणूक आयोग, राज्य वित्त आयोग संस्थेने देखील महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले. भारताच्या तसेच महाराष्ट्राच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या इतिहासामध्ये घटनादुरुस्ती ला महत्त्वाचे स्थान आहे कारण तिने स्थानिक पातळीवर महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले व लोकशाहीचा विस्तार घडवून आणण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली.

संदर्भ सुची

- 1) पंचायतीराज एव ग्रामीण विकास योजनाए – डॉ. बसंतीलाल नाबेल.
- 2) भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था – डॉ. सविंद्र पांडुरंग भणगे.
- 3) महाराष्ट्र टाईम्स दि. 8 डिसेंबर, 2015.
- 4) भारत मे पंचायती राज – हरिश कुमार खत्री.
- 5) महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था – प्रा.व्ही.बी. पाटील.

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

Volume-2024, Issue-12, ISSN-2230-9578

***Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr.
B. R. Ambedkar – Thoughts and works***

Chief Editor

Editor

Dean, P. V. P. S. College

Executive Editor

Dr. Anant Narwade

Dr. Raghunath Ghadge

Mr. Anil Jagtap

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23 Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

35	विचारवंत आणि सुधारक छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज डॉ.एस.डी. सावंत	132-133
36	डॉ. आंबेडकरांचे राष्ट्रनिर्माणातील एक अभूतपूर्व कार्य— हिंदू कोड बिल प्रा.डॉ. श्रीमती सुनिता कुरुडे	134-136
37	आंबेडकरवादी विचारधारा दलित विमर्श के संदर्भ में डॉ दळवे सूर्यकांत माधवराव	137-138
38	राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार गोविंद रामराव काळे, प्रा. डॉ दीपक एम भारती	139-143
39	महात्मा फुले यांच्या अखंड मधील पुरोगामी विचार डॉ लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	144-147
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित साहित्याला योगदान डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	148-152
41	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य प्रा. डॉ एच.टी सातपुते	153-155
42	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती विषयक विचार व कार्य : एक भौगोलिक अभ्यास प्रा.डॉ. सुभाष दत्त हुलपल्ले	156-158
43	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठी साहित्याला योगदान श्री. दयानंद मनोहरराव राठोड	159-161
44	महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार डॉ.पांडुरंग नामदेव डापके	162-165
45	मानव प्रजातियोंका वर्गिकरण के आधार का भौगोलिक विवेचन डॉ. शेख ए.आय	166-167
46	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील सोयाबीन पीक प्रारूप : एक अभ्यास(इ.स.१९९१ ते २०११) प्रा.डॉ.शिरमाळे महेबुबपाशा बाबूमीयाँ	168-172
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संविधानवाद प्रा. अभिमान अरुण ढाणे	173-175
48	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास प्रा.डॉ.मैंद बालासाहेब वैजनाथ	176-180
49	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा शेतकरी विषयक दृष्टीकोन प्रा. डॉ. महावीर गायकवाड	181-183
50	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे कृषीसंबंधी विचार तथा धोरण श्री. शरद बाबुलाल खडारे	184-187
51	विचारवंत आणि सुधारक छ. शाहू महाराज प्रा.विनोद नामदेव साळुंखे	188-189
52	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे अस्पृश्यतानिवारण विषयक कार्य प्रा. डॉ. चौधरी दत्तत्रय मल्हारी	190-191
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक लेखन प्रा.तुषार भोसले	192-194

डॉ. आंबेडकरांचे राष्ट्रनिर्माणातील एक अभूतपूर्व कार्य- हिंदू कोड बिल

प्रा.डॉ. श्रीमती सुनिता कुरुडे

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड इतिहास विभाग प्रमुख

kurudesunita1970@gmail.com

प्रस्तावना :

विसाव्या शतकात प्रामुख्याने भारतात स्वातंत्र्याबरोबरच अनेक सामाजिक प्रश्नही उमे होते. त्यातही भारतीय स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा, अस्मिताचा प्रश्न होता. प्रारंभी राजर्षी शाहू, म. फुले, गो.ग. आगरकर, न्या. रानडे, महर्षी कर्वे इत्यादी अनेक थोर समाजसुधारकांनी स्त्रीप्रश्नांवर केवळ चर्चाच केली नाही तर त्यासाठी उपाययोजना देखील केल्या. मात्र डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रीप्रश्नांच्या जाणिवेतून स्त्रीमुक्तीचा 'हिंदू कोड बिल' च्या आधारे-कायदेशीररित्या स्त्री स्वातंत्र्य, अस्मिता, समानता या दृष्टीने प्रयत्न केले. नव्हे तर त्यासाठी आग्रह धरला. भारताच्या उज्वल परंपरेत आज ५० टक्के स्त्रींचा सहभाग आहे. हे डॉ. आंबेडकरांनी पूर्वीच जाणले होते. त्यांनी भारतातील विवाह पध्दती, घटस्फोटाच्या पध्दती, संपत्ती वारसाच्या पध्दती अशा विविध प्रश्नांवर 'हिंदू कोड बिल' या स्त्रीमुक्तीच्या ग्रंथमांडणीतून चिकित्सा केली. आजही देशातील स्त्रीप्रश्नांसंदर्भात असलेल्या 'हिंदू कोड बिलाचा' सर्वांनि आणि सखोलपणे विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

स्त्रीप्रश्न आणि कायदा :

स्त्री प्रश्न आणि कायदा हा मुद्दा समजून घेताना असे प्रकटनि जाणवते की, स्वातंत्र्यपूर्ण काळात भारतीय समाजात अतिशय ग्रेटक स्वरूपाचे व सुटे कायदे होते. उदा. इ.स. १८०२ चा 'बालहत्या प्रतिबंधक कायदा', इ.स. १८२९ चा 'सतीबंदीचा कायदा', इ.स. १८५६ चा विधवा विवाहाचा कायदा, इ.स. १९२० चा 'वारसा हक्क कायदा', इ.स. १९२९ चा 'बालविवाह प्रतिबंधक कायदा', इ.स. १९३७ चा 'हिंदू स्त्रीयांचा मालमत्ता कायदा' असे विविध कायदे असूनही कायद्याने दिलेल्या निकालात तफावत होती. यातून मार्ग काढण्यासाठीच हिंदू कायद्याच्या संहितीकरणाचा प्रयत्न सुरू झाला आणि 'हिंदू कोड' ही संकल्पना पुढे आली. या पूर्वी २५ जानेवारी १९४९ मध्येच ब्रिटिश सरकारने 'हिंदू संहिता' तयार करण्यासाठी सर बेनेगल राव यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती.

समितीने १९ जून १९४९ रोजी अहवाल सादर केला. त्यात इ.स. १९३७ च्या हिंदू स्त्रियांच्या मालमत्ता हक्क कायद्यात सुधारणा करण्याऐवजी हिंदू कोडच तयार करावे असे सूचविले होते. विवाह व वारसा कायद्याचे बिल सरकारी गॅझेटमध्ये १९४२ साली प्रसिध्द करण्यात आले. या शिवाय समितीने वेगळी समिती नेमून हिंदू कोड बिलाचा मुसदा तयार करण्याचा सल्ला दिला होता. सर बेनेगल राव यांच्या अध्यक्षतेखाली सिलेक्ट समिती स्थापन झाली. ११ एप्रिल १९४७ रोजी जोगेंद्रनाथ मंडल यांनी हे बिल लोकांपुढे मांडले. ३ ऑगस्ट १९४७ रोजी डॉ. आंबेडकर कायदेमंत्री म्हणून मंत्रीमंडळात आले. १७ ऑगस्ट १९४७ ला त्यांच्या अध्यक्षतेखाली पुन्हा कमिटी स्थापन करण्यात आली या समितीने १२ ऑगस्ट १९४८ रोजी 'हिंदू कोड बिल' सादर केले. यात विवाह, वारसा, पोटगी, मालमत्ता, दत्तक हे महत्वाचे मुद्दे होते.

हिंदू संहिता :

डॉ. आंबेडकरांनी ११ जून १९५० रोजीच्या भाषणातून बिल संदर्भात आपली भूमिका स्पष्ट केली होती. 'हिंदू कोड बिल' म्हणजे हिंदू कायद्याच्या काही शाखांचे संहितीकरण व संशोधन करणारे बिल आहे. कारण बिल तयार करताना डॉ. आंबेडकरांनी सर्व स्मृती ग्रंथ, धर्मशास्त्राचा अभ्यास केला. अनेक जाणकार पंडितांशी चर्चा केली होती. त्यावर ३९ पानांची पुस्तिका तयार केली होती. मूळ 'हिंदू संहिता' विधेयकात आपण काय फरक केला आहे हे स्पष्टपणे नमूद केले होते. डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू संहितेचे काम स्वातंत्र्य, समता याआधारे हिंदू स्त्रिला न्याय हक्क मिळावा यासाठी केले होते. मात्र त्यांनी निर्माण केलेले हिंदू कोड बिल ४ निरनिराळ्या भागात निरनिराळ्यावेळी तत्कालीन प्रधानमंत्री पं. नेहरूंनी १९५५-५६ मध्ये संमत करून घेतले. चारही हिंदू कायदे, भारतीय कायद्याच्या इतिहासातील क्रांतिकारक घटना म्हणता येईल हे चार कायदे...

- १) हिंदू विवाह कायदा १९५५.
- २) हिंदू वारसा हक्क कायदा १९५६.
- ३) हिंदू अज्ञान पालकत्व कायदा १९५६.
- ४) हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा १९५६.

हिंदू कोड बिलाची वैशिष्ट्ये :

- १) हा एकच हिंदू कायदा सर्व देशभर लागू करण्यात आला.
 - २) हिंदू धर्मातील सर्व जाती-जमाती, पंथ-उपपंथ, ब्राह्मणसमाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, लिंगायत समाज असा सर्वांचा समावेश करण्यात आला.
 - ३) हा नवा कायदा जाती-पंथातील भेद मानत नाही.
- १९४७ ते १९५१ या काळात डॉ. आंबेडकरांनी ४ वर्षे १ महिना व २६ दिवस सतत परिश्रम करून हिंदू कोड बिल तयार केले. हे स्त्रियांच्या दृष्टीने सुरक्षा आणि सुव्यवस्था होती. हिंदू कोड बिलाविषयी डॉ. आंबेडकरांचे मत, "मला वाटते हिंदू संहितेसाठी आपण आपल्या विधी मंत्री पदावर राहावे. कारण हिंदू सामाजिक सुधारणेचे ते मोठे पाऊल होय. जे भारतीय कायदेमंडळाने पहिल्यांदा उचलले."

भारतीय स्त्री स्वातंत्र्याच्या इतिहासात राजा राममोहन रॉय, गोपाळ गणेश आगमकर, म. फुले, पं. रमाबाई, महर्षी कर्वे, नट्टनच डॉ. आंबेडकरांचे कार्य सुवर्णाश्रयाने लिहिले गेले. सर्व हिंदू जातीतील स्त्रियांची कुटुंबातील स्थिती व समाजात असणारी स्त्रियांची प्रतिष्ठा याबाबत आंबेडकरांनी बारकाईने निरीक्षण व चिंतन केले होते. भारतीय स्त्रियांचे परावलंबित्व नष्ट करून त्यांचे हक्क आणि कल्याणासाठी हिंदू कोड बिलाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते. हिंदू कोड बील म्हणजे स्त्रियांना समान आर्थिक दर्जा प्राप्त करून देणारे विधेयक होते. वेद काळात जरी स्त्रियांचे स्वातंत्र्य अधिकार आदर्शवादी होते. परंतु उत्तर वैदिक काळात ती परावलंबी बनली. भारतीय राज्यघटना निर्माण करताना स्त्री-पुरुष समानतेवर भर दिला गेला. ही भारतीय संस्कृतीच्या आणि स्त्रियांच्या दृष्टीने अत्यंत गौरवशाली बाब म्हणता येईल. स्त्रियांना विकास प्रवाहात आणणे, त्यांची क्रियाशक्ती देशकार्यासाठी उपयोगी ठरावी या उद्देशाने हिंदू कोड बिलाची निर्मिती केली. देशाच्या संस्कृतीचा सन्मानाचा आणि प्रगतीचा डॉ. आंबेडकरांचा दूरदृष्टीकोन अनन्यसाधारण आहे. राज्यघटनेतील कलम १४ ते १८ यात समानतेचा अधिकार समाविष्ट करण्यात आलेला आहे. राष्ट्रकार्यात अनिशय मोलाची कामगिरी बजावणारी स्त्री विकास प्रवाहात येण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांना संघर्ष करावा लागला. दुःख सहन करावे लागले. हा इतिहास आहे तो आपण विसरता कामा नये. १९५१ ला यासाठी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा त्यांनी दिला आणि असे मत व्यक्त केले की, “आयुष्यात दुःख कोणते असेल तर हिंदू कोड बील मान्य होऊ शकले नाही”, त्यांनी हिंदू कोड बील मान्य करून घेण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले होते.^१

कुटुंबातील आधारस्तंभ स्त्री :

एक व्यक्ती म्हणून भारतीय स्त्रीचा दर्जा अभ्यासताना प्रथम ती व्यक्ती आणि व्यक्ती म्हणून तिचे कौटुंबिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय स्वातंत्र्य व अधिकार याचा विचार हिंदू कोड बिलात प्रकटविणे जाणवतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री खऱ्या अर्थाने सर्वत्र क्षेत्रापासून कोसो दूर होती. मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळखंडामध्ये भारतीय राज्यघटनेने स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या लोकशाही तत्त्वांचा अंगीकार करून स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी विशेष तरतुदी केल्या आणि घटनात्मक संरक्षण दिले. ज्यामध्ये विवाह, वारसा हक्क, घटस्फोट इत्यादी कायद्यामुळे स्त्रीच्या सामाजिक जीवनात अनेक पटीने सकारात्मक परिवर्तन घडून येण्यास मदत झाली. भारतीय संस्कृतीमध्ये विवाह हाच स्त्रीसाठी सर्वात महत्वाचा संस्कार मानला गेलेला आहे. ‘स्त्रियांचा सन्मान देशाचा सन्मान’ या संदर्भात स्वामी विवेकानंद म्हणतात, “स्त्रियांना योग्य सन्मान देऊनच सारे देश उन्नत झाले आहेत. ज्या देशात, ज्या जातीत, स्त्रियांचा योग्य सन्मान होत नाही, तो देश, ती जात कधीही उन्नतावस्थेत पोहचू शकली नाही, कधी पोहचूही शकणार नाही.” प्राचीन हिंदू धर्म ग्रंथातून पक्षपातीपणा आणि स्त्रीवरील अन्याय हा प्रखरतेने समाजात दिसत होता. तरीही हाच हिंदूचा ‘धर्मकायदा’ प्रमाण मानला जात असे. मात्र ज्याप्रमाणे भारत मातेची पारतंत्र्याची बेडी स्वातंत्र्य चळवळीतून काढून स्वतंत्रता प्रदान केली. त्याचप्रमाणे या हिंदू कोड बिलाने स्त्रियांच्या अन्यायाची बेडी काढून टाकली. हा फार मोठा सामाजिक क्रांतीकारक बदल होता.

१) सुधारित हिंदू कोड बील:

या बिलाने विवाहाचे दोन प्रकार अधिकृत मानण्यात आले. १) विधीपूर्वक विवाह २) नोंदणीकृत विवाह. विवाहाचे वय वरसाठी १८ व वधुसाठी १९ निश्चित करण्यात आले. या विवाह निश्चितीपर्यंत अनेक बालविवाह होत असत आणि त्यामुळे अनेक सामाजिक प्रश्न समाजात निर्माण होत असत. या निश्चितीमुळे अनेक समस्यांना आळा बसला.

२) घटस्फोट :

हिंदू धर्म परंपरेत विवाह हा एक धार्मिक, पवित्र संस्कार मानला जातो. मात्र विवाहात घटस्फोटाचा परवानगी नव्हती. पुरुष घटस्फोट न घेता पत्नीचा त्याग करू शकत असे. परंतु हिंदू कोड बिलाने स्त्री-पुरुष दोघांनाही घटस्फोटाचा अधिकार बहाल केला. तसेच एकापेक्षा अधिक विवाह करण्यावरही बंधन घालण्यात आले. घटस्फोटाशिवाय, अधिकाधिक विवाह करण्यामुळे बहुपत्नीत्वाची प्रथा वाढण्याची शक्यता होती. ज्यामुळे समाजास यातून असंख्य समस्यांना सामोरे जावे लागले असते. शिवाय स्त्री ही अन्यायग्रस्त राहिली असती. केवळ हिंदू कोड बिलामुळे अनेक सामाजिक समस्यांना आळा बसला.

३) वारसा हक्क :

‘मिताक्षरा’ आणि ‘दायभाग’ या दोन पद्धती वारसा संबंधी अस्तित्वात होत्या. ‘मिताक्षरा’ या पद्धतीत कुटुंबातील पुरुषांचे मालमत्ता कुटुंबातील पुरुषाकडेच संक्रमित होत असे. परंतु हिंदू कोड बिलानुसार वारसा हक्काबाबत ‘मिताक्षरा’ पद्धती ऐवजी ‘दायभाग’ ही पद्धती अवलंबिली गेली. यानुसार वडिलांच्या संपत्तीत मुलाइतकाच वाटा मुलीला मिळणार होता. हा अत्यंत क्रांतीकारक बदल होता. नव्या बदलाने मुलगा-मुलगी यांना समान हक्क मिळणार होता.

दत्तक वारसा :

डॉ. आंबेडकरांनी दत्तक वारसा संदर्भातही दोन नियम प्रस्तुत केले होते. १) पतीला दत्तक वारस घ्यावयाचा असेल तर हिंदू कोड बिलानुसार पत्नीची स्वीकृती अत्यंत आवश्यक मानली गेली. तद्वतच विधवेला दत्तक वारस घेण्यासाठी पतीचा आदेशही महत्वपूर्ण मानला गेला होता. त्यासाठी हिंदू कोड बिलानुसार दत्तक वारसाविषयी रजिस्टर्ड होणे आवश्यक होते. कारण विधवेला कुणीही कल्पनिक साक्षीदार देवून फसवत असत. त्यामुळे दत्तक वारसाची कोर्टात नोंद असणे क्रमप्राप्त करण्यात आले होते. या निर्णयामुळे नात्यातील गोंधळ, वाद यांना आळा बसण्यास मदत झाली.^२

उपरोक्त हिंदू कोड बिलास अनेक प्रतिगामींनी, अनेक संघटनांनी विरोध केला होता असे असले तरी अनेकांचे समर्थनही होते.

१) आचार्य कृपलानी, “या बिलाने कुटुंब पद्धतीची मुळीच वाताहत होणार नाही. घर व राष्ट्र या दोन्हीवरची हिंदी स्त्रियांची श्रद्धा अटूट राहिल.”

२) कमला चौधरी, “हिंदू धर्म आणि संस्कृती यांना बाधा आणणारी एकही बाब बिलात नाही या बिलाच्या विरोधकांनी अशा बायकांचे फसगत करण्यासाठी धर्मावर घाला आला आहे अशा आशयाचा अपप्रचार केला आहे.”

३) के. सन्ताराम, “हिंदी राष्ट्राच्या नव्या घटनेला हे बील पोषक होईल, मुलींना मुलाइतके हक्क आणि अधिकार आपण समजसपणे दिले नाहीत तर तसे करण्यास हिंदी स्त्रिया आम्हाला भाग पाडतील.”^३

हिंदू कोड बिलाच्या निमित्ताने स्त्री प्रश्नाकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण झाला. विवाह संस्था, कुटुंब संस्था यांना महत्व देणारा धर्मही चर्चेत आला. विशेषतः स्त्री प्रश्नाला अखिल भारतीय स्तरावर स्थान मिळाले. भारतीय महिला फेडरेशन, अखिल भारतीय महिला परिषद इत्यादींनी हिंदू कोड बिल पास व्हावे यासाठी देशव्यापी मोहिम हाती घेतली होती.

निष्कर्ष :

भारताच्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, इतिहासात डॉ. आंबेडकरांचे विचारधन दैदिप्यमान असेच आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत आमूलग्र सुधारणा हे त्याचे ध्येय तर मानवी हक्क आणि समता हे त्यांच्या जीवनाचे उद्दिष्ट होते. आजच्या प्रगत युगात स्त्रीला समानतेचे अधिकार आहेत. त्याचे संपूर्ण श्रेय डॉ. आंबेडकरांनाच जाते. त्यांनी हिंदूकोड बिलाच्या रुपाने भारतीय स्त्रीला पारंपारिक गुलामी प्रवृत्तीच्या बंधनातून मुक्त करून स्वाभिमानाचे जीवन बहाल केलेय.

मनुपूर्व काळात स्त्रीचा दर्जा फार उच्च होता हे त्यांनी "हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती", या निबंधातून स्पष्ट केले आहे.^{१०} स्त्रियांच्या उन्नतीकरीता त्यांनी हिंदू कोड बिलाच्या रुपाने स्त्री जीवनात अमूलग्र परिवर्तन करण्याचे महनीय कार्य केले आहे. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य, सामाजिक अस्तित्व व स्वावलंबी जीवन समाजालाही उपकारक आहे, नैतिकमूल्य, समाजस्वास्थ्य टिकविण्यासाठी स्त्रियांचे अग्रेसर राहिल्या आहेत. हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे. भारतीय इतिहासात स्त्रीमुक्तीचा पाऊलखुणा शोधताना १२ व्या ते १६ व्या शतकात महदबा, मुक्ताबाई, जनाबाई, बहिणाबाई यांची भूमिका कणखर असल्याचे दाखले आहेत. तर १९ व्या शतकात स्वातंत्र्य, समता, दंडुत्व, न्याय ही मूल्य रुजविताना म. फुले सारखे अनेक समाजसुधारक दिसतात. मात्र स्त्रीमुक्तीचा प्रश्न डॉ. आंबेडकरांनी अथक परिश्रमातून सोडविला. हे निर्विवाद सत्य आहे. विविध प्रकारचे शोषण, विषमता, ही भारतीय समाजाची शोकांतिका होती. अशा परिस्थितीत हिंदू कोड बिलाचे अद्वानात्मक काम त्यांनी पूर्ण केलेय. अनिष्ट रूढी, परंपरेच्या गर्तेत अडकलेल्या स्त्रीला मुक्त करून तिला स्वातंत्र्य, समता आणि स्वावलंबन, हक्क, अधिकार मिळवून देण्याचे अलौकिक कार्य त्यांनी केले. एक पत्नीत्व, घटस्फोट, दत्तक वास, स्त्रियांना वारसा हक्क, स्त्रीला पालकत्व घेण्याचा अधिकार इत्यादीसाठी स्त्रीला डॉ. आंबेडकरांनी कायद्याने सन्मान प्राप्त करून दिले. यामुळे तिच्या सुरक्षा आणि सुव्यवस्थेला महत्व प्राप्त झाले. तिच्या स्त्रील अन्याय अत्याचाराला आळा बसला. देशाच्या इतिहासाला कलाटणी देणारी तसेच राष्ट्र विकासात हातभार लावणारी स्त्री राष्ट्राचा सन्मान आहे. म्हणूनच स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्याचा जो क्रांतिकारक बदल डॉ. आंबेडकरांनी घडवून आणला तो राष्ट्र निर्मणात अभुतपूर्व असाच ठरला आहे. यासाठी त्यांचे हिंदू कोड बिल महत्वपूर्ण ठरते.

संदर्भ सूची :

- १) परदेशी प्रतिमा, हिंदू कोड बिल ते ऑनर किलिंग, पुणे-२०१३.
- २) किता-२०१३.
- ३) मेहेरे स्मीता, भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, नागपुर-२०११.
- ४) कवि भाषवी, स्त्री विचारधन, पुणे-२०००.
- ५) खडपेकर विनया, स्त्री स्वातंत्र्यवादिनी, विसाव्या शतकातील परिवर्तन, मुंबई.
- ६) परदेशी प्रतिमा, हिंदू कोड बिल ते ऑनर किलिंग, पुणे-२०१३.
- ७) स्वामी विवेकानंद, नवा भारत घडवा, नागपुर -१९८२.
- ८) परदेशी प्रतिमा, हिंदू कोड बिल ते ऑनर किलिंग, पुणे-२०१३.
- ९) किता-२०१३.
- १०) डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब, हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती, औरंगाबाद-२०१४.

ISSN 2394-5303

प्रौद्योगिकी एरिया®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Issue-86, Vol-01, February 2022

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

13) स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्या ग्रामिण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांमधील ...
दिनेश जारेंडे, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र	40
14) सुतनिपातामध्ये कसिभारद्वाज सुताचे महत्त्व
डॉ. सुभाष ब. कांबळे, सोलापूर	43
15) थाट आसावरी - पुर्वी - भैरव
प्रा.डॉ. जयश्री कुळकर्णी, जि. अमरावती	45
16) ब्रिटीश कालखंडात उच्च शिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास
श्री.संतोष शहापूरकर & डॉ.दत्ता पाटील	48
17) व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षणातील क्षेत्रकार्य
बुध्दभूषण माधवराव शिरसे	54
18) सुदृढ जीवन व आरोग्याची, गुरुकिल्ली
डॉ. जोत्सना संभाजी पुसाटे, जि. अमरावती	57
19) आधुनिक भारत : सामाजिक परिवर्तनाचे पैलू
प्रा.संगीता एच.अंभोरे, औरंगाबाद	61
20) भारतीय स्वातंत्र्य लढा व भारतीय स्त्रिया
प्रा.डॉ. शालीग्राम गोपालराव शिंदे, जि.हिंगोली	64
21) घर बांधकाम करणाऱ्या पुरुष मजूरचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास
प्रा.डॉ.सुरेश बन्सपल, जि.भंडारा (म.रा.)	66
22) देवी सरस्वती सदृश्य जपानी देवी बेन्झायतेन
प्रा. डॉ. श्रीमती सुनिता कुरूडे, बीड	69
23) आंबेडकरी चळवळीत मुस्लीमांचे योगदान -भाग ०२
प्रा.डॉ.वाघमारे प्रकाश संभाजी, जि.हिंगोली	73
24) प्राचीन भारत में प्रतिपादित नगरीय आवास योजना: वास्तुशास्त्र की दृष्टि में
अनुराधा, हरिद्वार	78
25) आयुर्वेद में प्रत्यक्ष प्रमाण का स्वरूप एवं उपयोगिता
सलोनी, हरिद्वार	82

यावरून या मजूरांना काही काळ बेकार रहावे लागते.
हे दिसून येते.

४) घर बांधकाम करणाऱ्या पुरुष मजूरांना मजूरीशिवाय इतर व्यवसाय नसणाऱ्यांचे प्रमाण ९३.३३ टक्के आहे. म्हणजेच मजूरांना मजूरीशिवाय काहीच पर्याय नाही.

५) घर बांधकाम करणाऱ्या पुरुष मजूरांवर कर्ज असणाऱ्यांचे प्रमाण ९०.०० टक्के आहे.

यावरून मजूरांमध्ये कर्जबाजारीपणा दिसून येते.

६) दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या मजूरांचे प्रमाण ७०.०० टक्के आहे.

७) घर बांधकाम करणारे पुरुष मजूरांकडे स्वतःची शेतजमीन नसणाऱ्यांचे प्रमाण ९०.०० टक्के आहे. म्हणजेच मजूर हे भूमिहीन आहेत. त्यांना मजूरी शिवाय काहीच पर्याय नाही.

८) घर बांधकाम करणाऱ्या पुरुष मजूरांची संघटना नसणाऱ्यांचे प्रमाण ९३.३३ टक्के आहे. मजूरांच्या संघटना सक्रिय नसल्यामुळे घर बांधकाम ठेकेदार मजूरांना कमी मजूरी देवून त्यांची पिळवणूक करतांना दिसून येतात.

संदर्भ सूची :-

१) वर्तमानपत्रे

२) टि. व्ही.

□□□

देवी सरस्वती सदृश्य जपानी देवी बेन्झायतेन

प्रा. डॉ. श्रीमती सुनिता कुरूडे

इतिहास विभाग प्रमुख,

स्वा. महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृतीत प्राचीन काळापासूनच धार्मिक परंपरेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. येथे अनेक देवदेवतांची साधना केली जाते. विशेषतः प्राचीन वाङ्मयातून एक श्रेष्ठ देवता म्हणून देवी सरस्वतीचा उल्लेख आढळतो. भारतीय परंपरेत ज्ञान, विद्या, संगीत कलेची अधिष्ठात्री म्हणून देवी सरस्वतीचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण मानले जाते. प्राचीन वाङ्मयातून वाक्, वाणी, वाग्देवता, वागीश्वरी, शारदा, भारती, वीणापाणी इत्यादी भिन्न नावांनी देवीचा उल्लेख आढळतो. घसरसड या शब्दाची उत्पत्ती-सु-वाहने या धातुपासून झाली असून त्याचा अर्थ गतीमती असा आहे. अध्यात्मिक अर्थाने ब्रह्म, विष्णु, महेश या त्रिवर्गांना ज्ञान, गती देणारी शक्ती म्हटले आहे. ऋग्वेदात तिला नदीचे मानवी रूप मानले आहे. तर उपनिषदात सरस्वतीची वाणीशी एकरूपता दर्शविली आहे. कालांतराने वाणीची स्फूर्तीदेवता मानली जाऊन विज्ञान व साहित्याची अधिष्ठात्री मानली गेली. शतपथ, ऐतरेय, तैत्तिरीय आदि ब्राम्हण ग्रंथात ही वाणीलाच सरस्वती म्हटले आहे. सरस्वतीच्या प्रसन्नतेसाठी गंधर्व आणि देवांनी संगीत आणि तंतुवाद्याचा मेळ घातल्याने देवी सरस्वती ही ललित कलांची ही देवता मानली गेली. पुराणातून देवी सरस्वतीचा उल्लेख ध्यातृदेवताड असा असून ही शक्तीची देवता देवी लक्ष्मी आणि देवी पार्वती या त्रिदेवीपैकी एक आहे. देवी सरस्वतीची प्रतिमा संगीत, कला, विद्या आणि शिक्षणाची हिंदू देवता म्हणून तिचे भारतीय धार्मिक परंपरेत स्थान निश्चित झालेले दिसून येते.१

वैदिक धर्माप्रमाणेच जैन व बौद्ध वाङ्मयातही देवी सरस्वतीचे उल्लेख आढळतात. जैन दर्शनात, श्रूतदेवी तर बौद्धधर्मात प्रज्ञापारमिता या स्वरूपात उल्लेख आढळतो. सरस्वती कल्प, शारदास्तवन, प्रवित सिद्ध सारस्वत स्तवन, रसस्वती स्तुती जैन ग्रंथ काव्यातूनही देवीची महती वर्णिली असून बौद्धांच्या साधनमाला ग्रंथातूनही देवीच्या अनेक

साधना वर्णिलेल्या आहेत. बौद्ध वाङ्मयात महाररस्वती, आर्यवजा, वज्रवीणा, वज्रशारदा असे उल्लेख आढळतात. अश्विनी नवरात्रातील अखेरचे तीन दिवस म्हणजे सप्तमी, अष्टमी, आणि नवमीस सरस्वती पूजनाचे महत्त्व आहे. तसेच कार्तिक शुक्ल पंचमी आणि माघ शुक्ल पंचमी या दोन तिथींनाही सरस्वती शारदेची पूजा करण्याची प्रथा बंगाल, बिहार, गुजरात, राजस्थान आदी राज्यातून आढळते. हिंदू पुराणांनुसार सरस्वती ही देवता विद्येची देवता मानली जाते आणि माघ महिन्यातल्या शुद्ध पंचमी किंवा वसंत पंचमी या दिवशी सरस्वतीचा जन्म झाल्याने हा दिवस सरस्वती जयंती म्हणून साजरा केला जातो. या तिथीवर पाटीपूजन, पुस्तकांची पूजा, तसेच अध्ययनाच्या साहित्याची पूजा करण्याचा प्रघात आहे. मुलांना मुळाक्षरांची ओळख व्हावी म्हणून शाळेत प्रवेश देण्याची प्रक्रियाही या तिथींना केली जाते. देवी सरस्वती निर्मिती संबंधी अपराजितपृच्छा, विष्णू धर्मोत्तर, रूपमण्डन, शिल्परत्न आदी ग्रंथातून माहिती मिळते. पुराण कथांमधून देवी सरस्वती ब्रम्हदेवाची कन्या असून ब्रम्ह, विष्णू, महेश यांच्या कार्याला गती देणारी शक्ती म्हटले आहे. तर महाभारत, शान्तीपर्व, देवी भागवत, ऋग्वेद आदी ग्रंथातूनही देवी सरस्वतीसंबंधी माहिती उपलब्ध होते.

१) देवी सरस्वतीचे वर्णन करणारा सुप्रसिद्ध श्लोक, मंत्र :

या कुन्देन्दुषार हार धवला, या शुभ्र वस्त्रांवृत्ता

या वीणावर दंडमंडीत करा, या श्वेत पद्मासना

या ब्रम्हाच्युत शंकर प्रभु तिथिदैवे : सदा वंदिता

सामा प पातु सरस्वती भगवती निःशेष जाड्या पहा ॥२

चित्रातून देवी सरस्वती शुभ्र वस्त्रे नेसलेली आणि अनेकदा कमळावर बसलेली दिसून येते. तिच्या हातात विणा तर बाजूला मोर असतो. सरस्वतीचे वाहन हंस आहे. पण जैन पुराणांमधून आणि लोक कथांमधून सरस्वतीचे वाहन मोर असल्याचे सांगितले जाते. पुस्तक व विना ही तिची प्रमुख आयु सर्वत्र दिसतात. तसेच श्री सरस्वत्यै नमः हा देवी सरस्वतीच्या साधनेचा मंत्रोच्चार लोकप्रिय आहे.३

भारतातील देवी सरस्वती मंदिर :

भारतात अनेक हिंदू देव देवतांची मंदिरे पाहावयास मिळतात. अनेक प्राचीन मंदिराचे महत्त्व तेथील देव देवतांवर अवलंबून असलेले दिसून येते. देवी सरस्वतीची मंदिरेही भारतात काही ठिकाणी पाहावयास मिळतात. नवव्या शतकातील शृंगेरीची शारदाम्बा, अकराव्या शतकातील कर्नाटकातील गदग येथील मंदिर, बाराव्या शतकातील तामिळनाडूतील कुथनूर येथील सरस्वती मंदिर, महाराष्ट्रात बासर येथील चालुक्य राजवटीतील सरस्वती मंदिर, केरळमधील पिनाचिककड येथील सरस्वती मंदिर, तेलंगणातील वारंगल येथील श्री. विद्या सरस्वती मंदिर, मध्य प्रदेशातील मेहर येथील मंदिर, राजस्थान येथील पुष्करचे

सरस्वती मंदिर, उत्तराखंड येथील सरस्वतीची मंदिर, अशा प्रकारे भारतात अनेक ठिकाणी देवी सरस्वतीची मंदिरे आढळून येतात. तसेच मुर्ती शिल्पातूनही देवीचे स्थान स्पष्ट होते.

१) बासर येथील देवी सरस्वतीचे मंदिर :

भारतातील सुप्रसिद्ध देवी सरस्वती मंदिरांपैकी एक प्राचीन मंदिर बासर येथे आहे. आंध्रप्रदेश राज्यातील अदिलाबाद जिल्ह्यातील गोदावरी नदीच्या काठाजवळ आणि महाराष्ट्रातील नांदेड-मुखेड-हैद्राबाद रस्त्यावर निजामबादपासून ३५ कि.मी. हैद्राबादपासून २०० मि.मी. आणि अदिलाबाद पासून १०८ कि.मी. अंतरावर असलेले बासर नामक गाव आहे. बासर रेल्वेस्टेशन पासून सुमारे एक कि.मी. अंतरावर व्यास सरोवराच्या काठावर हे पुरातन मंदिर असून जवळच व्यासांचेही मंदिर आहे. मंदिरातील देवी सरस्वतीची मुर्ती वालुकामय स्वरूपात असून या सरस्वती समोर मुलांना शळेत घालण्यापूर्वी आणि शिक्षणास सुरुवात करण्यापूर्वी पाटीपूजनाची पद्धत आहे. ध्वेदवतीड नावाची एक शिळा असून त्या शिळेवर आघात केल्यास चारही बाजूने चार प्रकारचे ध्वनी ऐकू येतात. या मंदिर निर्मितीच्या कथा संदर्भात पुराणातून उल्लेख आढळतात ते असे की, महाभारत लेखनानंतर मनःशांती साठी व्यासमुनी तीर्थाटनास निघाले असताना वाटेत त्यांना हे ठिकाण आवडले. त्यांनी या ठिकाणी देवी सरस्वतीची तपस्या केली होती. येथे देवी सरस्वतीची ४ फुट उंचीची पदमासनातील वालुकामय मुर्ती आहे. सोबत माता लक्ष्मीची ही मुर्ती आहे. तसेच गाभाज्यात व्यास प्रतिष्ठित वालुकेची मुर्ती आहे. आजही शुद्ध पंचमी आणि नवरात्रीस मोठे उत्सव असतो. भारतीय परंपरेनुसार पाटीपूजनासाठी अनेक लोक या ठिकाणी विद्येची देवता सरस्वती मंदिरात येत असतात. येथील परिसर अतिशय सुंदर आणि मंगलमय आहे. अनेक शाळेच्या सहली देखील या मंदिरास भेट देण्यासाठी येतात.४

२) शृंगेरी येथील शारदाम्बा मंदिर :

शृंगेरी येथील देवी सरस्वतीचे प्राचीन मंदिर आहे. भारतातील कर्नाटक राज्यातील तुंगा नदीच्या काठावर शारदाम्बेचे प्राचीन मंदिर स्थित असून इ.स. च्या आठव्या शतकात अदिगुरू शंकराचार्य द्वारा या विख्यात मंदिराची निर्मिती करण्यात आली होती. या मंदिरात पूर्वी चंदन लाकडाची देवी सरस्वतीची मुर्ती होती. पण पुढे इ.स. १४ व्या शतकात ती मुर्ती बदल करून तेथे सोने धातूची मुर्ती स्थापित करण्यात आली आहे.५

३) पिनाचिककड येथील देवी सरस्वती मंदिर :

भारतातील केरळ राज्यात पिनाचिककड येथे देवी सरस्वतीचे एकमेव मंदिर असून तिला दक्षिण मुकाम्बिका नावाने ओळखले जाते. एरनाकुलम जिल्ह्यातील पिनाचिककड येथे स्थित असलेले मुख्य मंदिर

देवी सरस्वतीचे असून तेथे श्री गणेश, श्री विष्णु, श्री हनुमान यांच्याही प्रतिमा पहावयास मिळतात. या मंदिराची स्थापना किझेपुरम जंबुद्वीरी यांनी केल्याचे सांगितले जाते ते देवीचे परम भक्त होते. देवीच्या मुर्तीजवळ अखंड नंदादिप जळत असतो. संसदेप्रमाणे दिसणारे मंदिर म्हणूनही हे मुकाम्बिका मंदिर प्रसिद्ध आहे.

४) वारंगळ येथील श्री. विद्या सरस्वती मंदिर :

तेलंगणा राज्यातील वारंगळ येथे श्री विद्या सरस्वतीचे मंदिर स्थित असून या मंदिराची निर्मिती देवीचे परमभक्त यायावारांम चंद्रशेखर यांनी केली असून सरस्वती मंदिरात श्री गणेश, शिवमुर्ती, शनिश्वर यांचे ही मंदिर स्थापित आहेत.

५) मेहर येथील शारदा मंदिर :

मध्यप्रदेश मध्ये धौहर्ड या ठिकाणी शारदा देवीचे मंदिर आहे असे सांगितले जाते की, येथे आल्हा आणि उदल हे अनेक वर्ष देवीची पूजा करत होते. या देवीस मेहर देवीचे मंदिर म्हणूनही ओळखले जाते. या मंदिरात देवी सरस्वती बरोबरच कालीमाता, दुर्गा, भगवान शंकर, श्री हनुमान, शेषनाग, कालभैरवी आदी देवी देवतांची मुर्ती असून त्यांची पूजा केली जाते.

६) पुष्कर येथील देवी सरस्वती मंदिर :

राजस्थान मधील येथे ब्रम्हदेवाचे एकमेव मंदिर असून या मंदिराच्या जवळ टेकडीवर देवी सरस्वतीचेही मंदिर आहे. शुद्धतेचे प्रतिक असणारी जलस्वरूप देवी सरस्वती विराजित आहे. पुराण ग्रंथानुसार देवीच्या इच्छेनुसार पुष्कर येथे ब्रम्हदेवाचे एकमेव मंदिर असल्याचे मानले जाते.

७) उत्तराखंड येथील देवी सरस्वती उद्गम मंदिर :

बद्रीनाथ पासून ३ कि.मी. अंतरावर सरस्वती नदीचा उद्गम होत असून या नदी तटावर देवी सरस्वतीचे छोटे मंदिर आहे सांगितले जाते की, देवी सरस्वती जेव्हा पहिल्यांदा प्रकट झाली ते हे ठिकाण असून या मंदिरास देवी सरस्वती उद्गम म्हणूनही ओळखले जाते. या मंदिरात सप्त स्वर ऐकू येणारा स्तंभ आहे. येथील आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे. धार्मिक परंपरेनुसार शिक्षण सुरू करण्याच्या प्रारंभी मुलांना अक्षराभिषेकासाठी आणले जाते. तसेच प्रसाद म्हणून हलदीलेप खाण्यासाठी दिला जातो. या मंदिराच्या पूर्व भागात महाकालीचेही मंदिर आहे. ६

एकूण भारतीय परंपरेत ज्ञान, विद्या व संगीत कलेची अधिष्ठात्री म्हणून भारतातील वेगवेगळ्या ठिकाणी देवी सरस्वतीचे स्थान निर्माण झालेले दिसून येते. मानवी जीवनाच्या सुख, शांती, आणि मोक्षासाठी ज्ञानाची अत्यंत आवश्यकता आहे. या ज्ञानदेवीच्या आराधनेने मानवी जीवनाचे कल्याण निश्चित होवू शकते.

मानवी जीवनात गती प्राप्त होवू शकते या हेतूनेच अनेक मंदिरांची निर्मिती भारतात झालेली दिसून येते. भारताप्रमाणे देवी सरस्वतीचे महत्त्व परदेशातही असल्याचे काही पुराव्यांवरून स्पष्ट होते. ७

देवी सरस्वती सदृश्य देवी बेन्झायतेन :

भारतीय देवी सरस्वती सदृश्य जपानची बेन्झायतेन नावाची देवी सरस्वतीचेच स्वरूप आहे. जपानी देवीचा उल्लेख जपानी पौराणिक कथांमधून आढळतो. ही देवता जपानमधील प्रमुख सात देवतांपैकी एक असून इ.स. ६ व्या शतकात जपानमधील प्रमुख सात देवतांपैकी एक असून इ.स. ६ व्या शतकात जपानमधील एकमेव महिला देवता बेन्झायतेनची पुजा केली जाते असे भारतीय सरस्वती प्रमाणेच फुललेल्या कमळावर विराजित, हातात जपानी वीणा धारण केलेली बेन्झायतेन देवता बुद्धीची, ज्ञानाची, विद्वेची देवता म्हणून पुजली जाते. तद्वतच जल, वाणी, शब्द, समय, संगीत कलेचीही देवता म्हणून ओळखली जाते. मुळ चरित्रातून असे उल्लेख आढळतात की, चीनमध्ये बियाकिटियन आणि जपान मधील ग्रंथातून बेन्झायतेन असे लिहिलेले आढळते. येथील सरस्वती सदृश्य बेन्झायतेन देवता ज्ञान आणि संगितासाठी सुप्रसिद्ध आहे. याबरोबरच अद्भूत ध्वनीची देवता म्हणूनही ओळखले जाते. जपान येथील काही आलेखांवरून असे स्पष्ट होते की, भारतातील बौद्ध धर्म आणि हिंदु धर्मानुसार जपानमध्ये सांस्कृतिक आणि अध्यात्मिक विचारांची आदान-प्रदान बेन्झायतेन देवतेच्या माध्यमातून इ.स. पाचव्या शतकापूर्वीच झालेली असावी. ८

आशिकागा इट्सुकुशिमा तीर्थ येथे बेन्झायतेन देवीचे मंदिर आहे. या देवीस सौंदर्याची देवी असे देखील म्हटले जाते. विशेषतः सर्व महिलांच्या आरोग्य, दिर्घायुष्य आणि सौंदर्याची इच्छा पूर्ण करणारी देवी म्हणून महत्त्व आहे. जपानमधील सात भाग्यवान देवतांपैकी एकमेव महिला देवता, मुलगी, पत्नी आणि आई म्हणून विविध प्रक्रियेत जगणाऱ्या महिलांच्या सौंदर्य आणि कोमलतेचे रक्षण करणारी देवी म्हणून विशेष महत्त्व आहे.

बेन्झायतेन म्हणजे काय? :

प्राचीन काळापासून जपानमध्ये ८०० योरोझू देवता आहेत. त्यात चांगले दैव किंवा नशीब मिळविण्याची इच्छा बाळगणारे सात देवता मानल्या गेल्या. त्यातीलच एक बेन्झायतेन देवता आहे. ही देवता संगीत, कला, व्यवसायाची भरभराट करणारी तसेच जलदेवता म्हणूनही बेन्झायतेन देवतेची मोठ्या प्रमाणात उपासना केली जाते. या बेन्झायतेन देवतेविषयी सांगितले जाते की, जेव्हा गौतमबुद्ध भारतातून चीनमध्ये आणि तेथून जपानमध्ये आले तेव्हा भारतीय देवी सरस्वती बौद्ध धर्म देवीच्या रूपात जपानमध्ये आली. बौद्ध धर्म संतोंझीन-शितोइज स्वरूपात स्थित आहे. तर बेन्झायतेन देवीचे जपानमध्ये

मंदिर आहे. या मंदिरासाठी लाकडाचा अधिकाधिक वापर केलेली दिसतो. मंदिर सरस्वती सदृश्य बेन्झायतेनचे असले तरी मंदिरात सरस्वतीची मूर्ती दिसत नाही. नैसर्गिक दृष्ट्या परिपूर्ण, सुंदर आणि मंगलमय परिसरात असलेल्या मंदिरात आरसा ठेवलेला दिसतो. आरश्यात प्रथम स्वतःला पाहून मन स्वच्छ आणि प्रामाणिकपणाचा भाव निर्माण होणे अपेक्षित दिसते. तसेच अगदी मनापासून देवीची प्रार्थना करणे अपेक्षित असते. येथे देवीची मूर्ती नसली तरी एक शिळेवर सरस्वती सदृश्य बेन्झायतेन देवीची मुद्रित प्रतिमा आढळते. शुभ वस्त्र परिधान केलेली तसेच हातात वीणा धारण केलेली ही देवता हुबेहुब सरस्वती प्रमाणेच प्रति्त होते. येथे पुराणकाळात विहिरीचे प्रमाण कमी होते. त्यामुळे तेथे पाण्याची कमतरता होती. या मंदिरात मात्र खालून पाण्याचा उद्गम झाल्याचे दिसून येते. या मंदिरात पैसे धुन्याची प्रथा आहे. पैसे धुने शुभ मानले जाते. जाळीच्या टोपलीत पैसे ठेवून त्यावर दांडीच्या भांड्याने पाणी ओतले जाते. मंदिर परिसरात जवळ गुहा आहे. या गुहेतून लेणी कोरण्यात आलेल्या दिसून येतात. या लेणीतील वैशिष्ट्य असे की, सरस्वती स्वरूप बेन्झायतेनचे सुंदर शिल्प पहावयास मिळते. शुभ वस्त्र परिधान केलेली, हातात जपानी वीणा धारण केलेली. उजवा पाय दुमडून डाव्या पायावर ठेवलेली फुललेल्या कमळावर विराजीत शिल्पाकृती अत्यंत मनोवेषक आहे. या लेणीतील आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे लेणीमध्येच छोट्या छोट्या स्वरूपातील देवी सरस्वतीच्या असंख्य मुर्ती अतिशय शिस्तबद्ध रितीने व सुंदर पद्धतीने ठेवलेल्या पहावयास मिळतात. कारण लोक सरस्वतीची मुर्ती खरेदी करून या ठिकाणी ठेवून प्रार्थना करण्याचा प्रघात आहे. जपानमध्ये मंदिरातून येण्याचे कारण देवीची उपासना आणि पर्यटन असे दोन्ही हेतू साध्य होतात. अशी धारणा आहे.९

निष्कर्ष :

पृथ्वीच्या निर्मितीपासूनच संपूर्ण विश्वाला गती देणारी ब्रम्ह, विष्णु आणि महेश यांची शक्ती जी. आदिशक्ती म्हणून ओळखली जाते. ही आदिशक्ती भारतात जशी सरस्वती देवीच्या स्वरूपात स्थित आहे. अगदी सरस्वती स्वरूप बेन्झायतेन जपानमध्ये स्थित असलेली दिसून येते. भारतीय परंपरेत ज्याप्रमाणे ज्ञान, विद्या, संगीत कलेची देवी नदी स्वरूप देवी सरस्वती म्हणून प्रसिद्ध आहे. तद्वतच जपान येथील देवी बेन्झायतेन देखील ज्ञान, विद्या, संगीत, शब्द, वाणी, सौंदर्य, आरोग्य आणि जलदेवता म्हणून ही प्रसिद्ध आहे. ज्ञानाचा आधार, प्रामाणिकपणा आहे. अशा प्रामाणिक मानवी गुणधर्माला जपान येथील मंदिरातून अत्यंत महत्वाचे स्थान असलेले दिसून येते. भारतीय देवी सरस्वतीचे दोन गुण सर्व परिचित आहेत. एक ज्ञान आणि दुसरे संगीत या दोन गुणांचे साम्य बेन्झायतेन देवीचे ही निश्चितच आहे. जलदेवता

म्हणूनही साम्य आढळते. भारतीय देवी सरस्वती आणि जपान देवी बेन्झायतेनच्या संदर्भातील अनेक बाबतीतील साम्य पाहून असे स्पष्ट होते की, पृथ्वीवरील आदिशक्ती एकच असून केवळ देश, विदेश, संस्कृतीनुसार वेगवेगळ्या शब्दालंकाराने त्यांना ओळखले जाते. असे असले तरी मानवी कल्याण हा देवी सरस्वतीचा महत्त्वपूर्ण गुणधर्म म्हणता येईल. भारत, जपान प्रमाणेच थायलंड इंडोनेशिया आदी देशातूनही देवी सरस्वतीचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

देवी सरस्वती

देवी बेन्झायतेन

संदर्भ सूची :

- १) देशपांडे सु.र., सरस्वती दर्शन, पुणे-२००२.
- २) चतुर्वेदी बी.के., सरस्वती, दिल्ली-१९९६.
- ३) navbharttimes.indiatimes.com
- ४) hindi.webdunia.com
- ५) देशपांडे सु.र., सरस्वती दर्शन, पुणे-२००२.
- ६) किता.
- ७) चतुर्वेदी बी.के., सरस्वती, दिल्ली-१९९६.
- ८) m.r.m.wikipedia.org
- ९) www.patrika.com

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	रशिया युक्रेन संघर्ष प्रा. डॉ. सखाराम रामदास पाटील	७१-७३
१४	महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत शंकरराव चव्हाण यांचे योगदान : एक राजकीय अभ्यास गजानन बाबाराव जाधव	७४-७९
१५	ग्रामसेवक : ग्रामीण विकास प्रक्रियेतील भूमिका भगत सुयोगी भास्कर	८०-८९
१६	चीन-भारत सीमा समस्या समजून घेणे : भारतीय वृत्त माध्यमांच्या दृष्टीकोनातून घटनांचे गंभीर विश्लेषण डॉ. ललीत जाधव डॉ. सुभाष पवार	९०-९५
१७	डॉ. आंबेडकरांच्या परिप्रेक्षातून भारतातील वर्तमान शेतीप्रश्न व त्यावरील उपाय डॉ. विशाल चंद्रशेखर बेलुरे	९६-९९
१८	ग्रामगीतेतील स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीचे समाज परिवर्तनातील स्थान प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरुडे	१००-१०६

१८. ग्रामगीतेतील स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीचे समाज परिवर्तनातील स्थान

प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुरुडे

इतिहास विभाग प्रमुख, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर अशा दोन्ही काळाचे साक्षीदार असणारे भारताचे पहिले राष्ट्रसंत म्हणून लौकिक असणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे मानवी समाजाला, राष्ट्राला उन्नत करण्याचे विचारधन म्हणजे ग्रामगीता होय. त्यांनी ग्रामगीतेतून विविध विषयांचे मौलिक ज्ञान समाजापर्यंत पोहचविले. त्यातून २० व २१ व्या अध्यायात महिलोन्नती या प्रकरणातून स्त्रीविषयक दृष्टीकोन मांडला आहे. महाराज पूर्वकालीन संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम, रामदास स्वामी आदी महाराष्ट्रातील संत मंडळींनी आपल्या साहित्यातून भारतीय स्त्रीविषयक भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. तद्वतच महर्षि कर्वे, स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा फुले, स्वामी विवेकानंद आदी सुधारकांच्या सुधारणावादी विचार प्रवाहातून तसेच म. गांधी, डॉ. आंबेडकर, साने गुरुजी, आगरकर आदी विचारवंतांनीही स्त्रीविषयक दृष्टिकोने वेळोवेळी विचार व कृतीतून व्यक्त केला आहे.

भारतीय समाजजीवातील दोन घटक अत्यंत उपेक्षितपणाचे जीवन व्यथित करीत होते. एक म्हणजे अस्पृश्य व दुसरा म्हणजे स्त्री, यामुळेच संत, सुधारकांनी आपल्या वाङ्मयातून स्त्रीयांची गुलामगिरी नष्ट व्हावी यासाठी प्रयत्न केले. अशा सर्व संत सुधारकांचे व विचारवंतांचे ऋण भारतीय स्त्रीवर्ग कदापी विसरू शकणार नाही. आज स्त्रीयांचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांच्या समस्या, त्यांचे सामाजिक, आर्थिक परिवर्तनातील स्थान या विषयीच्या काही नव्या, जाणिवे अनेकविध आव्हानांमुळे निर्माण झाल्या आहेत. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार, त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, समान संधीचा काही प्रमाणात लाभ झाल्यामुळे स्त्रीयांच्या जीवनात भरभक्कम परिवर्तन घडून आलेले दिसते.

प्राचीनकाळी केवळ भुतदयेच्या भूमिकेतून स्त्रीकडे पाहिले जात असे. स्त्री ही पुरुषांची अर्धांगिणी आहे तर समाजाची अर्धशक्ती आणि राष्ट्राची, विश्वाची निर्माती आहे. ही जाणिव जेव्हा समाजधुरीणांना झाली तेव्हापासून स्त्रियांच्या संदर्भात उन्नतीविषयक विचार प्रवाह पुढे आला. त्यांनी आपल्या विचाराला मुर्तरूप देण्याचेही विशेषत्वाने प्रयत्न केले. यात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे योगदान मोलाचे आहे.

उद्देश

१. राष्ट्रसंत कालीन स्त्रीयांची स्थिती समजून घेणे.
२. राष्ट्रसंतांच्या विचारातील स्त्री स्थान समजून घेणे.
३. राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेतून स्त्रीयांच्या सन्मानाविषयी लिहिलेल्या उक्तींचा अभ्यास करणे.

४. राष्ट्रसंतांनी स्त्रीयांचा आदर करून आपल्या विचारात प्रारंभीचे तिचे समाज जीवनातील महत्त्व ग्रामगीतेतून समाजास सोदाहरणसह मांडलेल्या विचारांचा परामर्श घेणे.

गृहितक

१. भारतीय स्त्रीकडे पाहण्याचा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा दृष्टीकोन शास्त्रशुद्ध, प्रागतिक व पुरोगामी स्वरूपाचा होता.
२. राष्ट्रसंतांनी आपल्या ग्रामगीतेतून स्त्रीयांचा आदर करून तिचे समाजजीवनातील महत्त्व प्रतिपादन केले आहे.
३. भारतीय स्त्रीसंबंधीचे गौरवशाली विचार वेदांसारख्या सर्वश्रेष्ठ ग्रंथातून व्यक्त झाले आहे अशा विचारांना राष्ट्रसंतांनी कालोचित स्वरूप दिले आहे.
४. भारतीय समाजात राष्ट्रसंतांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा संदेश दिला आहे.

विषयाचे महत्त्व

राष्ट्रसंतांनी आपल्या लिखाणातून, भाषणातून, भजनातून स्त्री-पुरुष यांच्यातील समानता, परस्पर पुरकता, पोषकत्व हे या समाजाच्या पर्यायाने विश्वाचा गाढा व्यवस्थित चालण्यासाठी किती आवश्यक आहे हे विशद केलेले आहे. त्यांच्या समकालीन परिस्थिती पाहता असे निदर्शनास येते की, स्वातंत्र्यानंतर देशातील परिस्थिती अधिकच बिघडत चालली होती, भ्रष्टाचार वाढलेला होता. जातीयता, सुखासिनता, अनैतिकता आणि स्त्री-पुरुष विषमता वाढलेली होती, अशा परिस्थितीत स्त्रियांच्या जगण्याचा, त्यांच्या उन्नतीचा, त्यांच्या भविष्याचा राष्ट्रसंतांनी केलेला विचार अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. जो आजही मार्गदर्शक ठरणारा आहे. स्त्रियांना न्याय मिळवून देणारा आहे. त्यांनी स्त्रीमुक्ती, स्त्रीवाद असे उच्चारण जरी केले नसले तरी स्त्रीयांचा दर्जा, त्यांचे माणूस म्हणून जगणे असा केलेला विचार अतिशय उपयुक्त ठरतो.

राष्ट्रसंतांच्या काळ म्हणजे इ.स. १९०९ ते इ.स. १९६८ म्हणजेच महाराजांनी स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंड अनुभवला, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय संस्कृतीचे स्त्री जीवनात उमटलेले पडसादही त्यांनी जवळून पाहिले आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय संस्कृतीतून हळूहळू सुटत चाललेली स्त्रीही त्यांनी न्याहळली आणि अशा प्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व स्त्री व स्वातंत्र्योत्तर स्त्री ह्यांच्या जीवनातून निर्माण झालेल्या विविध समस्यांच्या समन्वयातून त्यांनी आपल्या स्वप्नातील एक आदर्श भारतीय स्त्री ग्रामगीतेतून साकारली आहे.

त्यांच्या मते स्त्री ही पुरुषांप्रमाणेच समाज जीवनातील एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. विश्वनिर्माती आहे तिला पुरुषांप्रमाणेच स्वतंत्र अस्तित्व व एक वेगळे व्यक्तित्व आहे.

स्त्री गौरव

विद्या गुरूहूनि थोर | आदर्श मातेचे उपकार |

गर्भा पासोनि तिचे संस्कार | बालकांवरि ||

मातेच्या स्वभावे पुत्राची घडण | त्यासि उज्ज्वल ठेवि तिचे वर्तन |

स्त्रीच्या तेजावरीच पुरुषाचे मोठेपण | ऐसे आहे ||^१

अशाच प्रकारे स्वामी विवेकानंदांनी आपल्या ‘भारतीय नारी’ या पुस्तकातून विचार व्यक्त केले आहेत, भारतीय स्त्रियांपुढे असणाऱ्या आदर्शात मातृत्वाचा आदर्शच सर्वश्रेष्ठ होय. राष्ट्रसंत भारतीय स्त्रीविषयक व्यापक व पुरोगामी विचार मांडताना स्त्रीचे वर्तन हे समाज घडणीत किती महत्वाचे आहे हे उपरोक्त ओवीतून स्पष्ट करतात. भविष्यात समाजाची, राष्ट्राची धुरा सांभाळणारी मुले ही सुसंस्कारितच असावित, मातेचे संस्कार अशा बालकांवर गर्भापासूनच होत असतात. त्यामुळे मातेच्या संस्कारातून मुले घडत असल्याने भारताच्या नवनिर्माणात तिचे अनन्यसाधारण महत्त्व राष्ट्रसंत पटवून देतात. त्यामुळे तिचे स्वातंत्र्य आणि व्यक्तिमत्त्व जोपासणे हे समाजाचे कर्तव्य असल्याचे निश्चून सांगतात.

याच गुणे मातृदेवो भव | वेदाने आरंभच केला गौरव |**नररत्नांची खाण अपूर्व | मातृजाति म्हणोनिया ||^२**

भारतीय स्त्री संबंधीचे गौरवशाली विचार वेदांसारख्या सर्वश्रेष्ठ ग्रंथातून व्यक्त झाले आहेत. त्या विचारांना राष्ट्रसंतांनी कालोचित स्वरूप प्रदान केले आहे. मातेचे संस्कार अपत्यावर होत असल्याने ती एक नररत्नांची अपूर्व अशी खानच आहे. ह्याची जाणीव ते करून देतात. वास्तविकतः कुटुंबातील कर्ता पुरुष परंतु तो आपल्या व्यवहारिकतेच्या व्यस्त जीवनामुळे जास्तीत जास्त काळ घराबाहेर व्यथित करतो. घरातील स्त्री काम, आपला संसार व कौटुंबिक जीवन सांभाळून घरात शांती प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करते. आपल्या कुटुंबांबरोबरच संपर्कात येणाऱ्या सर्वांशी प्रेमळपणे आणि सौजन्याने वर्तन करते हे आदर्श स्त्रीचे व्यक्तिमत्त्व ‘मानवधर्म’ निर्मितीसाठी अत्यंत उपकारक आहे. म्हणून वेदामध्ये स्त्रीचा गौरव मातृदेवोभव असा केला आहे. तर राष्ट्रसंतांनी ‘सर्वात आपले सुख’ पाहणाऱ्या, मानवधर्माची शिकवण देणाऱ्या स्त्री स्वभावाचा, स्त्री कर्तृत्वाचा, गौरवच केला आहे.

स्त्री शिक्षण**माऊलीचे स्वभाव कर्म | तोचि जगी म्हणविंला मानवधर्म ||^३**

राष्ट्रसंत स्त्रीच्या सर्वांगीण शिक्षणाला स्वतंत्र भारताचा मानबिंदू मानतात. त्यांनी तत्कालिन स्त्री जीवनाचे महत्त्व आणि त्यासाठी तिचे शिक्षण, शिक्षणाचे विविध पैलू ग्रामगीतेतून समाजापुढे ठेवले आहेत. वात्सल्य, प्रेम, सहानुभूती, त्याग म्हणजेच ‘मानवधर्म’ होय. तिच्याठायी असलेला मानवधर्म विश्वकल्याणाची ताकद बनणारा असल्याने तिला दुर्लक्षित न ठेवता कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राच्या विकासासाठी स्त्री शिक्षण महत्वाचे असल्याचे प्रतिपादन राष्ट्रसंत करतात. यावरून त्यांचा राष्ट्रविकासाचा दूरदृष्टीकोन उजागर होतो.

स्त्रीयांचे शारीरिक शिक्षण**काही मुली शक्ती शिक्षण घेती | मुलांपेक्षाही धीट असती |****नाही गुंडांचिही छाती | हात घालिल त्यांचेवरि ||^४**

पूर्वी स्त्री संरक्षणाची हमी स्वतःकडे घेऊन पुरुषांनी तिला परावलंबी व दुबळे बनविले. त्यामुळे पुढच्या पिढीवरती असेच संस्कार होत राहिले. अशा परावलंबित्वाने स्त्रियांना स्वतःचे चारित्र्यसुद्धा सांभाळता येणार नाही आणि राष्ट्राच्या अधोगतीला फारसा वेळ लागणार नाही हे ओळखून त्यांनी राष्ट्राची अर्धी शक्ती असणाऱ्या स्त्रीने 'स्वसंरक्षण' करायला हवे हा अभिनव विचार ७५ वर्षे पूर्वीच मांडला आहे. आजही सुरक्षिततेच्या दृष्टीने परिस्थिती अत्यंत भयावह आहे. त्यामुळे राष्ट्रसंतांच्या उपरोक्त विचाराला कृतीची जोड देवून प्रभावीपणे आज अमलबजावणीची आवश्यकता आहे. शाळा, महाविद्यालय स्तरावर असे कृतीशील विषय अभ्यासक्रमात अनिवार्य होणे आवश्यक आहे.

सहशिक्षण

सहकार्य वृत्ती आणि सहानुभूतीच्या दृष्टीकोनातून राष्ट्रसंतांनी सहशिक्षणाची कल्पना मांडली आहे. परंतु यासाठी सहशिक्षण घेणाऱ्या मुला-मुलींच्या पालकांच्या जबाबदारीची जाणीवही ते प्रकर्षाने करून देतात.

म्हणोनि सहशिक्षणही नाही वावगे | जरी नैतिक भान राहती जागे |

शिक्षणी जागृती ठेवणे सर्वांगे | काम नेत्या वडीलांचे ||^५

राष्ट्रसंतांनी २० व्या शतकात मांडलेले सहशिक्षणाचे विचार विशेष उल्लेखनीय वाटतात. परस्परांविषयी सहकार्याची, सहानुभूतीची भावना निर्माण होते. कोणतेही सामाजिक व राष्ट्रीय कार्य देखील समर्थपणे सफल होते. म्हणून राष्ट्रसंतांनी शाळा, महाविद्यालयातील सहशिक्षणाविषयी अनुकूलता दर्शविली आहे.

जीवन शिक्षण

राष्ट्रसंतांनी स्त्री जीवनात 'जीवन शिक्षणाचे' महत्त्व सांगताना पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच जीवनोपयुक्त ज्ञान स्त्रीने संपादन करावे याविषयी ते म्हणतात,

महिलांचा आंतरिक गुणांचा विकास | करील ऐसे शिक्षण खास |

जरि दिले जाईल त्यास | तरीच भावी जग पालटे ||^६

शिक्षणातही जीवनाचे काम | दोन्हीची सांगड घ्यावी उत्तम |

चिंता नसावी भोजनासाठी दाम | मागण्याची भिक जैसी ||^७

सामाजिक परिवर्तनाचा विचार स्त्री शिक्षणाशिवाय अधुरा आहे. त्याशिवाय 'राष्ट्रनिर्माण' होऊ शकत नाही. म्हणूनच राष्ट्रसंतांनी स्त्रियांच्या सर्वांगीण शिक्षणावर गांभिर्याने विचार मांडला आहे. त्यांच्यामते, महिलांना उत्तम चालीरिती, आरोग्याचे सामान्य ज्ञान, स्वच्छता, टापटीप, पदार्थांच्या गुणधर्माची योग्य माहिती, बाल-संगोपणाची व्यवस्थित कल्पना, प्रथमोचार, घरगुती औषधांचे ज्ञान, हस्तकौशल्याची कार्ये, आवश्यक पदार्थ व सामान घरच्या घरी तयार करण्याचे तिला ज्ञान असले पाहिजे. प्रेम, सहानुभूती, परोपकाराची भावना अशा सर्व आंतरिक गुणांचा विकास घडवून आणण्याचा आग्रह राष्ट्रसंत धरतात. त्यामुळे पुढच्या पिढीवरही जीवन शिक्षणाचे उत्तम संस्कार सहजतेने होऊ शकतात.

संसार चक्राची सुत्रधार-स्त्री

स्त्रीलाच भक्ती, स्त्रीलाच ज्ञान | तिलाच संयम शहाणपण |

तिच्यानेच हालती वाट संपूर्ण | संसार चक्रे ||^६

स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्कांचा पुरस्कार करून स्त्री ही संसार चक्राची सुत्रधार असल्याचे राष्ट्रसंत ठामपणे सांगतात.

प्रपंचाला न्याय देवून समाज जीवनातही स्त्री विविध नात्याने वावरते. वेगवेगळ्या भूमिकेतून ती आपले कर्तव्य बजावत असते. त्यामुळे समाज जीवनात स्त्री-पुरुषांचा दर्जा समान असावा असे ते विशद करतात.

स्त्रीचा कौटुंबिक व सामाजिक सहभाग

चूल आणि मूल ही व्यापक जबाबदारी खऱ्या अर्थाने स्त्रियांवरच आहे आणि ही एक प्रकारची राष्ट्रसेवाच असण्याचे राष्ट्रसंत स्पष्ट करतात. पुरुषांनीही आपली कौटुंबिक जबाबदारी तितक्याच कुशलतेने पार पाडावी त्यांना पूर्णतः सहकार्य द्यावे. त्यांच्या कार्यापासून अप्लित राहू नये असा पुरुषांना इशाराही ते देतात. तसेच स्त्रियांना सामाजिक कार्यात भाग घेण्याची संधी द्यावी तिला घरात डांबून न ठेवता समाजात वावरण्याची संधी द्यावी. त्याशिवाय समाजाची प्रगती होवू शकत नाही. म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात,

माहेरा पासोनि तिजला, डांबले गोशातचि |

शिक्षणाचा लेश ना, तिज जगचि माहित राही का?

का म्हणता अबला तिला | ती शक्तीशाली नाही का? ^९

राष्ट्रसंतांनी अनेक ऐतिहासिक दाखले देउन तिचे तेजस्वी कर्तृत्व सोदाहरण ग्रामगीतेतून स्पष्ट केले आहे. ज्या महिला हुशार, समाजसेवी, शिक्षण घेतलेल्या, निर्भयपणे बोलणाऱ्या, उद्योगशील, सैनिक शिक्षणात तज्ञ असतील तर त्यांचा राष्ट्रकार्यात मोठा हातभार लागू शकतो. अशा प्रकारे राष्ट्रसंतांनी स्त्रियांना त्यांच्या कर्तृत्वाची जाणीव करून देत स्वावलंबनाची प्रेरणा दिलीय. तसेच स्त्रियांनी आपल्या प्रगल्भ बुद्धीमत्तेने काम करताना आपली कौटुंबिक जबाबदारी लक्षात ठेवावी व प्रसंगी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा भिडवून कार्य करण्याची इच्छा बाळगावी, मात्र त्यामुळे आपण पुरुषी तर बनणार नाही ना? त्याचीही सतत जाणीव ठेवून वागावे अशी अपेक्षा ते व्यक्त करतात. याबरोबरच स्त्री पुरुषात श्रेष्ठ-कनिष्ठता न शोधता दोघांनीही संसारात समन्वय साधावा हा हितोपदेश करतात. राष्ट्रकल्याणासाठी राजकीय सहभाग देखील त्यांनी विशेषत्वाने स्पष्ट केला आहे. एक प्रकारे स्त्रियांच्या जीवनाचा राष्ट्राशी व राजकारणाशी निगडित संबंध असल्याचा निर्देश ते करतात. भारतीय स्त्रीने आज आपल्या कर्तृत्वाने समाज जीवनातील सर्व क्षेत्रे पादाक्रांत केली आहेत. स्त्रियांचा राजकीय सहभाग समाज विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा मानून त्यांनी स्त्रियांच्या संघटनांतर्गत कार्यावर विशेष भर दिलेला दिसतो. पुरुषांप्रमाणे महिलांच्याही संघटना निर्माण व्हाव्यात आणि त्यातून त्यांना त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराच्या प्रतिकाराची शक्ती उभी करता यावी म्हणून राष्ट्रसंतांनी स्त्री संघटनेचाही पुरस्कार केला आहे.

जैसी मुलांची संघटित सेना | तैसी स्त्रियांची असावी संघटना |

आपुल्या सुख दुःखाच्या भावना | प्रकटवाव्या सभा सम्मेलनी ||

स्त्रियांचे स्वतंत्र मेळे -समुदाय | त्यांच्या उन्नतीचा कला गौरव |

प्रतिकारांची त्यांना जाणिव | अवश्य असावी ||^{१०}

एकूणच स्त्री जीवन विषयक भाष्य करताना, राष्ट्रसंतांनी समाज परिवर्तनात काळानुसार स्त्रीचे स्थान स्पष्ट करतांना

वेदकालीन पुराणातील तसेच ऐतिहासिक दाखले देवून स्त्री स्वभावाची वैशिष्ट्ये विशद केली आहेत. यासाठी त्यांनी पूर्वकालीन संतांच्या व विचारवंतांच्या तसेच सांप्रतकालीन स्त्री समस्यांचा कालोचित विचार करून स्त्रियांनी समाज जीवनात आपली भूमिका कशी वाढवावी ह्याचा शास्त्रशुद्ध विचार ग्रामीतेतून प्रदर्शित केला आहे.

निष्कर्ष

- सामाजिक परिवर्तनात कुटुंबाचे अनन्यसाधारण महत्त्व असून कुटुंबातील स्त्रीचा दर्जा महत्त्वाचा ठरतो.
- राष्ट्रसंतांना कुटुंब विकासातून समाजविकास व राष्ट्रविकास अभिप्रेत आहे.
- राष्ट्रसंतांच्या स्त्रीविषयक विचारांचे परिशिलन करताना असे दिसून येते की, त्यांच्या विचारसरणीचा स्त्रियांकडे पाहणाऱ्या पुरुषी दृष्टीकोनावर परिणाम होऊन आज तिचे अस्तित्व आणि महत्त्व तुलनेने अधिक प्रमाणात प्रस्थापित झालेले दिसते.
- महाराजांच्या स्त्रीविषयक विचारांची पथदर्शिका समाजाला, राष्ट्राला निश्चित उपयोगी ठरणारी आहे.
- त्यांनी स्त्री संघटनेवर, स्त्री शिक्षणावर विशेष भर देवून तिच्या उन्नतीचा मार्ग मोकळा कसा करावा या संबंधीचे मार्मिक उद्बोधन केले आहे.
- राष्ट्रसंतांनी स्त्री स्वातंत्र्याची, स्त्री कार्य क्षमतेची आणि स्त्रीच्या प्रगल्भ बुद्धिमत्तेची जाणीव करून दिली असली तरी कौटुंबिक जबाबदारीला विशेष प्राधान्य दिलेले दिसते.
- स्त्रियांच्या सामाजिक सहभागाशिवाय समाजाची प्रगती नाही हे राष्ट्रसंतांचे ठाम विचार आज अत्यंत उपयुक्त ठरतात.
- राष्ट्रसंतांनी स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्कांचा पुरस्कार केला आहे. त्यातूनच समाज जीवनात समानता प्रस्थापित होते हा विश्वास त्यांनी समाजाला दिला आहे.
- समाज परिवर्तनाचा विचार स्त्री शिक्षणशिवाय अधुरा असून त्याशिवाय राष्ट्रनिर्माण होऊ शकत नाही यासाठी स्त्रियांच्या सर्वांगीण शिक्षणावर विशेष भर दिलेला दिसून येतो.
- भारतीय स्त्रीविषयक व्यापक व पुरोगामी विचार मांडताना स्त्रीचे वर्तन हे समाज घडणीत किती महत्त्वाचे आहे याची जाणीव राष्ट्रसंत करून देतात.
- स्त्रियांचा आदर, सन्मान, कार्य कर्तृत्वावरचा विश्वास हा राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतून सहजपणे प्रदर्शित होतो.
- सामाजिक परिवर्तनात स्त्रियांचे महत्त्वाचे स्थान असून राष्ट्रनिर्मितीतही ती महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावते हे राष्ट्रसंतांनी अत्यंत मार्मिकतेने ऐतिहासिक उदाहरणातून समाजाला दाखवून दिले आहे.

- आजही अनेक ठिकाणी स्त्रीयांची अवहेलना होते या दृष्टीकोनातून राष्ट्रसंतांचे विचार आजच्या स्थितीत अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात.

संदर्भ सूची

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी, ग्रामगीता, पुणे-१९५५.
२. सावरकर सुभाष, राष्ट्रसंत आणि ग्रामगीता, मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती-२०००.
३. राष्ट्रसंत तुकडोजी, उपरोक्त अध्याय २२, १९५५.
४. वेले गजानन, राष्ट्रसंतांचे सामाजिक आणि धार्मिक विचार, वेदमुद्रा प्रकाशन-२०१०.
५. वेले गजानन, उपरोक्त.
६. सावरकर सुभाष, ग्रामगीता रहस्य स्पंद-२, जनसाहित्य परिषद, अमरावती-२००५.
७. रोकडे मनोहर, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीतासार, डायमण्ड प्रकाशन, पुणे-२०१०.
८. भगत, रा.तू., सावरकर, सुभाष (संपा.) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, २००९.
९. शेंदरे नमिता, संत तुकाराम, संत तुकडोजी तौलनिक स्त्रीदर्शन, ओम प्रकाशन, नागपूर-२०००.
१०. राष्ट्रसंत तुकडोजी, ग्रामगीता, पुणे-१९५५.

ISSN 2277 - 7539 (Print)

Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

June - 2021
Vol. I No. 18

Social Vital Issues

Editor

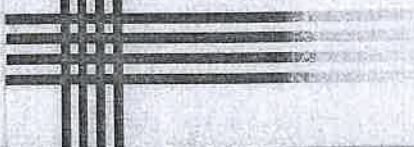
Dr. Nandkumar N. Kumbharikar

Co - Editor

Dr. Laxman. K. Ulgade
Dr. Balaji. A. Sable

**EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD**

A STUDY OF CAUSES, CONSEQUENCES AND IMPACT OF GLOBAL WARMING: GEOGRAPHICAL VIEW

Dr.Gaikwad.J.R

Geography Department
Swa.Sawarkar Mahavidhyalaya,Beed

Abstract

concept of global warming is quite controversial but the scientists have provided relevant data in support of the fact that the temperature of the earth is rising constantly. There are several causes of global warming, which have a negative effect on humans, plants and animals. These causes may be natural or might be the outcome of human activities. In order to curb the issues, it is very important to understand the negative impacts of global warming. Many people think of global warming and climate change as synonyms, but scientists prefer to use climate change when describing the complex shifts now affecting our planet's weather and climate systems. Climate change encompasses not only rising average temperatures but also extreme weather events, shifting wildlife populations and habitats, rising seas, and a range of other impacts.

Key words: causes of Global warming, Consequences of Global warming.

Introduction

Global warming is the phenomenon of a gradual increase in the temperature near the earth's surface. This phenomenon has been observed over the past one or two centuries. This change has disturbed the climatic pattern of the earth. However, the concept of global warming is quite controversial but the scientists have provided relevant data in support of the fact that the temperature of the earth is rising constantly. There are several causes of global warming, which have a negative effect on humans, plants and animals. These causes may be natural or might be the outcome of human activities. In order to curb the issues, it is very important to understand the negative impacts of global warming. Many people think of global warming and climate change as synonyms, but scientists prefer to use climate change when describing the complex shifts now affecting our planet's weather and climate systems. Climate change encompasses not only rising average temperatures but also extreme weather events, shifting wildlife populations and habitats, rising seas, and a range of other impacts. All of these changes are emerging as humans continue to add heat-trapping greenhouse gases to the atmosphere. To study causes of Global warming, Consequences of Global warming and negative effects on world I choose this topic for research paper.

Objectives of research

1. To overview on Global warming.
2. To explain causes of Global warming.
3. To study of impact and Consequences of Global warming.

Research Methodology :

For the purpose of this study used social science research methodology to study the research topic Used scientifically analysis. In this method used secondary data tools. In this secondary data tool used reference books. Research articles, news papers, journals, published and unpublished materials and also taken help of internet facilities.

Causes of Global Warming

Deforestation- Plants are the main source of oxygen. They take in carbon dioxide and release oxygen thereby maintaining environmental balance. Forests are being depleted for many domestic and commercial purposes. This has led to an environmental imbalance, thereby giving rise to global warming.

Use of Vehicles- The use of vehicles, even for a very short distance results in various gaseous emissions. Vehicles burn fossil fuels which emit a large amount of carbon dioxide and other toxins into the atmosphere resulting in a temperature increase.

Chlorofluorocarbon- With the excessive use of air conditioners and refrigerators, humans have been adding CFCs into the environment which affects the atmospheric ozone layer. The ozone layer protects the earth surface from the harmful ultraviolet rays emitted by the sun. The CFCs has led to ozone layer depletion making way for the ultraviolet rays, thereby increasing the temperature of the earth.

Industrial Development- With the advent of industrialization, the temperature of the earth has been increasing rapidly. The harmful emissions from the factories add to the increasing temperature of the earth.

Transportation- EPA reports state that thirty-three percent of U.S. emissions come from the transportation of people and goods.

Farming- Industrial farming and ranching releases huge levels of methane and carbon dioxide into the atmosphere. Farming contributes forty percent of the methane and twenty percent of the carbon dioxide to worldwide emissions. The use of nitrogen-rich fertilizers increases the amount of heat cropland can store. Nitrogen oxides can trap up to 300 times more heat than carbon dioxide. Sixty-two percent of nitrous oxide released comes from agricultural byproducts.

Oil Drilling- Burn-off from the oil drilling industry impacts the carbon dioxide released into the atmosphere. Fossil fuel retrieval, processing and distribution accounts for roughly eight percent of carbon dioxide and thirty percent of methane pollution.

Natural Gas Drilling- Touted as a cleaner fuel source, natural gas drilling causes massive air pollution in states like Wyoming; the hydraulic fracturing technique used to extract natural gas from shale deposits pollutes ground water sources as well.

Garbage- As trash breaks down in landfills, it releases methane and nitrous oxide gases. Approximately eighteen percent of methane gas in the atmosphere comes from waste disposal and treatment.

Effects of Global Warming

Dirtier air

Rising temperatures also worsen air pollution by increasing ground level ozone, which is created when pollution from cars, factories, and other sources react to sunlight and heat. Ground-level ozone is the main component of smog, and the hotter things get, the more of it we have. Dirtier air is linked to higher hospital admission rates and higher death rates for asthmatics.

Rise in Temperature- Global warming has led to an incredible increase in earth's temperature. Since 1880, the earth's temperature has increased by ~1 degrees. This has resulted in an increase in the melting of glaciers, which have led to an increase in the sea level. This could have devastating effects on coastal regions.

Climate Change- Global warming has led to a change in climatic conditions. There are droughts at some places and floods at some. This climatic imbalance is the result of global warming.

Spread of Diseases- Global warming leads to a change in the patterns of heat and humidity. This has led to the movement of mosquitoes that carry and spread diseases.

Consequences of Global Warming

Many poor developing countries are among the most affected. People living there often depend heavily on their natural environment and they have the least resources to cope with the changing climate.

Risks for human health- Climate change is already having an impact on health: There has been an increase in the number of heat-related deaths in some regions and a decrease in cold-related deaths in others. We are already seeing changes in the distribution of some water-borne illnesses and disease vectors.

Costs for society and economy- Damage to property and infrastructure and to human health imposes heavy costs on society and the economy. Between 1980 and 2011 floods affected more than 5.5 million people and caused direct economic losses of more than €90 billion. Sectors that rely strongly on certain temperatures and precipitation levels such as agriculture, forestry, energy and tourism are particularly affected.

Risks for wildlife- Climate change is happening so fast that many plants and animal species are struggling to cope. Many terrestrial, freshwater and marine species have already moved to new locations. Some plant and animal species will be at increased risk of extinction if global average temperatures continue to rise unchecked.

Conclusions:

Global temperature is rising, planet is warming, the glaciers are melting and the sea level is rising. This weather change is drastically affecting wildlife and forests. Yes, global warming is happening due to the greenhouse effect. Some of the contributing factors are burning of fossil fuels, deforestation, livestock production and industrialization. Deforestation plays an important role in global warming and climatic changes. Planting trees is helpful as they absorb carbon dioxide from the atmosphere and regulate the climate. Hence, there is a dire need to plant more trees because a single tree can absorb one ton of CO₂ in its lifetime. One of the most effective ways to prevent global warming is to start using renewable energy sources such as solar, geothermal, wind and biomass, and stop using fossil fuels. Use renewable energy resources to supply power to your home. By investing in energy-efficient devices such as bulbs, LED lights or solar-powered shower system, you can reduce the energy consumption and help in the production of clean energy. It is not only the cheapest way to reduce greenhouse gas emissions but it also reduces the amount of carbon dioxide released in the atmosphere.

Reference Books

1. Artz, Matt. -Science and Our Changing Climate: GIS Creates a Framework for Research and Modeling. Redlands Daily Facts, 2008.
2. Bishop JT.-Valuing Forests: A Review of Methods and Applications in Developing Countries. London: International Institute for Environment and Development; 1999
3. Malhi Y, Meir P, Brown S.-Forests, carbon and global climate. The Royal Society. 2002.
4. Sedjo RA.- Forest Carbon Sequestration: Some Issues for Forest Investments. RFF Discussion
5. India today Dec 2020.
6. Hindustan times-lockdown effect, Sept- 2020.
7. www.globalwarming.com
8. www.climatechange.com

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

January - 2022

Vol. I No. 21

Social Vital Issues

Issue Editor

Dr. Nandkumar N. Kumbharikar

**EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD**

शाश्वत कृषी विकाससाठी जलव्यवस्थापन : एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. गायकवाड जे. आर.

भूगोल विभाग,

स्वा सावरकर महाविद्यालय, जि. बीड, बीड.

पाण्याचा वापर व त्याची गरज कोठे आहे. याचा आपण विचार करायला हवा. प्यायला तर पाणी हवेच. शेती, वनस्पती, झाडे नसतील तरकाय होईल. याचा विचार करून जलव्यवस्थापन करायला हवे. जलाचे प्रमाण त्याची उपयोगिता व उपभोगिता म्हणजे प्रत्यक्ष वापर. यांचा शास्त्रीय दृष्ट्या अभ्यास करून ते योग्य प्रमाणात उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने केलेली व्यवस्था तरतूद, उपाययोजना म्हणजे जलव्यवस्थापन होय. जलसंरक्षण संवर्धन व विकास यांची शास्त्रीयदृष्ट्या केलेली चिकित्सात्मक रचना म्हणजे जलव्यवस्थापन होय. भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. त्याप्रमाणेच भारतातील बहुतांश घटकराज्ये देखील कृषी व्यवसथेवरच आधारित आहेत. महाराष्ट्रात देखील कृषीच्या विकासावरच लक्ष केंद्रित करण्यात येत असते. परंतु त्यात अनेक समस्या आहेत, कारण महाराष्ट्र राज्यातील शेती प्रामुख्याने मोसमी पावसावर अवलंबन असून, फक्त 18 टक्के क्षेत्र ओलिताखाली आहे. त्यापैकी 55 टक्के वाटा भूगर्भातील पाण्याचा असून सुमारे 20 लाख विहीरीमार्फत सिंचन केले जाते. परंतु दिवसेंदिवस विहीरीची पाण्याची पातळी खाली जात आहे. त्यासाठी विहीर पुनर्भरण करणे काळाची गरज ठरली आहे. महाराष्ट्र राज्य देशामध्ये शेती व्यवसायात एक अग्रगण्य राज्य म्हणून ओळखले जाते, परंतु या नियमित शेती विकासाच्या वाढीस दिवसेंदिवस पाण्याच्या दुर्भिक्षाचे खीळ बसत आहे, शहरे वाढत आहेत, त्यांची पाण्याची गरज वाढत आहे. त्यामुळे सिंचनासाठी पाणी अपुरे पडू लागले आहे. या दृष्टिकोनातून जलव्यवस्थापनाची नितांत गरज असल्याचे दिसून येते. याच उद्देशानुरूप प्रस्तुत शोधनिबंधाची दिशा ठरविण्यात आली आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश :

- 1) भारतातील कृषी विकासाचा आढावा घेणे.
- 2) जलव्यवस्थापनाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
- 3) जलव्यवस्थापनातून शाश्वत कृषी विकासाचे प्रयत्नांचा परामर्श करणे.

संशोधन पद्धती :

कोणत्याही प्रकारच्या संशोधनात तथ्य संकलनाचे महत्त्वपूर्ण स्थान असते. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्राथमिक आणि द्वितीयक स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. विशेषत्वाने दुय्यम स्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. यात संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे, शासकीय अहवाल, साप्ताहिके, पाक्षिके, मासिके, प्रकाशित-अप्रकाशित साहित्याचा समावेश करण्यात आला आहे.

एक दुर्मिळ नैसर्गिक साधनसंपत्ती अर्थात पाणी हे जीवनासाठी अत्यावश्यक आहे. जीवनमान, अन्न सुरक्षा आणि शाश्वत विकासासाठी पाणी ही मूलभूत गोष्ट आहे. भारत हा जगातील सर्वाधिक पाणी-आव्हान असलेल्या देशांपैकी एक देश आहे. जगापैकी 16 टक्के लोकसंख्या भारतात आहे परंतु जगापैकी केवळ 4% जलस्रोत भारतात आहेत. भारतातील 90% पाणी शेतीसाठी वापरले जाते आणि हे प्रमाण जागतिक सरासरीच्या 70 टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. वाढती लोकसंख्या आणि अकार्यक्षम पूर सिंचनाचा पारंपरिक वापर यामुळे भूजल पातळी ही गेल्या काही वर्षांमध्ये घसरलेली आहेत. वापरासाठीच्या पाण्याची टंचाई, पिण्याच्या पाण्याच्या समस्या या देशातील विविध भागात दिवसेंदिवस वाढत आहेत. सर्व आर्थिक क्षेत्रांत, शेती हाच एक असा भाग आहे जिथे पाणी टंचाईचा मोठा परिणाम दिसून येतो. भारत हा भूजलाचा प्रमाणापेक्षा जास्त वापर

आणि प्रदूषण यांसारख्या संकटाकडे वेगाने झुकत आहे. हवामानात होणारे तीव्र बदल, तीव्र बदलाची सातत्याने होणारी पुनरावृत्ती आणि इतर हवामानविषयक बदल दर्शवणारे घटक यामुळे या संकटांचा सामाना करावा लागत आहे. दक्षिण आशियात प्रदीर्घ काळ कोरडे हवामान आणि मुसळधार पाऊस यामुळे भूजल पुन्हा भरून काढण्यात अडथळा येत आहे. शाश्वत कृषी विकासासाठी जलव्यवस्थापनाची नितांत आवश्यकता आहे. या माध्यमातूनच कृषी उत्पादन वाढीचे सिंचनाच्या प्रमाणात वाढ करण्याचे उद्दिष्ट गाठले जाऊ शकते. याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

1) पाणलोट क्षेत्रातील जलनियोजन :

पाणलोट क्षेत्रातील जल व मृदासंधारणाच्या माध्यमातून जलव्यवस्थापन यशस्वीपणे राबविले जाऊ शकते. पाणलोटक्षेत्र विकासातून कृषीक्षेत्रात स्थायी स्वरूपाचा विकास करणे शक्य आहे. पाणलोटक्षेत्र विकास आधारित कार्यक्रमाचा मूख्य हेतू पावसाचे पाणी जास्तीत जास्त प्रमाणात अडवून आणि जमिनीत मुरवून, त्याचा खरीप पिकासाठी वापर करणे, पाणलोट क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास झाला नसल्यामुळे अपेक्षित प्रमाणात पाणी अडविले जात नाही. त्यामुळे अपेक्षित भूजल पुनर्भरण होत नाही. पाणलोट क्षेत्राचा विकास ही जिरायती क्षेत्रासाठी प्रभावी उपाय योजना आहे. तिचा अवलंब गतीने व्हायला पाहिजे. त्यातून शाश्वत कृषी विकासाचे उद्दिष्ट सहज गाठले जाऊ शकते.

2) जलव्यवस्थापन आणि जलपुनर्भरण

भूगर्भातील पाणीपातळी दिवसेंदिवस खाली जात आहे. भूजल पातळी प्रमाणाबाहेर खाली जाऊ नये म्हणून ज्या प्रमाणात भूजल उपसले जाईल त्याच प्रमाणात भूजल साठ्यात पाणी भरणे आवश्यक आहे. नैसर्गिकरित्या होणारे भूजलाचे पुनर्भरण आता पुरेसे नाही कारण पावसाचे पाणी जमिनीत मुरविणेसाठी आता कृत्रिम पद्धतीने पुनर्भरण करण्याशिवाय पर्याय नाही. वेगवेगळ्या भूजल पुनर्भरण पद्धतींचा अवलंब करून भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढविणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सिंचनाचे प्रमाण वाढविण्यास मदत होते आणि त्याचा प्रत्यक्षपणे कृषी उत्पादनावर प्रभाव पडतो. याबरोबरच भूगर्भातील पाणीसाठ्याचे संवर्धन आणि वाढ करणे ही आज काळाची गरज असून त्यासाठी विविध पारंपारिक पद्धतींचा अवलंब करण्यात येत आहे विहीर पुनर्भरण ही त्यामधील एक महत्त्वपूर्ण पद्धत होय. या पद्धतीने पावसाचे पाणी आपल्याच जमिनीत अडवून विहीरीसाठी त्याचा अखंड झरा निर्माण करता येतो. या नवीन पद्धतीने 'पाणी अडवा पाणी जिरवा' या पद्धतीचा वापर करणे ही काळाची गरज आहे.

3) जलव्यवस्थापन आणि कालव्यांचे अस्तरीकरण

शाश्वत कृषी विकासातील एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे कालवे, पाटबंधारे आणि बंधारे आहेत. या कारणास्तव, धरणातून कालव्यांद्वारे पाणी वितरण करताना जवळजवळ 70 टक्के पाण्याची गळती विविध कारणामुळे होते. ही गळती रोखण्यासाठी आणि प्रभावी पाणी वितरणासाठी सुमारे 1043 कालव्यांच्या दुरुस्तीकरणाची गरज आहे. ही दुरुस्ती झाली तर गळती रोखून अमूल्य पाण्याची बचत होईल. यातून कृषीक्षेत्रात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणता येऊ शकतो.

4) जलव्यवस्थापन आणि शेततळे निर्मितीवर भर

शेततळ्याची निर्मिती हा कृषीविकासातील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. कारण पावसाचा अनिश्चिततेमुळे बऱ्याच वेळा पिकांची उत्पादकता कमी होते. शेततळ्यांचा मुख्य उद्देश, पावसाचे वाहून जाणारे पाणी साठविणे आणि त्याचा वापर ज्यावेळी पिकांना पाण्याची आवश्यकता असेल त्यावेळी सरक्षित सिंचनासाठी करणे, तसेच वर्षभर लागणाऱ्या पाण्याचा वापरही शेत तळ्यामधून करता येतो. पावसाच्या पाण्यावर थोड्याफार प्रमाणात अंकूश ठेवायला असेल तर, शेततळ्याचा वापर अनिवार्य आहे. त्यातून उत्पादनात वाढ होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांचा एक हक्काचा जलस्रोत म्हणून 'शेततळे' लोकप्रिय होत आहे. पाण्याअभावी पिक हातचे जाण्याचा धोका शेततळ्यामुळे कमी झाल्याचा अनेक शेतकऱ्यांचा अनुभव आहे.

5) पाणी अडवा, पाणी जिरवा आणि पाणी साठवा :

जलव्यवस्थापनातील महत्वाचा भाग म्हणजे पाणी अडवा, पाणी जिरवा, आणि पाणी साठवा हा आहे दिवसेंदिवस पावसाचे प्रमाण कमी होत आहे. पडणारा पाऊस वेगाने पडतो आणि पावसाचा बराचसा भाग जमिनीवरून वाहून जातो. जमिनीमध्ये पाणी मुरविण्याची खास व्यवस्था केलेली नसल्यास पावसाचे पाणी प्रचंड वेगाने वाहून जाते व त्याचबरोबर मोठ्या प्रमाणावर धूप होते. तसेच पिकांची नासाडी होवून जमिनीतील मौल्यवान अन्नद्रव्ये आणि खते वाहून जातात. त्यामुळे शेती उत्पन्नात घट येते. म्हणून जमिनीची धूप थांबविणे आणि त्याचबरोबर जमिनीवर पडणाऱ्या पावसाचा जास्तीत जास्त हिस्सा जमिनीत कसा अडवून जिरविता येईल हे पाहणे अत्यंत महत्वाचे आहे. जमिनीचा उतार जसा वाढत जातो, त्याप्रमाणे पाण्याच्या प्रवाहाचा वेग वाढतो. त्यासाठी जल व मृद संधारणाच्या वेगवेगळ्या पद्धतींचा अवलंब करून पाण्याचा वेग कमी करणे आणि जमिनीमध्ये जागच्य जागी पाणी मुरविणे अत्यंत आवश्यक आहे

समारोप :

जलव्यवस्थापन ही काळाची गरज बनत चालत आहे. पृथ्वीवर पाण्याचा साठा मर्यादित आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अहवालानुसार २०२५ सालापर्यंत जगातील अर्ध्या लोकसंख्येला म्हणजे चारशे कोटी लोकांना प्यायला पाणी मिळणार नाही. त्यासाठी प्रत्येकाला पाण्याचे नियोजन व व्यवस्थापन करणे अत्यंत गरजेचे आहे. जल व्यवस्थापनासाठी पावसाच्या पाण्याचा उपयोग करून जलसाठा वाढविणे व त्याचा नियोजनबद्ध पद्धतीने विनियोग करणे गरजेचे आहे. सध्या पृथ्वीवर ९७.६ टक्के पाणी समुद्राच्या रूपाने आहे, तर केवळ २.४ टक्के हे गोड पाणी आहे. त्यातील फक्त पिण्यासाठी ०.५२ टक्के एवढेच उपलब्ध आहे. त्यातही पाण्याचे प्रदूषण विविध मार्गाने वाढविण्यास माणूसच कारणीभूत आहे. देशाच्या काही भागात भरपूर पाऊस पडूनही पाण्यासाठी दाहीदिशा भटकण्याची वेळ नागरिकांवर येते. वाढती लोकसंख्या, घरगुती व औद्योगिकीकरण, उद्योग-बांधकामासाठी पाण्याचा गैरवापर, पर्यावरणाच्या होणाऱ्या न्हासामुळे जमिनीची वाढती धूप, अपुरा व अनियमित पाऊस, पाण्याचा प्रचंड उपसा यामुळे पाणी टंचाई जाणवते. देशातील एकूण धरणांपैकी फक्त महाराष्ट्रातच पन्नास टक्के धरणे आहेत. तरी ही महाराष्ट्रात पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा टँकरने करावा लागतो. याचे कारण असे की, किती तरी लक्ष मीटर (घनमीटर) पावसाच्या पाण्याचा आपण उपयोग करीत नाही. त्यापैकी एकूण पावसाच्या दहा टक्के पाणी जरी आपण रोखले तरी जलसंकट येणार नाही. पाण्याचा एकमेव स्रोत पाऊस होय. नद्या, नाले, झरे, विहीरी हे सर्व दुय्यम स्रोत आहेत. नद्या नाल्याची पात्रे कडक बनली आहेत. त्यामुळे पावसाचे पाणी जमिनीत मुरत नाही, त्यामुळे ती खोल करणे गरजेचे आहे. म्हणजे कृत्रीम रिचार्ज होवून पावसाचे पाणी जमिनीत मुरेल त्यातून कृषी विकासास हातभार लागेल. तसेच महाराष्ट्र राज्याचे सरासरी पाऊस मान 1200 मि.मि. आहे. पडणारा पाऊस जून ते सप्टेंबर या महिन्यात पडतो. पडणारा पाऊस हा पिकाच्या वाढीसाठी जरी पुरेसा असला तरी तो वेळेवर पडत नाही. कधी कमी तर कधी जास्त, आति तीव्रतेचा, अधून मधून 15 ते 30 दिवसांच्या खंडाने पडतो. त्यामुळे त्याचा कृषी विकासावर विपरीत परिणाम होत आहे. त्यामुळे जलव्यवस्थापनावर भर देणे गरजेचे असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. एस.व्ही. ढमढेरे - भारतीय जलसंपदा
2. बी.एल. आयर्रे - पाणी व्यवस्थापन तंत्र
3. सि.मा. उपासे - सिंचनाची नवी दिशा
4. महाराष्ट्र सिंचन विकास - वार्षिक अहवाल
5. योजना - मासिक पत्रिका

2021-22

40 (41)

ISSN 2277 - 7539 (Print)

Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

June - 2021

Vol. I No. 18

Social Vital Issues

Editor

Dr. Nandkumar N. Kumbharikar

Co - Editor

Dr. Laxman. K. Ulgade

Dr. Balaji. A. Sable

**EXCEL PUBLICATION HOUSE
AURANGABAD**

Index

Sr. No.	Name	Title Name	Page No.
1	Dr. C.B.Kanase	Indian theatre during the covid-19: an analysis	5
2	Mrs.Neelam A.Saswade	Feminist theory in amitav ghosh's novels	10
3	Dr. Chate Madhukar Shivaji	A study on physiology and physical fitness among volleyball and handball players	13
4	Dr Bharat Haribhau Chapke	Qualities of Physical Instructor for Well Performance: An analysis	16
5 ✓	Dr. A. D. Tekale	Impact of the covid19 pandemic on sports sector: an overview	19
6	Dr. Aiyaz Hussain Shaikh	co-relation of physiological and fitness performance on pre-university girls of Pune district	23
7	Prof. Vijay Deshmukh	Sports injuries and sports rehabilitation	25
8	Dr.Deshmukh S.B.	Environment after covid 19: A geographical study	30
9 ✓	Dr.Doke A.T.	Watershed management: principles and practices	33
10	Dr. Sd. Rafat Ali Osman Ali	Disaster management and media	36
11	Dr.Gaikwad.J.R.	A study of causes, consequences and impact of global warming: geographical view	40
12	Dr. SK.MD. Ataullah M.K. Jagirdar	Physiological – physical parameters between rural and urban high school girls	43
13	Karan Sunil Jain	An overview on performances of well performed football players in international level tournaments	45
14	Dr. Faruqui Md. Quayyum M.Younus.	India and policy matter of international relations	49
15	Ramesh Tarkram Khandangale	Role of NABARD in Agriculture and Rural Development of India	56
16	Ladhe D.D. Dr.M.K. Ataullah	Influence of 8 weeks strength training programme on maximum strength	59
17	Dr.Pandhare.S.M.	A study of role of sports psychology in the enhancement of capacities and sports performance	62
18	Dr.Sanap Bhagchand Maroti	Physical education: a study of skill development and health related fitness	65
19	Mr.Shinde Hemant Trimbakrao	A study of the role of some yoga elements in physical education and sports performance	68
20	Dr.Talekar C.K.	A study of formation and performance of nationalist congress party: political approach	71
21	Dr.Somnath.B.Sanap	After covid? - entrepreneurship	75

WATERSHED MANAGEMENT: PRINCIPLES AND PRACTICES

DR.DOKE A.T.

Geography department

Swa.Sawarkar Mahavidhyalaya, Beed, Dist. Beed

Introduction:

The natural resources such as water, soil air, vegetation etc. are the essential for survival of every organism on the earth. Growing population is increasing the over exploitation of natural resources. Therefore many environmental and socio – economic problems like that soil erosion, climate change, various pollutions, flood, drought and unemployment all these problems created in present scenario in major part of the world. So among that present environmental and socio – economic scenario the watershed management and its practices is very important for measures to the environmental and socio – economical problems.

The watershed word introduced in 1920. Watershed is geographical unit used to identify an area of the land which drains off to a common point on the earth. The watershed is a naturally hydrological entity that covers a specific arial expanse of land surface from which the rainfall runoff flows to a defined drain, channel, stream or river at any particular point. The watershed is a hydrological unit in the hierarchical system.

Definition of watershed management:

Watershed is that land area which drains and contributes runoff to a common outlet such as river or water body. All the areas from which water flows out into a river or water pool.

Watershed management implies an effective conservation of soil and water resource for sustainable production with minimum pollutants losses. It involves management of land surface and vegetation so as to conserve the soil and water for immediate and long term benefits to the farmers community and society.

Types of watershed management:

Watershed management is classified depending upon the size, drainage, shape and land use pattern.

A) Macro – Watershed :-

Macro – Watershed is one of the level is of watershed delineation and covers an area greater than 10000 hectare.

B) Micro – Watershed :-

Micro -Watershed is one of the levels of watershed delineation and covers an area between the 100 to 1000 hectare.

C) Mini-Watershed :-

Mini-watershed covers an area in between 10 to 100 hectare.

Objectives of watershed management:-

1. Production of food and fodder fuel.
2. Pollution control.
3. Over exploitation of resources should be minimized.
4. Water storage, flood control and checking sedimentation.
5. Wilde life preservation.
6. Erosion control prevention soil.
7. Employment generation through industrial development.

Measures and practices for watershed :-

1. In terms of purpose:-

- To increase infiltration in watershed in river :- Infiltration is the process by which water on the ground surface enters the soil .The infiltration capacity decreases as the soil moisture content of soil surface layers increases. If the precipitation rate exceeds the infiltration rate,runoff will usually occur unless there is some physical barrier.
- Too increase water holding capacity :- Soil water holding capacity is a term that all farms should know to optimize crop production. Simply defined water holding capacity is the amount of water that a given soil can hold for crop use .Field capacity is the point where the soil water holding capacity has reached its maximum for the entire field.
- To prevent soil erosion :- Maintaining a healthy, perennial plant cover. Build the wall at the base of the slope can help in preventing the soil from eroding ,mulching and planting a cover crops such as winter rye vegetable gardens.

2. Agronomical measures and practice :-

- Strip cropping pattern :- Strip cropping pattern is method of farming used when a slope is too steep or too long or otherwise, when does not have an alternative method of preventing soil erosion. Strip cropping pattern helps to stop soil erosion by creating natural dams for water, helping to preserve the strength of the soil.
- Pasture cropping :- Pasture cropping is the coming together of cropping and grazing for the symbiotic benefits of both enterprise ,economically and environmentally . It is the zero till sowing of annual crops into living perennial pasture. Colin seis one of the founder of pasture cropping.
- Grass land farming :- Grass land farming can be carried on in many ways ,A grass land program should be designed of the livestock carried on the farm to provide and abundance of pasture,grass silage and hay of the best quality available at all times to feed the animals at maximum intake.
- Wood land farming :-Wood land farming actively monitor and manage interaction between trees and crops with long term forest health and productivity in mind. Both timber and non- timber crops can be managed on the same on forest land.

3. Structural or engineering measures and practices :-

- **Contour bunding :-**
Contour bunding is proven sustainable long management practice for marginal, Sloping and hilly land where the soil productivity is very low. It is widely adopted by ethnic minorities of Nepal who practice the shifting cultivation system of farming. This practice consists in making a comparatively narrow based embankment at intervals across the slope of the land on a level that is along the contour.This technique help to capture and hold rainfall before it can runoff.
- **Terracing :-**
Terracing is method of farming consisting of building platforms along aslope ,Often stone walls are built at the hedges of the terraces to support their weight and to ensure them to stay in place.The main gol of terracing is to reduce slope gradient and the length by interrupting the slope at periodic interval.
- **Construction of earth embankment :-**
An embankment is a raised impounding structure made from compacted soil. It is the feature of pond type practice that causes the impoundment of water.Embarkment are use to hold water back and for flood control respectively.

- **Construction of check dams :-**

Check dams are temporary structure designed across drainage systems, ditches and swales to control storm water runoff , prevent erosion, traps sediments and prevent it from passing through the dam. Check dams mostly constructed by rocks, sediment, stone and gravel bags.

- **Construction of farm ponds :-**

Farm ponds is a dug out structure with definite shape and size having proper inlet and outlet structure for collecting surface runoff flowing from the area. It is one of the most important rain water harvesting structure constructed at the lowest portion of the farm area .

- **Gully controlling structure :-**

Gully construction structure installed across an active gully to stabilize the gully through control erosion of gully bottom and bank is called gully construction structure. It is play important role in reduce the velocity of water and prevent the further erosion of soil.

- **Rock dam :-**

A rock dam embankment constructed across drainage way or other suitable location to create a temporary basin for collecting sediment. Small barriers constructed of stone.

- **Wanraibandhara :-**

Wanraibandhara is very useful in low rainfall area. small barriers of stone bagged sand or gravel across the small drainage way and create water storage in dray period.

References :-

1. Watershed management – Madan Mohan Das.
2. Integrated Watershed Management – Rajesh Rajora.
3. Watershed Management Issues and Approaches -Timothy Randhir.

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

42

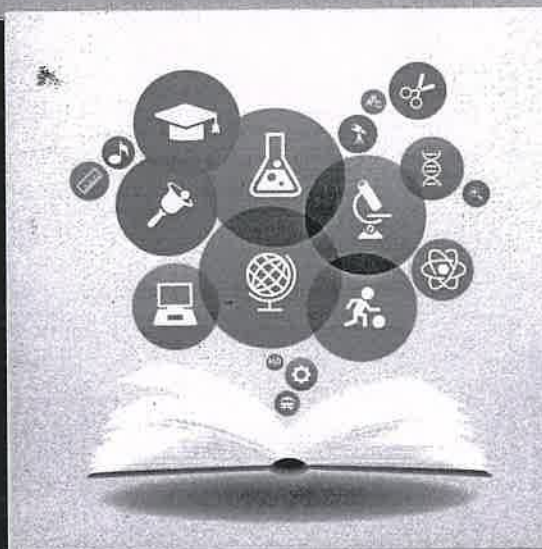
B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

(CCCLII) 352-D

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

**Research & Development
Training Institute Amravati**

Editor:

Dr.Dinesh W.Nichit

Principal

**Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.**

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

188

Aadhar PUBLICATIONS

44	English: Opening Of New Opportunities For Employment Mr. Kalyankar A. S.& Mr. Karale N. G.	147
45	Dr. Babasaheb Ambedkar's Vision on Nationalism Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare	149
46	Dr.Babasaheb Ambedkar's Roll in the Constitution for Human Rights Dr. Suryakant Dnyanoba Aradale	152
47	Ambedkar's The Annihilation of the Caste:Marginalism of Untouchables, Labour empowerment, Economic Reformation, Social Emancipation, Political Reformation and Caste System in Hinduism. Dr. Kadam Rupali Chandrakant	154
48	पर्यटन व पर्यटक Prof.Dr. Thore Shivaji Dattatraya	158
49 ✓	भारतीय कृषी समस्या आणि शाश्वत कृषी विकासाची गरज एक तौलनिक अभ्यास प्रा.डॉ. डोके ए.टी.	163

भारतीय कृषी समस्या आणि शाश्वत कृषी विकासाची गरज एक तौलनिक अभ्यास**प्रा.डॉ. डोके ए.टी.**

सहाय्यक प्राध्यापक , स्व.सावरकर महाविद्यालय बीड.

प्रस्तावना : - प्राचीन काळापासून भारतीय कृषी व्यवसाय मानवाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाचा मुळ आधार राहिला आहे. कृषी पराशर, वृक्ष संहिता, अर्थ वेद इत्यादी ग्रंथ तसेच संत तुकाराम यांचा वृक्ष वल्ली आम्हा सगेसोयरे वनचरे या अभंगातून भारतीय कृषी परंपरा निसर्ग स्नेही आणि पर्यावरण पुरक होती हे लक्षात येते. हरितक्रांती पूर्व कालखंडापर्यंत भारतीय कृषी निसर्गातील विविध तत्वावर आधारित होती म्हणून ती कृषी पद्धत शाश्वत कृषीच्या निकटतम होती. बी - बीयानांची निवड, मर्यादित भूजल उपसा व समतोल भूजल पातळी राखून किमान जलसिंचन पद्धती, निसर्ग नियमांचे पालन करणारी नांगरणी, कोळपणी, हंगामी पीक लागवड, पडीक जमीन व चराऊ कुरणे अशा प्रकारची कृषी मशागत व पीक पद्धती त्याच बरोबर ग्रामीण कारागीरांच्या मदतीने निसर्गतः सहज उपलब्ध साधना पासून बनवलेली कृषी अवजारे, मशागत करणारे शेतकरी आणि साह्यभूत असणारे कारागीर व धान्य मोबदला स्वरूपात असलेली सामाजिक व आर्थिक पद्धत आणि यातून साधली जाणारी आर्थिक समानता व सामाजिक ऐक्य, परिणाम स्वरूप कळत नकळत पर्यावरणीय घटकांचा आदर करणारी तसेच सामाजिक समतोल राखणारी भारतीय कृषी पद्धत ही शाश्वत कृषी होती.

एकोणिसाव्या शतकात वाढती लोकसंख्या, वाढती अन्नधान्याची गरज त्याचा कृषी क्षेत्रावर पडलेला तान नवीन तंत्रज्ञान, रासायनिक खते व किडनाशकांचा वाढता वापर, नव नवीन बीयानांचे वाण वाढत्या जलसिंचन सुविधा, कृषी व्यापारीकरण आणि विशेषीकरण यातून उदयास आलेली हरितक्रांती असे सकारात्मक परिणामाबरोबरच नकारात्मक परिणाम म्हणजे पीक संरचनेतील असमतोल, भूजलाचा वारेमाप उपसा रासायनिक खते, किडनाशकांचा व तननाशकांचा अनिर्बंध वापर परिणामी मृदा क्षारकरण, जमीनची धूप जलप्रदूषण अशा निसर्ग संसाधना संदर्भातील समस्या बरोबरच निसर्ग अन्नधान्यामुळे मानवी आरोग्याच्या समस्या, कृषी व्यवसायातील वाढती जोखीम आर्थिक विषमता, शेतकरी कर्जबाजारीपणा आणि शेतकरी आत्महत्या अशा समस्या विद्यमान कृषी पद्धती मध्ये मोठ्या तीव्रतेने भारतात भेडसावत आहेत. परिणामी शाश्वत कृषी विकास ही संकल्पना प्रचलीत होऊन दृढ होऊ लागली आहे आणि निरंतर मानवी विकासाच्या दृष्टीने व नैसर्गिक संसाधनांच्या रक्षणासाठी शाश्वत कृषी विकास आपल्या देशात काळाची गरज ठरली आहे.

संशोधनाचे उद्देश :-

1. शाश्वत कृषी विकास संकल्पना अभ्यासणे.
2. भारतीय कृषी समस्यांचे अध्ययन करणे.
3. नैसर्गिक संसाधनांच्या संवर्धनास प्रोत्साहन देणे.
4. कृषी विकासासाठी महत्वपूर्ण उपाय सुचविणे.

संशोधन सामग्री आणि संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंध हा केवळ दुय्यम सामग्री स्रोतांवर अवलंबून असून सदरील दुय्यम सामग्री "संकल्पना शाश्वत शेती, कृषी समृद्धीतून कोकणचा शाश्वत विकास " या ग्रंथातून तसेच " भूसंवर्धन " या मासिकतून आणि इतर संशोधन पत्रिका, वर्तमान पत्र व इंटरनेट यांच्या माध्यमातून उपलब्ध केलेली आहे आणि उपलब्ध दुय्यम सामग्रीच्या साहाय्याने अनुमान व निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

शाश्वत विकास व शाश्वत कृषी विकास संकल्पना :-

शाश्वत विकास म्हणजे, जो विकास भावी पिढीच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या निसर्गाच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान गरजा पूर्ण भागवतो. शाश्वत विकासाचे पर्यावरणीय, आर्थिक व सामाजिक हे प्रमुख पैलू असून शाश्वत विकासामध्ये मानवी गरजा, आर्थिक विकास व भावी पिढी यांचा ताळमेळ घालण्यावर भर दिला दिलेला आहे. यामध्ये गरजांची पूर्तता म्हणजे वर्तमान गरजांसह भावी पिढीच्या गरजांचा समावेश असून त्यांचा संबंध नैसर्गिक साधनांच्या डोळस व संवर्धन क्षम वापराशी वापराशी आहे. आर्थिक विकास करताना नैसर्गिक साधनांचे नुकसान न करता हवा, पाणी, भूमी यांचे कमीत कमी नुकसान किंवा वापर करून पुढील पिढ्यांसाठी त्यांची जपवतूक करणे म्हणजेच शाश्वत विकास होय. थोडक्यात भविष्यकालीन पिढ्यांच्या गरजा भागवण्याच्या निसर्ग क्षमतेला धोका न पोहचविता वर्तमान कलेला आर्थिक विकास म्हणजेच शाश्वत विकास होय.

शाश्वत कृषी विकास म्हणजे अन्न, वस्त्र यामानवी मुलभूत गरजा कृषी व्यवसायावर अवलंबून असून, कृषी व्यवसाय ज्या पर्यावरणीय घटकांवर अवलंबून आहे त्या घटकांची दीर्घकालीन गुणवत्ता वाढविणे तसेच शेतकऱ्यांसह सह संपूर्ण समाज जीवनाची गुणवत्ता वाढविणे होय. शाश्वत कृषी विकास म्हणजे मानवाच्या बदलत्या गरजा भागवताना कृषीसाठी साधन संपत्तीचे यशस्वी व्यवस्थापन करणे की, ज्या योगे पर्यावरणचा दर्जा आणि नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संवर्धन होईल.

विषय मीमांसा व विश्लेषण :-

प्राचीन काळापासून ते हरितक्रांती पूर्व कालखंडापर्यंत भारतीय कृषी पद्धत निसर्ग तत्वांचा आदर करणारी म्हणजे भौगोलिक घटकांना अनुसरून होती. नैसर्गिक साधनांचा वापर करून औषधे, खते तयार करणे म्हणजे शेतातील पीकांचे अवशेष, शेन, गोमूत्र इत्यादी पासून बनवलेली सेंद्रिय खते, किडनाशकांचा वापर व पारंपरिक कसलीही प्रक्रिया न केलेली बीयानांचा वापर. प्राण्यांच्या साह्याने जमीनीची मशागत, भौगोलिक परिस्थिती नुसार पीक निवड, हंगामी पीक लागवड, मर्यादित व उपयुक्त भूजल उपसा आणि जलसिंचन समतोल कृषी भूमी उपयोजन, विशिष्ट काळासाठी पडीक जमीन व चराऊ कुरणे तसेच नांगरणी, कोळपणी, डवरणी व खुरपणी ही सर्व कृषी पद्धत कळत न कळत माती, पाणी, वनस्पती व सुक्ष्मजीव या नैसर्गिक संसाधनांचे जतन व रक्षण करणारी होती. परीणामी माती मध्ये सुक्ष्मजीव व कार्ब घटक द्रव्यांचे प्रमाण टीकून रहात असे व मृदा सुपीक असे ज्यमुळे कमी उत्पादन खर्चात सत्व युक्त अन्नधान्याचे उत्पादन होत असे. तसेच अशा कृषी पद्धतीने आर्थिक जोखीम किमान होती म्हणून भारतात शेतकरी कर्जबाजारीपणा व शेतकरी आत्महत्या ही समस्या तीतकी गंभीर आढळून येत नव्हती.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात म्हणजे १९६० च्या दशकात देशातील अन्न धान्य उत्पादन वाढविण्यासाठी प्रयत्नास मोठा प्रारंभ झाला. १९७० च्या दशकात हरितक्रांतीची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. वेगवेगळ्या तंत्राने अन्न धान्य उत्पादन वाढविणे हा हरितक्रांतीचा हेतू होता. परीणामी जमीनीचा पोत समजावून न घेता रासायनिक खतांचा, किडनाशकांचा अनिर्बंध वापर तसेच नव नवीन संकरीत बीयानांचे वाण विकसित झाले परीणामी पीकांना पाण्याची गरज काही पटींनी वाढली त्यामुळे वारेमाप भूजलाचा उपसा सुरू झाला परीणामी भूजल पातळीमध्ये असमतोल निर्माण झाला. भारतीय कृषी प्रारूपामध्ये एकूणच म्हणजे भूमी उपयोजन, अती जलसिंचन, कृषी यांत्रिकीकरण, पीक निवड आणि लागवड या सर्व कृषी पद्धतीमध्ये अमुलाग्र बदल झाला. या भारतीय कृषी बदलामुळे अन्न धान्य उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ हा बदल दृशस्वरूपात पहायला मिळाला परंतु त्याच बरोबर मृदा क्षारकरण, निव्वतम भूजल पातळी, निसत्व अन्नधान्य व आरोग्याचे प्रश्न, कृषी उत्पन्नातील जोखीम, शेतकरी कर्जबाजारीपण व आत्महत्या आणि आर्थिक विषमता असे आनेक नकारात्मक बदल दिवसेंदिवस भारतीय कृषी व्यवसायात भेडसावत आहेत.

भारतामध्ये १९६६ ते १९७८ या बारा वर्षात रासायनिक खतांचा वापर १ द.ल. टनांवरून ५० द.ल. टनांपर्यंत वाढला तर प्रति हेक्टरी खतांचे प्रमाण ३.५ कि.ग्रॅ.वरून ५० कि.ग्रॅ.पर्यंत वाढले तसेच हेच प्रमाण २००१-०२ मध्ये १७४ कि.ग्रॅ.एवढे झाले. महाराष्ट्र राज्यात वर्ष २०१३-१४ मध्ये एकूण ५९.९ ल.टन तर वर्ष २०१४-१५ मध्ये ७६.५ ल.टन एवढा रासायनिक खतांचा वापर वाढला. तर राज्यात २०३-१४ मध्ये व २०४१४-१५ मध्ये प्रति हेक्टरी खत वापर ११९ कि.ग्रॅ.वरून १४७ कि.ग्रॅ. एवढा वाढला तसेच महाराष्ट्र राज्यात वर्ष २०१०-११ मध्ये एकूण ८३१७ टन किडनाशकांचा वापर केला गेला तर २०१४-१५ ला हा वापर १२४३८ टन एवढा वाढला. संपूर्ण भारतात अशा प्रकारे साधनांचा आणि तंत्राचा वापर वाढला परीणामी भारत अन्न धान्य उत्पादनात स्वयंपूर्ण व निर्यातदार झाला. परंतु तृणधान्य उत्पादन वाढले पण कडधान्ये, तेल बीयांचे प्रमाण घटले. पारंपरिक शेती, गुरे, शेण गोमूत्र शेंद्रीय खत, नांगरट, वखरणी, डवरणी, पेरणी, कोळपणी या सर्व वैज्ञानिक गोष्टीनां छेद देणार्या रासायनिक कृषीने नेमके काय व किती नुकसान केले याचा नेमका अंदाज बांधणे कठीण आहे.

निर्जीव व नापीक जमीनीचे वाढते क्षेत्र, पीकांची वाढती पाणी गरज आणि घटती भूजल पातळी, पीकांची घटती रोग प्रतिकार शक्ती आणि किड प्राधुरभावाचे वाढते प्रमाण, अती रासायनिक खतांचा, किडनाशकांचा व तन नाशकांच्या वापराने उत्पादीत झालेले निसत्व व विष युक्त अन्नधान्य त्याचे आरोग्यावर होणारे भयंकर परीणाम, मुलभूत नैसर्गिक संसाधनांची न भरून येणारी हाणी, शेती व्यवसायातील जोखीम, शेतकरी कर्जबाजारीपणा आणि शेतकरी आत्महत्या अशा आनेक आर्थिक, सामाजिक व संसाधनां बाबतीत समस्या वर्तमान भारतीय कृषी क्षेत्रात निर्माण झालेल्या आहेत.

निष्कर्ष आणि उपाय :-

विद्यमान कृषी व्यवसायातील दुरगामी दुष्परिणाम टाळण्यासाठी, आरोग्यदायी मानवी जीवन जगण्यासाठी व मुलभूत नैसर्गिक संसाधनांच्या चिरकालीन व गुणवत्तापूर्ण अस्तित्वासाठी रासायनिक आणि अतिजलसंचित कृषी पद्धतीला मर्यादित करून शाश्वत कृषीकडे कल वाढविणे काळाची गरज निर्माण झाली आहे.

शाश्वत कृषी विकासासाठी पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन, कार्यक्षम पाणी व्यवस्थापन, मुळ अनुवांशिक स्रोतांचे संवर्धन आणि एकात्मिक किड व रोग व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे. विना प्रदूषण व नैसर्गिक संसाधनांना कोणतीही हानी न पोहचविता शाश्वत उत्पादन घेणे गरजेचे आहे.

शाश्वत कृषी विकासासाठी जमीन, पीके, वने, पशुधन, वन्यजीव, मासे पर्यावरण इत्यादी नवीकरणीय स्रोतांची गुणवत्ता कमी होऊ न देता संतुलित व्यवस्थापन करून वर्तमान व भावी पीढीसाठी अन्न, वस्त्र व निवारा या गरजा भागविण्यासाठी शाश्वत म्हणजे सेंद्रिय कृषीला प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. सारांश रुपाने खालील बाबी करणे आवश्यक आहे.

1. स्थानिक भौगोलिक परिस्थिती लक्षात घेऊन कृषी पद्धत व पीक निवड केली पाहिजे.
2. रासायनिक खतांचा वापर मर्यादित करून शेतातील पाचट, पर्हाट्या, धसकटे, तण पाला पाचोळा आणि शेणापासून सेंद्रिय खत निर्माण करून त्याचा वापर करावा.
3. रासायनिक किडनाशकांचा व तन नाशकांचा वापर कमी करून गोमूत्रापासून बनवलेली किडनाशकांचा वापर वाढविणे.
4. कंपोस्ट टी हे एक द्रवरूपी अर्क (अंबवलेला) असून कंपोस्ट पोषक तत्व व सूक्ष्मजीव युक्त असतो याचा उपयोग पीकांवर फवारणी तसेच मृदा गुणवत्ता सुधारण्यासाठी करणे.
5. जैवविविधता पीक पद्धतीचा अवलंब करणे.
6. सेंद्रिय अन्न धान्य उत्पादन वाढवून या उत्पादनास देशांतर्गत व परकीय बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे.

7. पीक फेरपालट करणे.
8. शाश्वत कृषी माध्यमातून सुरक्षित व विषमुक्त अन्नाची निर्मिती करून मानवी आरोग्य राखण्यास मदत करणे.
संदर्भ :-
 - १) शाश्वत शेतीची गरूकिल्ली , डॉ. मुकुंद गायकवाड
 - २) संकल्पना शाश्वत शेतीची, डॉ. दत्ता देशकर
 - 3) भूसंवर्धन मासिक.
 - ४) Sustainable Agriculture for Food Security, Acharya Balkrishna.

2021-22

Acc. Year 2020-21

43

Special Issue Theme :- **Current Issues, Challenges And Opportunities In Social Sciences**
(Special Issue No.96) **ISSN 2349-638x** **Impact Factor 7.149**

27th July
2021

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Prakash Rajeshyam Konka	Application of Geospatial Technology in Change Detection Analysis of Land Cover/Land Use of Aurangabad City 2009-2019	1
2.	Ravindra S. Bhagat ¹ , Nanabhau S. Kudnar ² , Santosh J. Lagad ³ , Vasudev S. Salunke ⁴	Effect Of Physical Factor On Flood Hazard Of The Wainganga River In Maharashtra, India: A GIS & Remote Sensing Techniques	8
3.	Dr. Sunil Khandebharad	Pattern And Process Of Urbanization In Thane City In Maharashtra: A Geographical Study	14
4.	Dr. A. T. Doke	Spatio Temporal Variation of Sex Ratio of Maharashtra	17
5.	Capt.B.T.Pote	Modern Technologies Uses In Agriculture Water Management	21
6.	Dr. Sanjay R. Sawate	Problems of Disaster Combating in India- An Overview	24
7.	Dr. G. L. Kolte	COVID-19 Impact on tourism sector of India	28
8.	Mr. Gautam N. Yede	Impact of Covid-19 Situation on Environment	32
9.	Dr. Santosh Tukaram Jadhav	A Study of Current Teaching Methods in Education of Geography	34
10.	Dr.Gajhans D.S. Mr.Usare B.R.	Tahsilwise General Landuse Efficiency of Beed District, a Geographical Analysis	37
11.	Dr. Ramesh D. Rathod	A Current Situation of Education System in Maharashtra	41
12.	Dr. R. K. Kale	Indian Constitution & Human Rights	44
13.	Mrs. Madhubala Gangadhar Hudage	The Impact Of Covid-19 On Mental Health	48
14.	Dr. Sudhir A. Yevle	Sociological Study of the Problems of Migrants, from Urban to Rural Areas during the Corona Period: With Reference to Shirur (Ka.) Taluka of Beed District	50
15.	Mr. Gajbe Sumedh Shamrao Mr. Gajbe Sankalp Shamrao	Role of Libraries in E-Learning	53

Spatio Temporal Variation of Sex Ratio of Maharashtra

Dr. A. T. Doke ,

Assistant professor in Geography,
Swa.Sawarkar Mahavidhyalaya Beed.

Introduction :-

Sex ratio is defined as the numbers of females per 1000 males in the population. Sex ratio is valuable source for finding the population of region and what is ratio of women to men in that particular region. This information is an important social indicator to measure the extent of equality between males and females in a society at a given time. The sex ratio needs special mention for it is one of the related aspect of the socio economic characteristics. Sex ratio play an the important role in assessing the reproductive performance, mortality, occupational structure and the migratory character of the population. The sex composition of population reflect the underlying socio economic and cultural pattern of society in different ways. The proportion of males females in the population affected the social and demographic relationship with in a region. Sex ratio is an important factor for determining the deth rate rate of any population.

According to 2011 census there were 984 females for per 1000 males in the world. In India and Maharashtra state had the 943 and 929 females for per 1000 males respectively. In 2001 the India had the 933 females for per 1000 males and in Maharashtra had the 922 females for 1000 males. It shows that the both census lowest sex ratio of Maharashtra state as compare to the India and world. The positive thing is that sex ratio of Maharashtra and India was increased by 7 and 10 respectively during the 2001 to 2011.

The aim of this research paper to study the spatio temporal variation in sex ratio of Maharashtra state during the 2001to 2011. This paper focused on the district wise and temporal disparities of of sex ratio in Maharashtra state. This research paper highlight the natural sex ratio is near about same, but how the female population is low as compare to the male population. The present investigation tries to find out which factors create disparities in the sex ratio of Maharashtra, and highlight the which problems are created due to the more disparities of sex ratio author also given the some meaningful suggestion for decreasing the disparities of sex ratio.

Study Area :-

The selected study area , Maharashtra state is located in centre of peninsular India and it is lying between 150 45' to 220 6' north latitude and 36' to 800 54' east longitude. Maharashtra remarkable physical homogeneity. The dominant physical trait of the state is it's plateau character. Maharashtra's western part costal plains western upturned rims rising to the Sahyadri rang and it's slopes gently descending towards to east and southeast. major rivers and their master tributaries have convert the plateau in to alternating broad valleys and intervening higher level interfluvies. The Sahyadri range is the physical backbone of the Maharashtra state. Rising on an average to an elevation 1000 from mean sea level.

Location Map Of Maharashtra :

Objectives :

- I. To study the trend of sex ratio of Maharashtra state.
- II. Done the district wise comparative study of sex ratio.
- III. Find out the decadal variation of sex ratio.
- IV. Comparative study of urban and rural area.

Data Base And Methodology :

The present study is based on only secondary data, which is obtained from census report of the government of India. The collected data of sex ratio of Maharashtra state from census of 2001 and 2011. The collected data were processed and analysed by using various appropriate statistical and quantitative techniques. The tabulated data has been presented by graph. The map, table and cartographic method are used for presenting processed data and their interpretation. It can support for getting concluding remarks and it can also give better understanding regarding the sex ratio in Maharashtra state.

Table No. 1 District wise sex ratio of Maharashtra state in 2001 and 2011.

Sr.No.	Districts	Sex ratio in 2001	Sex ratio in 2011	Decadal variation in sex ratio
1	Sangli	957	966	9
2	Kholhapur	949	957	8
3	Satara	995	988	-7
4	Solapur	935	938	3
5	Pune	919	915	-4
6	Chandrapur	948	961	13
7	Gadchiroli	976	982	6
8	Gondia	1005	999	-6
9	Bhandara	981	982	1
10	Nagpur	932	951	19
11	Wardha	935	946	11
12	Shindhadurg	1079	1036	-43
13	Ratnagiri	1136	1122	-14
14	Raigad	976	959	-17
15	Mumbai (s)	822	860	38
16	Mumbai (c)	777	832	55
17	Thane	858	886	28
18	Ahmadnagar	940	939	-1
19	Nasik	937	934	-3
20	Jalgaon	933	925	-8
21	Dhule	944	946	2
22	Nandurbar	977	978	1
23	Osmanabad	932	924	-8
24	Latur	935	928	-7
25	Beed	936	916	-20
26	Aurangabad	925	923	-2
27	Jalna	951	937	-14
28	Parbhani	958	947	-11
29	Hingoli	953	942	-11
30	Nanded	942	951	9
31	Yavatmal	943	952	9
32	Amravati	938	951	13
33	Washim	939	930	-9

34	Akola	938	946	8
35	Buldhana	946	934	12
	Maharashtra	922	929	7
	India	933	943	10

Table No.2 Classification of Districts according to sex ratio of 2001 and 2011.

Sr.No.	Class of Sex Ratio	Districts in 2001	Districts in 2011
1	Belo 800 (Intensive Low sex ratio)	Mumbai (c)=01	Nil
2	801 to 850 (very low sex ratio)	Mumbai (s)=01	Mumbai (c)=01
3	851 to 900 (Moderate low sex ratio)	Thane (1)	Mumbai (s) (1)
4	901 to 950 (Low sex ratio)	Kolhapur Solapur, pune, Chandrapur, Nagpur, Wardha, A,nagar, Nasik, Buldhana, Jalgoan,Dhule, O,bad, Latur, Beed, A,bad, Nanded, Yavatmal, Amravati, Akola,Wasim (20)	Solapur, Pune, Thane, Wardha, A,nagar, Nasik, Jalgoan, Dhule, O,bad, Latur, Beed, A,bad, Jalna, Parbhani, Hingoli, Nanded, Wasim, Akola, Buldhana, (20)
5	901 to 1000 (High sex ratio)	Sangli, , Satara, , Gadchiroli, Bhandara, Raigad, Nandurbar, Jalna, Parbhani, Hingoli.(09)	Sangli, Kolhapur, Satara, Chandrapur, Gadchiroli, Gondia, Bhandara, Nagpur, Raigad, Nandurbar, Yavatmal, Amravati (12)
6	Abhove 1000 (very High sex ratio)	Gondia, Sindhudurg, Ratnagiri.(03)	Sindhudurg, Ratnagiri. (02)

In the table no. 2 the district wise sex ratio are classified into class or group. The first class is the intensive low sex ratio, having the below 8000 females for per 1000 males. In this class occur the only Mumbai city district in 2001, but in 2011 this class is nil. Second class is the very low sex ratio that's having the 801 to 850 females for per 1000 males, observing that only Mumbai suburban district found in this class in 2001 and the Mumbai city districts increase the slight sex ratio and this district converted from low sex ratio class into very low sex ratio class in 2011. Third class is moderate low and this only Thane and Mumbai suburban districts involved in 2001 and 2011 respectively. The fourth is low sex ratio class and in this class occur the 20 districts and 19 districts in 2001 and 2011 respectively, which shows in above table number 2.

Fifth class is the high sex ratio class, and this class found the 9 district such as Sangli, Satara, Gadchiroli, Bhandara, Raigad, Nandurbar, Jalna, Parbhani and Hingoli in 2001. In 2011 there were 12 districts such as Sangli Kolhapur, Satara, Chandrapur, Gadchiroli, Gondia, Bhandara, Nagpur, Raigad, Nandurbar, Yavatmal and Amravati. The last class is the very high sex-ratio class, and this class Gondia, Sindhudurg and Ratnagiri districts are found in 2001 and Sindhudurg and Ratnagiri districts found in 2011.

The sex ratio of Maharashtra is 922 and 929 in 2001 and 2011 respectively. It is increased by 7 but it is low than the sex ratio of India, it is that 943.

Table No.3 Decadal Variation of Sex ratio between 2001 to 2011.

Sr.No	Decadal variation in Sex ratio	Districts
01	Above 41 (High positive decadal variation)	Mumbai© (1)
2	40 to 21 (Moderate Positive decadal variation)	Mumbai (s) Thane (2)
3	20 to 00 (Low positive decadal	Sangli Kolhapur, Solapur, Chandrapur,

	variation)	Gadchiroli, Bhandara, Nagpur, Wardha, Dhule, Nandurbar, Nanded, Yavatmal, Amravati, Akola(14)
4	-00 to 20 (Low negative decadal variation)	Satara, Pune, Gondia, Ratnagiri, Raigad, A.nagar, Nasik, Jalgaon, O,bad, Latur, Beed, A,bad, Jalna, Parbhani, Hingoli, Wasim and Buldhana.(17)
5	-21 to 40 (Moderate negative decadal variation)	nil
6	-41 and above (High negative Decadal variation)	Sindhudurg (1)

Result And Discussion :-

In the table number 3 shows the how to district wise variation occur between the 2001 to 2011. According to Decadal variation of sex ratio all districts are classified into six classes. First is high positive decadal variation class , it consists the above 41 positive decadal variation in sex ratio. In this class found the only Mumbai city district. Second is the moderate positive decadal variation class. In this class decadal variation is positive 21 to 41, and Mumbar (s) and Thane districts are occur in this class. Third is the low positive decadal variation class, its decadal variation is positive 00 to 20. Sangli, Kolhapur, Solapur , Candrapur, Gadchiroli, Bhandara, Nagpur, Wardha, Dhule, Nandurbar, Nanded, Yavatmal, Amravati and Akola districts involved in third class. Fourth is the low negative decadal variation class it include negative 00 to 20 decadal variation in sex ratio and this class occur the total 17 districts such as Satara, Pune, Gondia, Ratnagiri, Raigad, Ahamadnagar, Nasik, Jalgaon, Osmanabad, Latur, Beed, Aurangabad, Jalna, Parbhani, Hingoli, Wasim and Buldhana. Fifth is the moderate negative decadal variation class its class variation is negative 21 to 40. In this class can not found any district. The last six class is the high negative decadal variation class. its variation is negative above 41 and in this class found the Sindhudurg district. This districts had the high sex ratio but having the highest negative decadal variation in Maharashtra state, which is about negative 43 between the 2001 to 2011.

Conclusion :-

In 2001 the sex ratio of India and Maharashtra was 933 and 922 for per 1000 males respectively , it means that sex ratio Maharashtra is low by 11 as compare to the India. In 2011 the sex ratio of Maharashtra and India was 929 and 943 respectively. It means that sex ratio of Maharashtra is low by 14 as compare to the India .Also it indicate that sex ratio of Maharashtra and India increased by 7 and 10 respectively during the 2001 to 2011.

The positive variation of sex ratio observed in 19 districts and negative variation observed in 16 districts. It means that sex ratio of Maharashtra was quite improved in 2011 as compare to the 2001. This improvement take place due to the literacy rate of population in Maharashtra is increased from 76.88 percent to 82.34 percent during the 2001 to 2011. Also PCPNDT act 1994 had positively affect to improve the sex ratio in Maharashtra. The sex selection reduced by enforcing PCPNDT act 1994, legal action against quacks who are indulging in illegal abortions. The awarenees about the importance of girl birth in society is helpful for slight upward trend from 2001 to 2011 in the sex ratio of Maharashtra. The very needful the effectively emplementation PCPNDT Act 1994 and awarenees among the socity about girl birth for upward trend is continuing in future.

References:-

1. Disparities of sex ratio in Maharashtra. -Dr.P.A.khadke, Mr.P.B.Waghmare.
2. Sex disparities in child in rural area.- P.Bardhan.
3. The Government of India ,Census of 2001 and 2011.
4. Population geography -Mohammad Izhar hassan.

Synthesis, characterization and biological activities of some novel Schiff bases derived from 3-acetyl-4-hydroxy-2H-chromen-2-one and 5-(4-substituted phenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-amine

Jadhav R.L.¹, Joshi H.U.¹, Ubale S.B.²

1. Department of Chemistry, Swa. Sawarkar College, Beed (MS India)*

2. Department of Chemistry, Deogiri College, Aurangabad (MS India)

rajpaljadhav567@gmail.com

Abstract:

2H-Chromen-2-one derivatives are one of the most significant families of natural products and in synthetic organic chemistry. They have been widely used as starting materials or intermediates in the pharmaceutical, perfumery and agrochemical industries. Thaidiazoles are the important class of heterocyclic compounds with significant biological applications. In view of the high degree of bioactivity shown by 2H-Chromen-2-one and 1,3,4-thiadiazole, the present study is focused on the synthesis of some novel Schiff bases derived from 3-acetyl-4-hydroxy-2H-chromen-2-one and 5-(4-substituted phenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-amine. In vitro biological screening effects of the investigated compounds were tested against bacterial species *Escherichia coli*, *Salmonella typhi*, *Staphylococcus aureus*, *Bacillus subtilis* by agar cup method and fungal species *Aspergillus niger*, *Penicillium chrysogenum*, *Fusarium moneliforme* and *Aspergillus flavus* by the poison plate method.

Key words: 2H-Chromen-2-one, 1,3,4-thiadiazol-2-amine, Schiff's base and antimicrobial activity.

1. Introduction:

Large number of natural product, are made up of fused heterocyclic nucleus as a coumarin or 2H-Chromen-2-one. The coumarin derivatives possess a great importance in the medicinal applications. In many research papers the antibacterial, antiviral, anti-HIV, anti-coagulant and cytotoxic nature of coumarin derivatives have been reported [1-9]. In addition to this they are also used as perfumes, cosmetics, dyes, herbicides and food additives.[10,11] Further the azomethine moiety >C=N- linkage present in the Schiff Bases is responsible for their biological activities[12]. Many Schiff bases have shown remarkable antibacterial [13, 14], anti-fungal [15, 16], anti-cancer [17], diuretic activities [18] and mimetic systems for enzyme model [19]. Some Schiff Bases can also work as anti-HIV activity [20].

2.2 Procedure for the synthesis of 3-acetyl-4-hydroxychromen-2-one (2): The reaction mixture of 4-hydroxy-chromen-2-one (4g, 24.7 mmoles) in acetic acid (16 ml) and phosphorous oxychloride (7.5 ml) was refluxed for 30 minutes. On cooling, the precipitate was obtained was recrystallized from ethanol. The product 3-acetyl-4-hydroxy-chromen-2-one (2) was collected as white needles with yield of 4.64g (92%) and mp134-136⁰C. The melting point was found be similar with the literature values.

2.3 Synthesis of 5-(4-substituted phenyl)-1, 3, 4-thiadiazol-2-amine (4a-e) was carried out by reported method [27] with slight modification. An ethanolic solution of aromatic carboxylic acid (0.05mol) was added to aqueous solution of thiosemicarbazide (0.05mole) with constant stirring, few drop of conc. Sulphuric acid was added and heated for 4-5 hours at 80-90⁰C, reaction completion is checked by TLC, cool and poured to ice-cold water, basify with 10% Na₂CO₃ solution, filter, dried and recrystallized from suitable solvent. The selected amines 5-phenyl-1,3,4-thiadiazol-2-amine, 5-(4-methylphenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-amine, 5-(4-hydroxyphenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-amine, 5-(4-methoxyphenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-amine, 5-(4-nitrophenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-amine were synthesized and purity was checked by TLC. The melting point values were compared and found similar to reported literature values.

2.4. General procedure for the synthesis of (Schiff bases) 4-hydroxy-3-(1-((5-(p-substitutedphenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-yl)imino)ethyl)-2H-chromen-2-one (5a-5e): The novel Schiff bases (scheme 1) were prepared by mixing equimolar solutions of 3-acetyl-4-hydroxy-chromen-2-one and the 5-(4-substituted phenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-amine in ethanol and refluxing the mixture for 4 hrs. After cooling, the product was crystallized from ethanol. The purity of the Schiff bases was checked by TLC, m.p., and elemental analysis. These are also characterized by IR, ¹HNMR, ¹³CNMR and mass spectral studies.

2.5.1 Analytical data of 4-hydroxy-3-(1-((5-phenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-yl)imino)ethyl)-2H-chromen-2-one(5a): MF: C₁₉H₁₃N₃O₃S, Colour: Reddish pink, Yield: 90%; m.p. 141⁰C; Elemental Analysis:- C: 62.81(62.75); H: 3.58(3.55); N: 11.57(11.51); O: 13.21(13.24); S: 8.81(8.84). IR (KBr,cm⁻¹): 3595-2590 (broad phenolic vOH), 1710 (vC=O) of lactone, 1658 (vC=N) of imine, 1598 for (v-C=N) in thiadiazole moiety, 1590 -1483 for aromatic (vC=C), 1333 (vC-O) phenolic-OH; 1173 for (vC-O), 849 for (δN-N), 678 for (δC-S), and 696 for (δC-S-C) stretching frequency. ¹HNMR:δ2.66 (s, 3H, imine -CH₃), 8-7.5 (m, 5H, Ph-H), 7.90 and 7.4-7.6

($\nu\text{C}=\text{C}$), 1337 ($\nu\text{C}-\text{O}$) phenolic-OH, 1175 for ($\nu\text{C}-\text{O}$), 1379 ($\nu\text{O}-\text{C}$) of papra $-\text{OCH}_3$; 847 for ($\nu\text{N}-\text{N}$), 678 for ($\nu\text{C}-\text{S}$), and 693 for ($\nu\text{C}-\text{S}-\text{C}$) stretching frequency. ^1H NMR: δ 2.08 (s, 3H, imine- CH_3), 3.84 (s, 3H, of $\text{p}-\text{OCH}_3$), 7.08 and 7.82 dd, 4H, ($-\text{C}_6\text{H}_4-$, p-substituted) 7.805 and 7.4-7.2 (Ar-H of coumarin moiety), 17.06 (s, 1H, O-H); ^{13}C NMR: δ 20.03 (imine- CH_3 carbon), 55.7 (p- OCH_3 carbon), 78.9 for C^3 , 128.9-114.8 for aromatic carbons, 153 for C^9 , 159.8 for lactone carbon, 165.68 for C^4 and 178.15 for imine carbon. Mass Spectra: $[\text{M}^+] = 393$

2.5.5 Analytical data of 4-hydroxy-3-(1-((5-(4-nitrophenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-yl)imino)ethyl)-2H-chromen-2-one(5e): MF: $\text{C}_{19}\text{H}_{12}\text{N}_4\text{O}_5\text{S}$; Colour: Dirty Yellow; Yield: 88%; m.p. 143-147 $^\circ\text{C}$; Elemental Analysis: C, 55.88(55.83); H, 2.94(2.87); N, 13.73(13.79); O, 19.59(19.64); S, 7.84(7.88); IR (KBr, cm^{-1}): 3595-2590 (broad phenolic νOH), 1720 ($\nu\text{C}=\text{O}$) of lactone, 1638 ($\nu\text{C}=\text{N}$) of imine, 1510 for ($\nu\text{C}=\text{N}$) in thiadiazole moiety, 1595-1478 aromatic ($\nu\text{C}=\text{C}$), 1338 ($\nu\text{C}-\text{O}$) phenolic-OH, 1175 for ($\nu\text{C}-\text{O}$), 1497, 1335 ($\nu_{\text{N}=\text{O}}$) in $-\text{NO}_2$; 846 for ($\nu\text{N}-\text{N}$), 673 for ($\nu\text{C}-\text{S}$), and 698 for ($\nu\text{C}-\text{S}-\text{C}$) stretching frequency. ^1H NMR: δ 2.05 (s, 3H, imine- CH_3), 8.04 and 8.30 dd, 4H, ($-\text{C}_6\text{H}_4-$, p-substituted) 7.85 and 7.40-7.38 (Ar-H of coumarin moiety), 17.09 (s, 1H, O-H); ^{13}C NMR: δ 20.02 (imine- CH_3 carbon), 78.09 for C^3 , 124-147.7 for aromatic carbons, 152.7 for C^9 , 159.5 for lactone carbon, 165.6 for C^4 and 175.50 for imine carbon. Mass Spectra: $[\text{M}^+] = 408$.

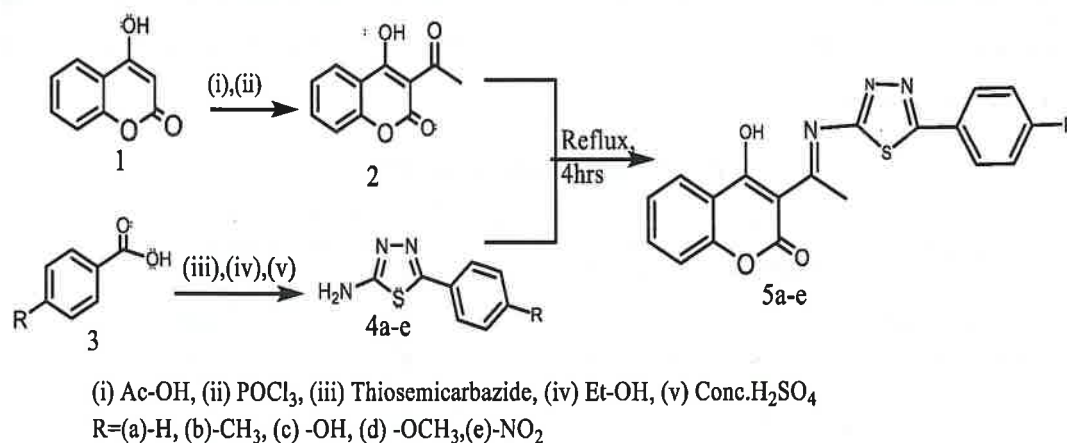

Fig.1: Reaction Scheme for synthesis of Novel Schiff's Bases (5a-5e)

autoclave for a period of 15 minutes. Then the Schiff base compound was added to the sterile medium in antiseptic condition to obtain 1% concentration. For a blank (negative control) a plate with ethanol was prepared correspondingly a plate with 1% Gresiofulvin was prepared as standard reference plate (positive control). The selected fungal culture to test were viz. *Aspergillus niger*, *Penicillium chrysogenum*, *Fusarium moniliforme*, *Aspergillus flavus*. Then they were permitted to grow on slant for 48 hrs to get profuse sporulation. Aqueous solution of Tween 80 (1:100) 5 mL was added to the slant and spores were scraped with the help of Nichrome wire loop to produce suspension. Then the fungal suspension was inoculated on the plate's prepared using compound assist with the Nichrome wire loop. The plates were incubated at RT for 48 hours. After the incubation plates were examined for the growth of inoculated fungi. Finally results were recorded in (Table-2) as reduced growth of fungi (+), moderate growth of fungi (++) and no growth of inoculated fungi (-) antifungal activity.

Table-2: Anti-fungal activity

Compound	Funji strain zone of inhibition (Diameter in mm)			
	<i>A.niger</i>	<i>P.chrysogenum</i>	<i>F.moniliforme</i>	<i>A.flavus</i>
Gresiofulvin	--	--	--	--
5(a)	+	++	+	+
5(b)	++	+	++	++
5(c)	+	++	++	+
5(d)	++	-	+	-
5(e)	-	+	-	+

4.0. Result and Discussion:

Chemistry: All the reactions were carried out for investigated compounds under conventional methods. The intermediate compound (2 and 4a-e) were recrystallized in ethanol and purity was tested by TLC. Increase in the time of refluxing did not improve the yield of product. The characterizations of these intermediates were carried out and were found similar to literature values. The Schiff bases, 4-hydroxy-3-(1-((5aryl)-1,3,4-thiadiazol-2-yl)imino)ethyl)-2H-chromen-2-one (5a-5e) were synthesized the purity of the was checked by usual laboratory techniques i.e. m. p. and TLC method. These are characterized by UV, IR, ^1H NMR, ^{13}C NMR and mass spectral studies.

IR: The significant peaks observed in FT-IR spectrum of the compounds 5a-5e having high intensity band at $1658\text{-}1628\text{ cm}^{-1}$ is assigned for $\nu(\text{C}=\text{N})$ vibration, suggesting the formation of

Schiff bases may inhibit further growth of microbe's cell wall formation. The phenolic hydroxyl group present in the molecule may enhance the penetration through some of the specialized channels present in gram negative bacteria. Theretofore both electron withdrawing as well as electron donating groups is equally significant in these synthesized Schiff bases. Compounds with electron withdrawing groups on aromatic ring showed considerable activity as antifungal agents.

Acknowledgements: The authors thank Principal, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed (MS) India for providing laboratory facility. Authors also wish to extend their gratitude to Head, Department of Department of Chemistry.

REFERENCES

1. R.D.H. Murray, J. Mendez, and S.A. Brown, "The Natural Coumarins," John Wiley & Sons, Ltd., New York, **1982**; b) R.D.H. Murray, Progress in the Chemistry of Organic Natural Products, 35, 199 (1978)
2. B. Naser- Hijazi; B. Stolze; K.S. Zanker.; 2nd Proceedings of the International Society of Coumarin Investigators; **1994**; Springer: Berlin, Germany,
3. O'Kennedy, R. and Thornes, R.D.; Coumarins: Biology, applications and mode of action. **1997** ; John Wiley & Sons, New York.
4. Gnerre C, Catto M., Leonetti F., Weber P.A., Carrupt. P.A., Altomare C., Carotti A., Testa B.; Inhibition of monoamine oxidases by functionalized coumarin derivatives; biological activity; J. Med. Chem.; **2000** Dec. 14; 43(25); 43(25):4747-58.
5. M. Zahradnik, The Production and Application of Fluorescent Brightening Agents, John Wiley & Sons, New York, **1992**; NY, USA.
6. Hesse, S.; Kirsch, G. ; Synthesis, Reactivity and Antimicrobial activity of Coumarinic and ChromonicHeterocycles; Tetrahedron Lett. **2002**; 43, 1213-1215.
7. D. Patel, P. Kumari, and N. Patel; Synthesis, characterization and biological evaluation of some thiazolidinone derivatives as antimicrobial agents; **2010**;J.Chemical and Pharmaceutical Research, vol. 2(5) ; 84-91.
8. Vivek K. Gupta* and Vikrant Arya; A review on potential diuretics of Indian medicinal plants;J. Chem. Pharm. Res., **2011**, 3(1):613-620;
9. Y.S. Ranganath; V.H. Babu; G. Sandeep; R. Parameshwar; Synthesis and evaluation of some novel furocoumarin derivatives for radical scavenging profile and cytotoxic studies. J.Chem. Pharma.Res.; **2011**; Volume: 3(4), p. 62-68.

23. V. V. Kodgire, S. S. Chandole and S. G. Shirodkar; Synthesis, characterization and antimicrobial study of some new schiff's bases derived from 3-acetyl-4-hydroxy-2H-chromen-2-one; Journal of Chemical and Pharmaceutical Research, **2015**, 7(4):199-203.
24. V. V. Kodgire, S. B. Patwari, S. S. Chandole¹ and S. G. Shirodkar; Characterization and antimicrobial study of some new N'-(1-(4-hydroxy-2-oxo-2H-chromen-3-yl)ethylidene)arylhydrazide synthesized from 3-acetyl-4-hydroxy-2H-chromen-2-one; Journal of Chemical and Pharmaceutical Research, **2015**, 7(12):515-518.
25. M. S. Mote, S. B. Patwari and S. P. Pachling; Synthesis, characterization and antimicrobial activity of some new schiff's bases of 3-acetyl-4-hydroxy-2H-chromen-2-one and amino pyridines; Journal of Chemical and Pharmaceutical Research, **2013**, 5(5):267-270.
26. a) Klosa J., Preparation of 4-hydroxycoumarin ketones with the help of phosphoroylchloride, Arch Pharm BerDtsch Pharm Ges, 289(2), 104-10 (1956) b) Stephen J. F., and Marcus E., Concerning the postulated rearrangement of 4-acyloxy- and 4-aryloxy coumarins to 5-acyl- and 5-aryloxy-4-hydroxycoumarins, J Org.Chem.; **1969**; Volume 34; Issue 9; P-2764-2766.
27. S. A. Jadhav; Comparative study of one pot synthetic methods of 2-amino-1,3,4-thiadiazole; Scholars Res. rch Library Der Pharma Chemica; **2015**; Volume 7; Issue 2; P:127-131.
28. R.J. Cruickshank; Duguid; R.R. Swain. Medical; *Medical Microbiology*; Churchill Livingstone; **1998**, Vol. 1.
29. Mutalk V. and Phaniband M.A.; Synthesis, characterization, fluorescent and antimicrobial properties of new Lanthanide (III) complexes derived from coumarin Schiff base; **2011**; J. Chem. Pharm. Res, Volume 3; Issue 2, P- 313.

Synthesis, characterization and biological activities of some novel Schiff bases derived from 3-acetyl-4-hydroxy-2H-chromen-2-one and 2- amino 5-(4-halo substituted phenyl)-1, 3, 4-thiadiazole

Jadhav R.L.¹, Joshi H.U.¹, Dr.S.B.Ubale²

1. Department of Chemistry, Swa. Sawarkar College, Beed¹

2. Department of Chemistry, Deogiri College, Aurangabad²

raipaljadhav567@gmail.com

Abstract:

A set of four novel Schiff's bases (SB 5a-d) coumarin- incorporated 1,3,4-thiadiazole derivatives were synthesized by the reaction of 3-acetyl-4-hydroxy chromen-2-one with the appropriate substituted 2- amino 5-(4-halo phenyl)-1, 3, 4-thiadiazoles as aromatic amines. These synthesized novel structures of the compounds were established on the basis of their elemental analysis and spectral data. The investigated compounds were screened against bacterial species *Staphylococcus aureus*, *Escherichia coli*, *Salmonella typhi*, *Bacillus subtilis* by Agar cup method and fungal species *Aspergillus niger*, *Penicillium chrysogenum*, *Fusarium moniliforme* and *Aspergillus flavus* by the poison plate method.

Key words: Coumarin, 3-acetyl-4-hydroxy chromen-2-one, 2- amino 5-(4-halo phenyl)-1, 3, 4-thiadiazole, Schiff's bases and anti-microbial activity.

1.Introduction

Huge number of natural product, are composed of fused heterocyclic nucleus as a coumarin or 2H-Chromen-2-one. Coumarins are one of the most significant families of the natural products and in synthetic organic chemistry, exposing a comprehensive range of biological activities [1]. They have been extensively used as preliminary materials or intermediates in pharmaceutical, perfumery and agrochemical industries. In many research papers the antibacterial, antiviral, anti-HIV, anti-coagulant and cytotoxic nature of coumarin derivatives have been reported [2-8]. Along with these they are also used in the manufacture of perfumes, cosmetics, dyes, herbicides and food additives [9-10]. Similarly thaidiazoles is another significant class of heterocyclic compounds showing a wide range of biological effectiveness

new 3-acetyl-4-hydroxy-2H-chromen-2-one from 4-hydroxy-2H-chromene-2-one as per earlier reported method [25,29] with few modifications. Further, 3-acetyl-4-hydroxy-2H-chromen-2-one was condensed with (4-halophenyl) 2-amino-1-3-4-thiadiazoles to synthesize some novel Schiff bases **5a-5d**. The synthesized novel Schiff Bases were characterized by IR, ^1H NMR, ^{13}C NMR and mass spectral analysis.

2. Materials and Methods:

All the reagents and starting materials as well as solvent used in the experiments were of AR Grade and purchased from SD fine chemicals and E Merk. The reaction progress and purity of these compounds was checked by TLC. Thin layer chromatography (TLC) was carried by using 1 mm thick layers of silica gel slurry (Merck Pf254) applied on 48 cm wide x 20 cm high glass plates using the solvents mentioned. Detection of zones by quenching of fluorescence upon exposure to 254 nm light and the prepared compounds were extracted from the plates with acetone. All the melting points were determined in open glass capillaries on a Gallenkamp melting point apparatus and were uncorrected. Fison EA 1108 analyzer were used to carry out the elemental analysis(C, H, N and S).The Infrared (FTIR) spectra were recorded in CHCl_3 solvent by using Shimadzu FTIR-8300 spectrophotometer. The ^1H NMR (300 MHz) and ^{13}C NMR (70 MHz) were obtained on a BrukerAvance DPX-250 spectrometer in CDCl_3 using TMS as an internal standard. Chemical shift values are given in δ scale. Mass spectra were recorded on Finnigan Mat LCQ mass spectrometer using methanol as mobile phase. Synthesized Schiff Bases were undergone screening against different bacterial and fungal species by poison plate method.

Procedure for the synthesis of 3-acetyl-4-hydroxychromen-2-one[2]: The reaction mixture of 4-hydroxy-chromen-2-one (4g, 24.7 mmols) in acetic acid (16 ml) and phosphorous oxychloride (7.5 ml) was refluxed for 30 minutes. On cooling, the precipitate was obtained was recrystallized from ethanol. The product 3-acetyl-4-hydroxy-chromen-2-one (2) was collected as white needles with yield of 4.64g.

Characterizations of compound(2): Colour: white; Yield:92%; M.P.134-136 $^\circ\text{C}$; Elemental Analysis:($\text{C}_{11}\text{H}_8\text{O}_4$); Found % (Calculated %): C, 64.71(64.67); H, 3.95(3.97); O, 31.34(31.43), IR(KBr, cm^{-1}):3600-2600 (broad phenolic ν_{OH}), 1722 ($\nu_{\text{C=O}}$) of lactone, 1690($\nu_{\text{C=O}}$) of 3-acetyl

(vC-Br) stretch; $^1\text{HNMR}$ (DMSO- d_6 , δ , ppm): s at δ 7.21 for NH_2 protons, d at δ 7.66 for aromatic protons ortho to -Br., d at δ 7.87 for aromatic protons meta to -Br., $^{13}\text{CNMR}$ 400 MHz, (DMSO- d_6 , δ , ppm): 173.8 (C^5), 162.8 (C^2), 133.2 ($\text{C}^{1'}$), 131.4 ($\text{C}^{3'}$, $\text{C}^{5'}$), 129.3 ($\text{C}^{2'}$, $\text{C}^{6'}$), 122.8 ($\text{C}^{4'}$); LCMS (m/z): 254 (M^+), 256 ($\text{M}^+ + 2$);

Characterizations of 5-(4-Iodo-phenyl)-1, 3, 4-thiadiazole-2-amine (4d): Elemental Analysis($\text{C}_8\text{H}_6\text{IN}_3\text{S}$) : Found % (Calculated %): C, 31.55 (31.70); H, 1.94 (2.00); N, 13.80 (13.86); S, 10.52 (10.58); IR (KBr v, cm^{-1}): 3384 (vN-H) amino, 3078 (vC-H) aromatic, 1643 (vC=N) thiadiazole ring 1572-1455 (vC=C) aromatic, 892 (vC-S-C) thiadiazole ring, 534 (vC-I) stretch; $^1\text{H NMR}$ (DMSO- d_6 , δ , ppm): s, at δ 7.21 for NH_2 protons, d at δ 7.96 for aromatic protons ortho to -I., d at δ 7.53 for aromatic protons meta to -I., $^{13}\text{C NMR}$ 400 MHz, (DMSO- d_6 , δ , ppm): 174.2 (C^5), 162.3 (C^2), 138.2 ($\text{C}^{3'}$, $\text{C}^{5'}$), 132.8 ($\text{C}^{1'}$), 128.7 ($\text{C}^{2'}$, $\text{C}^{6'}$), 95.1 ($\text{C}^{4'}$); LCMS (m/z): 303 (M^+), 304 ($\text{M}^+ + 1$);

General procedure for the synthesis of (Schiff bases or ketimines) 3-(1-((5-(4-halophenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-yl)imino)ethyl)-4-hydroxy-2H-chromen-2-ones [5a-d] : The Schiff bases (SB5a-d) were prepared by adding 3-acetyl-4-hydroxy chromen-2-one (0.01mole)[2] and corresponding substituted aromatic amine 4a-d (0.01mole) in ethanol (50ml)[4] and refluxing the mixture for four hours. After cooling, the product was crystallized from ethanol. The purity of the ligand / Schiff's Bases was checked by usual laboratory techniques i.e. m. p. and TLC method. The structure of these novel compounds were characterized by IR, $^1\text{HNMR}$, $^{13}\text{CNMR}$ and mass spectral methods. The complete reaction scheme is shown in figure 1.

Characterization of synthesized novel Schiff bases (5a-d):

Analytical data of novel Schiff bases 4-hydroxy-3-(1-((5-(4-fluoro-phenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-yl)imino)ethyl)-2H-chromen-2-one, [5a]: Colour: Cream yellow; Yield: 85%; m.p. 126-130°C; IR (KBr, cm^{-1}): 3598-2588 (broad phenolic vOH), 1709 (vC=O) of lactone, 1660 (vC=N) of imine, 1598 for (v-C=N) in thiadiazole moiety, 1592 -1485 for aromatic (vC=C), 1336 (vC-O)phenolic-OH; $^1\text{HNMR}$: δ 2.06 (s, 3H, imine -CH₃), 7.30 and 7.74 dd, 4H, (-C₆H₄-, p-substituted), 7.84-7.69 and 7.38-7.38 (Ar-H of coumarin moiety), 17.06 (s, 1H, O-H); $^{13}\text{C-NMR}$: δ 20.0 (imine-CH₃ carbon), 78.2 for C^3 , 116-163 for aromatic carbons, 153 for C^9 , 159.5 for lactone carbon, 165.5 for C^4 and 175.6 for imine carbon. Mass Spectra: [M^+] = 381.10

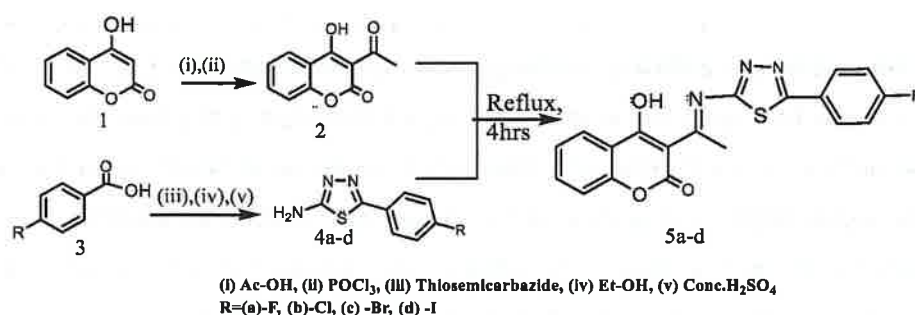

Fig.1: Reaction Scheme for synthesis of Novel Schiff's Bases(SB 5a-d)

Procedure for antibacterial activity:

The antibacterial activity of these synthesized compounds were measured by agar cup method[32] against the bacterial cultures two gram negative cultures viz. *Escherichia coli*, *Salmonella typhi* and two Gram positive cultures viz. *Staphylococcus aureu*, *Bacillus subtilis*. The nutrient agar (Himedia) was prepared and sterilized at 15 Psi for 15 minutes in the autoclave. It was allowed to cool below 45°C and seeded with turbid suspension of test bacteria separately, prepared from 24 hours old slant cultures using 3% inoculate were used every time. This seeded preparation was then poured separately in sterile petri plate under aseptic condition and allowed it to solidify. Cups of 10mm diameter were made in the agar plate with sterile cork borer. 100 µl of compound solution prepared in ethanol (0.1%) was added in the cups under aseptic condition with the help of micropipette. 100 µl of ethanol was placed in separate cups as blank (negative control). 100 µl of solution of penicillin in ethanol (0.1%) was also placed on the seeded nutrient agar surface as standard reference antibiotic (positive control). The plates were kept in refrigerator for 15 minutes to allow diffusion of the compound from agar cup into the medium. Then the plates were shifted to incubator at 37°C and incubated for 24 hours. After incubation plates were observed for the zone of inhibition of bacterial growth around the agar cup. Results were recorded by measuring the zone of inhibition in millimeter (mm) using zone reader (Table-1).

Table-1 Anti-Bacterial activity

Compound	Bacterial strain zone of inhibition (Diameter in mm)			
	<i>Escherichia coli</i>	<i>Salmonella typhi</i>	<i>Staphylococcus aureu</i>	<i>Bacillus subtilis</i>
Penicillin	25	18	21	15
5(a)	15	13	14	13
5(b)	22	17	19	14
5(c)	20	16	17	12
5(d)	21	15	18	13

carried out in a protective hood. The intermediate product (2) formed was recrystallized in ethanol and purity was tested by TLC. 5-(4-halophenyl)-1, 3, 4-thiadiazol-2-amine 4a-d were synthesized by reacting a mixture of aq. thiosemicarbazide and the appropriate ethanolic p-substituted halobenzoic acid in presence of con. Sulphuric acid then refluxed for 4 to 5 hours at 80-90 °C. Reaction completion was monitored by (TLC), cool and content was poured to ice-cold water, basify with 10% Na₂CO₃ solution, filter, dried and recrystallized from suitable solvent. Schiff bases (5a-d) were prepared by condensing 2 with 4a-d in ethanol and refluxing the mixture for four hours. Increase in the time of refluxing did not improve the yield of product.

Assignment of significant peaks observed in IR, ¹HNMR, ¹³CNMR spectra of the compounds were clarified in the analytical data. The IR spectra of compound 5a-d showed high intensity band observed at 1632-1626 cm⁻¹ is assigned to ν(C=N) vibration suggesting the formation of Schiff base. Broad weak band around 3590-2580 cm⁻¹ is assigned to H bonded –OH in the Schiff bases. The band at 1567-1480 cm⁻¹ is assigned to the combination of ν(C=C) of the aromatic ring. A high intensity band in the region 1338-1333 cm⁻¹ is assigned to phenolic ν(C-O) vibration and 1720-1708 cm⁻¹ for lactone carbonyl.[24] Each one of the ¹HNMR spectra of 5a-d revealed singlet for 3H between a chemical shift value δ 2.06 ppm assigned to imino methyl group. Peaks between 8.2-7.0ppm are assigned to aromatic protons. All ¹HNMR spectra of compounds 5a-d showed double doublet confirming para substitution at aryl moiety bonded to imino nitrogen. A broad singlet at 15.63-15.92 ppm confirms the presence of 4-hydroxyl group. ¹³CNMR showed peaks between 159.7-163.16 ppm for lactone carbon, between 182.11-180.94 ppm for imine carbon. Assignment given to other peaks observed in ¹HNMR, ¹³CNMR spectra and also molecular ion peaks in mass spectra justifies the structures of compounds 5a-d. The Schiff's bases synthesized were evaluated for anti-bacterial and anti-fungal activity with different strains of bacteria and fungi. Results are shown in Table-1 and Table-2. All imines have shown better activity against *E. coli*, *S. typhi*, *S. aureus* and *B. subtilis* compared with penicillin taken as standard. The activity of compounds 5b was higher in comparison activity against bacteria and fungi. Antifungal activity observed against was promising. Therefore it may be concluded from results that antibacterial activity may be due to the presence of halogen in the molecule.

9. A. Lawrence Singer and Noland P. Kong; Vinyl Radicals. Stereoselectivity in Hydrogen Atom Transfer to Equilibrated Isomeric Vinyl Radicals; J. American Chem. Soc.; (1966); Volume: 88 (22), 5213-5219.
10. S. Carboni,; Malaguzzi, V.; Marzili, A.; Ferulenol a new coumarin derivative from ferula communis; 1964, Tetrahedron Lett.; 5, 2783–2785 Rajavel P, M S Senthil and C Anitha. Synthesis, physical characterization and biological activity of some Schiff bases complexes. E-Journal Chem. (2008); 5(3): 620-626.
11. A. J. Ahmed, "Pharmacological activity of 1,3,4-Thiadiazole derivatives and its complexes: A review" Int. Res. J. Pharm. (2018), 9 (10), ISSN 2230 – 8407
12. A. Pandey, et. al.' Synthesis of Schiff Bases of 2-amino-5-aryl-1,3,4- thiadiazole and Its Analgesic, Anti-Inflammatory and Anti-Bacterial Activity, E-Journal of Chemistry <http://www.ejchem.net>, (2012), 9(4), 2524-2531
13. H. I. Ugras, I Basaran, T Kilic and U Cakir; Synthesis, complexation and antifungal, antibacterial activity studies of a new macrocyclic Schiff bases; J. Heterocyclic Chem. (2006); 43: 1679-1684.
14. S J Wadher, M P Puranik, N A Karande and P G Yeole. Synthesis and biological evaluation of Schiff base of dapsone and their derivative as antimicrobial agents. International Journal of Pharm Tech Research. (2009); 1(1): 22-33.
15. P. Rajavel, M S Senthil and C Anitha.; Synthesis, physical characterization and biological activity of some Schiff bases complexes; E-Journal Chem. (2008); 5(3): 620-626.
16. CP Raptopoulou; AN Papadopoulos; DA Malamatar; E Loannidis; G Molsidis; A Terzis; DP Kessissoglou ; Ni(II) and Cu(II) Schiff base complexes with an extended H-bond network; Inorg. Chimica Acta; 1 May (1998); Volume: 272; Issue: 1-2; Pages 283-290.
17. Y.K. Vaghasiya, Nair R.S., Baluja M., Chanda S.S. Synthesis, structural determination and antibacterial activity of compounds derived from vanillin and 4-aminoantipyrine; J. Serb. Chem. Soc. (2004); Volume: 69, Issue 12; Pages: 991–998
18. K. Vashi; Naik, H.B.; Synthesis of novel Schiff base and azetidinone derivatives and their antibacterial activity. October (2004), E-Journal of Chemistry; Vol. 1, No. 5, pp 272-276,

30. S.A. Satyadev, S. Mantha, S. Babu and P. Varanasi; Synthesis, Characterization and biological Evaluation of Some 1, 3, 4-Thiadiazole Schiff Bases; International Journal of Current Research, August, (2016), Vol. 8, Issue, 08, pp.36100-36106.
31. S.A.Jadhav; Comparative study of one pot synthetic methods of 2-amino-1,3,4-thiadiazole; Scholars Research Library Der PharmaChemica; (2015); 7(2): 127-131
32. R.J.Cruickshank; Duguid; R.R. Swain.Medical; *Medical Microbiology*; Churchill Livingstone; (1998), Vol. 1.

ISSN : 2393-8188 (print)
2393-8196 (online)
www.milliyasrcollege.org.journal.php

THERMODYNAMICS STUDY OF FORMATION OF ZINC COMPLEXES CARRYING NOVEL SCHIFF BASES IN MIXED SOLVANT MEDIA

Hansaraj Joshi^{1*}, Rajpal Jadhav¹, Mazahar Farooqui², Shailendrasingh Thakur³

¹Department of Chemistry, Swa.Sawarkar College, Beed

²Principal, Maulana Azad College, Aurangabad.

³Department of Chemistry, Milliya College, Beed

Email: hansarajjoshi307@gmail.com , svthakur1972@gmail.com

Abstract : The proton-ligand and metal-ligand stability constants of novel Schiff bases 4-hydroxy-3-(1-((5-substitutedphenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-yl)imino)ethyl)-2H-chromen-2-one with transition metal ion Zn (II) ions using a pH metric titration technique in 80%(v/v) ethanol-water mixture at three different temperatures 25°C, 35°C & 45°C at an ionic strength of 0.1M NaClO₄ were determined. The Calvin-Bjerrum method as modified by Irving-Rossotti has been employed to determine metal-ligand stability constant logK values. The thermodynamic parameters such as, Gibb's free energy change (ΔG), entropy change (ΔS) and enthalpy change (ΔH) associated with the complexation reactions were calculated.

Keywords: stability constant, transition metal ion, Schiff bases, pH metric titration, thermodynamic parameter etc.

1. INTRODUCTION

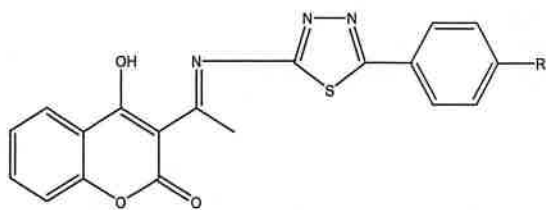
pH metric titration a powerful electro-analytical technique due to its easy set up and reliability for determination of stability constants. Several d-block elements form complexes owing to incomplete d orbitals. Organic ligands with donor atoms like N, O or S form complexes with these metal ions. Schiff base metal complexes are important class of coordination compounds due to their enormous applications. In the present investigation, we have selected series of seven schiff bases as ligands.

After a review of literature survey and in continuation of our earlier work with complexation of schiff bases and medicinal drugs¹⁻¹⁰, it was thought of interest to study the effect of temperature on thermodynamic parameters such as Gibb's free energy change ΔG , enthalpy change ΔH and entropy change ΔS of complexes of seven schiff bases with transition metal ion Zn²⁺ pH metrically in 80% (v/v) ethanol-water mixture.

2.SYNTHESIS OF SCHIFF BASES

All seven schiff bases were synthesised by reported methods¹¹⁻¹². The compounds 3-acetyl-4-hydroxy-2H-

chromen-2-one and 2-amino thiadiazole derivatives were the intermediates for preparing novel Schiff bases 4-hydroxy-3-(1-((5-substitutedphenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-yl)imino)ethyl)-2H-chromen-2-one. The ketone, 3-acetyl-4-hydroxychromen-2-one was prepared from 4-hydroxy coumarin and acetic acid in presence of POCl₃ refluxed for 30 minutes¹³. The aromatic amine, 5-(4-substitutedphenyl)-1, 3, 4-thiadiazol-2-amine was prepared by reacting para substituted benzoic acid with thiosemicarbazide in presence of conc. H₂SO₄ and refluxed for 4 hours¹⁴⁻¹⁶. The Schiff bases were prepared by adding 3-acetyl-4-hydroxy chromen-2-one (0.01mole) and 5-(4-substitutedphenyl)-1, 3, 4 thiadiazol-2-amine (0.01mole) in ethanol (50ml) and refluxing the mixture for four hours. After cooling, the product was crystallized from ethanol. The purity of the ligand was checked by usual laboratory techniques i.e. m. p. and TLC. Melting points were determined in open capillaries and are uncorrected. These Schiff bases were characterized by IR, ¹HNMR, ¹³CNMR.

R = -H, -CH₃, NO₂, -F, -Cl, -Br, -I

Fig. 1 (Molecular formula C₁₉H₁₂O₃N₃SR)

3. EXPERIMENTAL

3.1 Materials and Solution: Salt of Zinc metal ion, NaOH, NaClO₄, HClO₄ used were of AR grade and all solutions were prepared in double distilled water free from CO₂. The NaOH solution was standardized against oxalic acid solution and standard alkali solution was again used for standardization of HClO₄. The measurements were made at temperatures 25°C, 35°C and 45°C in 80% (v/v) ethanol-water mixture at constant ionic strength (0.1M NaClO₄). The thermostat model SL-131 [Adar dutt and Co. India Pvt. Ltd. Mumbai] Narang Scientific Works Pvt. Ltd., New Delhi is used to maintain the temperature constant and the solutions were equilibrated in the thermostat for about 10-15 minutes before titration. The pH measurement was made using a digital Spectralab potentiometric titrator AT 38 C with combined glass electrode consisting of glass and reference electrodes in the single entity. This digital potentiometric titrator has built in voltage stabilizer for $\pm 10\%$ fluctuations in voltage supply. The instrument has built in temperature compensator having range 0-99°C. The instrument could read pH in the range 0.001-14.000 with an accuracy of 0.0017 pH unit and (0.1mV). Provision of in built three way valves and gas tight burette with Teflon piston with an accuracy of 0.001 mL enabled the required precision during the titration particularly near the equivalence point. The instrument was

calibrated at pH 9.18, 7.00 and 4.00 using the standard buffer solutions.

3.2 pH metric procedures: To calculate the protonation constant of the ligand and the formation constant of the complexes with different metal ions, the following sets of solutions were prepared in 80% (v/v) ethanol-water mixture (total volume 50 ml) and titrated pH metrically against standard NaOH solution at temperature 25°C, 35°C and 45°C.

- Free Acid HClO₄
- Free Acid HClO₄ + Ligand (schiff base)
- Free Acid HClO₄ + Ligand (schiff base) + Zn²⁺ metal solution

The above mentioned sets prepared by keeping M: L ratio, the concentration of perchloric acid and sodium perchlorate were kept constant for all sets.

3.3 Determination of the thermodynamic parameters

Thermodynamic parameters such as Gibb's free energy change (ΔG), entropy change (ΔS) and enthalpy change (ΔH) for formation of complexes were determined. The change in Gibb's free energy (ΔG) of the ligands is calculated by using the equation $\Delta G = -2.303RT \log K$, where R is ideal gas constant with a value of 8.314 JK⁻¹mol⁻¹, K is the dissociation constant for the ligand or the stability constant of the complex and T is absolute temperature in Kelvin.

The change in enthalpy (ΔH) is calculated by plotting $\log K$ vs $1/T$. The equation utilized for the calculation of changes in enthalpy is as

$$\text{Slope} = - \frac{\Delta H}{2.303R}$$

The evaluation of changes in entropy (ΔS) is done by the equation: $\Delta S = \frac{(\Delta H - \Delta G)}{T}$

Table 1: Proton-ligand stability constant of schiff bases

Temperature	Proton-ligand stability constant	Schiff bases						
		S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7
25 °C	pK ₁	3.2234	3.3961	3.0385	2.9744	3.6355	3.4792	--
	pK ₂	4.4968	5.1755	4.7142	3.6138	4.8790	5.3457	4.0972
35 °C	pK ₁	3.0782	3.2750	2.9374	2.8893	3.4614	3.3438	--
	pK ₂	4.3749	5.0532	4.5991	3.487	4.7013	5.1946	3.9860
45 °C	pK ₁	2.9303	3.1228	2.826	2.8061	3.3052	3.1451	--
	pK ₂	4.2027	4.8810	4.4339	3.3352	4.5062	5.0035	3.8637

Table 2: Metal-ligand (Zn-SB) stability constant of schiff bases

Temperature	25 °C			35 °C			45 °C		
Metal-ligand stability constant → Schiff Bases↓	$\log K_1$	$\log K_2$	$\log \beta$	$\log K_1$	$\log K_2$	$\log \beta$	$\log K_1$	$\log K_2$	$\log \beta$
S ₁	3.8523	3.4107	7.2630	3.6612	3.3427	7.0039	3.4938	3.2753	6.7691
S ₂	4.0048	3.2166	7.2214	3.8954	3.0454	6.9408	3.6316	2.8533	6.4849
S ₃	4.4882	4.2126	8.7008	4.3055	4.0414	8.3469	4.0981	3.8351	7.9332
S ₄	3.1837	2.6543	5.8380	3.0763	2.5497	5.6260	2.9733	2.4521	5.4254
S ₅	4.3015	3.6197	7.9212	4.0928	3.4159	7.5087	3.8609	3.2312	7.0921
S ₆	5.6139	4.3886	10.002	5.3627	4.1872	9.5499	5.0632	3.9326	8.9958
S ₇	3.4203	3.0226	6.4429	3.2917	2.9407	6.2324	3.1727	2.8497	6.0224

Table 3: Thermodynamic parameters of Schiff base complex formation with zinc metal ion at 25 °C

Schiff Bases	$-\Delta G_1$	$-\Delta G_2$	$-\Delta H_1$	$-\Delta H_2$	ΔS_1	ΔS_2
	(KJmol ⁻¹)		(KJmol ⁻¹)		(KJmol ⁻¹)	
S ₁	21.981	19.461	32.544	12.283	-35.4	24.1
S ₂	22.851	18.353	33.853	32.935	-36.90	-48.93
S ₃	25.609	24.036	35.362	34.208	-32.70	-34.10
S ₄	18.166	15.145	19.090	18.349	-3.10	-10.80
S ₅	24.544	20.653	39.944	35.261	-51.70	-49.00
S ₆	32.032	25.041	49.906	41.311	-60.00	-54.60
S ₇	19.516	17.246	22.470	15.675	-9.90	5.30

Table 4: Thermodynamic parameters of Schiff base complex formation with zinc metal ion at 35 °C

Schiff Bases	$-\Delta G_1$	$-\Delta G_2$	$-\Delta H_1$	$-\Delta H_2$	ΔS_1	ΔS_2
	(KJmol ⁻¹)		(KJmol ⁻¹)		(KJmol ⁻¹)	
S ₁	21.591	19.713	32.544	12.283	-35.6	24.1
S ₂	22.972	17.960	33.853	32.935	-35.30	-48.60
S ₃	24.567	23.060	35.362	34.208	-36.20	-37.40
S ₄	17.553	14.548	19.090	18.349	-5.20	-12.80
S ₅	23.353	19.491	39.944	35.261	-55.70	-52.90
S ₆	30.599	23.892	49.906	41.311	-64.80	-58.50
S ₇	18.782	16.779	22.470	15.675	-12.40	3.70

Table 5: Thermodynamic parameters of Schiff base complex formation with zinc metal ion at 45 °C

Schiff Bases	$-\Delta G_1$	$-\Delta G_2$	$-\Delta H_1$	$-\Delta H_2$	ΔS_1	ΔS_2
	(KJmol ⁻¹)		(KJmol ⁻¹)		(KJmol ⁻¹)	
S ₁	21.273	19.943	32.544	12.283	-35.4	24.10
S ₂	22.112	17.373	33.853	32.935	-36.90	-48.90
S ₃	23.383	21.882	35.362	34.208	-40.20	-41.40
S ₄	16.965	3.99	19.090	18.349	-7.10	-14.60
S ₅	22.030	18.437	39.944	35.261	-60.10	-56.50
S ₆	28.89	22.439	49.906	41.311	-70.50	-63.30
S ₇	18.103	16.0260	22.470	15.675	-14.70	2.00

4. RESULTS AND DISCUSSION

Results obtained are analyzed by the computer programme and the stability constant values are calculated. The proton-ligand stability constant is determined by point wise calculation method as suggested by Irving and Rossoti. The proton ligand stability constant pK_a of all seven schiff bases were determined in 80% (v/v) ethanol-water medium at three different temperatures 25 °C, 35 °C and 45 °C and at 0.1M ionic strength (NaClO₄). The proton-ligand stability constants of all the schiff bases are presented in Table 1. The schiff base S₇ has only one pK value where as S₁, S₂, S₃, S₄, S₅, and S₆ have two pK values. The n_A value ranges between 0.2 to 1.8 indicates the presence of two pK values whereas the range of n_A is in between 0.2 to 0.8 shows only one pK value. In the present investigation schiff base selected contains hydroxyl group and azomethine nitrogen as bonding sites. The order of pK_a values of seven drugs is as follows. $S_6 > S_2 > S_5 > S_3 > S_1 > S_4 > S_7$. The above order indicates that S₇ has lowest basicity whereas S₆ has highest basicity.

For the calculation of metal ligand stability constant $\log K$ of transition metal ion Zn (II) with schiff bases, point wise and half integral method of Calvin and Bjerrum as modified by Irving and Rossotti has been employed. The $\log K_1$ values calculated by point-wise calculation method and half integral method, indicates simultaneous formation of 1:1 complex. Values of proton-ligand formation number (n_A) ranging between 0.2 to 0.8 and 1.2 to 1.8 indicates formation of 1:1 and 1:2 complex. The proton-ligand stability constant (pK_a) values decrease with increase in

temperature i.e. the acidity of the ligands increases¹⁵. This suggests that the liberation of proton becomes easier at higher temperature.

The order of metal-ligand stability constants for transition metal Zn (II) complexes with schiff bases (Table 2) found to be as follows:

$$S_6 > S_3 > S_5 > S_1 > S_2 > S_7 > S_4$$

The metal-ligand stability of Bromo substituted schiff base is higher, while Fluro substituted Schiff base is lower $\{S_6 > S_5 > S_7 > S_4\}$ and the metal-ligand stability of Nitro substituted schiff base is higher, while unsubstituted schiff base is lower. $\{S_3 > S_2 > S_1\}$.

The negative ΔG values indicates that both dissociation of the ligand and the complexation process are spontaneous¹⁷. A decrease in metal-ligand stability constant ($\log K$) with an increase in temperature and the negative values of enthalpy change (ΔH) for the complexation suggests that all the complexation reactions are exothermic, favorable at lower temperature and the metal-ligand binding process is enthalpy driven¹⁸ and metal-ligand bonds are fairly strong.

The positive entropy changes (ΔS) accompanying a given reaction are due to the release of bound water molecules from the metal chelates. The positive value of ΔS is considered to be the principal driving force for the formation of respective complex species. According to Martell and Calvin positive entropy effects was predicted towards an increase in the number of particles after the reaction and positive ΔS

is responsible to give more negative ΔG . The positive values of ΔS in some cases indicate that the entropy effect is predominant over enthalpy effect. The positive ΔS values for some metal complexes indicated that the formation of these complexes was entropy favored, while negative ΔS values for some metal complexes suggesting a highly solvated metal complexes.

5. CONCLUSIONS

Transition metal ion Zn (II) forms 1:1 and 1:2 complexes with all Schiff Bases. The metal-ligand stability constant $\log K$ decreases with an increase in temperature. The negative values of change in enthalpy (ΔH) for the complexation suggest that all the complexation reactions are exothermic, favorable at lower temperature. The negative change in free energy (ΔG) values indicates that both dissociation of the ligand and the complexation process are spontaneous. The negative change in entropy (ΔS) values indicated a highly solvated metal complex while positive ΔS values for some metal complexes indicated that the formation of these complexes was entropy favored.

6. REFERENCES

- Hansaraj Joshi, Rajpal Jadhav, Mazahar Farooqui, Shailendrasingh Thakur, "Complexation of La(III) metal ion with novel Schiff bases: Thermodynamic study." J. of Adv. Sci. Res., 12(2), (2021), 133.
- Hansaraj Joshi, Rajpal Jadhav, Mazahar Farooqui, Shailendrasingh Thakur, "Thermodynamics of the formation of divalent Copper complexes carrying novel Schiff bases in mixed solvent media." J. of Int. Cycle Res., Vol. XIII, Iss. IV, (2021), 53.
- Hansaraj Joshi, Rajpal Jadhav, Mazahar Farooqui, Shailendrasingh Thakur, "Studies of complexation of trivalent rare earth metal ion Cerium with novel Schiff bases: Thermodynamic Aspect." The Int. J. of Anal. and Expt. modal analysis, Vol. XIII, Iss. IV, (2021), 74.
- Hansaraj Joshi, M.A. Sakhare, S.D. Naikwade and Shailendrasingh Thakur, "Study of complexation of divalent transition and trivalent Lanthanide metal ions with Schiff base 2-hydroxy-5-bromo acetophenone-n-(2-chloro-5-nitrophenyl) imine: Thermodynamic aspect." J. of Global Resources, (2019), 5(02), 87.
- Shailendrasingh Thakur, Hansaraj Joshi, M.A. Sakhare and S.D. Naikwade, "Stability study of complexation of transition metals with schiff base 2-hydroxy-5-bromo acetophenone-N-(4-methoxyphenyl) imine: Thermodynamic aspect." RES. JOURNEY Int. Multidisc. E-Res. J., (2019), 168(A), 66.
- Rajpal Jadhav, Hansaraj Joshi, S.D. Naikwade, S.B. Ubale and Shailendrasingh Thakur, "Thermodynamic Study of complexation of transition metal ions with Schiff base 2-hydroxy-5-bromo acetophenone-n-(4-methylphenyl) imine in 50%(V/V) ethanol-water medium." J. of Global Resources, (2019), 5(02), 220.
- Shailendrasingh Virendrasingh Thakur, Mazahar Farooqui, Sahebrao D. Naikwade, "Formation of transition metal complexes carrying medicinal drugs: Thermodynamic study." J. of Chem. Bio. & Phy. Sci. 4(1), 1-7, (2014).
- Shailendrasingh Virendrasingh Thakur, Mazahar Farooqui, M.A. Sakhare, S.D. Naikwade, "Thermodynamic studies of Oxytetracycline with some transition and rare earth metal ions in mixed solvent media." Am. Int. J. Res. in Formal, Appl. & Nat. Sci. 3(1), (2013), 123.
- Shailendrasingh Virendrasingh Thakur, Mazahar Farooqui, Sahebrao D. Naikwade "Thermodynamics of the formation of transition metal complexes carrying Adenosine drug in mixed solvent system." Int. J. of Emerging Techn. in Computational & Appl. Sci. 4(4), (2013), 389.
- Shailendrasingh Thakur, Mazahar Farooqui, S.D. Naikwade "Thermodynamic studies of transition metal complexes with Metformin Hydrochloride drug in 20% (v/v) ethanol-water mixture." Pelagia Res. Lib., Der Chem. Sinica, 3(6): (2012), 1406.
- Jadhav R. L., Joshi. H. U. and Ubale S. B., J. of Int. Cycle Res., Vol. XIII, Iss. X, (2021), 414.
- Jadhav R. L., Joshi. H. U. and Ubale S. B., The Int. J. of Anal. and Expt. modal analysis, Vol. XIII, Iss. XI, (2021), 452.
- M. V. Girgaonkar and S. G. Shirodkar, J. of Chem. and Pharma. Res., 4(1), (2012), 260..
- Siddhanadham Arun Satyadev, International J. of Current Res., 8(08), (2016), 36100.
- Alok Pande, Dhansay Dewangan, Shekhar Verma, Achal Mishra, Ravindra Dhar Dubey, Int. J. of ChemTech Res., 3(1), 178.
- Santosh A. Jadhav, Pardeshi R. K., Shioorkar M. G., Chavan O. S. and Vaidya S. R., Der Pharma Chemica, 7(2), (2015), 127.
- El-Sherbiny MF. Potentiometric and Thermodynamic Studies of 2-Thioxothiazolidi-4-one and its Metal Complexes. Chem Paper; 59(5):(2005), 332.

18. Sharmeli Y, Lonibala R. Thermodynamics of the complexation of N-(Pyridin-2-ylmethylene) Isonicotinohydrazide with lighter lanthanides. J. of Chem. & Eng. Data; 54(1): (2009), 28

47

March 2022

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.

पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay

PhonePe

BEHIM

9623979067

Worldwide International Interdisciplinary Research Journal
Website : www.wildrj.com
C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Banded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
siddhiprakashan2009@gmail.com
Mob : +91-9623979067

Worldwide International Interdisciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)
Year - 7, Vol. I, Issue-LI, March 2022

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International
Interdisciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue-LI, March 2022

- Editor -
Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

52.	जीवनात खेळाचे महत्व	प्रलोभ माधवराव कुलकर्णी	241
53.	नंदुरबार जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील सद्यस्थितीचा आढावा.	श्रीमती शमा बन्सिलाल नेरकर	244
54.	जितूर विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य (२००४-२००९)	डॉ. भालचंद्र वै. धर्मापूरीकर	249
55.	SELF HELP GROUPS IN INDIA A STUDY ON QUALITY AND SUSTAINABILITY	Rajshree Babasaheb Mahalle	255
56.	A STUDY ON THE FACTORS AFFECTING CONSUMERS BUYING BEHAVIOUR IN E-COMMERCE MARKETING	Mr. Somesh S Sangewar	257
57.	डॉ. मनमोहन सिंग आणि अणुकरार	साईनाथ बागडे	261
58.	इ.स. १९९१ ते २००० च्या दशकातील निवडक मराठी पुरुष आत्मकथनांचा संक्षिप्त परिचय	प्रा. अरुण बळीराम पडघन प्रा. डॉ. शत्रुघ्न गिरमाजी जाधव	264
59	REVIEW ON EFFECT OF COVID 19 ON HIGHER EDUCATION IN INDIA	Shri. Choudhari Bhargavram Yogeshwar	268

REVIEW ON EFFECT OF COVID 19 ON HIGHER EDUCATION IN INDIA

Shri. Choudhari Bhargavram Yogeshwar

Dept. of Computer science, Swa. Sawarkar Arts, Science and Commerce College, Beed.

ABSTRACT:

Educational institutions around the world have been lockdown due to the threat to the covid-19 epidemic calendar. Many educational institutions have moved to e-learning (online learning) platforms like YouTube, zoom meeting, Google classroom etc. to continue their educational activities due to lockdown. To go However, questions about the readiness, structure and effectiveness of e-learning are not yet clear Understood, especially for a developing country like India, where there are technical difficulties like eligibility.

The availability of devices and bandwidth is a serious challenge.

Emphasis is placed on understanding. First, second and third year of Savarkar College Beed.

Understanding and preference of students towards online learning from online survey of students.

This paper will focus, reviews on the various available online platforms used in education Colleges and universities and their challenges.

Keywords: Pandemic, Lockdown, e-learning, online education, online platform.

INTRODUCTION:

COVID found in Wuhan, China on December 31, 2019, the virus spreads to humans

Human infection confirmed by the World Health Organization (WHO) on January 2020 [1]. Covid has challenged advances not only in healthcare but in many other areas such as finance, education, automotive and engineering departments. The need of the hour is social distance and excellent medical care. Outbreaks appear to be exacerbated throughout the world, and India is no exception.

Schools and universities closed on March 10 One out of five students of Covid-19 globally has dropped out of school. According to UNESCO, by the end of April 2020, 2021. There are countries A nationwide ban was imposed, affecting about 73.8% of the total population Registered Learners (UNESCO, 2020). The effect is only visible. (Epidemic) has brought in many deaths all over the country (or across the continent), in the thousands Isolation and this led to a serious global health emergency.

Therefore, up to 13 July 2021 date, about total cases are 30,946,074 people have been infected with the virus, nearly 411,439 deaths have been reported [2].

To prevent the spread of the virus, Lockdown has been strictly enforced. The only way to reduce the spread of Covid-19 by Bye is distance Breaking the chain of transmission, closing down educational institutions. All levels have been severely affected. This lockdown, which is effective, has disturbed the economy. Same as other areas educational institutions are also affected in terms of lagging behind in the educational calendar of programs. The corona virus is causing epidemics all over the world and beyond today.

This affected a large number of students. At this time, most universities have gone into online mode Using Blackboard, Microsoft Team, Zoom, Google meet, or other online platforms.

Covid-19 and the Indian Educational system:

The traditional Indian education system follows either face-to-face or physical education, although the trend of audio-visual aids in the classroom dates back many decades. Leading universities in India like Delhi University are already providing online classes to their students. But many higher education institutions in India are not equipped with such facilities. If there is such a difference, some students may have to suffer brutally, which will affect their entire academic year. The quality of education without being accepted by more advanced and flexible countries. So, the question arises that are colleges / education systems equipped to handle change? Answer is no. According to a survey conducted by Times Higher Education 2018, leaders of well-known world universities are of the opinion that online teaching is never compatible with physical education[3]. When we talk about how well equipped the Indian higher education system is to handle this change, we have to keep in mind that the digital shift in India is relatively new. Not only in India but also in Asia. You may be surprised to know that Hong Kong University of Science and Technology developed the first Asian Mass Open Online Course (MOCC) in 2012. It will take time for Indian colleges to adapt to this change and give time to new approaches as the teaching approach here is a lecture-based approach to teaching [4].

Suffering of academic year 2020:

Board exams, university exams, college exams, entrance exams will be postponed.

Colleges face the challenge of completing the course on time without compromising on education from delays in quality board exams to college closures to delays in national level entrance exams. Students have an academic year that is going to be a loss. As already discussed, the JEE Main ticket is. Outbreaks of coronavirus have already pushed engineering education in India forward and will continue to do so, late start of academic session for most engineering colleges and most others. Colleges will also be delayed. Not only that, but the number of students who want to get admission is estimated. They do not know how and where to apply for colleges from 2020 onwards.

Following are some problems that are faced by students and teachers:

- This situation has a direct impact on various stakeholders in the higher education sector.
- It is very difficult to say as there is no previous reference to a similar situation in the past. So here it is, at the same time, it is difficult to predict the future potential of higher education.
- The biggest hurdle for students is the sudden closure of face-to-face teaching,
- Leaving them unaware of their future.
- Teachers also have a big impact on their teaching as they have to adapt Face mode to complete online mode.
- Non-teaching staff are more likely to lose their jobs.
- The two major challenges facing higher education at present remain Educationally active and financially sustainable.
- The overall education system is stagnant. As an alternative to face-to-face mode
- Teaching-learning, virtual classrooms are being used extensively.

Some online platforms like Zoom app, Google Meet, Telegram etc. are being used for this. Conferences, Lectures, Live Streaming as part of Knowledge Sharing in Higher Education Levels. These sessions are now known as webinars.

MHRD is promoting e-learning for sustainability in higher education, DeshDiksha, e-Pathshala, National are some of the widely used e-learning platforms. Resources of Open Educational Resources, Swayam, Swayam Prabha, Google, YouTube Learning Destination, GETCETGo, Moodle App for Online Teaching Etc. The Ministry of Manpower Development itself is providing different online courses to over 20 lakh students. There are about 1500 courses for self-learning. According to the MHRD report, fifty thousand of new members have registered themselves since the lockdown began. [5]

At the higher education level, practical work is a major part of the curriculum. Even less Universities and institutes are providing virtual labs to their students but there are many more Expensive (Harsh and Bai, 2020). [6]

Since the overall education system works online, it needs a stable and high speed internet connectivity. A large section of students is using mobile internet.

In some parts of India there is either no internet connectivity or too much interruption or slow Connectivity. The cost of an internet connection is also a huge burden in large numbers of the student. So, there is still a digital divide that is hampering equal access to education. This lockdown the immediate closure of educational institutions was a matter of time and for that.

So all the exams were postponed. It can affect the final result because it is there Delay between lesson taught and terminal exam (Gupta & Goplani, 2020) [7].

Due to all these uncertainties, instability of mind can be another effective factor.

Final year students are under tremendous stress and anxiety due to the uncertainty of their curriculum Completion and extension of joining date.

Most of the students in higher education live in hostels, PGs, rented houses etc.

They had to leave as soon as the lockdown was announced Their place of origin. In the rush, many were unable to carry their books and other belongings Essential study material that ultimately disrupted their learning during the lockdown. A large number of national levels, state level, institutional level examinations and recruitment exams have been canceled or postponed.

Students who are planning to get admission in foreign universities or foreign students those who want to get admission in Indian universities may have to miss a year.

A large number of Indian students pursuing higher education are admitted in foreign universities,

In countries like USA, UK, Singapore, Canada, China, Australia etc. The majority of them Covid-19 has been heavily affected, with most Indian students barred from entering the country could deny this long-term impact international high demand future education.

Another threat to higher education is rising unemployment. Center for Monitoring Indian Economy highlighted that the unemployment rate was 8.4% Increased to 23% in mid-March to early April; The percentage is in urban areas 30.9% (Chowdhury, 2020). [6]

CONCLUSION:

An outbreak of the corona virus has turned India's higher education system upside down Reverse. Social distance and online teaching-learning is 'new-normal'. When a study was conducted, it is found that the benefits of virtual classes are less benefits than face to face (physical). Lack of awareness, poor connectivity. In addition, the government needs to provide better and cheap internet connection for its entire citizens.

This is because the Covid-19-powered lockdown insisted on turning to the higher education system Online teaching-learning mode and other digital innovations at the higher education level Which may otherwise take a little longer to implement on a large scale. A multi-faceted strategy is necessary to manage the COVID crisis and also to build a resilient higher education system in India for the long run.

Non-teaching staff are an essential part of higher education sector but unfortunately, they are least talked about. To reduce the financial burden the private institutes might curtail their numbers.

REFERENCES:

1. WHO (World Health Organization). (2020). WHO Director-General's Remarks at the Media Briefing on COVID-19. Available at: <https://www.who.int/dg/speeches/detail/whodirector-general-s-openingremarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>.
2. <https://www.worldometers.info/coronavirus/?fbclid=IwAR2xzGGIJPY9z4tAZZYTugeGAltzh43aOsp3cTuON2qKC1HaeV01h9PAj1o#countries>
3. Students' perception and preference for online education in India during COVID -19 pandemic T. Muthuprasad a,*, S. Aiswarya b, K.S. Aditya a, Girish K. Jha a ("Social Sciences & Humanities Open journal homepage: www.elsevier.com/locate/ssaho)
4. <https://www.collegedekho.com/articles/covid-19-impact-higher-education-india/>
5. <https://www.education.gov.in/en/e-content>
6. Harsha, R., & Bai, T. (2020). Covid-19 lockdown-challenges to higher education. Cape Comorin, 2(4). Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Harsha_Raju/publication/341274523_Covid_19_Lockdown_Challenges_to_Higher_Education/links/5eb758654585152169c13291/Covid-19-Lockdown-Challenges-to-Higher-Education.pdf.
7. Gupta, A., & Gopiani, M. (2020). Impact of covid-19 on educational institutions in India. Purakala an UGC CARE Journal, 31(21), 661-671.

2021-22

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Excel's International Journal of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

June - 2021

Vol. I No. 18

Editor

Dr. Nandkumar N. Kumbharikar

Dept. of Public Administration
SPP College, Sirsala, Dist. Beed.
Email - dr.kumbharikarnn@gmail.com

Co-Editor

Dr. Laxman K. Ulgade

Head.Dept. of Public Administration
Havagiswami College, Udgir, Dist. Latur

Dr. Balaji A. Sable

Head.Dept. of Economics
SPP College, Sirsala, Dist. Beed.

**Excel Publication House
Aurangabad**

Index

Sr. No.	Name	Title Name	Page No.
1	Dr. C.B.Kanase	Indian theatre during the covid-19: an analysis	5
2	Mrs.Neelam A.Saswade	Feminist theory in amitav ghosh's novels	10
3	Dr. Chate Madhukar Shivaji	A study on physiology and physical fitness among volleyball and handball players	13
4	Dr Bharat Haribhau Chapke	Qualities of Physical Instructor for Well Performance: An analysis	16
5	Dr. A. D. Tekale	Impact of the covid19 pandemic on sports sector: an overview	19
6	Dr. Aiyaz Hussain Shaikh	co-relation of physiological and fitness performance on pre-university girls of Pune district	23
7	Prof. Vijay Deshmukh	Sports injuries and sports rehabilitation	25
8	Dr.Deshmukh S.B.	Environment after covid 19: A geographical study	30
9	Dr.Doke A.T.	Watershed management: principles and practices	33
10	Dr. Sd. Rafat Ali Osman Ali	Disaster management and media	36
11	Dr.Gaikwad.J.R.	A study of causes, consequences and impact of global warming: geographical view	40
12	Dr. SK.MD. Ataullah M.K. Jagirdar	Physiological – physical parameters between rural and urban high school girls	43
13	Karan Sunil Jain	An overview on performances of well performed football players in international level tournaments	45
14	Dr. Faruqui Md. Quayyum M.Younus.	India and policy matter of international relations	49
✓15	Ramesh Tarkram Khandangale	Role of NABARD in Agriculture and Rural Development of India	56
16	Ladhe D.D. Dr.M.K. Ataullah	Influence of 8 weeks strength training porgramme on maximum strength	59
17	Dr.Pandhare.S.M.	A study of role of sports psychology in the enhancement of capacities and sports performance	62
18	Dr.Sanap Bhagchand Maroti	Physical education: a study of skill development and health related fitness	65
19	Mr.Shinde Hemant Trimbakrao	A study of the role of some yoga elements in physical education and sports performance	68
20	Dr.Talekar C.K.	A study of formation and performance of nationalist congress party: political approach	71
21	Dr.Somnath.B.Sanap	After covid? - entrepreneurship	75

51	प्रा.माने उषा यशवंतराव	कृत्रिम गर्भपात व मानसिक परिणाम	170
52	प्रा.महम्मद रउफ इब्राहीम	नाटक 'नेपथ्यराग' में स्त्री विमर्श	173
53	डॉ.ओमप्रकाश झंवर	राजभाषा नीती	175

ROLE OF NABARD IN AGRICULTURE AND RURAL DEVELOPMENT OF INDIA

Ramesh Tarkram Khandangale

Assist.Proff &Head, Dept of Commerce,

Swa.Sawarkar Mahavidhyalaya, Beed.

Abstract

National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) is an apex regulatory body for overall regulation and licensing of regional rural banks and apex cooperative banks in India. It is under the jurisdiction of Ministry of Finance. It is the apex banking institution to provide finance for Agriculture and rural development. It is an apex institution in rural credit structure for providing credit for promotion of agriculture, small scale industries, cottage and village industries, handicrafts etc. Through assistance of Swiss Agency for Development and Cooperation, NABARD set up the Rural Innovation Fund. Rural Infrastructure Development Fund (RIDF) is another noted scheme for the bank for rural development.

Key Words: Role of NABARD, Agriculture Development, Rural Development of India

Introduction

National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) is an apex regulatory body for overall regulation and licensing of regional rural banks and apex cooperative banks in India. It is under the jurisdiction of Ministry of Finance, Government of India. The bank has been entrusted with "matters concerning policy, planning, and operations in the field of credit for agriculture and other economic activities in rural areas in India". NABARD is active in developing & implementing Financial Inclusion. NABARD is a development bank established under statutory provisions. NABARD was established on the recommendations of B.Sivaraman Committee (by Act 61, 1981 of Parliament) on 12 July 1982 to implement the National Bank for Agriculture and Rural Development Act 1981. It replaced the Agricultural Credit Department and Rural Planning and Credit Cell (RPCC) of Reserve Bank of India, and Agricultural Refinance and Development Corporation (ARDC). It is one of the premier agencies providing developmental credit in rural areas. NABARD is India's specialised bank for Agriculture and Rural Development in India.

International associates of NABARD include World Bank-affiliated organisations and global developmental agencies working in the field of agriculture and rural development. These organisations help NABARD by advising and giving monetary aid for the upliftment of the people in the rural areas and optimising the agricultural process.

Objectives:-

1. To overview on the agriculture and rural development.
2. To study the role of NABARD in rural development.
3. To explain the role of NABARD in agriculture development.

Research Methodology:

For the purpose of this study used social science research methodology. to study the research topic Used scientifically analysis. In this method used secondary data tools. In this secondary data tool used reference books. Research articles, newspapers, journals, published and unpublished materials and also taken help of internet facilities.

4. Direct lending to Cooperatives and Producers' Organization, support to State owned institutions under NABARD Infrastructure Development Assistance and direct lending to individuals, partnership firms etc. under Umbrella Programme for Natural Resource Management (UPNRM)
5. Pass through agency of select Government of India Capital Investment Subsidy Schemes.

Rural innovation

NABARD role in rural development in India is phenomenal. National Bank For Agriculture & Rural Development (NABARD) is set up as an apex Development Bank by the Government of India with a mandate for facilitating credit flow for promotion and development of agriculture, cottage and village industries. The credit flow to agriculture activities sanctioned by NABARD reached Rs 1,57,480 crore in 2015–2016. The overall GDP is estimated to grow at 8.4 per cent. The Indian economy as a whole is poised for higher growth in the coming years. Role of NABARD in overall development of India in general and rural & agricultural in specific is highly pivotal.

Conclusion

It is the apex banking institution to provide finance for Agriculture and rural development. It is an apex institution in rural credit structure for providing credit for promotion of agriculture, small scale industries, cottage and village industries, handicrafts etc. Through assistance of Swiss Agency for Development and Cooperation, NABARD set up the Rural Innovation Fund. Rural Infrastructure Development Fund (RIDF) is another noted scheme for the bank for rural development. Under the RIDF scheme Rs. 51,283 crore have been sanctioned for 2,44,651 projects covering irrigation, rural roads and bridges, health and education, soil conservation, water schemes etc. Rural Innovation Fund is a fund designed to support innovative, risk friendly, unconventional experiments in these sectors that would have the potential to promote livelihood opportunities and employment in rural areas. The assistance is extended to Individuals, NGOs, Cooperatives, Self Help Group, and Panchayati Raj Institutions who have the expertise and willingness to implement innovative ideas for improving the quality of life in rural areas. Through member base of 25 crore, 600000 cooperatives are working in India at grass root level in almost every sector of economy. There are linkages between SHG and other type institutes with that of cooperatives. Now it can be conclude that the Agricultural & rural development is totally dependent on the efficiency of the NABARD, which is doing its job as per the requirements of the economy.

Reference Books

1. The economic times Dt.22 Jun 2019
2. Daily Loksatta Dt.14 May 2018
3. Yojana-Monthly Edd, March 2020
4. Deshmukh P.G., Working Of Cooperative Bank in India, Kanishka Publishers, Distributors, New Delhi, 2002.
5. Kutumba R.M., Management of Central Cooperative Banks-A case study of Krishna District, Cooperative Perspective, January 1983.
6. Pançras U., Funds Management in Corporative Banks, Indian Cooperative, July-1978.
7. Prameshwar P., Branch Expansion of CCBS in Andhra Pradesh -A Review, April -1994.

2021-22

49

ISSN 2277 - 7539 (Print)
Impact Factor - 5.631 (SJIF)

Vol. I No. 21

Excel's International Journal Of Social Science & Humanities

An International Peer Reviewed Journal

January - 2022

Social Vital Issues

Issue Editor

Dr. Nandkumar N. Kumbharikar

Dept. of Public Administration
SPP College, Sirsala, Dist. Beed.

Emaill - dr.kumbharikarnn@gmail.com

**Excel Publication House
Aurangabad**

229

Index

Sr. No.	Name	Title Name	Page No.
1	Dr.Y. S. Patil Dr.Z. S. Ansari Dr.M.D.Ahire	Integrated approach of Grapes and Pomegranate plants in Nasik Dist	3
2	Prof.UdayK.Teke Dr.SomnathB.Sanap	How To Become Entrepreneur	7
3	Dr. SK.MD. Ataullah M.K. Dr. Vinodchandra Pawar	An overview on Physical Activity and its positive Effects Health and fitness	9
4	Toradmal B.B.	An Overview On Importance Of Physical Education	12
5	डॉ.प्रशांत प्रभाकरराव सराफ	संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जागतिक शांतता मोहिमांमधील भारतीय सैन्यदलाचा सहभाग – एक आढावा	15
6	डॉ.सोनवणे जी.एन.	हिन्दी महासागराचे वैश्विक स्तरावर सामरिकदृष्ट्या व लष्करीदृष्ट्या महत्त्व	21
7	प्रा.डॉ.कदम एच.पी.	महिला नेतृत्व : मराठवाड्याच्या पंचायतराज मधील महिलांचा सहभाग	25
8	चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर	महाराष्ट्रातील पंचायतराजचा विकास-एक अभ्यास	29
9	प्रा.डॉ.सुरेश रावसाहेब खिस्ते	भारतीय लोकशाही - वास्तविकता व अपेक्षा	33
10	डॉ.गोंदकर तुकाराम दत्तात्रय	वसंतराव नाईक यांचे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील योगदान व कार्य	36
11	डॉ.अशोक लक्ष्मणराव गौरे	नगरपरिषद प्रशासन : नियंत्रण अभिकरणाचे अवलोकन	40
12	डॉ.गट्टी जी.व्ही.	सिंधू संस्कृती : प्राचीन भारतीय स्थापत्य व मुर्तीकलेचा ऐतिहासिक अभ्यास	43
13	प्रा.डॉ.परळकर एस.डी.	ब्रिटीशकालीन सामाजिक सुधारणा	46
14	प्रा.रमेश ता.खंडांगळे	लघुउद्योग: साध्यस्थितीतील आव्हाने आणि उपाययोजना	49
15	मस्के ज्ञानेश्वर बळीरामजी	ग्रंथालय- अर्थकारण आणि आर्थिक स्रोत	53
16	डॉ. सौदागर फारुक अब्दुल गफूर	मानवी जीवनामध्ये शारीरिक शिक्षण ही काळाची गरज	57
17	डॉ.देशमुख एस.बी.	मृदानिर्मिती :महत्त्व आणि परिणामकारक घटक- एक भौगोलिक अभ्यास	60
18	डॉ.गायकवाड जे.आर.	शाश्वत कृषी विकाससाठी जलव्यवस्थापन : एक भौगोलिक अभ्यास	64
19	प्रा.डॉ. राजू सायन्ना बडुरे	कवी वा.रा. कांत लिखित 'वेलांटी' या काव्यसंग्रहातील विविध रूपके	67
20	डॉ.कांबळे सुरेंद्रनाथ भानुदासराव	यशपाल कृत उपन्यासों में सामाजिक विमर्श	73
21	प्रा.महंमद रऊफ इब्राहीम	भीष्म साहनी कृत माधवी नाटक में स्त्री संवेदना	76

लघुउद्योग: साध्यस्थितीतील आव्हाने आणि उपाययोजना

प्रा.रमेश ता.खंडांगळे

सहा.प्राध्यापक व विभाग प्रमुख

वाणिज्य विभाग, स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड, जि. बीड.

प्रस्तावना

औद्योगिक धंद्यांचे स्थूलमानाने मोठे उद्योग, मध्यम उद्योग व लघुउद्योग असे वर्गीकरण करतात. गुंतविलेले भांडवल, एकूण रोजगार, उत्पादित मालाची किंमत, त्या उद्योगधंद्यांचे व्यवस्थापकीय स्वरूप ह्यांसारख्या कसोट्यांवर हे वर्गीकरण केले जाते. तथापि गुंतविलेले भांडवल व रोजगार ह्यां कसोट्यांनाच प्राधान्य दिले जाते. यातील लघुउद्योग आपल्या देशाच्या आर्थिक वाढीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतात. लघुउद्योग असे उद्योग आहेत ज्यात वस्तुनिर्माण, उत्पादनाचे काम लहान प्रमाणात केले जाते. मेणबत्ती, अगरबत्ती, खाद्यचे पदार्थ, कागद, पेन, खेळणी बनवणे इत्यादी लघु उद्योगांची काही उदाहरणे आहेत. लघुउद्योगांच्या उत्पादनात विविधता आहे. उपभोग्य वस्तू, अर्धपक्व माल, लहान यंत्रे, हत्यारे व अवजारे, मोठ्या यंत्रांचे भाग, त्यांच्यासाठी विविध भागांच्या उपजुळवण्या असे सर्व प्रकारचे उत्पादन हे उद्योग करू शकतात. यामुळे विकसित देशांतही लघुउद्योगांना महत्वाचे स्थान आहे. उदा., अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत एकूण कामगारांपैकी साधारणपणे ४५ टक्के कामगार लघुउद्योगांत असून एकूण उत्पादनापैकी ३४ टक्के उत्पादनाचा वाटा लघुउद्योगांचा असतो. ग्रेट ब्रिटनमध्ये एकंदर कामगारांपैकी २९ टक्के कामगार ५ ते ३० कामगार असलेल्या कारखान्यांत आहेत व अशा कारखान्यांचे उत्पादन एकूण उत्पादनाच्या १९ टक्के आहे. जपानमध्ये जवळजवळ निम्मे कामगार लघुउद्योगांत गुंतलेले आहेत. लघुउद्योगांच्या मुख्य अडचणी म्हणजे कच्च्या मालाचा अनियमित पुरवठा, आयात होणारी यंत्रसामग्री मिळण्यातील दिरंगाई, तोकडे भांडवल, तांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन यांची उणीव तसेच बाजारपेठांचा अभाव आणि मोठ्या उद्योगधंद्यांच्या मालाशी होणारी स्पर्धा ह्या होत. या सोबतच सध्यस्थितीत लघु उद्योगासमोर नवनवीन समस्या उभ्या आहेत त्याचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश

1. लघु उद्योगाची संकल्पना समजून घेणे.
2. लघु उद्योगाचे आर्थिक क्षेत्रातील महत्व व देशाच्या जीडीपीतील भूमिका अभ्यासणे.
3. लघुउद्योगांपुढील साध्यस्थितीतील आव्हाने आणि उपाययोजना यांचा परामर्श घेणे.

लघु उद्योगाची देशाच्या जीडीपीतील भूमिका

भारतात नोंदणीकृत सूक्ष्म आणि लघु उद्योगातील संस्थांची संख्या 1 कोटीहून अधिक आहे. महाराष्ट्रात सूक्ष्म आणि लघु उद्योगाशी निगडित संस्थांची संख्या 8 लाख इतकी आहे. भारतातील लघु उद्योगांचं वार्षिक आऊटपूट 28 लाख कोटी रुपये इतकं आहे. भारताच्या निर्यात क्षेत्रात 50 टक्के वाटा या उद्योगांचा आहे. तर 2019 मध्ये या क्षेत्राचा देशाच्या जीडीपीतील वाटा 29 टक्के इतका होता.

लघुउद्योगांसाठी सवलतीच्या दराने कर्जे देण्याची व्यवस्था

देशातील १४ प्रमुख बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यावर सुधारणेचा वेग वाढला. पतधोरणामध्ये लघुउद्योगांचा अग्रक्रम क्षेत्रात समावेश करून त्यांना अधिक प्रमाणात पतपुरवठा करण्याबद्दल बँकांना आदेश देण्यात आले. 'केवळ पुरेसे तारण नाही' या सबबीवर चांगल्या प्रकल्पाला वित्तपुरवठा नाकारू नये, असेही बँकांना आदेश देण्यात आले. त्याचप्रमाणे राज्य वित्त निगमांनी आणि व्यापारी व सहकारी बँकांनी लघुउद्योगांना मुदतकर्जे द्यावीत, यासाठी भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने या संस्थांना पुनर्वित्त व्यवस्था करण्यासाठी योजना सुरू केली. अनुसूचित जाती व जमाती यांमधील कारागिरांची उन्नती करणाऱ्या सहकारी व इतर संस्थांना सवलतीच्या व्याजदराने कर्जे मिळण्याची व्यवस्था केली गेली. तसेच सुशिक्षित उद्योग-चालकांनाही लघुउद्योगांसाठी सवलतीच्या दराने कर्जे देण्याची व्यवस्था झाली. या विविध योजनांमुळे लघुउद्योगांना बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतरच्या काळात भाडंवलपुरवठा सवलतीच्या व्याजदरांत व अधिक प्रमाणात होऊ लागला आहे. उदा., सरकारी क्षेत्राखील बँकांनी लघुउद्योगांना दिलेल्या कर्जाचा आकडा जून १९६९ मध्ये २५७ कोटी रु. होता, तो मार्च १९८५ मध्ये ६,६०८ कोटी रु. इतका झाला. औद्योगिक विकास बँक व राज्य वित्त निगम यांच्याकडून मिळालेल्या मुदतकर्जात १९७८-७९ ते १९८४-८५ या काळात अनुक्रमे १६१ कोटी रुपयांपासून ७२७ कोटी रुपयांपर्यंत आणि १३१ कोटी रुपयांपासून ३६९ कोटी रुपयांपर्यंत अशी वाढ झाली. पत हमी योजनेखाली दिलेल्या कर्जाच्या रकमेत मार्च १९७० ते मार्च १९८५ पर्यंत ६१९ कोटी रुपयांपासून ८,०५८ कोटी रु. अशी लक्षणीय वाढ झाली. या योजनेचा फायदा मार्च १९८५ मध्ये ७२ व्यापारी बँका, १३१ विभागीय ग्रामीण बँका, १६ राज्य वित्त निगम, ७ अन्य राज्य विकास संस्था व २०७ सहकारी बँका घेत होत्या. बँका व इतर संस्था यांकडून मिळणाऱ्या कर्जाचे व्याजदर ४-१० टक्के होते.

तांत्रिक साहाय्य

लहान उद्योगधंद्यांना तांत्रिक सल्ला लघुउद्योग विकास निगमातर्फे दिला जातो. त्याचप्रमाणे कारागिरांना तांत्रिक शिक्षण देण्याकरिता बहुदेशी तांत्रिक शिक्षण संस्था व शाळा सुरू केल्या आहेत. तसेच तंत्रनिकेतने, केंद्रीय लघुउद्योग संस्था व विस्तार केंद्रांद्वारे लघुउद्योगांतील उत्पादकांना तांत्रिक बाबतीत सल्ला देण्याची व्यवस्था केली आहे. तांत्रिक शिक्षणाबाबत अधिक सुलभतेने संधी मिळावी, म्हणून सरकारने औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था व तांत्रिक प्रशिक्षण शाळा यांच्या संख्येत वाढ केली आहे. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात प्रत्येक राज्यात लघुउद्योग सेवा संस्था स्थापन केल्या गेल्या अशा संस्थातर्फे तांत्रिक सल्ला दिला जातो.

कच्च्या मालाचा अनियमित पुरवठा

लघुउद्योगांच्या मुख्य अडचणी म्हणजे कच्च्या मालाचा अनियमित पुरवठा, आयात होणारी यंत्रसामग्री मिळण्यातील दिरंगाई, तोकडे भांडवल, तांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन यांची उणीव तसेच बाजारपेठांचा अभाव आणि मोठ्या उद्योगधंद्यांच्या मालाशी होणारी स्पर्धा, ह्या होत. साधारणतः उत्तम दर्जाचा कच्चा माल हा मोठ्या उद्योगधंद्यांकडेच जातो, म्हणून लघुउद्योगांच्या वाट्याला हलक्या दर्जाचा कच्चा माल येतो. त्यामुळे त्यांना हा माल काळ्या बाजारात भ्रमसाट किमतीस विकत घेणे भाग पडते. वरील अडचणींचे निवारण करण्याकरिता सरकारने लघुउद्योग व्यवस्थापकांना सहकारी संस्था स्थापन करण्यास उत्तेजन दिले आहे एवढेच नव्हे तर, सर्वसाधारणपणे लघुउद्योगांची उभारणी सहकारी क्षेत्रात करावी, अशी सरकारची धारणा आहे. १९५१ साली अशा औद्योगिक सहकारी संस्था ७,१०५ होत्या व त्यांचे ८ लक्ष सभासद होते.

“ ...

Impact Factor of IJREAM JOURNAL is 7.427. Call for
Issue-04. Last date of submission is

• • • •

Welcome to International Journal for Research in Engineering Application & Management (IJREAM)

Received **Outstanding Journal Award 2022-23** instituted by the
International Institute of organized Research (I2OR)

UGC APPROVED JOURNAL

**UGC Approved (2019) :: Peer-reviewed Journal :: An ISO 3297 :
2007 Certification :: ISSN : 2454-9150
Impact Factor 7.427**

(<http://journal-index.org/index.php/asi/article/view/3524>)

The Role of Information and Communication Technology in Crime Combat- A Case of Yemen

Saleem Abdullah Almaqashi, Ph.D. Researcher, Department of computer science Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, India, saleem.almaqashi@gmail.com

Dr. Santosh S.Lomte, Professor, Department of computer science Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad, India, santoshlomte@hotmail.com

Dr. Arvind Prabhakar Rayalwar, Assistant Professor, Department of Commerce. Swa. Sawarkar Mahavidyalay, Beed Diat. Beed Maharashtra. Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad, India, dr.rayalwar@gmail.com

Mahmood Abdullah Al-Maqashi, Ph.D. Researcher, Department of Management Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad, India, Mahmood.almaqashi2222@gmail.com

Abstract The rate of crime manifests a significant obstacle for police forces in Yemen. Especially nowadays that our communication mostly revolves around the internet, it has triggered a spike in crime activities targeting citizens, businesses and even government bodies. This study's main objective is to analyze the ICT tools available at the hands of the law enforcement agencies and introduce potential tools that can prove valuable in the near future. In developed countries, ICT has been successfully integrated into public safety and the legislation has even been updated to streamline ICT with law enforcement activities by allowing police to collect evidence on crimes carried out in the internet, however, Yemen is still behind in this and is yet to adopt this effective technology. This paper is based on secondary data collected from the internet, as well as, major survey findings that have already been published through Yemen's Polling Center (2013). Field work conducted between November and December 2012. This study has exposed a gap between the rapid growth of criminal activities and the current tools available with law enforcement towards fighting these crimes. ICT has various technologies which act as tools that can be utilized in combating crime. For example: CCTV, Social Media, GPS and GIS tracking technologies. All these tools are anchored by one vital aspect, which is ICT. It is also crucial that this information be accurate, timely and accessible. In order for Yemen to close the apparent gap between the growing crimes and its lack of modern crime fighting technologies, it must adopt ICT on a large scale.

Keywords —: *ICT, crime, Yemen. CCTV, Social Media, GPS and GIS tracking technologies*

I. INTRODUCTION

Crime is broadly defined as actions which are seen as abnormal in a society a person is brought up in. In legal terms, crime is an action which harms other people or the society. Crimes are punishable by law, however some crimes have more severe punishments than others. ¹

In our modern day times, an innovative technology has been introduced which changed our perspective in all areas of life. This technology is named ICT (Information & Communication Technology). ICT is simply an extension

of IT (Information Technology).²

The concept of ICT is quite broad and its elements still maturing. Nonetheless, the essence of ICT revolves around the following processes: The Storage, retrieval, manipulation, transmission and receive of information through digital means. For example, via computers and digital TVs.³

Unfortunately, with the continuous advancements in technology, sophisticated and frequent crimes swiftly

follow. The criminals have gone high tech, and in order to maintain public security and preserve human life, it is critical that law enforcement utilize technological breakthroughs such as: CCTV and Tracking systems to combat the spreading crimes.

The scenario in Yemen is as follows: Local police forces cannot provide adequate security to the citizens in Yemen due to several hindering inefficiencies. A few of these inefficiencies is the pardoning of high status individuals, or even common citizens who happen to be in good relations with high status individuals. Another problem is the insufficient manpower which delays the police' response to reported crimes. A police officer in Yemen stated that they had captured a famous drug dealer several times but find themselves soon to release him due to unexplainable orders from the higher ups.⁴

Enhancing security to reduce crimes is a necessity from the Yemeni society's perspective. There must be reciprocation from both the government and the general public for effective utilization of ICT. Knowledge from the citizens which may be via the government's attempt to spread awareness through campaigns and advertisements. Furthermore, there can be a social media platform that allows the public to report any crimes they witness to a server under the government's control.

Law enforcement agencies are under continuous pressure to combat crime. The low-resource issue in the police magnifies this pressure immensely. However, detecting the crime through machine learning and data mining approaches can be used to promote citizens' safety and assist security agencies in knowledge-driven decision support. This will help them focus their resources optimally and pave a path to a safer society.

II. LITERATURE REVIEW

According to Bequai's paper which speaks about the twenty-first century, communication and commercial advancement are on a perpetual rise. Barriers are disappearing, whether they be in the form of physical entry, tariff rates or information sharing. This apparent change is dubbed as the globalization phenomena. Furthermore, the potential this provides for people from different occupations or status in life is shy under limitless. Whether it is business- people seeking to expand overseas, tourists interested in experiencing new cultures, students and researchers who want to gain knowledge from different sources, the globalization phenomena have unlocked an abundance of possibilities. This boon of good possibilities, has unfortunately, been followed by a certain level of criminal activities. Such crimes include: Weapon smuggling, financial crimes, cyber-crimes, drug and human trafficking.⁵ Crime has exponentially grown to the extent

that it is considered a \$1 trillion business⁶.

An example of a government utilizing technology is England. Their use of ICT has shown significant positive impacts on not just how they fight, but also to prevent crime, as what common sense dictates: prevention is better than cure. Police nowadays make use of CCTV cameras to monitor road traffic in case of any abnormalities, video proof can be used in court. The Metropolitan Police in London has a CCTV system of the M25, including all the routes leading to and away from London. This system is considered one of the largest being implemented so far⁷.

Another example is the Australian police force. They have gathered data from several parts of the city and indicated the areas with frequent crimes as "hotspot" areas. They then deploy patrol units in these hotspot areas to assure quick response rates during a crime. The police attempts to prevent crimes by sending messages to any large organized parties that they are under surveillance. This reminder acts as a warning not to attempt anything rash or harmful⁸.

In almost all the developed countries, there is a central database that has details of all citizens and has links to other databases such as the car registration database held at the Drivers Vehicle Licensing Agency and to another powerful computer running the Automated Fingerprint Identification system. This integrated system helps in tracking down and controlling crime.

One more country making good use of ICT is Jamaica. They have done so by upgrading the Palm and Fingerprint Identification System (APFIS) which required around \$260 million. Jamaica also implemented a Blackberry law enforcement database which was installed in around 500 handsets that belong to traffic personnel. This blackberry law verifies driver license and vehicle documents authenticity. Furthermore, they have upgraded their analog radio system into a digital system which has given them a profound amount of crime management tools at their disposal⁹.

Italy has come forward in adopting ICT via the use of new systems. The location intelligence and the business system primarily focus on enhancing the overall crime fighting actions the government enforces. The Italian ministry's department of Public Security has utilized an advanced business intelligence system which is based on Oracle's business intelligence software. The software evaluates and analysis all elements of a crime such as the victim, the location, the timing, date and type of crime. This new system accommodates a rapid update of progress in

many criminal cases in the Italian scenario¹⁰.

The USA has integrated GPS technology in its crime prevention strategy. The invaluable benefit of GPS in providing accurate locations of individuals, vehicles and events, promotes an array of tactical solutions at the government's disposal in fighting crime. A few examples of GPS's implementation in crime fighting is: tactical deployments, emergency responses, accident detection, person and vehicle tracking¹¹.

A. CCTV Technology

Dr. Sedat Kula's study evaluates the fear of committing crime in retrospect to installing CCTV's and police influence. 392 respondents from Ankara, Turkey were surveyed and a linear regression model was conducted to assume the perceived citizen safety levels via the influence of CCTVs, police presence, and privacy invasion within the confines of age, income, marital status, and education level variables. This study concluded that there is a positive correlation between the police presence and the citizens' reduced fear of being crime victims¹².

This research¹³ delves into the online social network aspect in crime detection. The Twitter platform was the subject of the study. It is an online mini-blogging platform where users post short updates, also called "tweets". These tweets signal valuable information about the person behind the tweet. A filter was used to collect tweets from cities in the USA which were known to be the most dangerous or safest. A correlation between the tweets and crime occurred was seen via a geographic analysis. The period of the analysis was 20 days, in which 100,000 crime-related tweets were observed. A technique called "Sentiment analysis" was conducted to analyze a location's crime intensity. This study did help in indicating apparent crime patterns, it was not always on the mark. The study concluded by how it can be applied by improving text processing methods.

B. ICT and Public Safety.

The paper 14 Summarizes ICT's evolution in terms of public safety. This includes any trends, perks, any difficulties and future requirements. There is a continuous research into the link between increasing public safety via ICT with human involvement. The increased complexity of disaster variables which magnify prediction and detection efforts, has massively increased the need for an inter-related and reliable system of infrastructure. Elements such as policies and practical application must be in harmony.

This Paper¹⁴ has revealed that cities in modern day must fight an array of threats such as shootings, terrorism

activities and even natural disasters. For cities to wither down the damages these issues cause, they require real-time information gathering and reliable systems of prediction. Integrated public infrastructure security for example, can accommodate such requirements. It provides a comprehensive framework which puts all the necessities elements into harmony. That is, providing access to real-time visual, audio and location-based information. Such tools empower the government with a heavy arsenal to combat elusive crime.

C. GIS Technology

Current days have shown an increase in rural-urban migration. This has to lead to both positive and negative impacts on the migrated-to urban environments. Social crimes like terrorism, prostitution and drug gangs have been a result of the overwhelming increase in rural-urban migration. By the aid of Geoinformatic technology (ArcGIS & IL WIS software), in Benin City concluded that some areas are more prone to crime than others. The study indicates a questionnaire that the following reasons were the reason for rural urban migration: 33% said due to higher incomes, 24% higher employment rates, 15% better life quality, 10% an environment change, 9% for other reasons. The study also showed that the following are the major crimes in the city: 29% armed robbery, 22% burglary, 19% rape, 15% pick- pocketing, 4% murder and 11% for other crimes. A suggestion to this predicament is to lower the indiscriminate approval of rural-urban migration by the authorities¹⁵.

The rise of poverty along with urbanization tripled by security challenges has propagated crime occurrences. The study¹⁶ emphasizes on applying GIS as a mapping tool for hotspot crime areas in Akure, Nigeria. The study is based on secondary data that is literatures, journals and crime reports from the internet and the local police force archives. After the implementation of the analysis methods, it was seen that a transport route passing through Akure had high crime rates. The study concluded with the suggestion of police officials to be trained further in GIS crime fighting.

Studying the planet Earth has led to the introduction of Geographic Information System (GIS) where digital maps and spatial data are used to visualize the remote environment. This in turn, provides a platform to take decisions in regards to the geographical location. An example is hotspot analysis mentioned earlier which measures the area which has the highest rate of crime. Hotspot analysis is classified into: Spatial analysis and Interpolation autocorrelation. The paper delves into "Kernel density estimation", "Inverse distance weighted" and "Getis- Ord Gi" methods. These methods have been used in the city of Aurangabad of Maharashtra state to measure

hotpots of murder, day and night house break.¹⁷

III. METHODOLOGY

The research methodology is based on secondary data collected from the internet, as well as, major survey findings that have already been published through Yemen's Polling Center (2013) addressing security issues in Yemen. Field work conducted between November and December 2012:

The YPC 2013 survey, which was performed between November and December 2012 and targeted 2,000 respondents over the age of 18 (50 percent women) in all Yemeni cities (excluding Socotra), was developed in partnership with the Restructuring Committee of the Ministry of the Interior.

YPC conducted the survey using face-to-face interviews. The women were solely interviewed by women in this interview, and all counters were from the region where the poll was done (allowing them to speak, comprehend, and obtain the requirement for networks in the local language decreases the risk to their security). The target area is selected from 146,000 population units in Yemen based on a simple random sample according to the population of the province. In Yemen, the poll reflects the rural/urban divide, with around 72 percent of the survey taking place in rural regions.

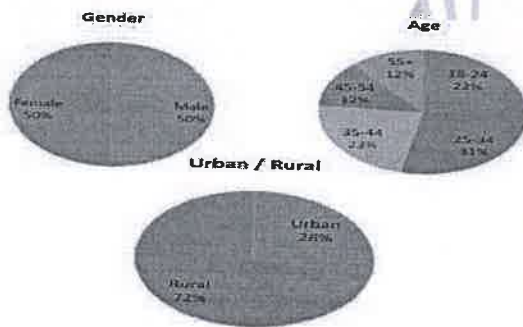

Figure 1. Demographics of the sample

The sample was equally divided in term of gender, with 18- 24 yr olds making up (22%), 25-34 yr olds (31%), 35-44 yr olds (23%), 45-54 yr olds (12) and 55+ yr olds making up (12%). Out of this sample (28%) of the individuals are from the urban part and (72%) are from the rural parts of Yemen.

IV. RESULTS AND DISCUSSION

A. ISSUES AND THE SECURITY SITUATION

The respondents were briefed on certain issues and were asked their opinion on whether the security situation was getting worse or improving. The conclusion was (38.87%) said it was getting worse, (38.16%) were of the opinion that it is getting better and (22.95%) were neutral in the discussion. The same respondents were asked whether the

security situation has improved or deteriorated in comparison to last year, (14.91%) said it has deteriorated, (55.11%) said it has improved and (29.7%) think it has neither improved nor deteriorated.

In comparison to one year ago, how do you evaluate the security situation in this area? Has it improved or has it deteriorated?

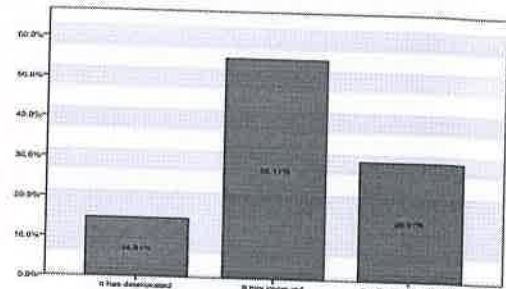

Figure 2. security status Comparison Diagram

The respondents were asked on how safe they personally feel? Their answer revealed that 44.7% always safe, 27.7% mostly safe, 11.25% neither safe nor unsafe, 11.40% mostly unsafe while 4.94% always unsafe.

How safe do you personally feel?

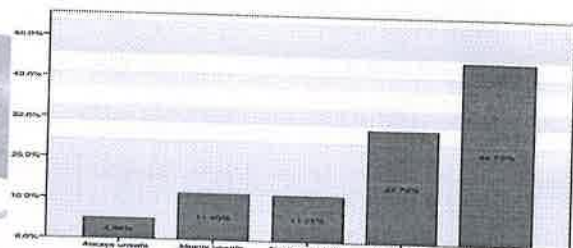

Figure 3. Personal Safety Diagram

The respondents were asked on whether they have visited police to report crime or not? Their answer revealed that 87.6% answered no and 12.4% answered yes, then they were asked on whether they have visited police for administrative purpose? Their answer revealed that 83.1% answered no and 16.9% answered yes, and finally they were asked on whether they have visited police to obtain information? Their answer revealed that 97.9% answered no and 2.1% answered yes

What was your overall Impression of the police station? (respondents who stated that they had visited a police station in the past two years)

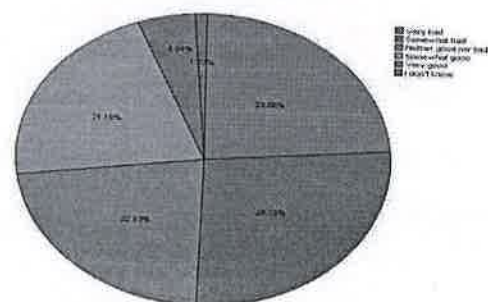

Figure 4. impression about police act diagram

The respondents who stated that they have visited the police were asked about their impression of the police response? Their answer revealed that 23.66% they feel very bad, 26.75% somewhat bad, 22.43% neither good nor bad, 21.19% somewhat feel good, 4.9% feel very good while

1.03% they don't know.

In the last 2 years, have you visited a police station...

		Percentage
To report a crime/ resolve a problem	Yes	12.4%
	No	87.6%
For administrative purposes	Yes	16.9%
	No	83.1%
To obtain information	Yes	2.1%
	No	97.9%

Figure. 5. Whether visited police station or not diagram

Those who said they have gone to the police in the recent two years to report a crime? The number of individuals who said yes was 12.4 percent, and the number of people who said no to addressing an issue was 87.6 percent. 16.9 percent of respondents said they had visited the police in the recent two years for administrative purposes, while 83.1 percent said they had not. People who went to the police in the previous two years to get information were 2.1 percent, while 97.9 percent did not go to the police and did not get any information.

What was the most significant crime? (open question)

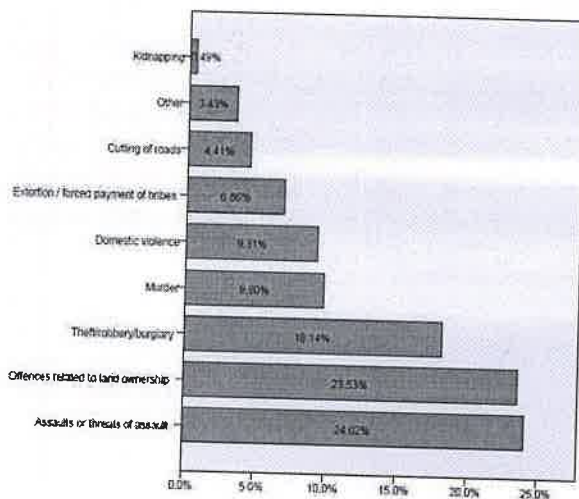

Figure. 6. Crimes list diagram

This diagram shows that the most significant crime the respondents report to the police; Assaults or threats of assault comes as the worst crime with 24.02%. kidnapping crime is considered to be a rare crime with the rate of 0.49% of the respondents and so on.

Why did you not report it to the police?

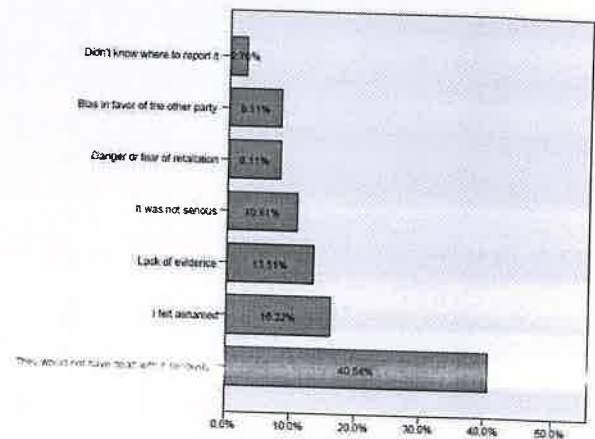

Figure. 7. reasons not to report crimes

This diagram shows the reasons why the respondents didn't report crimes and incidents to the police, 2.76% of the respondents didn't know where to report it, 40.54% they don't consider the crimes seriously, and so on

B. LACK OF ICT KNOWLEDGE

The respondents were asked on whether law, security and police officers lack of ICT knowledge had a direct effect on crime detection and prevention. The survey revealed that 5.5% not sure, 15% disagree, 50.52% agreed while 30% strongly agreed. Reports published by the UN support this opinion, that a more comprehensive and integrated approach in ICT security is necessary in the fight against crime in Yemen.

Furthermore, there are prerequisites that the security agencies require which include: a solid legal framework, a strong pool of cyber security professionals that have expertise in system and network administration, penetrate testing, security audit, forensic investigation, information security and software development to deal with any foregoing obstacles of both conventional and cyber-crime.

The battle against crime is an ongoing battle, even today. And in modern time, law enforcement agents have a wide variety of tools to aid them in this battle. Yemen must follow suite and obtain these tools. In order to fulfill investigation and prosecution criteria, it is important to utilize the following technologies: CCTV, tracking, social media and mobile phone. They are cost efficient, easy to install and maintain. Modern day crime has become without borders, thus making criminal investigation more complex and sophisticated. For Yemen to counter against modern day crime, it must follow the steps of the developed countries in equipping themselves with ICT to fight crime.

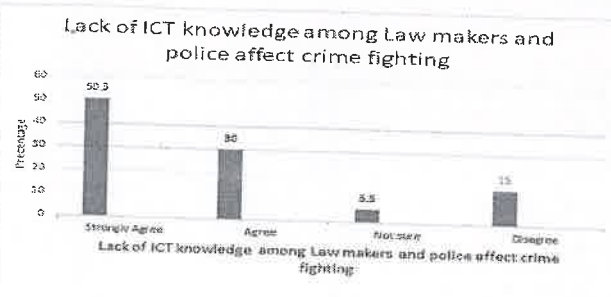

Figure. 8. Lack of ICT knowledge among Law makers and police affect crime fighting.

Another survey was implemented as part of YPC 's IcSP- funded project 'Re-building Peace and Security in Yemen' (duration: 03/2016 – 02/2019) •4,000 respondents (50% women) in all governorates except Sa'da and Socotra

Aims: to understand the role of the "security sector on the local level.

C. ICT Tools to use and Recommendations

Police in Yemen must work to enhance security professionalism in order to gain the trust of the people due to both political turmoil and subsequent economic hardships, through 2012 the crime level in Sana'a was 120% higher than the year before.⁹⁴ Most of the serious criminal activity was concentrated in areas on the outskirts of Sana'a city.⁹⁵ The police need to reinforce an image that portrays them as an arbiter of people's needs. To successfully do this they need to come from within their midst. YPC data shows that 10% of the respondents were victims of a crime within the last two years. 73% of these crimes were reported to the police. The ones who did not report the crime to the police believed the police would not have dealt with the issue seriously. The ones who did report the crime to the police were mostly satisfied with the service provided (63% were very satisfied), however. This shows that the police need to improve its image in public and build more trust amongst citizens. It is striking that considering female respondents only, 80% did not report the crime, with 42% stating that they would report the crime if there was a women's unit at the police station.¹⁸

ICT tools used in crime fighting are quite easy and have been used frequently in developed countries. In Yemen however, the general mentality must also be channeled towards using such technology. Crime nowadays is often caught by tools used every day by the common citizen. Yemen can easily adopt these already available tools that have proven effective in catching crime.

D. CCTV Technology

Closed circuit television (CCTV) cameras are a necessity and should ideally be installed in public highways, shopping malls and arcades. The cameras monitor every event around its scope of view around the clock. It is also used by the police in monitoring road traffic. The police

can also utilize CCTV in surveillance of any suspected places under investigation. This type of CCTV operation is remote in nature and do not require police officers to be physically present in surveilled areas. It can be used in patrol management, individual and vehicle tracking, as well as, gunshot detection.

E. Tracking Technology

GPS in the old times were large and expensive, which was impractical for sensitive operations. Nowadays however, GPS devices miniscule in size can be placed anywhere without raising suspicion. With these small devices, police forces can swiftly locate the perpetrators location. Mobile phones also send signals to cell towers continuously, which expose a suspect's whereabouts at a certain timestamp. This information can be used as evidence in a court which has managed to put many criminals in jail.¹⁹

F. Social Media

Social media provides an amplified platform to spread information quickly, whether it is report of a crime or location of a fugitive. By sharing the perpetrator's image on social media, law enforcement is highly likely to get tips on said perpetrator. Social media can also be used to warn citizens of certain areas at certain times.

G. Mobile Phones

Modern home or vehicular systems can be linked via smartphones to get instant alerts of any unauthorized entry of the property. A bonus to this is that it can also be linked to law enforcement agents so that the property owners do not need to call the police in case a robbery or break-in has occurred. The police may even be able to respond before the criminal flees the scene.

V. CONCLUSION

ICT security is necessary in the fight against crime in Yemen. Furthermore, there are prerequisites that the security agencies require which include: a solid legal framework, a strong pool of cyber security professionals that have expertise in system and network administration, penetrate testing, security audit, forensic investigation, information security and software development to deal with any foregoing obstacles of both conventional and cyber-crime. The battle against crime is an ongoing battle, even today. And in modern time, law enforcement agents have a wide variety of tools to aid them in this battle. Yemen must follow suite and obtain these tools. In order to fulfill investigation and prosecution criteria, it is important to utilize the following technologies: CCTV, tracking, social media and mobile phone. They are cost efficient, easy to install and maintain. Modern day crime has become without

borders, thus making criminal investigation more complex and sophisticated. For Yemen to counter against modern day crime, it must follow the steps of the developed countries in equipping themselves with ICT to fight crime.

Crime today is borderless in nature and this makes criminal investigations more complicated for law enforcement authorities. To effectively tackle crime, Yemen leaders need to learn from the steps taking by most developed countries in using ICT combat crime.

REFERENCES

- [1] "Crime". Oxford English Dictionary Second Edition on CD-ROM. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- [2] Murray, James, "Cloud network architecture and ICT - Modern Network Architecture", 2012.
- [3] "ICT - What is it?". www.tutor2u.net, 2015.
- [4] Mohammad Al-Shami, "Safety and Security in Yemen: Main Challenges and Stakeholders", 2015
- [5] Bequai, A, " Organised Crime Goes Cyber", Computers and Security, (2001).
- [6] Hale, C, "Cybercrime: Facts & Figures Concerning the Global Dilemma", Crime and Justice International, 2002.
- [7] Maria Cheng, "London police use super recognizers to fight crime", www.phys.org, sept, 27, 2013.
- [8] www.cio.com.au/article-09 August, 2013
- [9] Athaliah Reynolds B., "Govt Making use of ICT in fighting crime, Jamaica Information Service", 2013
- [10] Cinisello Balsamo (MI) , "www.oracle.com", Oracle Press Release:-, November 6, 2012.
- [11] "www.navigation.com" Fighting Crime with GPS Technology, 2012.
- [12] The Effectiveness of CCTV in Public Places: Fear of Crime and Perceived Safety of Citizens Dr. Sedat KULA 2015
- [13] Raja Ashok Bolla , " Crime pattern detection using online social media", Fall 2014
- [14] Naim Kapucu* and Brittany Haupt , "Information Communication Technology Use for Public Safety in the United States", School of Public Administration, University of Central Florida, Orlando, FL, USA October 2016.
- [15] Chockalingam Chidambaram, "Building safe and secure cities <https://www.wipro.com/>"
- [16] Innocent E. Bello, "Managing Urban Crimes with Geoinformatics: A Case Study of Benin City, Nigeria", 2013
- [17] Omole K1, Bayode T1 and Adenigba A2, " Journal of Remote Sensing & GIS Crime Mapping and Analysis in the Core Area of Akure, Nigeria Olajuyigbe ", 2016,
- [18] Shahebaz M. Ansari¹, Dr. K. V. Kale², "Mapping and Analysis of Crime in Aurangabad City using GIS", Jul – Aug. 2014
- [19] Drew Hendricks, "Technology Helps Continued Fight to Bring down American Crime Rates",

2021-22

51

SARASWATI

The Research Journal

The Ecosystem of Business and
Economy: Challenges and Opportunities

**SBES College of Arts and Commerce,
Aurangabad, Maharashtra**

Special Issue: 2021-22, ISSN2229 -5224

INDEX

Sr. No.	Title of the Research Paper	Name of the Author	Page No.
01	Post-Pandemic Business & Economy Effectiveness By Artists And Designers	Yeshwani Yadav & Abhijit Kumar Mohanty	1-6
02	Common Effluent Treatment Plant (CETP) : A Real Time Test For Leather Cluster In Jalanadhar And Its Environmental Sustainability .	Alka Sharma	7-12
03	Human Resources Management In The Hospitality And Tourism Industry Bibliometrics Analysis Study	Sukhjeet Kaur & Dr Sukhdeep Kaur	13-18
04	Poverty, Unemployment and Inequality in Indian Economy	Suma P Nadhan	19-23
05	A Study on Challenges of GST Implementation In India	Mr. Deepak Burud	24-31
06	Use of Bicycles for Sustainable life in Mumbai City	Dr. Rohit Pawar	32-35
07	Job Satisfaction Among Primary School Teachers; A Study With Special Reference To Parbhani City of Marathwada Region	Mrs. Nasreen Fatema M. A. Rahim & Dr Prakash Nihalani	36-46
08	Impact of Digital Marketing in Rural Area After Covid -19 in India	Prof. Nilofar Bashir Tamboli	47-54
09	Better Corporate Compliance, Governance In India: An Analysis of Companies (Amendment) Act 2019	Dr. Indrajeet Bhagat,	55-61
10	Man Made Disaster: Impact of Russia-Ukraine War on Indian Economy	Dr. Rayalwar Arvind Prabhakar	62-67
11	"Impact of Online Education on Industry –A Study of online education business platform in India "	Mr. Deepak Shevankar	68-73
12	Soft Skills for Today's Business world.	Dr. K. P. Bholane & Ms. Jyoti. S. Motwani	74-80
13	"The Study of Influence of Various Factors On The Investor's Perspective On Stock Market Investment Decisions"	Dr .Manisha Arvind Kotgire & Miss Smita Bagul	81-92
14	GST - A Game Changer For Indian Economy	Mr.Nitin Pandharinath Malegaonkar	93-97
15	Start-Up Ecosystem In India – Challenges And Opportunities	Akshay Matke & Dr Mahesh Thorat	98-106
16	" A Study on investors investment in Mutual Fund"	Dr. Sanjay Ratnaparkhe	107-110
17	"A Study of Impact of Cashless Transaction On Trade & Business "	Prof. Dr. Anand Chaudhary & Rohini Shrihari Sakhare	111-118
18	"Studying Ecosystem of Business and Economics: Need and Importance "	Dr. Hemchandra Narsingrao Deshmukh	119-125

MAN MADE DISASTER: IMPACT OF RUSSIA-UKRAINE WAR ON INDIAN ECONOMY

DR. RAYALWAR ARVIND PRABHAKAR,
Assistant Professor, Department of Commerce,
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. (MH) India.
dr.rayalwar@gmail.com +91 99234 50648

ABSTRACT:

Disaster may be natural or man-made tragedies War destroys communities and families and often disrupts the development of the social and economic fabric of nations. It is an event that leads to sudden disruption of normal life of society. The war between the two neighbouring countries Russia and Ukraine is a major setback to the world economy and it adversely affect the growth and high Inflation rate, because of this crisis the whole world economy could be seen slower growth and faster inflation. This war is a big blow to the global economy and created uncertainty in global trade.

KEYWORDS: Disasters, Russia-Ukraine War, Impact on Economy

INTRODUCTION:

Disaster has been with us as long as long recorded history, and presumably even longer. Disaster, may be natural like droughts, floods, cyclones, earthquakes, etc. or man-made tragedies like the gas leak at Bhopal, communal riots, refugee situation, various accidents, etc., is an event that leads to sudden disruption of normal life of society. Disaster makes the heavy loss of life and property. When any disaster has been occurred social and economic mechanisms available are inadequate to restore the normal life of society.

Disasters can be categorized as 1. Natural Disasters and 2. Man Made Disasters

Natural Disasters

A natural disaster can be defined as some rapid, instantaneous or profound impact of the natural environment upon the socio-economic systems. Turner defined natural disaster as 'an event, concentrated in time and space, which threatens a society or a relatively self-sufficient subdivision of a society with major unwonted consequences as a result of the collapse of precautions which had hitherto been culturally accepted as adequate.'

Natural disasters are large-scale geological or meteorological events that have the potential to cause loss of life or property. Earthquake, landslides, avalanches, hurricanes, cyclones, flood, forest fire are some of examples of natural disasters.

Man Made Disasters

Disasters having an element of human intent, negligence, error or involve a failure of a system are called man-made disasters. Examples include industrial accidents, shootings, acts of terrorism, war and incidents of mass violence. As with natural disasters, these types of traumatic events may also cause loss of life and property. They may also prompt evacuations from certain areas and overwhelm behavioural health resources in the affected communities.

Impact of Disaster

Disasters are as old as human history but the dramatic increase and the damage caused by them in the recent past have become a cause of national and international concern. Over the past century, the number of natural and manmade disasters has climbed inexorably. The following table shows total impact of disaster worldwide. This impact is counted in variables like occurrence, total deaths (human, animals and livestock), affected people, injured, homeless people and economic damage.

Impact	1900-1925	1926-1950	1951-1975	1975-2000	2001-2015
Occurrence	268	530	1575	9355	9965
Total deaths	12916992	17253844	4538178	2461933	1377359
Affected	50009233	23761258	571272405	3515427021	2911650150
Injured	117248	123163	1069624	2472519	4434139
Homeless	160070	3878370	22865501	110840323	33878507
Total Affected	50286551	27762791	595207530	3628739863	977566183
Total Damage ('000 \$)	2692250	6898930	43497681	977566183	1765813436

Ref: http://www.emdat.be/advanced_search/index.html

War is a disaster created by the failure of leadership to resolve conflicts constructively, and often brings out the worst in opponents through the goal of destroying each other; it rarely yields any winners.

However, it is the lived experience of both soldiers and civilians of past and present wars that war itself is one of the deadliest threats to human existence, with some 160 million people estimated to have been killed in wars throughout just the 20th Century. With the rise of war technologies, civilians have increasingly made up the majority of casualties in armed conflicts since World War

METHODOLOGY:

This article is largely based on secondary sources, especially from the daily newspapers and from other various web sources. All the collected information and data are presented systematically thereby meaningful inferences would be drawn.

REVIEW OF THE LITERATURE

A brief review of the findings of the studies on Russia-Ukraine war crisis is presented here under.

1. Alfred Kammer and others in their article "How War in Ukraine is Reverberating across World' Regions" threw lights on the Russia-Ukraine war crisis and how it is affecting the global economy.
2. The study of Mimanse Verma "How will the Russian- Ukraine War Impact the Indian Economy" highlights the war crisis carries a big impact on the Indian Economy, especially the rise of crude oil prices. The supply disruptions would certainly cause the growth of the Indian Economy

Russia-Ukraine War – A Man Made Disaster

War destroys communities and families and often disrupts the development of the social and economic fabric of nations. The effects of war include long-term physical and psychological harm to children and adults, as well as reduction in material and human capital.

The war in Ukraine, in all its dimensions, is producing alarming cascading effects to a world economy already battered by COVID-19 and climate change, with particularly dramatic impacts on developing countries. The war between the two neighbouring countries is a major setback to the world economy and it adversely affect the growth and high Inflation rate, because of this crisis the whole world economy could be seen slower growth and faster inflation. Recent projections by UNCTAD estimate that the world economy will be a full percentage point of GDP growth lower than expected 1 due to the war, which is severely disrupting already tight food, energy, and financial markets.

OBJECTIVES:

1. To study manmade disasters and impact of war on society
2. To study impact of Russia-Ukraine war on Indian economy

Impact of Russia-Ukraine war on Indian economy

- **Impact on Commodity:** The first point of contact is inflation. Commodity prices have started rising since the verbal assault began in early February. Crude oil impact is probably the most obvious one, but the war has been pushing up prices of metals, gas, edible oils right when it was expected that prices would remain stable this year after a bull run in 2021. Interestingly, in India, manufacturers had started increasing prices and passing on the higher input costs gradually since late December. Now, with this fresh round of increase in prices, the pressure will build across the board. The Indian government had desisted from increasing the price of fuel products since November, keeping an eye on the state elections. This round of price increase was expected even without the war. The present circumstances only exacerbates the situation.
- **Impact on Rupee:** The second area of concern is the rupee. The start of the war has lent a high degree of volatility to currencies across the world. A combination of war and sanctions has led to currencies coming under pressure, and the rupee has not been spared. This comes at a time when the current account balance had turned deficit-wards and, with oil prices going up, a higher CAD can be expected.

FPIs were already jittery given the tenuous situation regarding the next move of the Fed. The present situation has made such investment fickle as there has been the usual case of flight to safety with the dollar and gold benefiting from the present tension. Normally, gold and dollar go in different directions, but this time, they are headed the same way.
- **Higher Demand for Dollars:** Higher demand for dollars has meant that bond yields have also turned volatile. Yields have been falling on expectations that the Fed may not go in for a rate hike under these conditions. But, signals indicating that this would continue as inflationary fears get even starker are driving rates up. Hence, the daily volatility in bond yields has kept markets guessing. In India, however, the direction is clear—upwards. Post the credit policy, it was believed that RBI would not go in for rate hikes this year. This made the 10-year bond revert to the 6.7% mark.
- **Payment Issue:** the payment issue has raised concerns for those dealing with Russia. With Russia being blanked out of SWIFT, exporters are in a quandary. Add to this the fact that shipping companies are reluctant to ferry goods to Russia. In an attempt to hurt Russia, all entities in different countries are affected as they are counter-parties to these transactions. At the government level, India can enter into a rupee-ruble agreement, but for the private players, receiving rubbles for exports may not be that attractive.

RESULTS OF THE STUDY

The findings of the article are that the conflict between Russia and Ukraine is a big blow to global economy that would certainly hurt the growth and raise prices of cooking oil and crude oil. Apart, from this India is the biggest importer of edible oil buying around 60% of its domestic needs. The supplies of sunflower oil from Ukraine and Russia has been virtually disrupted and the prices of edible oil have gone up.

CONCLUSION:

No one is a winner in a war. Destruction of life, livelihood and property is inevitable in armed conflicts and its economic impact will linger on for a long time to come making people poor and destitute. We are still experiencing the wrath of Covid19. The Russia-Ukraine war is a big blow to the global economy and created uncertainty in global trade, it has huge impact on, crude oil, cooking oil and other commodities like wheat and corn. They are the big suppliers and exporters of wheat, edible oil and other commodities to the entire world. Thus, the war between Russia-Ukraine adversely affecting the supplies of these commodities in general and more particularly wheat and crude oil. It is noted that Russia and Ukraine are the major suppliers of wheat and cooking oil for the world and accounting together for one fourth of the world exports. Therefore, the conflict between Russia- Ukraine carries huge impact on Indian Economy. So, there is a surge in prices of cooking oil, gas and crude oil. However, in view of the supply disruptions caused the skyrocketed prices of cooking oil and fuel across the world, the international community should come forward and resolve the ongoing conflict through peaceful negotiations and rescue the global economy especially the developing economies.

REFERENCES:

1. Disaster Management in India – A status report; Govt. of India, Ministry of Home Affairs; National Disaster Management Division. August 2004.
2. A Global Report, Reducing Disaster Risk A Challenge for Development, United Nations Development Programme, www.undp.org/bcpr
3. http://www.emdat.be/advanced_search/index.html
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Effects_of_war
5. <https://news.un.org/pages/wp-content/uploads/2022/04/UN-GCRG-Brief-1.pdf>
6. Indian Titans Belts as Ukraine War Drives Up Prices of Necessities published in The Hindu on 24 March , 2022

7. IMF blog- how War Ukraine is River berating Across World's Reigns – Alfred – Kammar March 2022
8. How Will The Russia- Ukraine War Impact The Indian Economy – Mimansa Verma - financial Economy 15 March 2022.
9. The Breach, Ukraine's, territorial integrity and the Budapest Memorandum Budjeryn, Mariana, 6 March 2022
5. How Russia's war in Ukraine Rocked the Global Economy-The Economic Times 23 March, 2022.

THE ROLE OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN ORGANISATIONAL CRISIS MANAGEMENT

Mahmood Abdullah Hamood Al-Maqashi
Management department. Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Aurangabad, India

Dr. Arvind Prabhakar Rayalwar,
Assistant Professor
Department of Commerce. Swa. Sawarkar Mahavidyalay, Beed Dist. Beed Maharashtra. Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Aurangabad, India

Saleem Abdullah Hamood Al-Maqashi
Computer Department. Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Aurangabad, India

Abstract— Organizations may encounter some crises in this era which can be out of control, as crises have become an important and influencing event in organizations, Because of the difficulties in gaining control of them as a result of abrupt and rapid changes in the external environment, it is a source of concern for both leaders of organizations and authorities. The most recent example is the current Covid19 epidemic, which has resulted in significant human misery and economic damage in various countries. As we know, every organization has a section for human resources management, and the success of any organization is counted by the efficiency and quality of human resource management. Human resource management practices and the effectiveness of organizational crisis management are two areas of knowledge that were and still the focus of many studies, however, the combination of them, as well as the examination of the link between them and the role that human resource management techniques play in crisis management efficacy, is a novel and essential topic. In this research paper, we tried to explore the role of human resource management in organizations' crisis management activities, we have found out that there is a correlation and impact of human resource management practices ineffectiveness of organizational crisis management facing organizations.

Keywords— HR, HRM, Crisis, Crisis Management

I. INTRODUCTION

Human Resources began in the early twentieth century, produced by the movement of human relations, and the success of any project depends largely on the effectiveness and skills of workers in the performance of their work because they are the source essential foundation for achieving competitive excellence. Depending on that, we can as one human resources management definition of basic functions in modern facilities that specialize in the efficient use of the human element in all types of institutions. We human resources management is defined as one of the most important organizational units of modern companies and

institutions. Become more important in times of crisis, because it is an important dimension of crisis management.

An ancient historical crisis, the term refers to the origins of Greek medicine means a turning point in the sense it is a critical moment in the life of the patient. It was launched to refer to a sudden and fundamental change in the human body. by the nineteenth century and repeated use to indicate the appearance of problems or serious moments of a turning point in the development of political, economic and social relations. Then, the use of this term in the various branches of the humanities, and this means a set of circumstances and sudden events that involve a clear threat to the status quo is stable in the nature of things, a critical point, the moment critical in determined by the fate of development, either for better or worse. Also known as a turning point in unstable situations that can lead to undesirable results in which and through which the parties concerned are unwilling or unable to contain or avoid risk points.

People today is seeing numerous genuine emergencies, regardless of whether financial, social or natural, however the most annihilating crises are those security crises which closes toward the day's end does not end wars, killing thousands each year and the displacement of millions of others. In fact, you can avoid most of those who are destroying conflicts if the parties have adopted the relevant wisdom through the development of common interests before their own objectives, choose patience, and debate obstinacy and extremism, especially if wars and crises do not produce a country or civilization and destroy everything. The current situation presents new issues to address. The theoretical framework provided by diverse scientists may not be adequate to address this issue. (crises Topper B, Lagadec P. Fractal, 2013).

LITERATURE REVIEW

Crisis events continue to pose a threat to the costly organizations. But even though a decade has witnessed terrorist attacks and natural disasters and violations of ethics, it reported less than 60% of the employees that their organization is not well prepared to respond effectively to the crisis (Fegley & Victor, 2005). Similarly, many senior managers share this viewpoint (Moynihan, 2008)

companies frequently fail to consider crisis management from a strategic standpoint. As a result, businesses are not well equipped to cope with crises when they occur. (Sheaffer & Mano-Negrin, 2003). Miller (2002) found that just 47 percent of the 137 big organizations evaluated had a catastrophe strategy in place. Similarly, 40% of specialists in human (HR) Resources surveyed conducted by the Human Resources Management Association confirmed that their organizations had no plans to crises and disasters. (Cohen, 2002). Purposes behind an absence of crisis readiness arranging are many, going from a deficiency of assets to defective presumptions that an association would be invulnerable from crisis occasions (Howell, 2004; Pearson & Mitroff, 1993). However, as organizations become more technologically complex, multinational, and operate in more turbulent environments, the need to align crisis management planning with business methodology gets unmistakable to diminishing expected weakness of basic assets (Boin and McConnell, 2007; Elliott, 2006; Preble, 1997).

See more and more organizations need to develop crisis management plans. Results showed an overview of HR The Board Affiliation (SHRM) for 2011 on fiasco arranging in IV. associations that 76% of 300 US associations reviewed have a proper arrangement. However, just 33% of businesses thought they were prepared to a great or very large level, while 42% thought they were prepared somewhat. It can be explained by the separation between the high level of preparedness and the low level of readiness through lack of comprehensive crisis management programs and regular operations planning across all organizational (Wang, Hatchins, and Garavan, 2009 units).

Developing crisis management abilities necessitates specific corporate learning, performance, and intervention that allows stakeholders to recognize events, respond to crises, and recover. High-level successful implementation of plans for crisis management requires a strategic integration between human resources development, organizational structure, culture, strategy. To acquire stakeholder support and enable effective implementation across different organizational units, learning interventions, change, and performance must be aligned with organizational strategy. (Wognum & Lam, 2000). However, absent from the existing literature is to consider the strategic role that human rights defender may play in helping organizations to crisis planning, handling and recovery (Hutchins et al., 2008; Hutchins and Wang, 2008; Liou and Lin, 2008). Therefore, this article the ways in which they can explore for SHRD achieve both operational capacity and the ability to learn from the crises that will enhance the ability of organizations and their flexibility and confidence to deal with unexpected events (B. Roberts & Lajtha, 2002).

Can crises that threaten the sustainability and survival of organizations today take a variety of forms, ranging from corporate scandals and the collapse of the Internet, and the spread of diseases, natural disasters, violent attacks / lethal on staff or between them, and so far the terrorist attacks. Organizations may be overwhelmed by the number and complexity of potential crises that can occur and are planning only for the events that it considers potentially very or can be dealt with, such as fire evacuation (Wang, et al., 2009). One solution is to have a structured planning for crisis management can be applied to a wide range of crisis situations, enough to deal with the complexities of each stage of the crisis. In this regard, crisis management revolves

around the development of the Organization's capacity to respond flexibly and quickly to various forms of crises (Lockwood, 2005).

It is important for every institution in this modern age, regardless of the size of the company, the role of human resources strategically to ensure the realization of its crisis and to submit a plan for the future to help reduce their impact (Eldadak, 2014). The company in order to become more efficient and successful, could lead the human resources function to create solutions that focus on business (Al Shobaki et al., 2016).

III. STATEMENT OF THE PROBLEM

Exploration issue was formed in the accompanying question:

" What is the role of human resources management in organizational crisis management? "

IV. OBJECTIVES OF RESEARCH

- 1) *To find out the role of human resources management in organizational Crisis management*
- 2) *To know the concepts of human resources and human resource management, crises and crisis management.*

Human Resource

William R. Tracey in "Glossary Human Resources as: "the people who manage an organization", as opposed to the financial and material resources of the organization.

Muhammad Aqoni in "Human Resources" define Human resources are among the most important assets owned by the institution and it is one of the most important resources. Managing these resources allows the company to fulfil its objectives. Fixed assets owned by the corporation cannot be managed without human resources and without human resources the corporation becomes a group of assets that are not leaders in production. Generally, five major jobs were identified for managers, with most researchers agreeing that these positions are planning, organizing, shaping, driving, and controlling.

Human resources refer to people working in organizations and institutions. It is the management of any institution or organization, and that is through supervision, planning, examination, appointment, organization, direction and control of all aspects that relate to individuals and employees, in order to conservatism, develop, sensitize and compensate them without the need for any specialized management, the human resources department is concern with managing these people through specific strategies methods that increase employee performance, solve business problems, and achieve the organization's intended goals and also help it to gain a competitive advantage, considering that human resources are an investment capital that must be developed because it has a strategic dimension to the success of the organization or Work, HR plays a key role in helping companies deal with a rapidly changing environment and increasing employee demand Quality.

Human Resource Management

"Organizes, assembles, plans, and supervises the securing and promotion, payment, matching, retention, and segmentation of human resources, the primary pool of resources to meet personal, level, and society goals," for example. (Edwin Flippo, 1976). The Public Organization of Individual Administration (NIPM) of India has characterized HR – individual administration as "That piece of the executives that thinks often about individuals at work and their connections within the organization. Its goal is to collect and develop the men and women who form projects and develop into an effective organization and take into account the well-being of individuals and work groups, to enable them to make the best contribution to its success."

The Human Resources Department is concerned with the human dimension in management. Because each organization is made up of people, access to their services and develop their skills and motivation at the highest levels of performance and to ensure that they remain dedicated to the organization. It is critical to achieve organizational objectives. Regardless of the sort of organization - government, business, education, health, or social work - this is true. (Decenzo and Robbins, 2016).

HRM, defined as a "senior organization method to managing company," aims to gain an edge by establishing a fundamental plan for a high-duty and capable staff, utilizing a wide range of social and structural procedures and persons"; while see Byars & Rue (2004) Human Resources Management as "designed to provide and coordinate the activities of resources humanity for the enterprise" (Storey, 2007).

Researchers goes with that Human resource management can be considered as one of the most important administrative processes in the organization, as it represents the beating heart within any organization, because it plans, organizes, directs, follows up on, and monitors work and workers inside the organization, it strives for work stability.

The Human Resources Department is concerned with the workforce (the human element) to carry out its daily activities and operations in the organization, as it works to encourage, support and motivate its employees in order to achieve the goals of the organization with high efficiency.

Effective human resource management helps to rehabilitate, train and develop its employees in modern ways that enable them to overcome the challenges and difficulties they face, this leads to an increase in the rate of high-quality output, giving the institution a competitive edge that keeps it in the labor market.

Human resources management is the link between the administration and its employees, which works to solve all problems and disputes between employees themselves, and between management and employees and also has an effective role in managing the current or future crises of the organization.

The term crisis brings many different meanings to the mind when considered.

The crisis may be characterized as particular occurrences that cannot be foreseen and occur outside of the organization's current processes, resulting in a high level of distrust and jeopardizing the attainment of the organization's goals and strategies for understanding and disclosure. (Lucero M. 2009).

In the definition of organizational crisis, it is best to make a difference between the crisis and the event of unwanted (disaster). Brent (2003) had an effect and said: "Portrays the condition of the crisis could be the base of the marvel issues and concerns, including regulatory constructions and techniques of inadequacy or failure to adapt to change; disaster, on the other hand, signifies that the firm is confronting catastrophic unexpected or abrupt changes over which it has no control" (Brent, 2003).

The regulatory crisis is not only a disaster, such as economic recession, or a plane crash or limited companies, leading to significant loss of life or damage to environmental severe, but can be in different forms, such as product or supporting service distortion or product boycott distortion, strike, rumors basic, theft, bribery and bribery, hostile conflict, natural disaster to destroy the products, the regulatory system is damaged or the information system for the parent companies (Behnamiri, 2012).

The Organizational crisis is a condition through the possible occurrence of high value and effective value that pose a threat to the existence of the organization in the eyes of the main beneficiaries and mental point of view, it is a direct threat to them. Mutual knowledge and beliefs are distinctive to the individual, which adds to the uncertainty of cause-and-effect linkages and how to cope with concerns of mental capability illness. During the crisis, it will take the decision under the influence of a short period of time and the limits of knowledge (Pearson, C.M & Clair 2017).

Crisis creates a substantial operational risk that, if not managed appropriately, may be disastrous. (Coombs.T, 2011).

Researchers defined crisis as a sudden imbalance, unimportant and influential event in the organization because of sudden and unexpected situations that may effect on the organization's system, and it is a turning point either for the better if the crisis is contained and managed by identifying the problem and optimizing planning to find a suitable solution for it at the appropriate time, or for the worst in case that the necessary measures are not been taken to remedy the crisis by the concerned parties due to the lack of experts and specialists who are able to put in an appropriate and effective planning for a specific problem that may lead to the complete destruction of the organization.

D. Crisis Management

The board of crisis is to distinguish dangers to the association and its partners, and strategies utilized by the

organization to deal with these threats. Due to the unpredictability of global events, institutions must be able to deal with the possibility of radical changes in the way you do business. Crisis management is often required to make decisions within a short period of time, often after the occurrence has already occurred. In order to minimize uncertainty in the event of a crisis, organizations often develop a plan for crisis management (ADAM HAYES, 2019).

The process of dealing with an occurrence that is bothersome and unexpected and threatens to hurt the company or its stakeholders is known as crisis management. (Bundy, Jonathan; Pfarrer, Michael D.; Short, Cole E.; Coombs, W. Timothy, 2017).

Senior management can affect the organization's ability to reduce the severity of the events of this crisis. The board at the most significant level ought not interfere, overlook or persistently endure the counter crisis exercises of supervisors at lower levels. (Crandall, Parnell & Spillan, 2014).

After observing on all above definitions which are all so important for crisis management, researchers went with that crisis management is the administrative sciences that deals with the study of crises about the diversity of their classifications and is concerned with how to deal with crises and how to overcome them, as well as avoiding negative effects, whether in the short or long term, addition to how to solve the resulting problems and transfer them from harmful negatives to positive ones that can be benefited.

E. *The role of human resources management in crisis management*

In the information economy and knowledge today, institutions are increasingly dependent on human capital (knowledge workers) to build competitive advantages and realize their profits, rather than just the equipment, technology and systems. Then there are the exceedingly susceptible organizations, regardless of their size, continuity, or success, when an employee makes a mistake. People are both the problem and the answer. The leaders of the human resources role and responsibility of strategic partners to ensure that their organization is aware of the internal weaknesses of the human side towards the different types of crises and to ensure that the crisis management plan covering all potential risks and concerns. To be recorded as an essential accomplice in crisis the board, with different capacities, for example, hazard the executives and business congruity, should HR experts to comprehend and talk "the language of" crisis management. Human resources can guarantee that all crisis management and business continuity strategies include human capital. It can provide human resources to protect or enhance the true value through deliverables such as plans for crisis communications, crisis planning and resources, and training on safety and security, and talent management and succession planning to help reassure employees and prepare them (Marc Ronez, 2014).

The role of human resources in the corporate world today has changed dramatically to accommodate different developments and needs in the workplace. The involvement of human resources in crisis management is one of these developments, has led to the establishment of human resources play an active role in the planning and training for crisis management. According to recent study, firms that incorporate employee well-being into crisis management are more likely to succeed than organizations that are only concerned with system security, processes, infrastructure, and public relations as is evident traditionally. HR is an job is to give workers with adequate knowledge about potential crises that may affect the business and to ensure that they are aware of their role in crisis management. Human resources provide the skills and knowledge needed to ensure the ability of staff to contribute to the sustainability of the institution through participation in crisis management process (Seif Athamneh, 2018).

The functions of human resources management play an important role in determining the current organization problem and is working to find the best solutions and methods to deal with them. As Armstrong (2020), consists functions of human resources management:

- Planning
- Organizing
- Directing
- Controlling

The planning and arranging of crisis management upgrades the organization's capacity to manage crisis and guarantees an expedient recuperation when the association faces a crisis. Crisis the board arranging is a basic interaction in crisis the executives since it gives direction on forestalling or evading crisis, managing crisis and the recuperation cycle (Seif Athamneh, 2018).

Administrative organization in any institution is not free from crises between its employees, whether between employees and each other or between employees and management. It is known that the administrative organization as the management teams are present in the various institutions and also expresses any human gathering within an institution that exercises its tasks to achieve the goals and includes projects and known crises that the situation involves a threat or carries the problem. Successful management of crises is avoiding crises and trying to contain the crisis with minimal losses by searching for the causes of the crisis and taking appropriate measures to deal with those crises until reaching appropriate solutions for them in the best way, and crises are not only limited to relationships between individuals, but also extend to all forms of crises which is not without a work environment, whether as a result of unexpected problems resulting from the political and economic changes, Or even legal circumstances or crises that result occur to the problems of management and the level of administrative organization within the institution or even because of the lack of information or distortion, which requires constant

readiness to provide adequate plans to deal with such crises and management to avoid the need to make decisions under the first pressure, which may lead to a lot of problems, usually crisis management plan that includes identifying the most important elements of the crisis and the threats involved, both in terms of time or lack of capacity or other expected losses that could result from ignoring the crisis or deal with it in a way is good and the level of dealing with the crisis and management is well chosen by controlling a number of criteria, including the crisis's level of complexity, the degree of threat or pressure linked with the nature of the event, and other aspects (Arab British Academy for Higher Education, 2019).

Steps for disaster and crisis management:

- The enactment of laws and policies
- Definition of the task
- The formation of the Working Group
- Explanation of responsibilities, capacities and resources analysis.
- Risk studies and the possibility of their occurrence.
- Risk prevention
- Preparation and handling response plan.
- Implementation and response.
- Healing or restoration or redeployment.
- Monitoring and control.
- Evaluation and review.
- Training and education.

The steps mentioned above are working on disaster and crisis management through planning, regulation and administrative guidance and crisis management through (Euro Training, 2011).

Human resources management over the past years have developed significantly dramatically, especially in large organizations that have the ability and broad access to the latest studies in the importance of the role of human departments resources in the Organization's success in general, has shaped the role of the administration difference a great performance and reputation of the organization Organizations concerned with the human vendor at all levels, have several signs of success via the activation and investment in human resources responsibilities, through its ability to attract talent and keep them, providing the creativity of a stimulating work environment and innovation which contributed to, which contributed to the guidance of all human capacities and capabilities to clear and specific goals and means to achieve the organization's strategy. For example, the Corona virus outbreak presents a significant challenge not just for human resource management, but also for other departments and executives to efficiently carry out their responsibilities, creating innovative practices to mitigate the impact of the financial and diligence as well as the payment of the operation as soon as possible the capacity in line with demand and maintain the lowest cost rates during this crisis.

The following figure shows the processes for managing crises through human resource management functions.

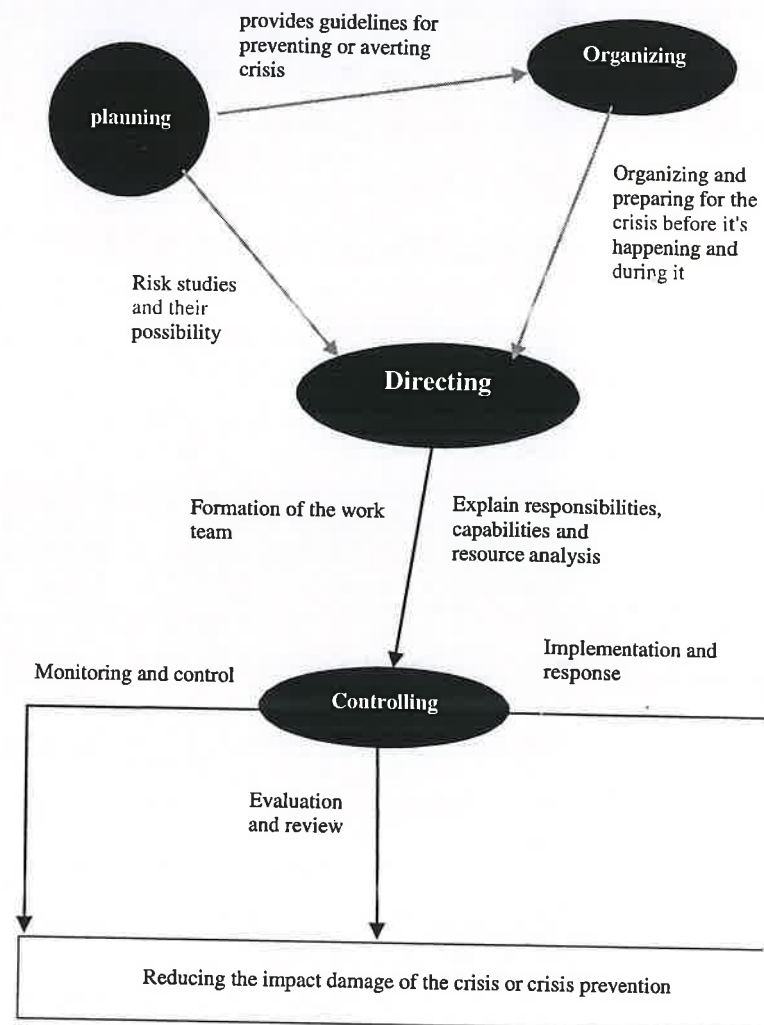

Figure. 1. stages of Crisis management process

FINDINGS

The function of HRM in crisis management is to improve employee preparation and hence enable successful catastrophe planning.

Human resources management is the link between the administration and its employees.

There are four functions of human resources management play very important role in crisis management.

Human Resources Management HR is always the link between management and all workers and also works to provide an appropriate work environment and ensure their rights within any company and its greater role in achieving the goals of all parties within the organization or company and this role appears more clearly in times of crisis.

By using a methodical and ability-driven approach, Human Resources Management may better equip businesses to respond to the complexity and ambiguities inherent in the events of the current crisis.

It helps to form a common goal and integration of efforts towards crisis management, creating a culture of crisis is ready, and the development of organizational readiness and the ability to survive in a crisis.

- The functions of human resources management play

an important role in determining the current organization problem and is working to find the best solutions and methods to deal with them. As Armstrong (2020).

- HRM offers the skills and information required to guarantee that employees can contribute to the organization's long-term viability by participating in the crisis management process.
- HRM came to ensure that employees are aware of good about the potential crises that may affect the organization and they are aware of their role in dealing with the crisis

VI. CONCLUSION

In this research paper, we explored the role of human resource management in organizations' crisis management activities and that was in early detection of the crisis and determining its size, type, the use of modern methods and technology as well as the human side to deal with it, and that by enhancing preparedness among employees and thus ensuring effective disaster planning. The researchers found out that there is a correlation and impact of human resource management practices in effectiveness of organizational crisis management facing organizations. The study concluded that human resources management in any organization should move from traditional roles and adopt more contemporary aspects of human resources, including participation in crisis management. Accordingly, employees are considered key stakeholders in the crisis management process, and therefore human resources must be proactive in this process, and organizations that allow human resource management to interfere in resolving any crisis are more successful.

REFERENCES

- [1] Topper, Benjamin, and Patrick Lagadec. "Fractal crises—a new path for crisis theory and management." *Journal of Contingencies and Crisis Management* 21.1 (2013): 4-16.
- [2] Fegley, Shawn, and Justina Victor. 2005 *Disaster preparedness: Survey report*. Society for Human Resource Management, 2005.
- [3] Moynihan, Donald P. *The dynamics of performance management: Constructing information and reform*. Georgetown University Press, 2008.
- [4] Sheaffer, Z., & Mano-Negrin, R. Executives' orientations as indicators of crisis management policies and practices. *Journal of Management Studies*, (2003). 40(2), 573-606.
- [5] Cohen, Jeffrey, Ganesh Krishnamoorthy, and Arnold M. Wright. "Corporate governance and the audit process." *Contemporary accounting research* 19.4 (2002): 573-594.
- [6] Spillan, John E., and William Crandall. "Crisis Planning in the Lodging Industry: A Response to the "It can't happen to us" Mentality." *Mountain Plains Journal of Business and Technology* 5.1 (2004): 5.
- [7] . Hutchins, Holly M., and Jia Wang. "Organizational crisis management and human resource development: A review of the literature and implications to HRD research and practice." *Advances in Developing Human Resources* 10.3 (2008): 310-330.
- [8] Wang, Jia, Holly M. Hutchins, and Thomas N. Garavan. "Exploring the strategic role of human resource development in organizational crisis management." *Human Resource Development Review* 8.1 (2009): 22-53.
- [9] Wognum, Ida, and Jo Fond Lam. "Stakeholder involvement in strategic HRD aligning: the impact on HRD effectiveness." *International Journal of Training and Development* 4.2 (2000): 98-110.
- [10] Choi, Jaepil, and Heli Wang. "Stakeholder relations and the persistence of corporate financial performance." *Strategic management journal* 30.8 (2009): 895-907.
- [11] Lockwood, Nancy R., and GPHR SPHR. "Crisis management in today's business environment." *SHRM Research Quarterly* 4 (2005): 1-9.
- [12] Al Shobaki, Mazen J., Youssef M. Abu Amuna, and Samy S. Abu- Naser. "The impact of top management support for strategic planning on crisis management: Case study on UNRWA-Gaza Strip." (2016).
- [13] Tracey, William R. *Designing training and development systems*. AMACOM, Division of American Management Association, 135 West 50th Street, New York, NY 10020., 1992.
- [14] Flippo, Edwin B. *Principles of personnel management*. McGraw-Hill, 1976.
- [15] DeCenzo, David A., Stephen P. Robbins, and Susan L. Verhulst. *Fundamentals of human resource management*. John Wiley & Sons, 2016.
- [16] Storey, John, ed. *Human resource management: A critical text*. Cengage Learning EMEA, 2007.
- [17] Goodman, M., Lucero. M., Kwang, A. T. T., & Pung, A. (2009). Crisis leadership: when should the CEO step up? *Corporate Communications: An International Journal*.
- [18] Malin, Brent. "Memorializing White masculinity: The late 1990s "Crisis of Masculinity" and the "Subversive Performance" of man on the moon." *Journal of Communication Inquiry* 27.3 (2003): 239-255
- [19] Koushafard, Shirin. "Strategy in Crisis Management." (2013).
- [20] Sommer, Amy, and Christine M. Pearson. "Antecedents of creative decision making in organizational crisis: A team-based simulation." *Technological Forecasting and Social Change* 74.8 (2007): 1234- 1251
- [21] Coombs, T. "Crisis management and communications. Gainesville, FL: Institute for Public Relations." (2011).
- [22] RONEZ, Marc, LOUISOT, JeanPaul. Monitor Results and Revise. *ERM Enterprise Risk Management: Issues and Cases*, 2014, 135-153.
- [23] Athamneh, Seif. "HR Planning for Crisis Management." *Human Resource Planning for the 21st Century*. IntechOpen, 2018.
- [24] Armstrong, Michael, and Stephen Taylor. *Armstrong's handbook of human resource management practice*. Kogan Page Publishers, 2020.

Journal of the Oriental Institute

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the article entitled

STUDY OF SOME ADVANCED QUEUING MODELS

Authored By

Dr. Bhalerao Vinod Babanrao,
Research Co-Guide, Shri JJT University, Jhunjhunu, (Rajasthan) India

Published in

Journal of the Oriental Institute ; ISSN: 0030-5324

Vol. 71, Issue. 02, No. 03, 2022

UGC Care Approved, Group I,
Peer Reviewed and Referred Journal

STUDY OF SOME ADVANCED QUEUING MODELS

Jamkar Vijayanand Manohar Rao, Research Scholar, Shri JTT University, Jhunjhunu (Rajasthan) India

Dr. Ashutosh Sharma, Research Guide, Shri JTT University, Jhunjhunu (Rajasthan) India

Dr. Bhalerao Vinod Babanrao, Research Co-Guide, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

ABSTRACT

Since the beginnings of queuing theory at the turn of the century, that is, from A.K Erlang's work in 1909 through his well-known paper "The Theory of Probability and Telephone Congestion," the study of queuing models has piqued people's curiosity. Queuing theory remains one of the most comprehensive theories of mostly stochastic models, but also fuzzy queue models in the current scenario. Its advancement and development, both in terms of methodology and applications, is unstoppable. Newer areas of application, particularly in computer and communication systems, are emerging as a result of innovative analytical procedures aimed at theoretical advancement. When studying communication networks, queueing network techniques have always played a crucial role. Due of their pervasive computerization, these systems are now being used for research on the efficiency of global communication networks.

Advances in computer technology, communication networks, and other areas have constantly increased our ability to deal with a wider range of systems, including systems that were previously intractable to us due to their nature and complexity. The amount of complexity we can handle is increasing all the time. Information and complexity are inextricably linked. Allowing some degree of uncertainty membership function in the description of the very complicated system could be one method to simplify it. Zadeh's 1965 introduction of the concepts of fuzzy sets and fuzzy measures provides a mathematical framework within which these many forms of uncertainty may be appropriately identified and studied. A time demand is a fuzzy queue model.

Keywords: study, some, advanced, queuing, models

INTRODUCTION

Our study builds estimators for the parameters of the probability distributions of a queuing system using fuzzy statistics, which is a research topic of significant interest. In queuing systems with parallel service channels (M/M/S queuing models, Figure 1.1), the fuzzy probabilistic technique we present includes fuzzy estimators. We show that using our created formulae, the suggested technique of analysis not only yields a more trustworthy assessment of the performance measures, but it can also be carried out simply and effectively. Striking a balance between the cost of maintaining units (clients, vehicles) and the cost of delivering a fixed amount of service capacity (SC), phone calls, etc.) waiting (WC) is what queuing analysis is all about.

As service capacity grows, so does its cost, which rises continuously or (in most situations) in increments for different service levels. However, as capacity grows, the number of units waiting and the time they wait tend to decrease, lowering waiting costs (WC). The graph is then updated with a total cost (TC) curve to represent the trade-off between the two expenses. When an acceptable degree of waiting is defined, After all is said and done, the goal of a queuing analysis is to identify the most efficient service capacity from a financial standpoint.

server queuing models as a way to handle ambiguous input. Because different sorts of consumers are serviced by different types of servers in accordance with certain queue disciplines, the queueing model, a mathematical model, has many applications in service organisations like healthcare services and manufacturing enterprises.

QUEUING SYSTEMS

Having to wait in line is an experience that everyone can relate to feeling frustrated about. Numerous places in our daily lives necessitate us to wait in line for service, including train ticket windows, hospital waiting rooms, bank teller windows, post office windows, gas station pumps, and many others. It's unfortunate that this pattern persists even in modern, urbanised nations. Both customers and store owners dislike waiting times for different reasons. When do we have to be patient?

Since there are more people in need than there are resources available, this is an easy problem to fix. A corporation may be unable to deliver the quality of service required to reduce customer wait times due to resource constraints, an insufficient number of servers, or simply an economic impossibility. The amount of service provided should be determined in part by addressing questions like "how long will a client wait" and "how many individuals will form a queue." Mathematical analysis is applied rigorously in queueing theory to solve these problems. Some readers may find queueing theory to be overly technical. Of course, the hardest thing is waiting in line, but standing in line isn't any better.

Queueing theory is a quantitative technique based on the creation of mathematical models of diverse queueing systems. These models allow us to speculate on the system's likely response to future shifts in demand. Queueing theory is the study of how individuals behave in queues. A.K. Erlang [34], a Danish mathematician who worked for the Danish Telephone Corporation and later authored "The Theory of Probabilities and Telephone Conversations" in 1909, is widely credited as the creator of queueing theory. The mathematical models developed by Erlang's team allow us to foresee how service-providing systems will react to unforeseen user requests.

Mathematical models of service delivery systems in which "clients" must wait are the primary subject of "queueing theory," a branch of study. In this context, both "customers" and "waiters" are generic nouns. Danish mathematician A.K. Erlang published work on queueing theory in 1905 in response to the challenge of setting up telephone exchanges. Several mathematical approaches have been used to the study of lines in a broad variety of contexts, contributing to the expansion of the subject of waiting line research. Markov processes, linear algebra, transform theory, and asymptotic methods are some of the mathematics used. Possible applications include computer, communication, manufacturing, and healthcare systems.

The Journal of Queueing Theory: Applications (QUESTA) is a leading journal in the field of networked resource sharing. Topics related to statistics and probability is of particular interest to the journal in this regard. Articles that address these issues within the context of a specific application, as well as those that give mathematical tools for their research, are particularly welcomed for submission to QUESTA. Stochastic geometry, random graphs, point processes, stochastic geometry, and Markov chains and processes are all instances of the latter. There are a wide variety of potential future applications, including production, inventory management, logistics, transportation, and even information and communication technology.

LITERATURE REVIEW

Kannadasan et al. (2021) We think about the FM/FM/1 queue with one worker on vacation during the early stages of operation. In a fuzzy setting, we are able to obtain the total number of customers, Typical Wait Time Membership Function, Typical Visit Duration Membership

described a typical airport taxi stand, complete with a queue created by arriving people waiting for rides. On the other side, cabs will hold on the curb for their passengers.

Researchers in this age of queueing have reported extensive simulation experiments, with examples including those by Brandt and Brandt, Perry and Stadje, Parra and Gallego, Takahashi et al., Mendoza et al., and Kim et al. In order to represent waiting lines, Zenios relied on Laplace's method. Perishable commodities with limited shelf space and holding areas for high-demand items were the focus of Perry and Stadje's investigation on an inventory model. Conolly and Parthasarathy investigated customer impatience in the setting of a two-way line.

In response to a surplus of available trade fares, Mendoza et al. developed a cost-balanced double-ended queueing model. Using a simulation model for a long, double-ended queue, Kim et al. studied how varying a number of parameters affected the system's performance. Recently, Mendoza et al. looked at a two-sided queue model in the context of demand/supply systems, using the Monte Carlo method to generate many real-time scenarios and afterwards develop regression equations that provide the policy component in demand/supply cases.

We looked at the generalised double-ended stochastic queueing system proposed by the aforementioned authors, wherein the presence of too many customers represents an excess demand queue. It's important to remember that the underlying stochastic process in our model is analogous to the state of a double-ended line in a taxi passenger queueing system. This process involves demand and supply (or stock waiting to be sold and potential buyers of these stocks at a stock market). In some instances, we have made an effort to identify optimal responses. The study was carried out mathematically as opposed to utilising simulation.

Mathematical analysis and graphical representations have been performed on the model parameters that affect the optimal value of policy components. The average waiting time in a queue where demand is higher than supply was calculated using varying reduction factors, and results were compared with those obtained from studies including disgruntled consumers and/or spare capacity. The simulation work of Mendoza et al. was compared to the results of a graphical analysis. This study provided numerical results for the model and answered four related problems:

- In general, how do these matrices act?
- How much do you mind if I tweak this parameter value?
- How do the matrices at the system level compare to the results of the simulation study?
- To what extent do simulation-based or DIY matrices provide more reliable results?

Specifically, we focus on a double-ended queue model that accounts for both demand (the number of arriving passengers) and supply (available taxis).

The idea may be applied in the real world to many different types of social and economic systems where there is a need for and supply of services. People hailing a cab represents demand, while those in line for a cab represent available resources. At freight ports, shipping containers wait in line as ships wait on the other side. Supply and demand in the business world are often in harmony. A similar scene may be seen in a stock market, with potential purchasers waiting in line on one side and stocks waiting to be sold on the other.

Market orders and limit orders (orders to buy or sell at a set price or better) have been observed in numerous crossover networks, suggesting that there may be an excess of orders to purchase or sell a stock at any one time. In addition, we discovered that when research money is gained through a competitive technique, an excessive number of research scholars may be envisioned in the form of a demanding unit for fellowships or awards. After much discussion, the R&D department decides to invest in just the most promising proposals for new lines of inquiry. For example, scientists in India might apply for grants through the University Grants Commission

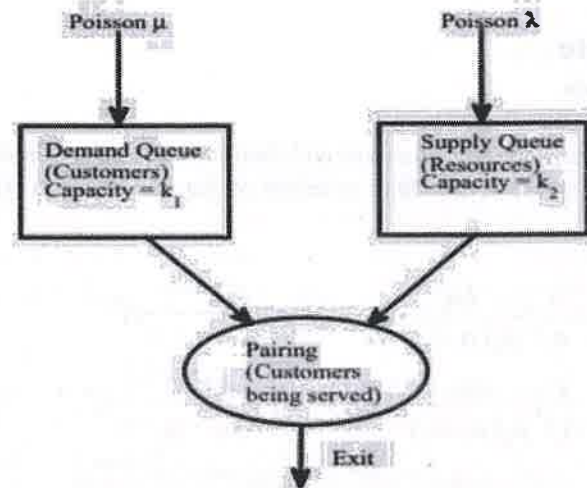

Figure 3: Double ended queue model

Formation of Queue Equations

Let $P_{n_1, n_2}(t)$ be the joint probability at time t where $n_1 \geq 0$ and $n_2 \geq 0$ units are waiting in front of servers S_1 and S_2 . Applying Markov process theory, I connected the probabilities of different states at time $t + \delta t$ and letting $\delta t \rightarrow 0$, simple as possible: the following set of time-dependent differential difference equations for the model are shown in this way:

$$P'_{n_1, n_2}(t) = -(\lambda + \mu_1 n_1 + r_1 n_1 + \mu_2 n_2) P_{n_1, n_2}(t) + \lambda P_{n_1-1, n_2}(t) + \mu_1(n_1+1) P_{n_1+1, n_2-1}(t) + r_1(n_1+1) P_{n_1+1, n_2}(t) + \mu_2(n_2+1) P_{n_1, n_2+1}(t) \quad (4.115)$$

For $n_1 = 0$ and $n_2 > 0$, Eq. (4.115) becomes

$$P'_{0, n_2}(t) = -(\lambda + \mu_2 n_2) P_{0, n_2}(t) + \mu_1 P_{1, n_2-1}(t) + \mu_2(n_2+1) P_{0, n_2+1}(t) \quad (4.116)$$

For $n_2 = 0$ and $n_1 > 0$, Eq. (4.115) becomes

$$P'_{n_1, 0}(t) = -(\lambda + \mu_1 n_1 + r_1 n_1) P_{n_1, 0}(t) + \lambda P_{n_1-1, 0}(t) + r_1(n_1+1) P_{n_1+1, 0}(t) + \mu_2 P_{n_1, 1}(t) \quad (4.117)$$

For $n_1, n_2 = 0$, Eq. (4.117) becomes

$$P'_{0, 0}(t) = -\lambda P_{0, 0}(t) + \mu_2 P_{0, 1}(t) \quad (4.118)$$

The first conditions are:

$$P_{n_1, n_2} = \begin{cases} 1 & , \text{when } n_1 = n_2 = 0 \\ 0 & , \text{otherwise} \end{cases} \quad (4.119)$$

Solution of the Model

In order to resolve equations (4.115) and (4.118), we employ the generating function approach:

$$G(x, y, t) = \sum_{n_1=0}^{\infty} \sum_{n_2=0}^{\infty} P_{n_1, n_2}(t) x^{n_1} y^{n_2} \quad (4.120)$$

$$G_{n_2}(x, t) = \sum_{n_1=0}^{\infty} P_{n_1, n_2}(t) x^{n_1} \quad (4.121)$$

Eq. (4.121) changes when you use Eq. (4.110):

$$G(x, y, t) = \sum_{n_2=0}^{\infty} G_{n_2}(x, t) y^{n_2} \quad (4.122)$$

Journal

of the

Oriental Institute

M.S. University of Baroda

ISSN: 0030-5324

5. A.Panta, & Ghimire, R.P & Panthi, Dinesh & Pant, Shankar. (2021). Optimization of M/M/s/N Queueing Model with Reneging in a Fuzzy Environment. American Journal of Operations Research. 11. 121-140. 10.4236/ajor.2021.113008.
6. A.Pourdarvish, Y.Jamshidi, Application of fuzzy set in transient behaviour of queueing system, JISSOR, XXIX, 2008.
7. A.Tyagi and T.P.Singh, Trapezoidal fuzzy queue model to an interdependent communication network with bulk arrivals, International Journal of Fuzzy Mathematics and Systems, 2(4), 459–466, 2012.
8. A.Tyagi, T.P.Singh, An interdependence communication queue network with bulk arrival having voice transmission, Aryabhatta Journal of Mathematics and Informatics, 4, 101–106, 2012.
9. A.Tyagi, T.P.Singh, M.S.Saroa, Stochastic analysis of queue network with impatient customer, Int. J. Math. Sci. Eng. Appl., 8(1), 337–347, 2014.
10. Abbasbandy S, Hajjari T (2009) “A new approach for ranking of trapezoidal fuzzy numbers”, Computers and Mathematics with Applications 57(3): 413
11. Abhijit Pandit “Mathematical Modeling using Fuzzy Logic” Applications to Sustainability Pages 218 DOI <https://doi.org/10.1201/9780429423345>
12. Abhinav Bansal 2011, ‘Trapezoidal fuzzy numbers (a,b,c,d): arithmetic behavior’, International Journal of Physical and Mathematical Sciences, pp. 39-44.
13. Agassi Melikov & Anar Rustamov 2012, ‘Queueing Management in Wireless Sensor Networks for QoS Measurement’, Wireless Sensor Network, vol. 4, pp. 211-218
14. Agassi Melikov, & Ponomarenko, Leonid. (2013). Approximate method for analysis of queueing models with jump priorities. Automation and Remote Control. 74. 10.1134/S0005117913010062.
15. Aliakbar Haghighi, & Mishev, Dimitar. (2014). Queueing Models in Industry and Business, Second Edition.

सत्यं शिवं सुन्दरम्
Estd. 1949

**Journal of
The Maharaja Sayajirao University of Baroda
Certificate of Publication**

Certificate of publication for the article titled:

SIMULATION OF AN ADVANCED QUEUING MODELS USING FUZZY

Authored by

**Dr. Bhalerao Vinod Babanrao,
Research Co-Guide , Shri JYT University, Jhunjhunu, (Rajasthan) India**

India

Volume No .56 No.1(VIII) 2022

in

Journal of The Maharaja Sayajirao University of Baroda

ISSN : 0025-0422

(UGC CARE Group I Journal)

MSU of Baroda
Editor
Journal MSU of Baroda

SIMULATION OF AN ADVANCED QUEUING MODELS USING FUZZY

Jamkar Vijayanand Manohar Rao, Research Scholar, Shri JTT University, Jhunjhunu (Rajasthan) India

Dr. Ashutosh Sharma, Research Guide, Shri JTT University, Jhunjhunu (Rajasthan) India

Dr. Bhalerao Vinod Babanrao, Research Co-Guide, Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

ABSTRACT

The primary purpose of this research is to talk about Some Fuzzy Advanced Queuing Models. Queueing theory is an area of study in the fields of operations research and management science. Numerous academic journals cover the latest developments in queueing and related subjects with overview articles. There are four distinct periods of growth and change in queueing theory, each with its own length and set of defining features: the time of active activity, the period of growth, the period of maturity, and the analytical investigation of fuzzy queue models. If changes to the system can be predicted with absolute certainty, the queue models are deterministic; otherwise, they are stochastic (where probability distributions are employed in place of mathematical variables) or fuzzy (where predictions are questionable) (simplify a complex system to allow some degree of uncertainty using membership function).

Compared to their crisp counterparts, fuzzy queueing models are more grounded in reality and may be used in a wide variety of contexts. When it comes to providing a service, it is crucial to minimise customer wait times and respond quickly to their needs. In order to increase customer satisfaction, businesses in the service industry place a premium on reducing their customers' wait times. To foresee waiting-related characteristics, quantitative analysis may be used to measure the queueing theory.

Keywords: simulation, advanced, queueing, models, fuzzy

INTRODUCTION

Queueing theory is very applicable to computer systems because it can be used to determine the worth of different computer performance measurements. "Queueing theory" refers to the mathematical study of lines of people waiting to be served." Queue lengths and wait times may be predicted with the use of a model developed in queueing theory. Since the conclusions of queueing theory are commonly employed by businesses when deciding how to allocate the resources necessary to offer a service, it is generally accepted that queueing theory is a subfield of operations research. A K Erlang's work, in which models of the Copenhagen telephone exchange were built, is credited with laying the groundwork for queueing theory. Telecommunications, traffic engineering, computing, and the layout of commercial and institutional buildings like hospitals and offices have all benefited from the ideas.

Technical logistics is a discrete-state stochastic process with no after-effects. Mathematically speaking, the logistic process is a Markov or semi-Markov process that may be represented by a Markov-chain. The Hungarian Air Force's technical service for training flights has been upgraded to a "one-zone" system. Investigation of a training flight's technical service process and determining the apron's required capacity from a systems management standpoint were among the responsibilities. The first step was to figure out which mathematical model was best. Stochastic processes with no aftereffects, also known as Markov-processes, are stochastic processes whose future development is influenced solely by their current state. Technical logistic support is a probabilistic process based on the equipment used, its maintenance, technical preparation, and regulations.

mathematical framework like functional analysis, linear algebra, or a combination of these. Fuzzy systems meet all three of these requirements (extension principle).

Since there is a mathematical framework that includes fuzzy relation calculus and fuzzy inference, we may say that a fuzzy system is one where the inputs can be either crisp or fuzzy, but the output data is always fuzzy. Understanding the fundamental notion of a fuzzy system is crucial for differentiating it from other types of systems. Fuzzy systems, however, can be either static or dynamic, unlike most others.

In order to represent, alter, and convey some facet of regular life, mathematical models are developed. Additionally, it may be used to model complex systems, generate hypotheses, and suggest experiments. A good model will, in general, allow one to foretell the outcomes of further experiments and accurately reflect the system's underlying causal structure. The system under study provides direct support for model selection by including the expert's prior knowledge and information, the model's structure, assumptions, conceptual model, and required mathematical tools. Nonetheless, the choice of the model (which is not unique) has a direct influence on the interpretation and design since there are many different methods of viewing an item or, equivalently, because there are many distinct observers for the same object.

This is due to the impossibility of often achieving the ultimate goal of traditional mathematical modelling, which is to generate expressions that allow quantitative understanding of all the properties and principles of biological systems. In 1990, it developed the term "soft computing," sometimes known as "computational intelligence," to describe methods and programmes that strive to maximise a problem's tolerance for imprecision, partial truth, and uncertainty rather than maximise correctness and complete truth. This is due to the fact that standard analytical and quantitative approaches are too time consuming for many systems domains in biology, medicine, the humanities, and engineering.

LITERATURE REVIEW

MRIDULA JAIN ET AL, (2021) In this investigation, the many servers queue miniature was analyzed using the Pentagonal Fuzzy number. In order to address a practical problem, Sharp input parameters are transformed into fuzzy ones. The values of the system's characteristics, the arrival rate, and the service rate are all assumed to be uncertain. The DSW method and an adjustable alpha-cut (in the range) are used to estimate system characteristics like the expected number of consumers waiting in line and the estimated number of clients waiting in system. After accumulating data on performance, PFNs are computed using pentagonal number math.

Usha, Prameela et.al, (2020) This study presents a fuzzy queuing model with a single transmission and two classes. To determine the percentages of those executed, we employ a ranking method. The admissions and processing times are represented as fuzzy integers with a pentagonal, heptagonal, or octagonal shape. To determine where things go, we utilise the conventional left and right arrangement. The primary objective is to eliminate uncertainty before processing the exhibition metrics using the regular queuing hypothesis. Its usefulness is illustrated by three numerical examples. Finally, sensitivity analysis was performed on the model's variables.

Asli, Kaveh Hariri et.al, (2017) In fuzzy logic, truth values of variables are allowed to range from 0 to 1, inclusive. The approach accommodates the idea of a fuzzy truth, where the truth value might be anywhere from 0 to 1. But in Boolean logic, variables can take on either a 0 or a 1 as their truth value. In 1965, Lotfi Zadeh coined the term "fuzzy sets" and later popularised the term "fuzzy logic. Ukasiewicz and Tarski, two researchers active in the field since the 1920s, are responsible for most of what is known about infinite-valued logic, or fuzzy logic. Decisions are often made using information that is neither numerical nor accurate, and fuzzy models and sets are mathematical representations of this phenomenon.

The idea here is to first use the α -cut technique to partition a fuzzy queue into a set of crisp queues, and then to partition that set into even more refined subqueues. Parametric programming is the only way capable of representing the family of crisp queues when the parameter α changes. The solutions to the parametric programmes are used to compute the membership functions of the crisp queues, which in turn are used to construct the queues. Fuzzy queue FM/FM/1, where FM signifies fuzzified exponential time, is crucial to the credibility of the proposed technique.

Problem Formulation

The result of employing a generic queuing mechanism on a single server. The following fuzzy sets designate periods of time between the arrival time (A) and the time of service (s) that can only be approximations by the observer.

$$\tilde{A} = \{a, \mu_{\tilde{A}}(a) / a \in x\}, \tilde{S} = \{s, \mu_{\tilde{S}}(s) / s \in y\}$$

Where x and y are The crisp universal sets of the time interval between arrival and service, as well as $\mu_{\tilde{A}}(a)$ and $\mu_{\tilde{S}}(s)$ are the membership functions that correspond to them.

The α -cuts (or) α -level sets of \tilde{A} and \tilde{S} are

$$A(\alpha) = \{a \in x / \mu_{\tilde{A}}(a) \geq \alpha\}, S(\alpha) = \{s \in y / \mu_{\tilde{S}}(s) \geq \alpha\}$$

Where $A(\alpha)$ and $S(\alpha)$ are crisp sets. Using α -cuts, Confidence intervals of varying widths can be used to describe the interval between arrival time and service delivery time. As a result, a fuzzy queue can be reduced to a family of crisp queues with a variety of characteristics α - level sets $\{A(\alpha) / 0 < \alpha \leq 1\}$ and $\{S(\alpha) / 0 < \alpha \leq 1\}$. These two sets combine to generate nested structures that can be used to illustrate the relationship between conventional sets and fuzzy sets between them. Allow the confidence intervals of the fuzzy sets to be calculated. \tilde{A} and \tilde{S} are $[\ell_A(\alpha), u_A(\alpha)]$ and $[\ell_S(\alpha), u_S(\alpha)]$ respectively. When both the inter arrival time and the service time are ambiguous values, the membership function of the performance measure is determined using Zadeh's extension concept. $P(x, y)$ is defined as

$$\mu_{P(\tilde{A}, \tilde{S})}(z) = \sup \{ \min(\mu_{\tilde{A}}(x), \mu_{\tilde{S}}(y)) / \{z = P(x, y)\} \} \quad x \in X, y \in Y \quad (3.6)$$

Our strategy is to design the membership function from scratch. $\mu_P(\tilde{A}, \tilde{S})$ It is based on the process of obtaining α -cut of $\mu_P(\tilde{A}, \tilde{S})$. Finding lower and upper bounds of the distribution using parametric programming is the comparable technique. α -cut of $\mu_P(\tilde{A}, \tilde{S})^Z(z)$ are

$$\begin{aligned} l_{P(\alpha)} &= \min p(x, y) \Rightarrow l_{A(\alpha)} \leq x \leq u_{A(\alpha)} \quad \text{and} \quad l_{S(\alpha)} \leq y \leq u_{S(\alpha)} \\ u_{P(\alpha)} &= \max p(x, y) \Rightarrow l_{A(\alpha)} \leq x \leq u_{A(\alpha)} \quad \text{and} \quad l_{S(\alpha)} \leq y \leq u_{S(\alpha)} \end{aligned}$$

If both $\ell_P(\alpha)$ and $u_P(\alpha)$ are reversible in relation to one another α . After that, a left shape function is used. $L(z) = \ell^{-1}$ as well as an appropriate form function $R(z) = u^{-1}_P(\alpha)$ the data from which the membership function can be obtained $\mu_P(\tilde{A}, \tilde{S})$ is constructed.

$$\mu_{P(\tilde{A}, \tilde{S})} = \begin{cases} L(z) & , z_1 \leq z \leq z_2 \\ 1 & , z_2 \leq z \leq z_3 \\ R(z) & , z_3 \leq z \leq z_4 \end{cases}$$

Where $z_1 \leq z_2 \leq z_3 \leq z_4$ and $L(z_1) = R(z_4) = 0$.

Model Description

In a mathematical model, S1 and S2 are two servers that provide services to customers during two separate phases. A common misconception is that there is a limitless amount of room in the system and an infinite number of people who could use it. It is believed that consumers in phase 2 will not be able to get service on channel S2 until they have completed the services given in phase 1 on channel S1.

Customers form a Poisson stream with a mean rate in front of a full service station S1. The results from S1 are sent into S2 as its input. It is also assumed that the waiting time for each service channel follows an exponential distribution with parameters n_1 and n_2 , where $n_1 = n_1 n_1$ and $n_2 =$

6. Aydin, O., Apaydin, A., 2008. Multi Channel Fuzzy Queuing Systems and Membership Functions of Related Fuzzy Services and Fuzzy Inter-arrival Times ; Asia Pacific. J. Oper. Res ; Vol.5, pp.697.
7. B. Ya. Likhtsinder "On Disadvantages Of The Classification Of Queuing System" Journal of Royal Statistical Society. 1951. B: V. 13. N2. P. 151–173 doi: 10.14498/tech.2020.3.10
8. Banik, A., Gupta, U. and Pathak, S. On the GI/M/1/N queue with multiple working vacationsanalytic analysis and computation, Applied Mathematical Modelling, Vol. 31, No. 9, pp.1701–1710, 2007
9. BenardTonui, &Lang'at, Reuben &Gichengo, Joel. (2014). On Markovian Queuing Models. International Journal of Science and Research (IJSR). Volume 3. Page 93-96.
10. Bimal K. Bose "Fuzzy logic and applications" Power Electronics and Motor Drives (pp.789-874) January 2021 DOI:10.1016/B978-0-12-821360-5.00011-7
11. Boxma, O.J., 'B.M.M Gijzen., Van De Mei, R.D., Resin, J.A.C., 2004. Sojourn Time Approximations in Two Node Queuing Networks ; Proceeding Second International Working Conference on Performance Modelling and Evaluation of Heterogeneous Networks.
12. Buckley, J.J., 2004. Fuzzy Probabilities and fuzzy sets for Web Planning, Springer, Heidelberg
13. Carlos Alberto Reyes-Garcia "Fuzzy logic and fuzzy systems" Biosignal Processing and Classification Using Computational Learning and Intelligence (pp.153-176) January 2022 DOI:10.1016/B978-0-12-820125-1.00020-8
14. Chae Kyung, Dae-Eun Lim, and Wong Yang 2009. The M/G/1 queue and the GI/Geo/1 queue both with single working vacation. Perform Eval, 66 (7) : 366-367.

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL

RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

5

Checklist and diversity of Spiders from Lonar Crater Sanctuary India

Dr. G. M. Dhond

Dept. of Zoology,
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed, Dist. Beed

Research Paper - Zoology

ABSTRACT

The inventory of spiders is first for spiders from Lonar Crater ecosystem from Buldhana District, Maharashtra, India and third largest crater in the world. Looking at the high number of families, genera and species collected from this smallest sanctuary in India in small area, it implies that this unique ecosystem is richer in spider diversity. Overall, 35 families (58.33% of the Indian families), 70 genera (18.56% of Indian genera) (Sebastian, 2009). More than half of the sampled species (60.16% of the total) belonged to 09 families: Salticidae (15), Araneidae (15), Theridiidae (8), Corinnidae (5), Tetragnathidae (6), Lycosidae (6), Eutichuridae (5), Gnaphosidae (5), Pholcidae (6). Top five families with more than 10 species are Araneidae and Salticidae making up 25.42% of all species recorded. However, many species have not been identified till species level. Most of the families, genera and species belong to oriental ecoregion.

Keywords: Spider diversity, species richness, taxonomy, ecology

Introduction:

Lonar Crater Lake (19°58'23.63" N 76°30'23.03" E), which was formed 50-60 million years ago by a meteoritic impact on basalt rock, is the Third Largest Crater in the world. It is the only hyper velocity impact crater in basaltic rock anywhere on the earth. It is the only saltwater crater in India. This lake is situated in Mehakar Taluka of Buldhana

district, Maharashtra. Mythology associated the crater with the underground abode of demon Lonasura, who was killed by Lord Vishnu. The crater was noticed and its existence was recorded by an Englishman, C J E Alexander in 1823. In 1896, American geologist G. K. Gilbert conducted studies to prove that Lonar crater was created by the meteorite impact. The results of them were published in 1973 (Anon. 1999).

Role of Spiders in the Ecosystem:

Spiders are among the most ubiquitous group of arthropods that are too conspicuous to escape notice (Tikader, 1987). They received the 7th ranking in global diversity after the sixth largest insect orders. They belong to the largest order of arachnids comprising more than 46,000 species distributed over 112 families worldwide (World Spider Catalogue, 2015). Spiders are key predators in terrestrial ecosystems and are a mega diverse group with more than 46,000 described species, occurring in all continents except Antarctica (World Spider Catalogue, 2015). The World Spider Catalogue includes 46,000 described species of 112 families (World Spider Catalogue, 2015).

Spiders are the most diverse and abundant invertebrate predators in terrestrial ecosystems (Wise, 1993; Nyffeler, 2000), foraging primarily on insects. Because of their high abundance and insectivorous foraging, spiders are considered the major agent, controlling insect communities in terrestrial ecosystems (Riechert and Lockley, 1984; Nyffeler and Benz, 1987; Marc *et al*, 1999; Nyffeler, 2000). Spiders can be considered as an ideal biological control agents because, besides being generalist predators, they are capable of propagating their population rapidly (Slansky and Rodriguez, 1989). Spiders are well known for their webs or snares of different types which help in hunting prey. The social behavior is unique among spiders, which are mainly cannibals (Tikader, 1987). Spiders have also been used in the study of habitat structure, where they have been found to vary with moisture levels and canopy cover (Hore and Uniyal, 2008).

Review of literature:

(a) International status:

The distribution and diversity of spiders has drawn attention of naturalists in different parts of the world since the eighteenth century. A general description of spiders from all over the world has been provided by Rod & Ken Preston-Mafham (1984). Latreille

(1804), Leach (1815), Koch (1836), Cambridge (1885, 1892 and 1897), and Simon (1887) prepared the early taxonomic records on spiders. The studies on the systematics of spiders had developed rapidly with the increasing knowledge about the group. Petrankewich (1933) provided an inquiry into the natural classification of spiders based on the study of their internal anatomy. Catalogues of Roewer (1955) and Bonnet (1945, 1955-59) gave an overview on the taxonomy of spiders, which covers about two centuries' work. Lohman (1967) prepared a comparative and phylogenetic system of classification. Davies and Zabka (1989) provided illustrated keys and notes to genera of jumping spiders (Araneae: Salticidae) in Australia, which were helpful in identifying some 57 genera of that region. Catalogues of Brignoli (1983) included all the genera and species of spiders described after the publication of Roewer's catalogue, i.e. after 1940. He gave a systematic list of about 7000 species described in the literature from 1940 to 1981. Platnick (1989) added new taxa and taxonomic references and provided synonyms of various taxa. He also provided a bibliography of work relating to Araneae published from 1981 to 1987. Roberts (1995) published a field guide to the spiders of Britain and North Europe. Heimer and Neutwig (1991) recorded 1100 species from Central Europe. The distribution of spiders in Rice field of South Asia has been well recorded and illustrated by Barrion and Litsinger (1995). The Nearctic fauna is perhaps 80% described, New Zealand perhaps 60-70%, and Australia perhaps 20%. Other areas, especially Latin America, Africa and the Pacific regions, are much poorly known.

(a) National Status:

Studies in the Indian part from different biogeographic regions have been done earlier by several European workers and later by Indian Arachnologists. Review of available literature reveals that the earliest contributors in Blackwell (1867); Stolickza (1869); Karsch (1873); Simon (1887); Thorell (1895) and Pocock (1900) were the pioneer workers on Indian spiders. They described many species from India, Burma and Sri Lanka. Tikader (1980, 1982), Tikader, and Malhotra (1980) described spiders from India. Tikader (1980) compiled a book on Thomisid spiders of India, comprising two subfamilies, 25 genera and 115 species. Of these, 23 species were new to science. Descriptions, illustrations and distributions of all species were given. Keys to the

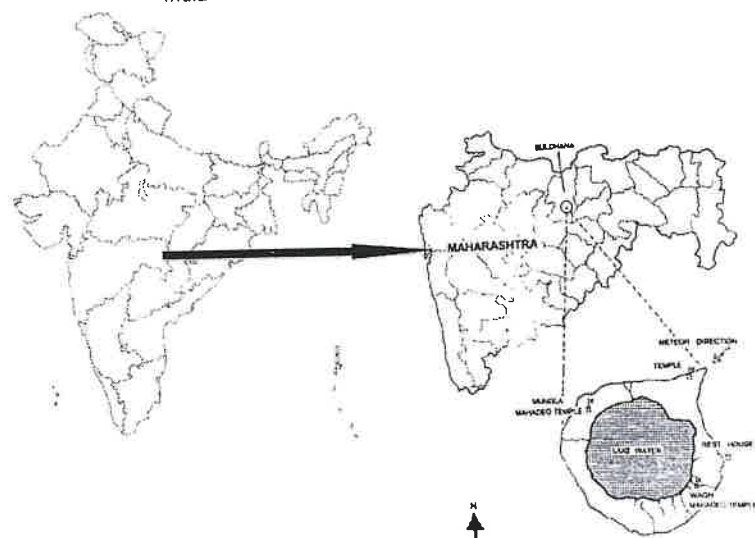
subfamilies, genera, and species were provided.

Pocock (1900) and Tikader (1980, 1987) made major contributions to the Indian Arachnology. They highlighted spider studies and brought them to the notice of other researchers. Pocock (1900) described 112 species of spiders from India. His book provided the first list of spiders, along with enumeration and new descriptions in British India. It was based on spider specimens at the British Museum, London. Tikader (1987) also published the first comprehensive list of Indian spiders, which included 1067 species belonging to 249 genera in 43 families. Gajbe (1987, 1999) studied mainly the spiders of Madhya Pradesh and Chhattisgarh region. Spiders of protected areas in India were studied by Gajbe (1995a) in Indravati Tiger Reserve where he recorded 13 species. Rane and Singh (1977) recorded five species and Gajbe (1995b) 14 species from Kanha Tiger Reserve, Madhya Pradesh. Gajbe (2003) prepared a checklist of 186 species of spiders in 69 genera under 24 families distributed in Madhya Pradesh and Chhattisgarh. Patel (2001) conducted biodiversity studies in Hingolgarh Nature Education Sanctuary, Gujarat and described 56 species of spiders belonging to 34 genera distributed in 18 families. Patel (2003) described 91 species belonging to 53 genera from Parabikulam Wildlife Sanctuary, Kerala.

Study Area:

Lonar Crater Sanctuary- The Third Largest Crater in the World & the Smallest Wildlife Sanctuary

Methodology :

- (a) **Field Methods:** Well-established sampling protocols for spider collection were adopted in five sampling plots. The detailed description of the collection methods are as follows.
- (i) **Pitfall Trapping** - Pitfalls were used to sample the ground dwelling spiders. The pitfall traps consisted of a 9 cm wide by 10 cm deep plastic jars, one-third filled with 30% ethyl acetate and a few drops of liquid soap/detergent. The pitfall traps were left open for a period of one week, as this allows maintaining the spider specimens in good condition, before processing them in the laboratory for their identification. Four pitfall traps will be laid in each of the five study plots selected randomly for sampling.
- (ii) **Sweep Netting** - This sampling method was applied to investigate the foliage spiders from low level vegetation of shrubs (up to 2 m in height). The sweep net consists of a 90 cm handle, 40 cm ring and the collection will be made on white canvas. The content was emptied at regular intervals to avoid loss and destruction of the specimen.
- (iii) **Ground Hand Collecting** - Ground Hand collection involved the collection of spider samples from ground to knee level. This method of sampling is used to collect the spiders, which are found to be visible in the ground, litter, in broken logs, rocks, etc. The collected spiders were processed for preservation.
- (iv) **Aerial Hand Collecting** - Aerial Hand collection involves the collection of spiders samples from knee level to arm length level. This method targets mainly web-building and free-living spiders on the foliage and stems of living or dead shrubs, high herbs, tree trunks, etc.
- (v) **Vegetation Beating** - This method is employed to access spiders living in the shrub, high herb vegetation, bushes, and small trees and branches. This method involves beating the vegetation with a stick and collecting the spider samples on a cloth (1 m by 1.2 m).
- (vi) **Litter sampling** - Litter sampling involves sorting out of spider from the litter collection tray where litter will be accumulated from forest floor prior to assortment and the litter is either sieved slowly or actively searched for moving spiders.

- (a) **Preservation and Identification of specimens-** Collected specimens were preserved in 70% Ethyl alcohol. All adult specimens were identified at family, genus and species levels, where possible. Species level identification was determined by dissecting genitalia. Sexes will be matched by colour pattern and somatic features. Voucher specimens for all taxa are currently deposited in the custody of department of Zoology, JDPSM College, Daryapur, and in due course of time, after the species level identification, will be deposited at National Collection of Zoological Survey of India, Arachnida section, Kolkata.
- (a) **Field work-** Sampling plots will be selected along an altitudinal range. Sampling plots (10 m × 10 m) for collection of spiders will be selected along an altitudinal range of 2000 m – 5000 m. Sampling will be done by using pitfall traps (9 pitfall traps/ plot) and other semi quantitative collection methods. Sampling of the spiders will be carried out following six different collection techniques viz. pitfall trapping, vegetation beating, litter sampling, ground hand collection, aerial hand collection and sweep netting.
- (b) **Analysis-** Similarity of spider species among altitude zones will be examined using the diversity indices, the Jacard similarity coefficient and the cluster analysis. The diversity, richness, and evenness indices for spiders will be calculated using the Biodiversity Pro program. A diversity index incorporates both species richness (the total number of species), and evenness (how equally abundant the species are), in a single value (Magurran, 1988).

Results

A total of 118 species belonging to 70 genera and 35 families were collected during entire sampling periods. All specimens were identified at least to genus and species level, since species identification is required for most calculations. More than 56% spider families were recorded from Lonar Crater Sanctuary during the period of 3 years. One new Family was recorded for the first time to Lonar Crater Sanctuary area, India Viz., Family–Phrurolithidae Banks, 1982 *Orthobula impressa* Simon 1897.

List of spider families

1. Araneidae Clerck, 1757

2. **Cithaeromidae** Simon, 1893
3. **Clubionidae** Wagner, 1887
4. **Corinnidae** Karsch, 1880
5. **Oonidae** Keyserling, 1877
6. **Dictynidae** O.P. Cambridge, 1871
7. **Eresidae** C. L. Koch, 1850
8. **Eutichuridae** Lehtinen, 1967
9. **Filistatidae** Ausserer, 1867
10. **Gnaphosidae** Pocock, 1898
11. **Hersiliidae** Thorell, 1870
12. **Idiopidae** Simon, 1889
13. **Lycosidae** Sundevall, 1833
14. **Linyphidae** Blackwall, 1859
15. **Mimetidae** Simon, 1881
16. **Oecobiidae** Blackwall, 1862
17. **Oonopidae** Simon, 1890
18. **Oxyopidae** Thorell, 1870
19. **Palpimanidae** Thorell, 1870
20. **Pisauridae** Simon, 1890
21. **Philodromidae** Thorell, 1870
22. **Pholcidae** C.L. Koch, 1850
23. **Phrurolithidae** Banks, 1867
24. **Prodidomidae** Simon, 1884
25. **Salticidae** Blackwall, 1841
26. **Scytodidae** Latreille, 1802
27. **Sicariidae** Keyserling, 1880
28. **Sparassidae** Bertkau, 1872
29. **Stenochilidae** Thorell, 1873
30. **Tetrablemmidae** O.P. Cambridge, 1873
31. **Tetragnathidae** Menge, 1866

32. Theridiidae Sundevall, 1833
33. Thomisidae Sundevall, 1833
34. Uloboridae Thorell, 1869
35. Zodariidae Thorell, 1881

Inventory of Spiders recorded from Lonar Crater Sanctuary during 2012-15

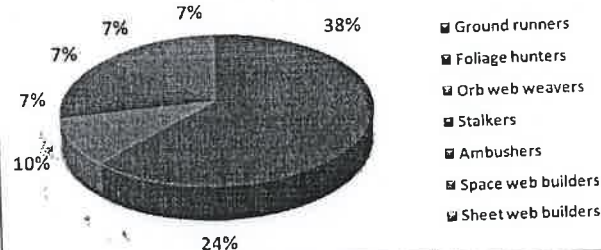
Sr. no	Families	Genus	Species
1	Araneidae Clerck, 1757	6	15
2	Cithaeronidae Simon, 1893	2	2
3	Clubionidae Wagner, 1887	1	2
4	Corinnidae Karsch, 1880	4	5
5	Ctenidae Keyserling, 1877	1	1
6	Dictynidae O.P. Cambridge, 1871	1	2
7	Eresidae C. L. Koch, 1850	1	1
8	Eutichuridae Lehtinen, 1967	1	5
9	Filistatidae Ausserer, 1867	1	1
10	Gnaphosidae Pocock, 1898	3	5
11	Hersiliidae Thorell, 1870	1	2
12	Idiopidae Simon, 1889	1	1
13	Linyphidae Blackwall, 1859	1	2
14	Lycosidae Sundevall, 1833	3	6
15	Mimetidae Simon, 1881	1	1
16	Oecobiidae Blackwall, 1862	1	2
17	Oonopidae Simon, 1890	1	3
18	Oxyopidae Thorell, 1870	2	3
19	Palpimanidae Thorell, 1870	1	1
20	Pisauridae Simon, 1890	1	1
21	Philodromidae Thorell, 1870	1	1

22	Pholcidae C.L.Koch , 1850	2	6
23	Phrurolithidae Banks, 1867	1	1
24	Prodidomidae Simon, 1884	1	1
25	Salticidae Blackwall, 1841	9	15
26	Scytodidae Latreille, 1802	1	3
27	Sicariidae Keyserling, 1880	1	1
28	Sparassidae Bertkau, 1872	2	3
29	Stenochilidae Thorell, 1873	1	1
30	Tetrablemmidae O.P. Cambridge, 1873	1	2
31	Tetragnathidae Menge, 1866	4	6
32	Theridiidae Sundevall, 1833	4	8
33	Thomisidae Sundevall, 1833	3	4
34	Uloboridae Thorell, 1869	3	3
35	Zodariidae Thorell, 1881	2	2
Total	35	70	118

Guild structure distribution analysis of spiders reveals seven feeding guilds (Uetz *et al.*, 1999; Sebastian *et al.*, 2005; Sudhikumar *et al.*, 2005, Sen *et al.*, 2015). The most dominant guild is represented by ground runners (38%), followed by the foliage hunters (24%), orb web weavers (10%), followed by stalkers (7%), ambushers (7%), space web builders (7%) and sheet web builders (7%). The most common explanation for the observed pattern of spider guilds are structural diversity, microenvironment or the level of disturbance of the habitat (Jiang & Li, 2006). Guild composition can provide insight into the effect of habitat alteration and disturbances on arthropod diversity (Stork, 1987, Sen *et al.*, 2015).

Guid Structure of Spiders collected from Lonar Crater Sanctuary

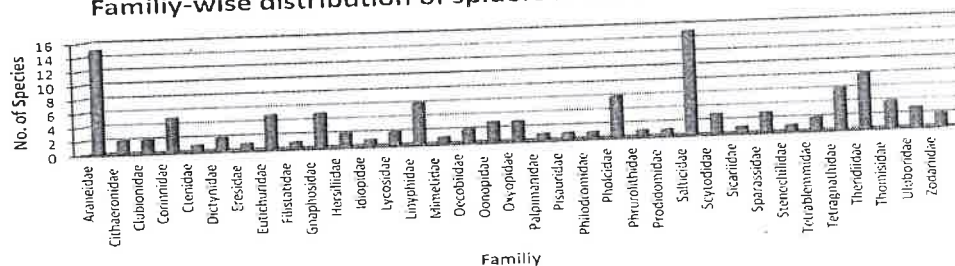

Different functional guilds of spider taxa recorded from Lonar Crater Sanctuary

Guilds	Spider Families
Ground runners	Corinnidae, Zodariidae, Gnaphosidae, Idiopidae, Ctenidae, Lycosidae, Cithaeronidae, Prodidomidae, Palpimanidae, Oonopidae, Tetrablemmidae
Foliage hunters	Sparassidae, Clubionidae, Eutichuridae, Hersiliidae, Pisauridae, Scytodidae, Mimetidae,
Orb web weavers	Araneidae, Tetragnathidae, Uloboridae
Stalkers	Oxyopidae, Salticidae
Ambushers	Philodromidae, Thomisidae
Space web builders	Theridiidae, Pholcidae,
Sheet web builders	Linyphiidae,

New Records of family, genus and species from LCS

Family-wise distribution of spiders in Lonar Crater Sanctuary

Newly Recorded Family

Family-Phrurolithidae Banks, 1982 *Orthobula impressa* Simon 1897.

First record of genera

- Orthobula* Simon 1897

2. *Minosia* Dalms, 1921
3. *Smodicinodes* Ono, 1993
4. *Dolichognatha* O.Pickard-Cambridge, 1869
5. *Dyschirognatha* Simon 1893

First record of species

1. *Theridion melanostictum* O. Pickard-Cambridge, 1876
2. *Berlandina plumalis* Dalms, 1922
3. *Uroctea thaleri* Rheims et al., 2007
4. *Orthobula impressa* Simon 1897

New species

1. *Dyschirognatha ganeshi* Bodkhe and Manthen, 2014
2. *Dolichognatha lonarhensis* Bodkhe and Manthen, 2015
3. *Stenochilus* sp. nov.
4. *Minosia* sp. nov.
5. *Pandava* sp. nov.
6. *Cambalida* sp. nov.
7. *Smodicinodes* sp. nov.
8. *Rhomphaea* sp. nov.
9. *Tetrablemma* sp. nov.
10. *Orchestina* sp. nov.

Discussions:

The inventory of spiders is first for spiders from Lonar Crater ecosystem from Buldhana District, Maharashtra, India and third largest crater in the world. Looking at the high number of families, genera and species collected from this smallest sanctuary in India in small area, it implies that this unique ecosystem is richer in spider diversity. Overall, 35 families (58.33% of the Indian families), 70 genera (18.56% of Indian genera) (Sebastian, 2009). More than half of the sampled species (60.16% of the total) belonged to 09 families: Salticidae (15), Araneidae (15), Theridiidae (8), Corinnidae (5), Tetragnathidae (6), Lycosidae (6), Eufichuridae (5), Gnaphosidae (5), Pholcidae (6). Top five families with more than 10 species are Araneidae and Salticidae making up 25.42% of all species

recorded. .

The number of families reported in our survey is higher than many such studies held at various habitats and ecosystems in India. Some of the previous inventories from India like the one in Parambikulam Wildlife Sanctuary, Kerala by Patel (2012) have documented 91 species of spiders belonging to 53 genera distributed in 22 families. Siliwal *et al.* (2003) surveyed spiders of Purna Wildlife Sanctuary, Dangs, Gujrat and noted 116 species belonging to 66 genera and 25 families and family Araneidae was dominating. Uniyal (2006) sampled spiders from Indian Trans-Himalayan region and have documented 19 species belonging to 10 families at altitudes ranging from 3000m to 5000m above msl. A checklist of spiders from Madhya Pradesh and Chattisgarh by Gajbe (2003) consists of 186 species in 69 genera and 24 families, of which 170 species in 67 genera under 23 families were known from Madhya Pradesh and 49 species in 27 genera under 10 families are known from Chattisgarh. In a report on Fauna of Protected Area-II, a faunal survey in Pench Tiger Reserve, Madhya Pradesh by Gajbe (2004c) revealed 29 species belonging to 9 families. A preliminary study of spider fauna in Mangalavanam, an ecosensitive and threatened mangrove forest in Cochin City, Kerala state, India by Sebastian *et al.* (2005) yielded 51 species belonging to 40 genera and 16 families. Araneidae was most dominant family with 12 species in 8 genera and orb weavers (33%) and stalkers (29%) were the most dominant guilds. A survey by Patel (2003) in Vansda National Park, Gujarat could reveal spiders belonging to 124 species, 67 genera and 22 families. Hore and Uniyal (2008), in a survey on diversity and composition of spider assemblages in Terai conservation Area recorded a total of 22 families, 60 genera, and 160 species. The spider fauna of irrigated rice ecosystem in Central Kerala across several elevational gradients was studied by Sebastian *et al.* (2005) resulted in a total of 92 species, 47 genera, and 16 families with families Araneidae and Tetragnathidae dominating the list. Patel and Vyas (2001) documented 56 species of spiders belonging to 34 genera distributed in 18 families from Hingolghadh Nature Education Sanctuary, Gujarat and could find fewer number of araneid spiders due to scrub forest. In contrast to these findings, our study held at Lonar Crater ecosystem, produced striking diversity of spiders. The difference might be attributed to the collection methodology and years

spent in sampling of spiders.

Another important piece of information which was apparent for protected area management is that our study has recorded 01 new family for India, 05 genus and 04 species are first records for India and 02 species have been documented as new to science from this ecosystem.

Looking at the guild structure, spiders representing seven guilds were reported in our investigation. Ground Hunters (GH) group contributed highest number of families (11) followed Foliage Hunters (FH) with 07 families.

A large number of genera and species are yet to be identified and as experts believe there are many new species awaiting discovery, which in due course of time will be published after detailed analysis. This ecosystem is currently experiencing unprecedented anthropogenic pressure and needs immediate conservation efforts.

References :-

- 1) Barrion, A.T and Litsinger, J.A. 1995. Riceland spiders of south and Southeast Asia, CAB International, Cambridge, UK: 1-700.
- 2) Blackwell, J. 1867. Description of seven new species of East Indian spiders recieved from the Rev. O. P. Cambridge. *Annals and Magazine of Natural History*. (3)14: 36-45.
- 3) Bodkhe, A., Manthen. S and Tanikawa A. 2014. A new Species of *Dyschiriognatha* (Araneae: Tetragnathidae) From India. *Indian society of Arachnology* 3(1) 28-34
- 4) Bodkhe, A & Manthen S. 2014. A NEW RECORD OF THE FAMILY PHRUROLITHIDAE Banks ,1982 (ARACHNIDA: ARANEAE) FROM INDIA. *Indian society of Arachnology* 3(2) 82-89
- 5) Bodkhe, A & Manthen S. 2015. First record of spider *Theridion melanostictum* O.P.-Cambridge, 1876 (Araneae : Theridiidae) from India. *Serket* vol. 14(3): 111-115.
- 6) Bodkhe, A. and Manthen S. 2015.. A new Species of *Dolichognatha* O.P.-Cambridge, 1869 (Araneae: Tetragnathidae) From India. *Indian society of*

Arachnology 4(1) 026-029

- 7) Bonnet, P. 1945. *Bibliographia Araneorum*. Toulouse, 1: 1- 832.
- 8) Biswas, B. and Biswas, K. 2004. Araneae: Spiders. In: Fauna of Manipur, State Fauna Series 10, Zoological Survey of India: 25-46.
- 9) Brignoli, P. M., 1983. A catalogue of the Araneae described between 1940 and 1981. Manchester Univ. Press. 755 pp.
- 10) Cambridge, O. P. 1885. Araneida. In scientific results of the second Yarkand mission. Calcutta: 1-115.
- 11) Cambridge, F. O. P. 1892. On a new spider from Calcutta. *Annals and Magazine of Natural history* (6) 10: 417-419.
- 12) Cambridge, F. O. P. 1897. On the cteniform spiders of Ceylon, Burma and the Indian archipelago west and north of Wallace's line; with bibliography and list of these from Australia, South and east of Wallace's line. *Annals and Magazine of Natural history* (6) 20: 329-356.
- 13) Clarke, K.R., 1993. Nonparametric multivariate analyses of changes in community structure. *Australian Journal of Ecology* 18, 117-143.
- 14) Clarke, K.R., Gorley, R.N., 2001. *Primer v5 Users Manual/Tutorial*. PRIMER-E Ltd., Plymouth.
- 15) Colwell, R.K., 2006. EstimateS: Statistical estimation of species richness and shared species from samples. Version 8. User's Guide and Application. <http://purl.oclc.org/estimates>.
- 16) Davies, V.T. and Zabka, M. 1989. Illustrated keys to the genera of jumping spiders (Araneae: Salticidae) in Australian. *Mem. Qd. Mus.* 27: 189-266.
- 17) De, Rupak, 2001. Management plan of Dudhwa Tiger Reserve (2000-2001 to 2009-2010). Forest Department, Uttar Pradesh. 407 pp.
- 18) Gajbe, P. 2003. Checklists of Spiders (Arachnid; Araneae) of Madhya Pradesh and Chattisgarh. *Zoos. Print Journal* 18 (10): 1223-1226.
- 19) Gajbe, U. A. 1987. A new scopodes spiders from India Araneae: Gnaphosidae). *Bulletin of Zoological Survey of India.* 8: 285-287.
- 20) Gajbe, U. A. 1995. Spiders Fauna of Conservation Areas: Fauna of Kanha

- Tiger Reserve, Madhya Pradesh. Zoological Survey of India, Publication: 27-30.
- 20) Gajbe, U.A. 1995. Spiders, Fauna of Conservation Areas: Fauna of Indravati Tiger Reserve, Madhya Pradesh. Zoological Survey of India, Publication: 53-56.
- 21) Gajbe, U.A. 1999. Studies on some spiders of the family Oxyopidae (Araneae: Arachnida) from India: Records of Zoological Survey of India 97(3): 31-79.
- 22) Heimer, S., Nentwig, W. 1991. *Spinnen Mitteleuropas*. Berlin, Hamburg: Paul Parey.
- 23) Hore, U. and V.P. Uniyal. 2008. Use of Spiders (Araneae) as Indicator for Monitoring of Habitat Condition in Terai Conservation Area, India. *Indian Forester* Vol. 134, No. 10: 1371-1380.
- 24) Hore, U. and V.P. Uniyal. 2008. Diversity and composition of spider assemblages in five vegetation types of the Terai Conservation Area, India. *J. Arachnol.* 36: 251-258.
- 25) Hore, U. and V.P. Uniyal. 2008. Effect of prescribed fire on spider assemblage in Terai grasslands, India. *Turkish Journal of Arachnology*, Vol.1 (1): 15-36.
- 26) Jiang, S. L. & B. P. Li. 2006. Composition and distribution of soil spider assemblages in three natural secondary forests in Ziwoiling, Gansu. *Zool. Resear.*, 27(6): 569-574. 28)
- 27) Karsch, E. 1873. Verzeichniss Westfälischer Spinnen (Araneiden) Verh.naturh. Ver. Preuss.Rhein. Westfal.10: 113-160.
- 28) Krebs, C.J., 1989. Ecological Methodology. Harper and Row Publishers, New York
- 29) Kaston, B. J. 1978. How to know spiders? The pictured key Nature series. Wm. C. Brown. Co. Publishers. Dubuque, Iowa, USA: 1-272.
- 30) Koch, C. L. 1836. Die Arachniden. Nürnberg, Dritter Band: 1-104.
- 31) Latreille, P.A. 1804. Tabl. Methodique des insects. *N. Dic. Hist. Nat.*, 24: 129-200.33)
- 32) Lefman, P.T. 1967. Classification of Cribellate spiders and some allied families

- with notes on the evolution of the suborder Araneomorphae. *Ann. Zool. Fennici*, 4: 199-467.
- 34) Leach, W.E. 1815. Zool. Miscellany; being descriptions of new and interesting animals. Lond, 2: 1-154.
 - 35) Mahabal A., 2008 Fauna of Lonar Wildlife Sanctuary, Conservation Area Series, Zoology Survey of India 37 :1-15
 - 36) Magurran, A.E., 1988. Ecological Diversity and its Measurement. Croom Helm, London.
 - 37) Neu, C.W., C.R.Byers, and J.M.Peek.1974. A Technique for analysis of utilization-availability data. *J. Wildl. Manage.* 38: 541-545.
 - 38) Patel, B. H. 2003. Fauna of Protected Areas - A Preliminary list of Spiders with the descriptions of three new species from Parambikulam Wildlife sanctuary, Kerala. *Zoos. Print Journal* 18 (10): 1207 -1212.
 - 39) Patel, B. H. and Vyas, R. V. 2001. Spiders of Hingolghadh Nature Sanctuary, Gujarat, India. *Zoos Print Journal*. 16(9): 589-590.
 - 40) Pocock, R. I. 1900. The Fauna of British India, Arachnida. Taylor and Francis, London: 279pp.
 - 41) Platnick, N. I. 1989. Advances in spider Taxonomy 1981-1987: A supplement to Brignoli's, A catalogue of the Araneae described between 1940 and 1981. Manchester Univ. Press, 673pp
 - 42) Preston-Mafham, R. and Preston-Mafham, K. 1984. Spiders of the World, Blandford Press Ltd, Dorset UK. 191pp.
 - 43) Rane, P. D and Singh, R. K.1977. Spiders (Arachnida: Araneae) from Kanha National Park, Madhya Pradesh, India. Newsletter Zoological Survey of India., 3(2): 84.
 - 44) Rheims, C. A., Santos, A. J. & Harten, A. van 2007. The spider genus *Uroctea* Dufour, 1820 (Araneae: Oecobiidae) in Yemen. *Zootaxa* 1406: 61-68
 - 45) Roberts, M.J. 1995. Collins Field Guide: Spiders of Britain and Northern Europe. Harpa Collins, London: 383pp.

- 45) Roewer, C.F. 1955. Katalog der Araneen von 1758 bis 1940, bzw. 1954. *Bonnelles*, 2: 1-1751.
- 46) Sebastian, P.A., S. Murugesan, M. J. Mathew, M. J. Sudhikumar & E. Sunish. 2005. Spiders in Mangalavanam, an ecosensitive mangrove forests in Cochin, Kerala, India (Araneae). *Acta. Zool. Bulga.*, Suppl no. 1: 315-318.
- 49) Sen, S., Dhali, D. C., Saha, S. & Raychaudhuri, D. 2015. Spiders (Araneae: Arachnida) of Reserve Forests of Dooars: Gorumara National Park, Chapramari Wildlife Sanctuary and Mahananda Wildlife Sanctuary. *World Scientific News* 20: 1-339. Slansky & Rodriguez, 1987 Nutritional ecology of insects, mites, spiders, and related invertebrates. pp. xvi + 1016pp.
- 49) Siliwal, M., Molur, S. and Biswas, B. K. 2005. Indian Spiders (Arachnida: Araneae): Updated Checklist 2005. *Zoos, Print Journal*. 20(10): 1999-2049.
- 50) Song, D. X and Zhu, M.S. 1997. Fauna Sinica: Arachnida: Aranaea: Thomisidae, Philodromidae, Science Press, Beijing, China: 1-256.
- 51) Simon, E. 1887. Studies on Arachnids. Asian collection from Indian Museum (Calcutta) *Journal of Asiatic Society of Bengal*. 56: 101 -117.
- 52) Soliczka, F. 1869. Contribution towards the Knowledge of Indian Arachnoidae. *Journal of Asiatic Society of Bengal*. 38: 201-251.

2021-22

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION

RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

1

Consequence of Vermicomposting on Nutrient Reclamation from Vegetable Organic Waste

Dr. G. M. Dhond

Dept. of Zoology,
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed, Dist. Beed

Research Paper - Zoology

ABSTRACT

Vermitechnology is earthworm driven waste treatment method which has been widely recognized as one of the potential activities to minimize the solid waste in safe manner. In the present investigation, the vegetable market waste was used as substrate and recycled into vermicompost by using Eudrilus eugeniae. The vermicomposting process was continued for 60 days. The changes in the nutritional composition of vermicompost was studied by analysing the sample after 10, 30 and 60 days' intervals. It revealed that the pH, electrical conductivity, N, P and K content significantly increased with increase in the vermicomposting period (60 days) whereas reduction in the organic carbon and C:N ratio observed. Therefore, it can be stated that the vermicomposting is the appropriate technique for recovery of nutrients from organic waste and it also help to reduce the quantity of solid waste.

Key words : Vegetable market waste, Eudrilus eugeniae, vermicomposting, physicochemical parameters.

Introduction:

Recycling of waste by composting and vermicomposting method is the modern concept of environmental management. Composting and vermicomposting are safe

methods of handling of organic waste and retrieval of nutrients present in them (Iranzo et al., 2004[8]; Reddy and Okhura, 2004[16]). Vermicomposting is a process of bio oxidation and stabilization of organic matter which involves the joint action of earthworms and microorganisms that results in faster decomposition process to convert organic substrate into nutrient source. Earthworms are natural bioreactors they can modify organic waste materials into vermicompost. Vermicompost possesses high and more soluble level of major nutrients such as N, P, K and other micronutrients and plant growth promoting substances. Therefore, vermicompost is widely used in organic farming (Edward and Bannan 1988[5]; Aracon and Edward, 2006[1]; Dominguez and Edwards, 2010[3]; Jeerendran et al., 2016[9]; Kulkarni, 2017[9]).

Nayeem Shah et al., (2013) [13] vermicomposted mixed vegetable waste by using *Eudrilus eugeniae* and *Eisenia foetida*. Kanimozhi and Jayakumar (2015)[10] studied recycling of vegetable market waste into vermicompost by *Eudrilus eugeniae* and observed the effect of this vermicompost on Okra plant. Puneeta and Agrawal (2014)[15] stabilized the vegetable market waste through vermicomposting. Sumati and Joseph (2018)[17] have studied the physicochemical and microbial analysis of vermicompost produced from fruit waste.

In the present study an attempt has been made to convert vegetable market waste into vermicompost by vermitechnology with the help of earthworm, *Eudrilus eugeniae* and to study effect of vermicomposting duration on changes in nutritional composition of vermicompost.

Materials and methods:

For the present study, the vegetable market waste was collected from Mangalwade, Solapur, M.S. (India). It was sundried for one week. The vegetable waste was mixed with cow dung. Before introduction of earthworms, the mixture was partially decomposed for fifteen days. Later on the earthworms *Eudrilus eugeniae* which are locally available and they were collected from Parlekar farm, Karamba Solapur and added in to vermicomposting mixture. The vermicomposting was carried out by heap method having $2 \times 1 \times 0.5$ m size.

The vermicomposting was carried out for the duration of 60 days. The

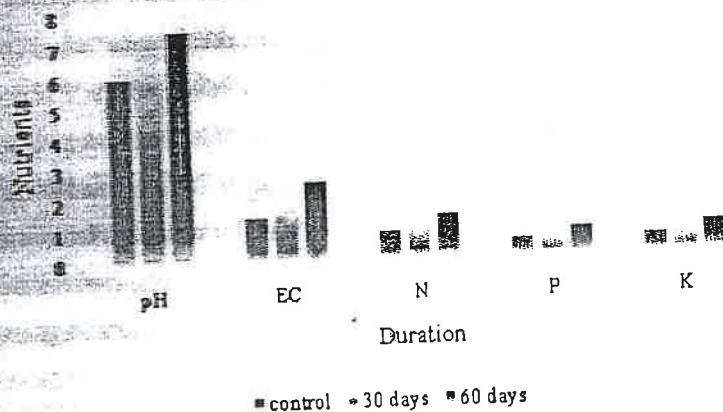

vermicompost sample was analysed for macro and micro nutrients. To observe the impact of duration on nutrient content, vermicompost sample was taken out after 10 days, 30 days and 60 days intervals. The nutrients such as pH, EC, C:N ratio, nitrogen, phosphorous, potassium contents were analysed by using standard methods.

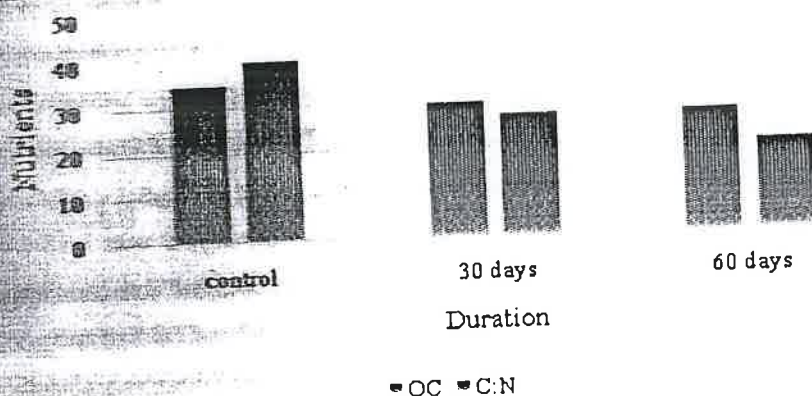
Results and Discussion:

Table 1: Physicochemical parameters of vegetable waste vermicompost at various intervals.

Physicochemical Parameters	Vermicomposting duration		
	10 days	30 days	60 days
pH	6.02 ± 0.10	6.82 ± 0.06 (13.28%)	7.5 ± 0.15 (24.58%)
Electrical conductivity (mmhos/cm)	1.42 ± 0.02	1.73 ± 0.03 (21.83%)	2.56 ± 0.02 (80.28%)
Organic carbon (%)	35.07 ± 0.52	30.03 ± 0.45 (14.39%)	27.14 ± 0.86 (22.61%)
C:N ratio	40.31 ± 0.88	27.04 ± 0.40 (32.91%)	20.10 ± 0.42 (50.13%)
N (%)	0.87 ± 0.01	1.11 ± 0.02 (27.58%)	1.35 ± 0.02 (55.17%)
P (%)	0.51 ± 0.01	0.73 ± 0.02 (43.13%)	0.87 ± 0.01 (70.58%)
K (%)	0.58 ± 0.01	0.76 ± 0.03 (31.03%)	0.97 ± 0.01 (67.24%)

Graph 1: Influence of vermicomposting duration on nutrient content of vermicompost.

Graph 2: Influence of vermicomposting duration on nutrient content of vermicompost.

Vermicomposting is the process in which earthworms turn organic waste into high quality vermicompost that contains worm cast, decaying organic matter which serves as a rich natural fertilizer and soil conditioner. Analysis of physicochemical properties help to determine the quality of vermicompost (Edward and Burrow, 1988[5]; Gajalakshmi and Abbasi, 2004[7]; Parthasarathi, 2008[14]).

In the present study, the vegetable organic waste was converted into vermicompost by using earthworm, *Eudrilus eugeniae*. The physicochemical parameters of vermicompost was analysed after 10 days, 30 days and 60 days of processing of waste by *E. eugeniae*.

and observed considerable increase in the nutritional composition of vermicompost.

Initially, after 10 days the pH of vegetable market waste vermicompost was recorded up to 6.02 ± 0.10 . As vermicomposting duration increases, it showed gradual increase up to 7.5 ± 0.95 after 60 days. The percentage of increase was compared with initial values, and it showed 13.28% increase in pH after 30 days and 24.58% after 60 days. The electrical conductivity (EC) also showed similar results where it increased by 21.83% and 80.28% after 30 and 60 days respectively when compared with initial stage. Increase in the pH and EC may be due to breakdown of organic substrate solubilisation of mineral salts.

The organic carbon and C:N ratio significantly decreased with vermicomposting duration. The organic carbon was declined by 14.39% after 30 days and 22.61% after 60 days over initial value. Likewise, C:N ratio reduced by 32.91% and 50.13% after 30 and 60 days respectively. This could be due to utilisation of carbon by earthworms and microorganism as a source of energy and for respiration.

The macro nutrient content increased considerably at the end of vermicomposting. The initial value for nitrogen content was $0.87 \pm 0.01\%$. After 30 days it increased up to $1.11 \pm 0.02\%$ with percent increase of 27.58% and after 60 days it was $1.35 \pm 0.02\%$ with percentage increase up to 55.17%. The phosphorous content also increased over initial value. It was increased by 43.13% and 70.58% after 30 and 60 days respectively. Similarly, the potassium content increased by 31.03% after 30 days and noticeable enhancement observed up to 67.24% after 60 days. This indicates that because of earthworm activity, there is gradual degradation, solubilisation and mineralization of organic matter takes place which results in increase in the soluble form of nutrients in the vermicompost.

Overall from our results it can be stated that there is continuous increase in the nutrient parameters takes place with vermicomposting duration. This is mainly due to earthworms and microorganisms. The mechanical and biochemical action of earthworms and microbes is responsible for transformation of waste into new usable form. Our results are in agreement with those obtained by Viveka and Leena (2011)[19]. The authors observed the enhancement in physicochemical properties of compost and recorded

increase in the N, P, K, Ca, Mg, S, Fe, Cu and Zn in compost over initial value. Bhat and Limaye (2012) [2] studied nutrient composition and plant growth promoting potential of vermicompost. They analysed the physicochemical parameters on various intervals of vermicomposting and recorded highest value after 48 days of vermicomposting period.

Esakkiamal and Sornalatha (2016) [6] similarly observed highest content of N, P, K and micronutrients after 60 days when compared with initial stage. Nandini and Sumathi (2017) [12] produced good quality vermicompost from kitchen organic waste because they recorded prominent increase in the pH, EC, N, P, K, Mg, Fe and Zn in the final product. According to Varma et al., (2017) [18] improved microbial and enzyme activity in the earthworm gut is responsible for increase in the nutrients of the vermicompost.

Conclusion:

From our study, the maximum enrichment of nutrient was observed after 60 days. This indicates that 60 days is the sufficient duration for retrieval of nutrients from organic substrate by earthworms. Vermicomposting is the most appropriate method for treatment of waste in eco-friendly manner.

References :-

1. Arancon, N. Q., Edwards, C. A. (2006). Effects of vermicompost on plant growth. In: Proceedings of the vermi-technologies symposium for developing countries, department of science and technology- Philippine Council for Aquatic and Marine Research.
2. Bhat M. R. and Limaye S. R. (2012). Nutrient status and plant growth promoting potential of prepared vermicompost. International Journal of Environmental Sciences. 3 (1): 312-321
3. Dominguez, J., and Edwards, C. A. (2010). Biology and ecology of earthworm species used for vermicomposting. In: C.A. Edwards, N.Q. Arancon, and R. L. Sherman (Eds.), Vermiculture technology: Earthworms, organic waste and environmental. (pp25-37) Boca Raton, FL: CRC Press.
4. Edwards, C. A., and Burrows, I. (1988). The potential of earthworm composts as plant growth media. In C. A. Edwards and E. Neuhauser (Eds.), Earthworms

- in Waste and Environmental Management (pp.21-32). The Hague: SPB Academic Press.
5. Esakkiammal, B. and Sornalatha, S. (2016). Studies on the physico-chemical parameters of different vermicomposts and vermiwash from leaf litter wastes by *Eudrilus eugeniae* Int. J. Curr. Microbiol. App. Sci.5(6): 377-383.
 6. Gajalakshmi, S. and Abbasi, S. A. (2004). Earthworm and vermicomposting. Indian Journal of Biotechnology. 3: 486-464.
 7. Iranzo, M., Canizares, J. V., Perez, L. R., Pardo, I. S., Mormeneo, S., Boluda, R. (2004). Characteristics of rice straw and sewage sludge as composting materials in Valencia (Spain). Bioresour. Technol. 95: 107-112.
 8. Jeevendran, S., Nandhivarman M. M., Kamalraj, R. and G. Poyyamoli, G (2016). Estimation of zoomass productivity of epigeic earthworm species *Eudrilus eugeniae* fed with temple flower waste and cow dung mixtures. International Journal of Advanced Research. 4 (6): 403-409.
 9. Kanimozhi and K. Jayakumar (2015). Recycling of vegetable market waste into vermicompost and its effect on the growth and yield of okra plant (*Abelmoschus esculentus*). International Journal of Current Microbiology and Applied Science. 4(6): 501-506.
 10. Kulkarni, S. J. (2017). Vermicomposting- A Boon for waste minimization and soil quality. International Journal of Research and Review. 4 (2): 76-81.
 11. Nandini, E. and Sumathi, S. (2017). Conversion of solid waste into bio fertilizer by vermicomposting method. International Journal of Pharma Sciences and Research(IJPSR). 8 (3): 24-32.
 12. Nayeem S., Gajalakshmi, S. and Abbasi, S. A. (2013). Direct vermicomposting of vegetable waste using the concept of high-rate vermireactor operation. International Journal of Environmental Science and Engineering Research. 4(3):59-65.
 13. Parthasarathi, K., Ranganathan, L. S. and Zeyer, J. (2008). Diversity of microflora in the gut and casts of tropical composting earthworms reared on different substrates, J. Environ. Biol. 28 (1): 87-97.

14. Punecta D. and Agrawal, O. P. (2014). Stabilization of vegetable market waste through vermicomposting. International Journal of Science and Research. 3(6).
15. Reddy, M. V. and Okhura (2004). Vermicomposting of rice-straw and its effects on sorghum growth, Tropical Ecology. 45: 327-331.
16. Sumathi, S. and Joseph, P. V. (2018). Microbiological and Physico-chemical analysis of vermicompost of fruit waste by Eudriluseuginae. International Journal of Science and Research Methodology. 8 (4): 77-93.
17. Varma, V. S., Kalamdhad, A. S. and Khwairkpm, M. (2016). Feasibility of Eudriluseuginae and Perionyx excavatus in vermicomposting of water hyacinth. Ecological Engineering. 94: 127-135.
18. Viveka, S. and Leena, G (2011). Utilization of weeds as substrate for vermifertilizer. Dynamic soil, Dynamic plant. 5(1): 83-86.